

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 01795878 6

Purchased for the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
from the
KATHLEEN MADILL BEQUEST

R. 1212.

A
MAGYAR ROVÁSÍRÁS
(HITELES EMLÉKEI)

Andor felismerése

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ARCHAEOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

IRTA

DR. SEBESTYÉN GYULA

LEVELEZŐ TAG

*Füherő Andor
magyar véremnek
szereplője
Sebestyén Gyula*

*R. 1212.
VII.*

18 MÜMELLÉKLETTEL ÉS 54 ÁBRÁVAL

Dr. Füherő Andor
a m. kir. Kúria elnöke
adománya a m.
kir. Kúria könyvtára részére.

BUDAPEST, 1915
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

*10
1931-32.*

PD
2014
S4
1915

TARTALOMJEGYZÉK.

ELSŐ KÖNYV.

A MAGYAR ROVÁSÍRÁS IRODALMA.

I. XIII—XVI. századi krónikások és emlékirók. 3. l. — II. Telegdi és Baranyai Decsi János. 4. l. — III. A régi grammatikusok, literátorok és diplomatikusok. 5. l. — IV. Felfedezések, hamisítványok és tudományos tévedések. 9. l. — V. A tulajdonjegyek téves szerepe. 14. l. — VI. A M. Tud. Akadémia és a M. Nemzeti Múzeum beavatkozása. 17. l. — VII. A konstantinápolyi és bolognai emlékek felfedezése. 25. l.

MÁSODIK KÖNYV.

A MAGYAR ROVÁSÍRÁS HITELES EMLÉKEI.

ELSŐ FEJEZET.

A középkori krónikások és a XVI. századi emlékirók följegyzései.

I. A Nemzeti krónika szövege 1221 tájáról. 31. l. — II. Kézai Simon szövege 1282 tájáról. 32. l. — III. Thuróczi János 1488 előtti följegyzései. 32. l. — IV. Bonfini Antal XV. századi följegyzése. 33. l. — V. Oláh Miklós följegyzése 1536 táján. 33. l. — VI. Benczédi Székely István 1559-iki világhírlékjének adata. 33. l. — VII. Veit Goliel följegyzése I. Ferdinánd korából. 33. l. — VIII. Verancsics Antal († 1573) följegyzése. 33. l.

MÁSODIK FEJEZET.

A középkori bolognai emlék.

I. Marsigli másolata. 35. l. — II. A másolat két bustrophedonja. 36. l. — III. A fára rovott naptár. 40. l. — IV. Az első bustrophedon szövege. 41. l. — V. A második bustrophedon naptára. 44. l. — VI. Korhatározó adatok. 55. lap.

HARMADIK FEJEZET.

A csikszentmíklósi felirat 1501-ből.

I. A felirat két másolata. 57. l. — II. A felirat megfejtése. 62. l. — III. Megtévesztésre szánt utánzatok. 65. l. — IV. A felirat hitelessége. 66. l.

NEGYEDIK FEJEZET.

A konstantinápolyi felirat 1515-ből.

I. A felirat felfedezése. 69. l. — II. Dernschwam konstantinápolyi másolata. 71. l. — III. A felirat megfejtése. 73. l. — IV. A prágai és wolffenbütteli másolat. 77. l. — V. Történeti vonatkozások. 78. l.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Szamosközy István rovásírásos emlékei.

I. A florenczi rovásírásos könyv hire. 82. l. — II. Két rovásírásos emlék. 87. l.

HATODIK FEJEZET.

Télegdi János Rudimentája 1598-ból.

I. Könyvészeti eligazodás. 91. l. — II. A giesseni másolat. 94. l. — III. A hamburgi másolat. 105. l. — IV. A marosvásárhelyi másolat. 107. l. — V. Egyéb másolatok nyoma. 111. l.

HETEDIK FEJEZET.

Az enlakai felirat 1668-ból.

I. Báró Orbán Balázs felfedezése. 118. l. — II. Szabó Károly megfejtése 119. l. — III. Egyéb megfejtési kísérletek 121. l.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Kájoní János följegyzései 1673-ból.

I. Kájoní élete. 123. l. — II. Kájoní rovásírásos följegyzései. 125. l. — III. Kájoní eredeti betűsora. 130. l.

HARMADIK KÖNYV.

IRÁSTÖRTÉNETI ELIGAZODÁS.

ELSŐ FEJEZET.

A magyar rovásírás rendszere.

I. Az írás eszközei. 135. l. — II. Rovás, sorvezetés és bustrophedon. 136. l. — III. Betűrovás, magánhangzóugratás, összerovás és pontozás. 140. l.

MÁSODIK FEJEZET.

A magyar rovásírás és a középtengermelléki írásrendszer kapcsolata.

I. A rokonsági kapcsolat kérdése. 143. l. — II. A középtengermelléki és írásrendszer rováson történt ókori elterjedése. 144. l. — III. A germán runa és az ó-török rovásírás. 147. l. — IV. A magyar rovásírás helye az egyetemes írástörténetben. 155. l.

Név- és tárgymutató.

Készítette dr. Jakubovich Emil. 161. l.

Sajtóhibák.

ELSŐ KÖNYV.

A MAGYAR ROVÁSÍRÁS IRODALMA.

A MAGYAR ROVÁSÍRÁS IRODALMA.

I.

XIII—XVI. századi krónikások és emlékirók.

Árpádkori latin krónikásaink említik először, hogy a keleti határhegyek közé szorult székelységnek valami sajátosságos, a magyarságtól elütő írásrendszere van. A *Nemzeti krónika* kánonszövegének egyik névtelen szerkesztője 1221 táján ezt a különös jelenséget úgy magyarázta meg, hogy a végeken örökös székelység a vlachokkal (oláhokkal) összekeveredett és ezeknek írástudományát elsajátította.¹ III. Béla király jegyzője az erdélyi viszonyokat már jobban ismerte s mégis, a másik véletelbe esve, azt hirdette, hogy „azon föld lakosai az egész világon a leghitványabb emberek, mivel blachok és szlávok”.² Minden egyéb adat híján nehéz megállapítani, hogy a *Nemzeti krónika* említett névtelene a székelyek külön írásrendszerét csakugyan a vlachok és szlávok külön Cyrill-féle írásrendszerével, vagy a szolgálatunkban pásztorkodó vlachok velünk csakugyan közösen használt számrovásával tévesztette-e össze. Mivel a cyrill-betű a művelődés fejlettebb fokán álló szlávoknál és a szláv egyházi nyelvet asználó görög-keleti oláhoknál is inkább csak egyházi czélokra szolgált, a vlachokkal közös tulajdonnak említett s utóbb csakugyan rovásnak bizonyult holmit mi is inkább számrovásnak gondoljuk. Hiszen annak, a ki a székelyek külön betűit csak felületesen ismerte, az tűnhetett fel leginkább, hogy nem tollal és tintával írják, hanem fára róják. Így kerülhettek aztán szóba kölcsönadókul azok az alacsony művelődési fokon álló vlachok, a kik pásztorkodásukkal kapcsolatban a számrovást általánosan ismerték.³

A XV—XVI. századi krónikások és emlékirók a régi krónikák kézzől-kézre adott fogyatékos állításait már tüzetes megfigyelésen alapuló tájékoztatással helyettesítik. THURÓCZI JÁNOS 1488-ban megjelent krónikája előszavában szóvát teszi, hogy az erdélyi végeken bizonyos írásjeleket fára rónak és betűk gyanánt használnak. A krónikájába belemásolt Árpádkori szöveg említett állítása helyett pedig azt írja, hogy a hun-székitha eredetűnek tartott erdélyi székelység az ősi székitha írást még nem felejtette el s jegyeit nem tintával írja papírosra, hanem pálczákra metszve rovás módjára (értsd: számrovás módjára) használja.⁴ Ezt a sajátosságos nemzeti emléket THURÓCZI utalása nyomán tanulmánya tárgyává tette Mátyás király olasz történetírója, BONFINI ANTAL is, a ki helyes megfigyelés alapján azzal toldja meg THURÓCZI állítását, hogy kevés fára rovott jeggyel sok tartalmat lehet kifejezni.⁵ OLÁH MIKLÓS esztergomi érsek († 1568) viszont azt figyelte meg, hogy a más nyelvek betűitől elütő fára rovott írásjegyeket azért használják, mert az így rótt pálczákat izenet és levél gyanánt küldözhetik.⁶ VEIT GOMIEL, I. Ferdinánd erdélyi hadseregének titkára,

¹ L. alább II. könyv, I. fejezet, I. rész.

² *Gesta Hungarorum*, XXV. fejezet.

³ Erre vonatkozólag I. RÉTHY LÁSZLÓ: *Az úgynevezett hun-székely írás*. (Archaeologiai Értesítő, 1888. Új foly. VIII. köt. 54. l.); HERMAN OTTÓ: *Az ősszám és az ősbetű viszonya irodalmunkban*. (U. o. 1903. Új foly. XXIII. köt. 250. l.) és MOLDOVÁN GERGELY: *A latin, cyrill, dák és székely írásjegyek kérdése a románoknál* (Budapesti Szemle, LII. köt. 1887. 130. sz.). A kölcsönzés igazolását czélzó Burada-féle oláh hamisítványokat I. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*. A Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából végzett tanulmányok alapján írta — —. 165 ábrával. Budapest, 1909. 112—113. és 145—146. l. (Ethnographia, 1903. évi f. 282. és 339—340. l.)

⁴ L. alább II. könyv, I. fejezet, III. rész.

⁵ U. o. II. könyv, I. fejezet, IV. rész.

⁶ U. o. II. könyv, I. fejezet, V. rész.

némi túlzással és a székely írásjegyek összerovásának és hangzógratálásának félreértésével hangsúlyozza, hogy e jegyek némelyike egész szót, sőt egész mondatot ki tud fejezni.¹ VERANCICS ANTAL esztergomi érseknek († 1573) szintén feltűnt, hogy a székelyek egy-két felrovott sorral igen sok tartalmat kifejeznek. Ezt a tömörséget azonban nem az említett betűkapcsolásnak, összerovásnak és hangzógratálásnak, hanem „némi pontok hozzátételének“ tulajdonítja. Ma már tudjuk, hogy a tudós főpap a szókat elválasztó egyes, páros és négyes pontozást értette félre. Viszont elismerjük, hogy a rovásíráshoz négyyszögletes botok rosszul értelmezett jelenségeit a saját szemével kellett látnia. Sőt e tévedésével igazolja azt is, hogy a betűrovás készítését szintén megfigyelte, mert ő teszi szóvá először, hogy a rovók „a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök, jobbról balra viszik“.²

Az emlékirók sorát SZAMOSKÖZY ISTVÁN, a Báthoryak és Bocskay történetírója zárja be. *Analecta lapidum* című 1593-ban Páduában megjelent magyar tárgyú epigraphiai művében a flórenczi nagyhercegi könyvtár egyik titokzatos és azóta eltűnt, vagy lappangó rovásíráshoz nyomtatványával kapcsolatban megemlíti, hogy az erdélyi székelyek keleti eredetű írásrendszere még mindig virágzik. Sajátságos módon azt állítja, hogy sorvezetése a flórenczi könyvével egybehangzóan felülről lefelé irányul; de minden egyéb megfigyelése azt igazolja, hogy a székelyek betűrovását minden elődjénél jobban ismerte. Tudja, hogy a betűk „ügyes összevonásokba szövődve, igen kevésből sok tartalmat fejeznek ki“. Tudja továbbá, hogy az ő idejében még nem mindig tintával írták, hanem „hosszúak fadarabkáira és négyyszögletesre faragott pálcácskáira késhegygyel, stílus gyanánt rótták fel a szoros sorakozó betűket.“ Ha tehát SZAMOSKÖZY a rovásíráshoz botokat ismerte, akkor a sorvezetés módját a felakasztott, vagy a rovásközben fölfelé tartott rovásbotokról olvasta le. Ugyane megfigyelése alapján értette félre a flórenczi könyv sorvezetését is. Mert hiszen rövid idő múlva ezt a könyvet a híres MAGINUS is látta s noha magyar tartalmát illetőleg SZAMOSKÖZY meghatározásait elfogadta, a székely írás sorvezetését mégis jobbról balra menőnek találta.³

Íme, a krónikások és emlékirók egybehangzóan azt igazolják, hogy az erdélyi székelyek fára rovott ősi írása a XIII. század elejétől fogva még négyszáz esztendőn át élt és megfigyelhető volt. A megfigyelés kezdetben tökéletlen volt s az évszázadokon át toldott-foldott eredmény elvégre is fogyatékos maradt, mert egyetlen vállalkozó sem akadt, a ki a késsel metszett írás mibenlétét írott mutatóanyagokkal tüzetesen megmagyarázta volna. SZAMOSKÖZY jelentette 1593-ban először, hogy a rovott írást kezdték tintával írni. Mikor az erdélyi fejedelmi udvar történetírójává lett, maga is kísérletezett azzal, hogy titkos mondanivalóját tintával írott székely betűkbe rejtse el. Ezekben a rovásíráshoz följegyzésekben már nyoma sincs az ügyes összevonásoknak, hangzógratálásoknak és a kevés írásjeggyel kifejezett gazdag tartalomnak. Viszont megdöbbentő jele van a biztos elmúlásnak: mert hiszen az erdélyi fejedelmek tudós történetírója már *titkos írásnak* alkalmazza azt az ősi írástörténeti örökséget, a melyet az előző emberöltőben még minden írástudó székely róni és olvasni tudott.

II.

Telegdí és Baranyai Decsi János.

A székely rovásírás használatát a reformáció idején föllendülő nemzeti iskoláztatás zavarta meg. A latin nyelv betűsora a magyar nyelv ügyének szolgálatában a falusi iskolák és vásáros könyvtárosok útján széltére elterjedt. Mikor aztán a sima papír és durván faragott négyyszögletű pálcza közt, a könnyen síkló lúdtoll és rovókés közt, a könnyen áttekinthető apró latin betű és a szövevényesen összerovott és nehezen kibetűzhető nagy írásjegyek közt választani kellett, bizony a magyar nyelv szolgálatába szegődött latin írásrendszer győzedelmeskedett.

A győzelem oly megsemmisítő volt, hogy a XVI. század legvégén már mentéshez kellett hozzálátni. A lelkes vállalkozó TELEGDÍ JÁNOS volt, a ki 1598-ban megírta a székely rovásírás latin nyelvű ABCzés könyvét, *Rudimentáját*. Egy rendkívül nagyértékű, szomorú könyvet. Benne a diadalmas latin nyelv, latin betű és tintába mártott lúdtoll siet megmentésére az elgázolt magyar írástörténeti kincsek eltorzult és részben már felismerhetetlenné vált törmelékeinek. Latin szövegében csak a példák

¹ L. alább II. könyv, I. fejt. VI. rész.

² U. o. II. könyv, I. fejt. VIII. rész.

³ U. o. II. könyv, V. fejt. I. rész.

és mutatóanyagok rovásírással és magyar tartalmúak. Nyilván azért, hogy ne csak a magyarság, hanem az egész művelt világ olvassa.

A kis könyvecskéhez BARANYAI DECSI JÁNOS írt ajánlólevelet. A marosvásárhelyi ref. főiskola izzó lelkes tanára elmondja, hogy ezt a büszke írástörténeti emléket azért kívánja kinyomtatni, hogy a világ tanulja meg belőle eredetünk dicső keleti székely kapcsolatait és tanulja meg a kapcsolatot igazoló ama régi írásrendszerünket is, melyhez fogható külön nemzeti tulajdonnal sem a klasszikus népek, sem a klasszikus művelődés mai örökösei nem rendelkeznek. Saját véreit pedig arra inti, hogy a magyar nyelv hangtani sajátosságait tökéletesen kifejező, minden betűkezelést nélkülöző, könnyen megtanulható, toll és tinta nélkül róható szép és ősi nemzeti írást ne áldozzák fel, hanem tanítsák minden iskolában és minden korban, minden rendű és rangú magyar embernek. Végül belesóhajt az egykori viszontagságos időkbe: mielőtt a hazát részben vagy egészen elvesztenénk, minden rátermett emberünk munkáljon azon, hogy nyelvünk, történelmünk és ősi írástudományunk mentessék meg az örök feledéstől és elmulástól.

A kis könyvecske a felmerülő nyomdai nehézségek miatt nem jelent meg. Rovásírással példának és szövegmutatóanyagainak sokszorosításához a vállalkozónak fametszőket vagy rézmetszőket kellett volna igénybe venni. Mivel ennyi áldozatot hozatni még az ajánlólevél nagynevű írójának sem sikerült, a külföldre került kézirat másolatok segítségével kezdte teljesíteni feladatát. A siker így sem maradt el; sőt — hozzátehetjük — a siker így sem lett kevesebb és értéktelenebb annál, a mit nyomtatott példányok terjesztésével lehetett volna elérni.

Neki köszönhető mindenek felett az, hogy a székely rovásírás betűsora a hangérték pontos megjelölésével megmentetett. E nélkül a később napfényre került mérhetlen értékű emlékeket megfejtetni, sőt még csak felismerni is alig lehetett volna. Lemásolás nélkül pusztult volna el a középkori bolognai emlék, az 1501-iki csikszentmiklósi felirat, nem ismerte volna fel senki az 1515-iki konstantinápolyi felirat másolatának magyar voltát, sőt a vele egykorú SZAMOSKÖZY feljegyzéseit sem tudnák megszólaltatni. Vannak bizonyítékaink, hogy utóbb más betűsorok is kerültek forgalomba; csak hogy az is bizonyos, hogy ezekre már az a figyelem tért rá, a melyet TELEGDY *Rudimentája* keltett fel és tartott ébren.

Alább, a tüzetes tárgyalás alkalmával bőseges alkalmunk nyílik annak igazolására, hogy a XVII—XVIII. század csaknem minden e nemű tudományos termelésének TELEGDY *Rudimentája* volt forrása. A nagy irodalmi tarkaságot azzal idézte elő, hogy *írott példáival és szövegmutatójaival már nem a rovókés, hanem az író toll használatára buzdított*. Ezzel aztán a kihalófélben levő rovásírás sorsát végleg meg is pecsételte. A ki fursza betűit írni megtanulta, annak a rovás többé eszébe sem jutott, az a rovott régi emlékek iránt nem érdeklődött és az a toll használatával bizonyos mértékben mindig hozzájárult ahhoz, hogy a rovott írásjegyek évszázados és évezredes merev formái meglágyuljanak, folyton torzuljanak és hogy a romlás e folyamatán az értéktelen változatok egész sorozata létrejöjjön.

A folyton pusztuló emlékektől eltérült figyelem a *Rudimentát* tekintette a magyar rovásírás kánonának. Azt a pár lapra terjedő sovány művecsét, melyben az eltorzult kincsek törmelékei már nagyon fogyatékos írástörténeti tájékozottsággal vannak hozzáférhetővé téve. Írója még a hangzók és mássalhangzók jelzésével és csoportosításával sincs egészen tisztában. Még fogyatékosabb az ismerete, midőn a hangugratások, összerovások és szótagjegyek rendszerét kellene megmagyarázni és példákkal igazolni. A szóelválasztó pontozásról már semmit sem tud. Arról, hogy ezt az írást eredetileg fára rótták, egy szóval sem emlékezik meg. Valamely rovott szöveg lemásolása helyett mutatóanyagul a *Miatyánk* és *Hiszekegy* szövegét írja át, de ezt is olyan rosszul, hogy benne még a saját fogyatékos szabályainak sem tudott érvényt szerezni.

III.

A régi grammatikusok, literátorok és diplomatikusok.

BARANYAI DECSI JÁNOS levele hangsúlyozza, hogy TELEGDY *Rudimentájának* elemi szabályai „rövidebbek és kezdetlegesebbek, mintsem talán némelyek óhajtanák; mégis bízom, hogy akadnak mások is, kik e példa nyomán nyelvünk szabályait gyarapítani és tüzetesebben tanítani kívánják”.¹ A gram-

¹ L. alább. II. könyv, V. fejelet. II. rész.

matikusokhoz intézett szavak 1598-ban hangzottak el s mielőtt első hatásuk jelentkezett volna, SZENCZI MOLNÁR ALBERT Hanauban 1610-ben megjelent *Nova grammatica vngarica* című művének előszavában ezt írta: „Siculorum vel Szekeliorum Transalpinorum literas Hunnicas, quarum meminit STEPHANUS SZÉKEL in suo Chronico Ungarico, numquam vidi, neque hominem novi, qui eas viderit Rogo itaque populares meos, in primis Szeculos Transsylvanos, ut si quid ejusmodi penes se habeant, in publicum illud proferre cum suis commentariis dignentur”.¹ (*Magyarul*: A hegyentúli szikulok vagy székelyek hun betűit, melyekről magyar krónikájában SZÉKEL ISTVÁN megemlékezik, sohasem láttam, olyan embert sem ismertem, a ki látta volna. Azért kérem meg hazámfiat, különösen az erdélyi székelyeket, hogy ha valami efféléjük van, szíveskedjenek megjegyzéseikkel együtt nyilvánosságra hozni”).

E buzdítások nyomán sarjadt aztán az a gazdag irodalom, a mely a pusztuló magyar rovásírásra irányított tudományos érdeklődést az újabb időkig ébren tartotta.

A régi magyar nyelvtanok szerzői kénytelenek voltak műveik elején a latin ABCz alkalmazásának módját s különösen a latin nyelvben hiányzó magyar beszédhangok jelzésének nehézségeit megmagyarázni. A magyar helyesírás évszázados küzdelmeinek s folyton változó eredményeinek tudományos vizsgálóit ezért érdekelte az a meglepő jelenség, hogy a rovott ősi betűsornak minden magyar beszédhang megjelölésére külön írásjele van. Tudjuk, hogy BARANYAI DECSI JÁNOS ennek nemcsak gyakorlati, hanem írástörténeti, sőt egyetemes művelődéstörténeti értékét is fölismerte. Sajnos, e nagy kincs birtokában az utódok mégis tehetetlenek maradtak.

GELEJI KATONA ISTVÁN, a ki az erdélyi ref. egyháznak 1633-tól 1649-ig püspöke volt, 1645-ben Gyulafehérvárt kiadott *Magyar grammatikácskájának* előszavát így kezdi meg: „A magyar nyelv egy az orientális lingvák között, mely megtetszik mind eből, hogy az igen kiváltképpen való, és semmi egyéb nyelvekkel, az egy zsidón kívül (hogy tudjam) rokonsága nincsen (szólok a tisztán magyar szokról), hanem mind azok között magának külön vált; mind továbbá eből, hogy ő néki tulajdon saját régi bötüi vagynak, melyeknek sem a zsidó, sem a görög, sem pedig a deák bötükkel semmi hasonlatosságok nincsen, s mind végezetre ebből, hogy az önnön bötüivel jobbtól, mint egyéb napkeleti nyelvek, balra irattatik”. A munkát pedig e szavakkal rekeszti be: „A székelyek a régi scythiai magyaroknak igaz maradványi, úgy mint kiknél még az igaz tulajdon magyar bötük is megvagynak, kik noha sok csufos és mi tőlünk értetetlen szókval is élnek ugyan, de az enyett (a mellett) igen ékesekvel és jegyzősökvel is, melyeknek lejegyzetéseivel itt papirost nem foglalok”.²

Tíz év múlva, 1655-ben Utrechtben jelent meg KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY *Hungaria illustrata* című latinnyelvű magyar nyelvtana. Műve elején ő is azt hangoztatja, hogy a magyar nyelv a keleti nyelvek közé tartozik, mert „scribendi modus, unus et idem est, cum eo, quo gaudent linguae orientales pleraque, nimirum Hebraica, Chaldaica, Syriaca, Arabica, Persica, Turcica etc. a dextra nimirum ad sinistram: quam nulla occidentalium habet.”³ (*Magyarul*: Az írásnak módja azonos a legtöbb keleti nyelvével, például a héberrel, khálddal, szírral, arabbal, persával, törökkel, tudniillik jobbról balra megy, a mit egy nyugati nyelv sem követ.) BOXHORIUS *Historica universalis*éből⁴ vesz tudomást arról, hogy SZAMOSKÖZY ISTVÁN a flórenczi könyvtárban egy ilyen írással és felülről lefelé irányuló sorvezetéssel nyomtatott régi magyar könyvet látott. De ő ezt tévedésnek tartja és a debreczeni főiskola könyvtárára hivatkozva ezt a megjegyzést teszi: „Extat etenim et apud nos liber, literis vetustis ungaricis exaratus, sed nihil tale in eo observamus, quamvis scripturam istam vetustam legere, intelligere, praeterea etiamnum hodie, scribere eadem possumus.”⁵ (*Magyarul*: Mert van nálunk is régi magyar betűkkel írott könyv, de semmi effélét nem veszünk észre benne, jóllehet ezt a régi írást olvasni, érteni, sőt még mai nap is tudjuk írni.⁶ Egy lappal alább a régi írás betűiről így

¹ Eredeti kiadás. Előbeszéd, 10 l.; TOLDY: *Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum. A régi magyar nyelvszók Erdőritől Tsétsüig*. Pest, 1866. 114. l. Hibás lapszámozás 130. l. helyett! Megjegyzendő: SZENCZI MOLNÁR ALBERT a Móríz hesseni herceghez írt ajánlólevélben SZÉKEL ISTVÁN krónikájának e helyét magyarul is idézi. U. o. 125. l.

² GELEJI KATONA ISTVÁN: *Magyar grammatikácska*. Gyulafehérvárt, 1655. 4-r. — Egyidejűleg megjelent a *Titkok titka* műve mellékletül is. (TOLDY: *Corpus grammaticorum*, 293. és 329. l.)

³ GEORGI CSIPKÉS COMARINI: *Hungaria illustrata*. Ultrajecti, 1645. 12-r. 20. l. (TOLDY: *Corpus grammaticorum*, 341. l.)

⁴ MARCUS ZUERIUS BOXHORIUS: i. m. 181. l. — ⁵ I. m. 41. l. (TOLDYNÁL 342. l.)

⁶ Arra vonatkozólag, hogy KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY ilyen betűkkel csakugyan szokott írni: I. KISMARJAI VESZELIN PÁL debreczeni emlékkönyvében a 241. lapon olvasható négy nyelvű szöveget, melynek e magyar szövegét: „Elég énnekem az Isten kegyelme. Te esmérd meg magadat” Telegdi-féle betűkkel írta le Leidenben 1653. márcz. 12-én. Facsimilejét I. SEBESYEN: *Rovás és rovásírás* 236. l. (Ethnogr., 1904. 389. l.) és alább a II. könyv TELEGDIRŐL szóló fejezetében.

nyilatkozik: „Literae . . . proprie hungarice scriptae sunt 32: *k* enim aliter in medio, aliter in fine et principio scribitur, ut pateret in figuris literarum, quas libenter daremus, si ita typos ad imprimendum, ut pennam et digitos ad describendum habere possemus. Quia vero typis Scythicis destituimur, Romanis describimus . . .”¹ (*Magyarul*: A tulajdonképeni magyar írásnak 32 betűje van, mert a *k*-t másképen írják középett, másképen végül s elöl, mint kitetszenék a betűk alakjaiból, melyeket örömetst adnánk, ha a nyomtatásra úgy volnának betűjegyeink, mint a hogy tollunk és újjaink vannak az írásra. Minthogy azonban scythiai typusaink nincsenek, rómaiakkal írjuk le.)

A nyomdai okok miatt elmaradt mutatóvány nem jelent nagy tudományos veszteséget, mert a betűk számának megállapítása és a kétféle *k* betű megemlítése kétségtelenné teszi, hogy a szerző TELEGDI Rudimentájából merítette minden ismeretét. Hihetőleg a debreczeni főiskola könyvtárának rovásírási könyve is csak a kéziratban terjesztett Telegdi-féle művecske másolata lehetett.

Az ilyen esetekben fenforgó nyomdai akadályokat először egy angol grammatikus küzdötte le. HICKES GYÖRGY, MABILLON híres kritikusa, *Antiquae literaturae septemtrionalis libri duo* című nagyív-rétű művének Oxfordban, 1703-ban megjelent első kötete az előbeszéd VIII. lapjához csatolt résznyomat VII. száma gyanánt a székely rovásírás betűsorát mutatta be. Az *Antiquae Hunnorum Elementa* (rég hun ábécze) címen közölt régiség magyarázatául HICKES ezt írja OTTLEY ÁDÁMNAK: „In Gramm. nostris literas Gothicas, sive veteres Runas, quibus utebantur antiqui Scano-Gothi, in diversis alphabetis de scriptas exhibuimus. His ut adjicerem antiqua priscorum Hunnorum 34 elementa, quibus ad sinistram in scribendo more orientalium utebantur, docti nonnulli me rogarunt. Illa igitur ante XXV annos JOH. HARSÁNYI, *Hungari*, manu delineata sub tab. nota num. (VII) exhibenda rogantibus morem gerentes curavimus. Quod si, OTTLEYE, sculpta ea Tibi quoquo modo delectationi, seu etiam adjumento esse poterint, de beneficio illo non mihi, sed operis nostri fautori singulari, JOHAN. MILLIO, Aulæ S. Edmundi apud Oxonienses Principali, literarum divinarum humanarumque scientia praeclaro, cui ea accepta gratus refero, a Te agenda gratiae sunt.”² (*Magyarul*: „Nyelvtani munkámban különféle ABCzékbe osztva bemutattam a gót betűket, vagyis az ősi runákat, melyeket a régi scano-gótok használtak. Néhány tudós megkért, hogy csatolnám hozzájuk a régi hunnok 34 ősi betűjét is, melyeket a keletiek szokása szerint balra irtak. Megfelelve a kérelmezők kívánságának, elkészítettem a melléklet VII. száma alatt közölt eme betűket a magyar HARSÁNYI JÁNOS 25 esztendővel ezelőtt készített vázlata szerint. Ha a metszet neked, OTTLEY, esetleg örömdre, vagy segítségdre válhat, akkor e szolgálatért ne nekem mondj köszönetet, hanem művem kiváló pártfogójának, MILL JÁNOSNAK, az oxfordi St. Edmund Hall fejének, az egyházi és világi tudományok kitűnő ismerőjének, kinek e betűk elnyeréséért hálás köszönettel tartozom.”)

TELEGDI Rudimentájának későbbi tüzetes tárgyalása alkalmával kiderül, hogy 1678 táján HARSÁNYI csakúgy e forrásból merített, mint OTROKOCSI FÓRIS FERENCZ, a ki *Origines hungaricae* című Franequerában 1693-ban megjelent műve I. kötetének hat betűre terjedő mutatóványait egy barátja közvetítésével szintén külföldön, állítólag Velenczében szerezte be.³

Itt kell megemlítenünk, hogy TSÉTSI JÁNOS tudós sárospataki tanárnak *Observationes orthographico grammaticae* című s PÁPAI PÁRIZ FERENCZ híres *Dictionariuma* függelékeül Lőcsén 1708-ban megjelent értekezése szintén nagy művelődéstörténeti fontosságot tulajdonít annak, hogy a magyarok a latin betűk ismerete előtt tulajdon betűikkel éltek, megjegyezvén: „Traditio non incerta est. Hungaros in Scythia propriis literis fuisse usos, progrediendo inter scribendum a dextera versus sinistram, more Hebraeorum et alium orientalium. Harum literarum vestigia etiamnum, ut aliqui perhibent, apud Szekelios Transilvanienses superesse extra dubium est, licet iis uti paucis datum sit.” (*Magyarul*: Nem hitel nélküli hagyomány, hogy a magyarok Scythiában tulajdon betűikkel éltek, írás közben jobbról balra menve, a zsidók és más keleti népek módjára. Hogy ezen betűknek némi nyomai, mint némelyek állítják, az erdélyi székelyeknél maig is megvannak, jóllehet azokat használni kevesen tudják, minden kétségen felül áll.)⁴

Az imént jelzett első facsimilék megjelenését az tette lehetővé, hogy a Telegdi-féle betűsor

¹ I. m. 24. l. (TOLDYNÁL 344. l.) A fentiekkel együtt SZABÓ KÁROLY fordítása. (Budapesti Szemle, új foly. V. köt. 1866. 126–127. l.)

² HICKESIUS I. m. I. köt. XVII. l. — HARSÁNYI betűsorát I. alább, a TELEGDIRŐL szóló fejezetben.

³ OTROKOCSI betűit I. ugyanott.

⁴ I. hely 1. l.

a *Rudimenta* szövege és rovásírásos példái nélkül is terjedni kezdett. Mivel így a szövegben hangoztatott grammatikus szempont is mellőzve volt, kezdtek az archaeologiai, palaeographiai, művelődéstörténeti és irodalomtörténeti szempontok kibontakozni. Így BÉL MÁTYÁS a *Rudimenta* ismerete nélkül jut KAPOSSI SÁMUEL 1713-ban elhalt gyulafehérvári tanár betűsorához s midőn írástörténeti értékét felismerte, nyomban a még lappangó emlékek felkutatásához látott. Berlinből 1713-ban felhívást küldött szét, de földieie még csak válaszra sem méltatták. Vállalkozásának meddősége daczára megírta és 1718-ban Lipcsében ki is adta *De vetere literatvra hunno-scythica exercitatio* című kötetét. Célja az volt, hogy a rendelkezésére álló betűsor hitelét, eredetét, leszármazását és rokonságát megállapítsa. A rendelkezésére álló irodalmi adalékok hiányosságán mult, hogy célját meg nem közelíthette. De mivel az érdeklődők látókörét rendkívüli méretekben kiszélesítette, nyomdokain csakhamar gazdag irodalom keletkezett. Újra szorgalmazza a régi emlékek felkutatását, tanulmányozását és kiadását; sőt azt a messzemenő tervet is megvalósítandónak tartja, hogy a káptalanok, kolostorok, városok és várak felkutatására külön társulat alakuljon, a foglalkoztatott tudósok pedig országos közköltéségen díjazásban és jutalmazásban részesüljenek.

A kutatás irányításából kitetszik, hogy BÉL MÁTYÁS már nem *rovott*, hanem csak *írott* emlékeket keresett. Tudósaink így jöttek nyomára a *Rudimenta* giesseni és marosvásárhelyi másolatának. Ezért adta ki BOD PÉTER a *Rudimentának* BARANYAI DECSI JÁNOSTól származó ajánló levelét.¹ Ezért állította össze a XVIII. század derekán egy névtelen gyűjtő az összes rendelkezésül álló betűsoroknak marosvásárhelyi táblázatát. Ezért készült el a később megsemmisült csíkszentmihályi feliratnak az a két értékes másolata is, a melyet a régészeti vonatkozások iránt fogékonytan literátorok jóval gondosabb elbánásban részesítettek, mint magát az eredetét. Végül meg kell még említenünk, hogy az írott régi emlékek hiánya hozta létre a hírhedt *Turóczi fakönyvet*, a melyről bebizonnyult, hogy az 1391-iki *Turóczi regestrum* neveiből BÉL MÁTYÁS könyve segítségével készült hamisítvány.²

Mielőtt irodalmi hatások jelentkeztek volna, BÉL maga gondoskodott, hogy az ősirás ügye a grammatikusok körében felszínen maradjon. MELIBOEI álnéven 1729-ben kiadott és számos kiadást ért *Der ungarische Sprachmeister*-ének eredeti címképét utóbb megváltoztatta s a változaton a nemzeti iskola hatalmas épülete előtt egy magyar nemes büszkén mutogatja német társainak a régi felírtas kötörmeléken látható „Alt ungrisch abc“-t.³ Ez a példa ösztönözte később a magyar nyelvtanok szerzőit arra, hogy a régi grammatikusok nyomdokain tovább haladva, a székely betűk szerepét szintén szóvá tegyék. GYARMATHY SÁMUEL 1794-ben megjelent *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere* már a csíkszentmihályi felirat fametszetével lepte meg olvasóit. RÉVAI MIKLÓS pedig az *Elaboratior grammatica hungarica* 1803-ban megjelent I. kötete a KÁJONI JÁNOS hagyatékában talált két betűsorral együtt közli BÉL MÁTYÁS közismert betűsorát is. Ezzel egyidejűleg írta meg a középkori magyar irodalomtörténet ama vázlatát, a melyet *Magyar literatura, vagy is: A magyar deáki történet* címen HORVÁT ISTVÁN utóbb kiadott a *Tudományos Gyűjtemény* 1833. évi II. kötetében. Egyetemi előadásai e vezérfonalában külön fejezeteket szentel a hunok, székelyek és magyarok ősirásának. Szóval a magyar nyelvtörténet nagy úttörője igazolta WALLASZKY PÁLnak azt a korábbi tanítását, hogy a magyar rovásírás ügye elől irodalomtörténetünknek sem lehet kitérni.

Az irodalmi szempont érvényesüléseül ugyanis WALLASZKY 1787-ben és 1808-ban megjelent *Conspexus reipublicae litterariae in Hungaria* című irodalomtörténeti műve a hun-scytha néven ismert székely írás történetét ismerteti s irodalomtörténeti célok szolgálatában BOD nyomán BARANYAI DECSI JÁNOS levelét is egész terjedelmében kiadja. Neki és RÉVAINAK köszönhető, hogy a későbbi irodalomtörténetírók könyvekben szintén helyet szorítottak a „hun-székely“ írás ügyének és fogyatékos közleményeikkel is hozzájárultak ahhoz, hogy a felfedezésekre vezető érdeklődés állandóan ébren maradjon. RÉVAI éles szeme felfedezi a székely rovásírás legfontosabb törvényét, de a nélkül, hogy jelentőségét maga, vagy kortársai és utódai közül valaki fölismerte volna. Említett irodalomtörténeti vázlatában van egy rövid fejezet e címmel: „A székely betűk jobbról balra mennek“. Annak igazolására, hogy a székely betűket jobbról balra szokták írni és olvasni, hiteles tanubizonyságul KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY és TSÉRSI JÁNOS erre vonatkozó sorait idézi e megjegyzés kíséretében: „De, ha feljebb nem megyünk is

¹ *Magyar Athenás*, 1766. Bevezetésében.

² V. Ö. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 294. l. (Ethnographia, 1906. 345. l.) és JERNEY JÁNOS: *Közlemények a hun-scytha betűkkel írott Turóc vármegyei régiségeiről*. (Tudománystár, új foly. VIII. köt. 1840. 110. l.)

³ Facsimilejét I. SEBESTYÉN i. m. 255. l. (Ethnogr., 1904. 408. l.) és alább, a II. könyv TELEGRÁFról szóló fejezetében.

a napkeleti szokásra, a székeleyknél ugyan a jobbról balra menő olvasást maga a *metszés* hozta magával. Mert, mikor a metsző *bal kezébe fogta a botocskát*, annak fején, *jobb kezével* alkalmasosban kezdette, azután könnyebben is folytatta a metszést, a botocskát mind inkább kifelé mozdítván magától. Így tehát a metszőnek hozzája menő jelölése szükségképen *jobbról balra esett*, következésképen az olvasást is úgy kívánta.¹

Noha SZAMOSKÖZY 1593-ban már az epigraphia körébe is bevonta az erdélyi székelység fára rovott írását, a következő két században e téren semmi sem történt. Az ilyen rendkívül értékes eredményekkel szemben tanusított sajátos fogékonytalanság oka abban rejlik, hogy a magyar tudomány grammatikusai és literátorai pusztán az *irott* emlékeket tartották szem előtt. Az ilyen emlékeket pedig csak palaeographiai szempontból lehetett tudományosan vizsgálni. A rendszeres előmunkálathoz e téren CORNIDES DÁNIEL kezdte meg. A magyar diplomatikának ez a kitünősége s utóbb a pesti egyetemen tanára, egész országra kiterjedő levéltári kutatásai fonalán figyelemmel volt a rovásírás esetleg lappangó ősi emlékeire is. Mivel *irott* régiségek nem akadtak, a rovásírásról szóló irodalmi emlékekre és a csikszentmiklósi felirat másolatának tanulmányozására kellett szorítkoznia. Korai halála megakadályozta abban, hogy a rendelkezésére álló anyagot feldolgozhassa. Szerencsére megmaradt egy 1780 táján *irott* terjedelmes levele, melyben HAJOS ISTVÁNNAK ad a székely írás ügyében tüzetes felvilágosítást.² Ez a levél azonban csak másolatokban került forgalomba. Ismerte HORVÁT ISTVÁN is, a ki a *Tudományos Gyűjtemény* 1819-iki kötetében méltán korholta CORNIDES egyetemi katedrájának örökösét SCHWARTNER MÁRTONT, midőn *Diplomatikájának* hiányosságai közt a székely rovásírás mellőzését is kiemelte s egyben föl is tárta azt a sok irodalmi adalékot, a minek egy magyar oklevéltanból hiányozni nem szabad. Sajnos, a következő lustrum folyamán HORVÁT ISTVÁN már eljutott *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből* című 1825-ben megjelent könyve beteges szertelenségének számtalan hóbortos eredményeig. Közülök természetesen a székely rovásírás eredetének kalandos megfejtése sem hiányzik. Így jutott aztán a rovásírás ügye lejtőre még a palaeographia terén is. NAGY-BÁNYAI PERGER JÁNOS 1821-ben megjelent *Bevezetés a diplomatikába* című műve SCHWARTNERÉ után készült ugyan, de már figyelembe vette HORVÁT ISTVÁN komoly intelmeit. Mikor pedig ugyane szerző *A magyar és hazája régenten* című műve 1931-ben megjelent, már sajnálatos nyomai vannak benne a *Rajzolatok* minden tudományos alapot nélkülöző badarságainak is.

Jellemző, hogy a nagytekintélyű és nagytudományú HORVÁT ISTVÁN megtévelyedésének is voltak értékes következményei. Tudósaink belátták, hogy a keleti eredetű székely rovásírás rokoni kapcsolatait csakugyan a honfoglaláskor határán túl és a velünk rokon, vagy hajdan szomszédos keleti népek művelődésének őstörténeti emlékei közt kell keresni. Valóban megható dolog, hogy a derék KISS BÁLINT az elborult elméjű mester tüzével, de tudományos tartalma és lelkiereje nélkül szintén eredménytelenül tapodja végig a magyar rovásírás keleti eredetének forrás-vidékeit.³ Ugyanígy buzditja a magyar őstörténelem rendszeresebb művelésére KÁLLAY FERENCZET is, a ki epigraphiai és palaeographiai forrásművek alapján utal a phöniciiai, zsidó, görög, gót és székely runa-szerű írások felismerhető kapcsolatára.⁴

IV.

Felfedezések, hamisítványok és tudományos tévedések.

A XVII—XVIII. századi kutatás annyira belemerült az *irott* emlékek keresésébe, hogy a krónikások és emlékirók följegyzéseit kellőleg figyelembe nem véve, a rovásírásos fadarabok és feliratok rendszeres gyűjtéséről csaknem teljesen megfeledkezett. A XVI. századi német DEERNSCHWAM klasszikus feliratok gyűjtése közben fedezi fel az 1515-iki konstantinápolyi magyar rovásírásos feliratot; a XVII.

¹ *Tudományos Gyűjtemény*. 1833. II. köt. 58. l. — Révától függetlenül SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*. 13—14. l. (Ethnographia. 1903. 13—14. l.)

² Másolata megvan a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtárában s HAJOS ISTVÁN GÁSPAR *Monumentum literarium hunno-scythicum* című kéziratában idézve a M. Tud. Akadémia könyvtárában.

³ *Magyar régiségek*. Pest, 1839. 75—89. l. IV. A régi Honos-Madjar betűkről és azoknak a phoenicziai, zsidó, syrus, arab és görög betűkkel való egyezésekről. Továbbá „Ásiai és azokból származott Európai régi betűk formái” című „kömetzetű rajzolatja”.

⁴ *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi idő kben*. Nagy Enyeden, 1829. 18. és 29. l. — U. a.: *A pogány magyarok vallása*. Pest, 1861. 169. l.

századi olasz MARSIGLI szintén mestere volt az epigraphiának, midőn a jól értelmezett kútfők nyomán fára rovott középkori székely rovásírást emléket keresett és talált. A magyar SZAMOSKÖZY 1593-ban kiadott epigraphiai műve tárgyalja ugyan a székely rovásírás ügyét, de az itthoni megváltozott viszonyok közepett TELEGDI *Rudimentája* pár év múlva annyira irodalmi térre tereli a székely rovásírás ügyét, hogy BÉL MÁTYÁS 1718-ban e mű ismerete nélkül is csak az írott emlékek gyűjtését szorgalmazta.

Csak így érthető, hogy az 1501-iki csikszentmiklósi felirat felfedeztetése idején kellő figyelemben nem részesült. Két másolata közül az egyiket DEZSERICZKY 1753-ban megfajtatlanul adta ki, az 1752-ben lemásolt és megfajtatott másik szöveg pedig kiadatlan és ismeretlen maradt. BOD PÉTER, az erdélyi tudósok encyklopedistája, 1766-ban megjelent *Magyar Athenás*-ában már kiadta BARANYAI DECSI JÁNOS levelét és a *Rudimenta* betűivel elkészítette a fogarasi ref. templom feliratát is,¹ midőn CORNIDES DÁNIEL kérére 1768-ban hozzáfogott DEZSERICZKY kiadványának megfajtatásához. Ekkor aztán kiderült, hogy a kétsoros szöveg csak az évszámot és a templomépítő falusi iparosok nevét rejtegette. Utóbb pedig az is nyilvánvalóvá lett, hogy az első megfajtató olvasása sem egészen megbízható.

Szóval az érdeklődők várakozása nem volt kielégítő. Mivel később sem jelentkeztek régibb és tartalmasabb leletek, a tudományszomj csillapítására néhány hamisító is fölkinálta megtévesztésre szánt silány készítményét. A *Csiki krónika* hamisítói a felirat megsemmisülése után a Sándor-család dicsőítésére nyomban koholtak egy másik *elvesztett* szöveget a szomszédos Csikszentmihály számára. Ugyancsak a csikszentmiklósi felirat szolgáltatott ötletet a *Turóczi fakönyv* és SOMOGYI ANTAL néhány rövid szövegének hamisításához.² Az első vállalkozó az 1391-iki *Turóczi regestrum* neveinek felsorolásához még BÉL MÁTYÁS erősen stilizált Kaposi-féle betűsorát vette igénybe, míg SOMOGYI az 1501-es keltezés hibás olvasatú járulékanak botor utánzása alkalmával a csikszentmiklósi felirat merev betűit is alkalmazta. Egyébként ő már a *Fakönyv* hamisítójának tanítványa volt. E hamisítványt TOLDY FERENCZ és mások bátorítására ő is hitelesnek tartotta. Különben aligha bízott volna meg abban, hogy kötetekre menő ének-szövegeit ugyanazon betűsorról XVI. századi följegyzések gyanánt hozhassa forgalomba. Már pedig SOMOGYI azon fáradozott, hogy a rovásírás leple alatt olyan följegyzésekkel is gazdagíthassa irodalmunkat, a melyek ép úgy Árpádkori, sőt pogánykori eredetűek, mint a hogy pogánykori eredetű a rovásírás.³

Még mielőtt SOMOGYI ANTAL munkához látott volna (hiszen *Régi magyar énekeinek* előszava 1870-re teszi az első székelybetűs régi könyv felfedezését), ORBÁN BALÁZS 1864-ben szerencsésen megtalálta az enlakai unitárius templom 1668-iki *festéssel rajzolt* rovásírást feliratát. Ezt a késői emléket SZABÓ KÁROLY fejtette meg. A nagy örömmel fogadott felfedezést ismét csalódás követte. Pár szönyi tartalma még a csikszentmiklósinál is szegényesebb. Annál nagyobb tudományos nyereséget jelentett az a terjedelmes tanulmány, a melyet SZABÓ KÁROLY ebből az alkalmából a *Budapesti Szemle* 1866. évi V—VI. kötetében *A régi hun-székely írásról* címen közölt. Sorra ismertette a krónikások és emlékirók összes kútfői értékkel bíró adalékait; továbbá megvizsgálta a székely írással foglalkozó összes tudományos termelésünket, még a kéziratban levőket is. Az emlékek közül csak TELEGDI *Rudimentája*, a csikszentmiklósi felirat másolatai és az újonnan felfedezett enlakai felirat állott rendelkezésre. Fölismerete, hogy a Telegdi-féle betűsort az író toll és a sok másolás kivetkőztette eredeti jellegéből. Ugyancsak ő ismeri fel és hangsúlyozza legelőször a csikszentmiklósi felirat rovásjellegét. „Ha — írja — az 1749-iki (Dezsericzky-féle) hasonmás merev szögletes betűalakjait figyelmesen megtekintjük, meg kell győződnünk, hogy itt olyan ősrégi alakú írással van dolgunk, mely eredeti egyszerű rovási jelleméből (milyen közbevetőleg megemlítve a phoenicziai, etrusk, rún, sőt a legrégibb görög és itáliai írás jelleme is) úgyszólván még alig vesztett valamit és így az eredetit oly korból valónak kell tartanunk, midőn krónikáink és régi íróink szerint a betűket csak fába vagy kőbe rótták, de mai mód szerint tintával papírosra még nem írták”.⁴

¹ Elrontott és helyreállított szövegének hasonmását I. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*. 265. l. (Ethnographia, 1904. 418. l.) L. alább a csikszentmiklósi feliratról szóló fejezet III. szakaszát.

² L. bővebben SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 293. l. (Ethnographia, 1906. 343. l.)

³ SOMOGYI hamisítványairól a M. Tud. Akadémiának 1903. márcz. 23-án tüzetes jelentést terjesztettek elő IFJ. SZINNYEI JOZSEF, FEJÉRPATAKY LASZLÓ és SEBESTYÉN GYULA. (Akadémiai Értesítő, 1903. évi XIV. köt. 193—210. l.) V. ö. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 303. l. (Ethnographia. 1906. 351. l.)

⁴ I. h. VI. köt. 113. l.

Íme, a kéziratokat kutató régi grammatikusok és literátorok harmadfél százados meddő fáradozása után ez az első meglátása annak, hogy a magyar rovásírás nem a palaeographia, hanem az epigraphia terére utalja a kutatót. Ezért nem véletlen az, hogy az eredménynyel nyomozó DERNSCHWAM, MARSIGLI és SZAMOSKÖZY egyaránt epigraphusok voltak.

A *Rudimenta* nyomán eltévelyedett magyar írástudománynak végzete volt, hogy megnyugtató eligazodás hiányában több kiváló tudósunk még a magyar rovásírás hitelét is kétségbe vonta. A kételkedők sorát két erdélyi szász hazánkfi nyitja meg. TRÖSTLER JÁNOS nagyszebeni tudós Nürnbergben 1666-ban kiadott *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia* című művében SZAMOSKÖZY állításával szemben azt bizonyítgatja, hogy a magyarok őseinek semmiesetre sem voltak külön betűi, mert ha emlékek maradtak volna, akkor azok a kimber-gótok germán runáival volnának írva.¹ A medgyesi TOPPELTINUS (TÖPPELT) LŐRINCZ Leydenben 1667-ben megjelent kis művecskéja (*Origines et occasus Transsylvanorum*) szintén SZAMOSKÖZYT czáfolva hirdeti, hogy a pogány magyarok még nem tudtak írni.²

Magyar részről OTROKOCSI FŐRIS FERENCZ támaszt először kétségeket. Mint felsőmagyarországi, gömörvármegyei születésű ember, a székelyek régi írástudományáról csak közvetített úton, hihetőleg SZAMOSKÖZY elveszett, vagy még lappangó *De origines hungaricis* című kéziratából vett tudomást. Néhány betűre terjedő mutatóványa és hozzá írott magyarázata elárulja, hogy utóbb megismerkedett TELEGDI *Rudimentájával* is. Mivel emlékek nem állottak rendelkezésére, *Origines hungaricae* című Franequerában 1693-ban kiadott kétkötetes művének I. kötetében ekképpen nyilatkozik: „Verum cum mihi ipsi etiam illi characteres valde adhuc suspecti sint; praesertim ex eo, quod vocales (quas septem habemus), mixtim ibi inter consonantes recenseantur, ad instar Europaeorum; idcirco eorum publicationem, aut cercius de his iudicium, eo usque differo, donec Deo dante, melius de iisdem aliunde edoctus fuero. Sum enim homo, qui super arena, (quantum perspicere rem possum) nihil fundare volo“. (Magyarul: Minthogy azonban ezek a betűk magam előtt is még gyanusak, különösen azért, hogy a magánhangzók (melyek száma nyelvünkben hét) a mássalhangzókkal vegyesen vannak az európaiak módjára elősorolva, azért azok közzétételét, vagy rólok való bizonyosabb ítéletemet addig elhalasztom, míg — ha isten megsegít — rólok máshonnan jobban értesülendek. Mert az az ember vagyok, a ki — a mennyire a dolgok állását ismerem — nem szeretek semmit homokra építeni.³

Mivel kétségtelen, hogy OTROKOCSI FŐRIS FERENCZ a magánhangzók számát a Telegdi-féle *Rudimenta* téves adalékainak ugyancsak téves kiigazításával állapította meg, az is bizonyos, hogy a magánhangzók és mássalhangzók csoportosítását is e művecskéből ismerte meg. Ha tehát BARANYAI DECSI JÁNOS ajánló leveléből azt is megtudta, hogy a *Rudimenta* megszerkesztése TELEGDI JÁNOS érdeme: akkor valóban ki kellett volna találnia, hogy a betűket (igazításra szoruló elemi tévedéssel!) TELEGDI csoportosította.

A hamisítás vádját elvégre egész nyíltan TIMON SÁMUEL tudós jezsuita mondotta ki egy APOR PÉTERHEZ intézett 1734 szept. 21-iki *Imago novae Hungariae* című művének *Additamentumában* utóbb ki is adott levelében.⁴ Gyanura természetesen neki is az adott okot, hogy a folyton szereplő betűsort semmi írott emlék sem támogatja. Az utóbb felfedezett csikszentmiklósi felirat daczára SCHWARTNER MÁRTON szintén tagadta a székely írás hitelét.⁵ A debreczeni *Magyar grammatika* szerkesztői (DOMOKOS LAJOS, SZIKSZAI GYÖRGY és BENEDEK MIHÁLY) előtt a székely betűket még mindig az tette gyanusakká, a mire OTROKOCSI tévesen hivatkozott.⁶ SÁNDOR ISTVÁN széltére olvasott *Sokfélője* az összes följegyzéseket szófia-beszédnek tartja, mert a régieknek árult írásjegyek „szemlátomást elárulják magukat az ő czifra és keresztes voltukkal, hogy csak költött betűk“. ⁷ PÁPAY SÁMUEL irodalomtörténete, *A magyar literatura esmérete*, a régiek betűforma jegyeinek kimetszését nem vonja ugyan kétségbe, de abban már nem hisz, hogy „eleinknek formás alphabetjek volt.“⁸

¹ I. h. 250—266. l.

² I. h. 70. l.

³ I. h. I. köt. 320—321. l.

⁴ Az 1754. évi második és az 1762. évi harmadik kiadás függelékében.

⁵ *Introductio in rem diplomaticam*. 2. kiad. Buda, 1802. 56—57. l.

⁶ Debreczen, 1898. 1—2. l.

⁷ VII. darab. Győr, 1801. 38—40. l.

⁸ I. m. Veszprém, 1808. 347. l.

Történetíróink közül e kérdésben a hun-székely kapcsolatot tagadó PRAY Györgynek kellett volna hallatni súlyos szavát. De a kérdést csak egyik értekezésének jegyzetében érinti, midőn a főszövegben megemlíti, hogy MENANDER följegyzése szerint a turk Disabul khan scytha betűkkel írott levelet küldött Justinus császárhoz Konstantinápolyba: „Habuisse igitur Majores nostros litterarum usum ex hoc loco utcunque apparet. An autem illae sint, quas in Transilvania repertas aliqui prodiderunt, ambigo, quod Gothicis, quas JOANNES MAGNUS in sua *Historia* et SCHEDIUS in *Dis Germanis* referunt, simillimae sunt. Ex quo suspicor Gothorum potius esse, qui has plagas ante Hunnos et Hungaros coluere.“ (Magyarul: Hogy e szerint őseink írással éltek, ezen idézetből meg lehetőszen kitűnik. De hogy betűik azok voltak-e, a melyekről némelyek mint Erdélyben találtakról emlékeztek, azon kételkedem; mint-hogy e betűk a JOANNES MAGNUS *Historia* és SCHEDIUS *De Diis Germanis* című művében kiadott gót betűkhöz igen hasonlóak. Miből azt gyanítom, hogy ezek a betűk inkább a gótok betűi, kik a hunok és magyarok előtt azon tájakat lakták.)¹

Azok, a kik a székely írásnak forgalomban lévő betűsorait koholmányoknak tartották, nem gondolták meg, hogy a gyorsan kimondott könnyelmű itélettel a régi kútfők és emlékiratok adalékainak tudományos ügye még egyáltalán nincs elintézve. A kételkedők sorában RÉVAI MIKLÓS vette ezt először észre. *Grammatikájában* még csak annyit mond, hogy azok az erdélyi hun-scytha betűk, a melyeknek hiteléért annyi tudósunk s különösen BÉL MÁTYÁS oly erősen harczol, a későbbi idők koholmányai.² De *Magyar literatúrája* minden vázlatossága daczára tüzetesen ismerteti a régi kútfői adalékok szerepét is. „Igen — írja — úgy tartjuk tehát: hogy csak a székelyeknek találmányok ezek a betűk, már itt laktokban. Elgondolhatjuk pedig az okát, hogy ez a régi és magát a többi magyaroktól igen megkülönböztető nemzet, különös betűk nélkül sem akart lenni. A messze felmenő eredetet, a régi származással való dicsekedés mellett, igen könnyen sugallotta a másik gyarlóbb testvér, a kérkedés. Korán tehettek pedig ezt a székelyek: mivel korán vagy on már e különös betűkről is a szó, nevezetesen KÉZAI SIMONNÁL, noha hibásan. De nagyobb világosságra, az ő tulajdon képekben, igen is későn jöttek, TELEGDÍ JÁNOS által. A hunniai betűket is tehát, a melyeket csakugyan el nem lehet teljességgel tagadnunk, ezekből a székely betűkből meg nem mutathatjuk: hogy micsodások voltak az ő valószínű eredeti képekben.“³

A történelmi nyelvészet magyar mestere híve volt a hun-magyar kapcsolatnak. Ezért a magyar írástörténetet nem is a székely, hanem a hun írás emlékeinek felsorolásával vezette be. Fenti megállapítása tehát azt jelenti, hogy a hun-magyar ősrásnak csak a bizánczi görög kútfőkben van nyoma; a székely írás pedig csak az elveszett helyettesítésére irányuló középkori csinálmány lehetett.

A tagadók közt ennél többet eddig senki sem mondott és ezután sem tudott mondani. Azzal a sajátos föltevéssel, hogy a régi krónikások és emlékiratok állításai hitelesek, a forgalomban lévő betűsor pedig későbbi hamisítvány, a magyar rovásírás titokzatos ügyének tanulmányozása olyan holt pontra jutott, a melyen utóbb a legértékesebbnek ígérkező vállalkozások is megfeneklettek. RÉVAI támadásának nagy ereje abban rejlett, hogy az összehasonlító kutatás éltető erét elvágta. Miután felfedezte, hogy a jobbról balra irányuló sorvezetés a rovásbot és rovókés kezelésének természetes velejárója, elég volt a sorvezetés keleti eredete ellen tiltakoznia, mert a kit meggyőzött, az már maga is hozzágondolta, hogy a keleti sorvezetéshez csakugyan könnyű volt a phöníciai, zsidó és ó-görög betűformákat hozzáhamisítani.

Pedig RÉVAI alapjában véve semmit sem bizonyított. Tudományos föllépése csak állásfoglalás volt a hamisítás lehetősége mellett. Mivel a más véleményen levők a krónikák és emlékiratok folyton idézett adalékait ezután már hiába koptatták volna, újra kialakult az a vélemény, hogy a magyar rovásírás hitelét csakis írott, vagy rovott régi emlékekkel lehetne igazolni. A kutatók heve a csikszentmihályi felirat tanulmányozásában, az enlakai felirat felfedezésében és — tegyük hozzá — a hamisítványok forgalombahozatalában és leleplezésében merült ki. Ezért nem lehetett megütközni azon, hogy FAULMANN KÁROLY német közikönyve a bemutatott székely betűsor hitelét — miként ezt

¹ *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Bécs, 1774. 61. l. t. jegyz. — JOANNIS MAGNI *Gothorum Sveonumque historia*. Róma, 1554. 2-rét, 25. l. Alphabetum Gothicum. — ELIAS SCHEDIUS: *De Diis Germanis, sive veteri Germanorum, Gallorum, Britannorum, Vandalorum religione syngrammata quatuor cum figuris aeneis*. Halle, 1728. 445. l. (J. MAGNUS gót runáit közli.)

² *Elaboratio grammatica hungarica*. I. köt. Pest, 1806. 126—128. l.

³ *Tudományos Gyűjtemény*, 1833. II. köt. 60. l.

TIMON SÁMUEL is tette — azért tagadja, mert — „írott könyvekkel nem igazolható”.¹ Valamint azon sem lehet csodálkoznunk, hogy a székelyek eredetével és a székelykedés mibenlétével foglalkozó HUNFALVY PÁL szintén RÉVAI álláspontjára helyezkedett, midőn az eredet kérdésével csakugyan összefüggő írástörténeti kérdésben is véleményt nyilvánított.

HUNFALVY előzőleg már nagy tudományos munkásságot fejtett ki annak bizonyítására, hogy a középkori latin krónikákban olvasható hun-székely kapcsolat légből kapott mese. Szerinte a székelység nem volt külön nemzet soha; csak határőrzésre, vagy székelykedésre utalt magyarságból alakult ki. Mivel a székelyek külön írásáról szintén a mesélő krónikások beszélnek, HUNFALVY ennek hitelét is tagadta. E tárgyban *Die Ungern oder Magyaren* című 1881-ben megjelent műve e helyén bizonyította legrészletesebben állításait: „Ob die Ungarn oder Magyaren vor ihrer Christianisirung die eigentliche Schreibkunst geübt haben, ist uns unbekannt. Sie haben wohl das Wort für Schreiben (*ír* er schreibt, *író* der Schreiber, *írás* die Schrift und das Schreiben, *írat* das Schriftstück usw.), aber weil es auch malen, buntmachen bedeutet: so kann man aus dem Worte nur auf eine Zeichenschrift schliessen, die noch nicht Buchstabenschrift war. Die christlichen Priester verwendeten natürlich das lateinische Alphabet zum Schreiben des Ungrischen, und wir finden nirgends auch nicht die geringste Spur eines Conflictes der neuen und alten Schrift. Eine solche hat vielleicht gar nicht existirt. — Der Chronist Magister SIMON v. KÉZA im 1280 will etwas von einer besonderen Schrift der „hunnischen“ Székler wissen, für die er die kyrillische Schrift der walachischen Popen hält. Spätere Chroniken, wie die des THURÓCZI aus der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts, sprechen schon ausführlicher von der Hunnenschrift der Székler. Sogar STEPHAN SZÉKELY, selbst ein geborener Székler und einer der ersten protestantischen Schriftsteller, erwähnt sie in seiner *Világ-krónika* (Chronik der Welt, Krakau 1559), doch ohne sie zu beschreiben. Er scheint nur das alte Gerücht zu wiederholen, dem gewiss die kyrillische Schrift der Walachen zu Grunde lag. Als die Hunnenschaft der Székler zum Dogma geworden war, componirten einige Gelehrte des XVII. Jahrhunderts ein Alphabet, das das Hunnisch-Székelyi'sche sein wollte.“ (*Magyarul*: Arról, hogy a magyarok keresztyén hitre térésük előtt a tulajdonképpeni írásművészettel már éltek volna, nincs tudomásunk. Van ugyan szavuk az írás kifejezésére (*ír*, *írás*, *írat* stb.), de mivel ez festést és tarkázást is jelent: e szóból csak olyan festett írásra lehet következtetnünk, a mely még nem volt betűírás. A keresztyén papok a magyar nyelven való íráshoz természetesen latin betűket használtak, és a legparányibb nyomát sem találjuk sehol az új és a régi írás közt való összeütközésnek. Nem is volt talán olyan soha. — KÉZAI SIMON mester, a krónikás, 1280 körül említi ugyan, hogy a „hun“ székelységnek volt egy olyan külön írása, a melyet azonosnak tartott az oláh pópák cyrill-írással. A későbbi krónikák, például THURÓCZI a XV. század derekán, már tüzetesebben szólnak a székelyek hun-írásáról. Még SZÉKELY ISTVÁN is, a ki született székely és egyike az első protestáns íróknak, megemlékezik róla *Világ-krónikájában* (Krakó, 1559), de a nélkül, hogy le is írná. Úgy látszik, ő is csak azt a régi hírt eleveníti fel, a melyhez alapot bizonyára az oláhok cyrill-írása szolgáltatott. Mikor aztán a székelyek hun-volta dogmává lett, néhány XVII. századi tudós megszerkesztette a hun-székelynek tartott ÁBCz-ét.”²

Abban igaza van HUNFALVYnak, hogy a magyar írástörténet pogánykori adalékait írott vagy rovott emlék hián, a magyar szókinszben kell keresni. De abban már nagyot tévedett, hogy az *ír* szó jelentéséből olyan festett írásra, képirásra vagy hieroglyphre következtetett, a melyben betűk még nem szerepeltek. Hiszen csak a *betű* szó jelentését kellett volna nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti úton megállapítani s nyomban birtokába jutott volna annak az értékes írástörténeti adatnak, a mely azt igazolja, hogy a *betű* török kölcsönzó és *rovott írásjegyet* jelent. Szóval a magyar rovásírás titokzatos történetében éppen HUNFALVY lett volna hivatva arra, hogy a székelyek betűrovásáról beszélő THURÓCZI és BONFINI történetírókat, továbbá OLÁH MIKLÓS és VERANCICS ANTAL érsekeket a magyar nyelvtudomány újabb eszközeivel és az ethnographus tájékozottságával, minden más tudományos beavatkozást megelőzve, először igazolja. Ezt elmulasztotta s így nem is kínálkozott több alkalom arra, hogy nagy elméjét e téren ne csak a tagadás szellemének szolgálatában foglalkoztassa.

¹ *Geschichte der Schrift*. Bécs, 1880. 505. l.

² I. m. (Die Völker Oesterreich-Ungarns. V. Bd.) Teschen, 1881. 183. l.

V.

A tulajdonjegyek téves szerepe.

Az 1221 táján kiegészített *Nemzeti krónikának* és compilerának, Kézamak, az a megjegyzése, hogy az erdélyi székelyek betűiket a velük együtt lakó erdélyi vlachoktól vették át, úgy az oláh, mint a magyar tudományos irodalomban zavart idézett elő. BURADA TÓDOR 1880-ban Jassiban kiadott egy *Dèspre creștăturile plutașilor* (A tutajosok rovásairól) című füzetkét 163 olyan tutajos-jegy másolatával, a melyeket a Besztercze folyó mentén gyűjtött össze. Az úsztatott tönkökre rovott tulajdonjegyek gazdag sorozatának végén körülbelül húsz székely rovásírás-jegy is szerepel.¹ Ennek igazolására jelzi a gyűjtő, hogy nemcsak Moldovában, hanem Gyergyóban, Tarkón, Békáson, Buhalniczán, Hanguban stb. is kutatott. Utána pedig nyomban idézi az oláh-székely közös tulajdont igazoló Kézait és a betűrovás székelyföldi használatát először említő THURÓCZIT. Megemlítjük még azt is, hogy amazt XV., ezt XVIII. századi kútfőnek nevezi.

E közlemény megjelenése előtt az ősrás kérdése már erősen foglalkoztatta az oláhok képzelgésre hajló fiatal történetírását. CANTEMIR DEMETER 1715 óta egész iskolát teremtett azzal a tanításával, hogy az oláhok az 1439-iki flórenczi zsinat előtt még latin betűkkel éltek.² Egy másik áramlat a keleti egyház glagol és cyrill betűit kívánja lefoglalni. Miután POPEA MIKLÓS a gót Ulfilast már megtette oláh püspöknek,³ SBIERA JÁNOS egyetemi tanárnak és akadémikusnak könnyű dolga volt, midőn a szláv Cyrill betűsorát kellett valamely ismeretlen oláh feltaláló számára elhódítani.⁴ A harmadik áramlat pedig — élén BOLIAČ CZÉZÁRRAL, HAȘDEU BOGDÁNNAL és URECHEA SÁNDORRAL — azt hirdette, hogy az oláhok dák őseinek a Krisztus előtti században már külön írásrendszerük volt. Betűsorukat egy Deke-neus nevű varázsló hozta Egyiptomból s aztán összekeverte zend, görög és phöniciai írásjegyekkel. A vakmerő állítások e sorozata nyilván azért burjánzott fel, mert senkinek eszébe nem juthatott az egyszerű, sőt kezdetleges művelődési viszonyok közt élő oláhság őseinek ilyen irányú igazolására a latin, cyrill és dák betűs középkori oláh nyel emlékeket számonkérni.

Mivel furfang is van a dologban, elismerjük, hogy BURADA együgyűnek tetsző eszközökkel olyan ügyes szemfényvesztést vitt véghez, melylyel még mestereit is alaposan megtévesztette. Már a dák-elmélet rajongói közé tartozott, midőn az eloláhosodott gyergyói székelyek Moldva felé úsztatott tönkjein az erdőirtók és tutajosok tulajdonjegyeit felismerte s köztük olyan vonal-összetételeket is talált, a melyeket akár írásjegyeknek is lehet tekinteni. Mivel a székelyek oláh eredetűnek hirdetett rovásírását ismerte, az a vágya támadt, hogy a tönkjegyekhez nagyon hasonló oláh eredetű székely betűket az oláh tönkjegyek közt szintén megtalálja. Hogy-hogynem: a keresett betűk csakugyan előkerültek és megbőditették a dák-elméletet valló egész iskolát. Az írástudatlan oláhok birtokában megkerültek azok a fejszével rovott (!) írásjegyek, a melyeket a székelyek csakugyan kölcsönvehettek; és egyben megvoltak azok a jegyek is, a melyek nem lehettek sem Cyrill, sem Ulfilas, sem a latinok találmányai, de igenis lehettek a Magyarország területén élt régi dákok primitív kezekben évszázadokon át megmaradó örökségei.

Mivel az oláh tudománynak is vannak komoly munkásai, e sajnálatra méltó bajok gyors orvoslása végett utalunk LAKATOS ISTVÁN 1702-ben írott s máig is kéziratban levő, de másolatban nagyon elterjedt *Siculia accuratius quam hactenus delineata* című kis művecskéjére, mely TELEGGI RUDIMENTÁJA nyomán tárgyalja a székely rovásírást, és a mely BURADA oláh-székely betűinek is forrása volt.⁵ Nekünk alkalmunk volt helyszíni tapasztalatok alapján megállapítani, hogy BURADA az említett művecske ama barassói másolatát használta, a mely az ág. ev. főgimnázium könyvtárának Trausch-féle *Diplomatarium Transilvanico-Siculicum ab anno 1251—1807* című gyűjteményében található. Ebben a székely betűk vonalvezetése tökéletesen egyezik BURADA állítólagos oláh jegyeinek vonal-

¹ Facsimiléjüket I. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 113. l. (Ethnographia, 1903. 282. l.)

² *Descriptio Moldaviae*. Bukarest, 1875. III. rész, V. fejezet. — V. Ö. SINKAI GYÖRGY és KLEIN (MICUL) SAMUEL: *Elementa linguae Daco-Romanæ sive Valachicæ*. Bécs, 1780. Előszó. MOLNÁR JÁNOS: *Deutsche-Valachische Sprachlehre*. Bécs, 1788. Továbbá MAIOR PÉTER, BOB, RADULESCU ELIADE J., LAMBRIOR és DENSUSIÁN ÁRON erre vonatkozó írásait MOLDOVAN GERGELY alább tárgyalandó értekezése nyomán.

³ *Vechia Metropolia romana a Transilvaniei*. Nagy-Szeben, 1870. 41. l.

⁴ *Codicele Voroneșan*. Csernovicz, 1885. 293. l.

⁵ A M. Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-könyvtárában 3, a M. Tud. Akadémia könyvtárában 2, a brassói ág. ev. főgimnázium könyvtárában és a nagyszebeni Bruckenthal-könyvtárban 1—1 másolat található.

vezetésével. Egyébként pedig LAKATOS művének minden másolata igazolja, hogy belőle vannak merítve a minden más betűsor e nemű jegyeitől eltérő *r*, *st* és *sz* betűk.

Ehhez hozzá kell adnunk még azt, hogy az apáról fiúra szálló tulajdonjegyek az örökösök birtokában mindig változnak. Bizonyos vonalrészekkel bővülnek vagy csönkulnak, hogy a velük megjelölt tárgyak összetéveszthetők ne legyenek. Ha tehát BURADA és tudós társai a tutajosok tönkjegyeinek szerepét tüzetesen megismerték volna, akkor aligha keresték és találták volna meg köztük a másfélezer évesnél régibb dák eredetű oláh-székely írásjegyeket.

Mielőtt BURADA körmönfont hamisítása kiderült volna, két derék romanistánkat sikerült szintén megtévesztenie. Az egyik félrevezetett magyar tudós MOLDOVÁN GERGELY volt. A *Budapesti Szemle* új folyamának 1888. évi 52-ik kötetében közölt dolgozatának már a címe (*A latin, cyrill, dák és székely írásjegyek kérdése a románoknál*) elárulja, hogy BURADA közleménye indította az érdekes magyar vonatkozású tárgy szövevényeinek megismertetésére és megbírálására. Miután kimutatta a latin és dák íráselméletek tarthatatlanságát, csatlakozott azokhoz a komoly kutatókhoz, a kik szerint az oláhság csakis az egyházi szláv nyelv cyrill, vagy a még régibb glagol írásjegyeit ismerhette. A legrégebbi így írott nyelvemlék 1523-ból való ugyan, de azért TOMASCHEK és SAFARIK korábbi tanításait követve, nem tartja lehetetlennek, hogy KÉZAI az oláhoktól kölcsönzött betűk alatt a cyrilliczát érthette. Szerinte THURÓCZI találta ki, hogy a székelyeknek hun betűik vannak. Ez az oka, hogy TELEGDI JÁNOS vagy más valamely XVI. századi halandó az oláh eredetű egyházi szláv betűsort utóbb átalakította azzá, a mi az 1598-iki *Rudimentában* és az 1668-iki enlakai feliraton merült fel először.

Ha MOLDOVÁN szerint a Cantemir-féle latin elmélet és HAȘDEU és társainak dák elmélete önmagától is összeomlik azért, mert ilyen írott emlékekkel az oláh irodalom nem rendelkezik, akkor valóban kár volt emlék hiányában a székelyek Árpádkori cyrill-betűkölsönzésének elméletét is szóba hozni. Ezt az elméletet ugyanis a glagol és székely betűk hasonlatosságával támogatni nem lehet, mert a módszeres hasonlítás azt bizonyítja, hogy a rokoni kapcsolatot nem a VIII században létrejött glagol betűsor közt, hanem a sokkal korábban kialakult középtengermelléki írásrendszer betűsorai közt kell keresnünk.

MOLDOVÁN következtetését írástörténeti tekintetben még az a nagy tévedés is tarthatatlanná teszi, hogy az 1501-iki csikszentmíklósi feliratról teljesen megfeledezett. Mert ha ezt számításba veszi, akkor THURÓCZIT és TELEGDIT aligha vádolta volna meg.

Végül utalnunk kell még arra is, hogy MOLDOVÁNNÁL a Burada-féle tutajosjegyek közt szereplő székely betűk ügye elintézetlen marad.

Midőn másik romanistánk, DR. RÉTHY LÁSZLÓ ezt észrevette, nyomban megírta *Az úgynevezett hun-székely írás* című tanulmányát.¹ Neki mindenekelőtt feltűnik, hogy BONFINI szerint a székelyek rövid fácskákra róva kevés jeggyel sok értelmet tudtak összefoglalni, VERANCICS szerint „két ilyen sor, némi pontok hozzátételével a jegyek számához képest igen sok értelmet ad“, VEIT GOLIEL szerint pedig a székelyek némelyik írásjegye egész szót vagy mondatot jelent. Ezért ad kifejezést annak a gyanujának, hogy ez a néhány feljegyzés tulajdonképpen nem is írásról, hanem „az erdélyi pásztorok, favágók, tutajosok és napszámosoknál ma is divó rovás-féle írásról szól, mely két egymásba illesztett pálczára alkalmazott conventionalis jegyekkel egész számadásokat pontosan képes eszközölni“.

A csikszentmíklósi, enlakai feliratok és a Telegdi-féle *Rudimenta* írásjegyeinek vizsgálata alkalmával a jobbról balra menő sorvezetést, a hangzougratást és a *k* két jegyét a sémi írásrendszerből eredő sajátosságoknak ismeri fel. Ezért kimondja, hogy „a híres hun-székely írás nem egyéb héber írás mintájára készült *gyártmány*nál, olyan elemekkel vegyítve, melyek elárulják, hogy az alfabet készítője egy fakultást végzett székely theologus volt, ki a XVI—XVII. század nyelvtudományának eszmeköréből indulva ki, mely a héberségben látta az emberi fajok és nyelvek ősforrását: tudakosságból s a kort jellemző archaizáló törekvésből új jegyeket komponálva, szerkesztette össze ábéczejét s azt a magyar nyelv hangviszonyaihoz alkalmazta“.

A mindent megsemmisítő föltevés útjában álló csikszentmíklósi felirat hitelét azzal ingatja meg, hogy csak 1749-ben fedezték fel s így a régi évszámhoz kétség fér. „Nem tudom elképzelni — mondja —, hogy 1501 táján már akadt volna olyan székely, ki a héber írásba be lett volna avatva. Én ennél fogva a felirat keletkezését későbbinek tartom.“ A székely írás régisége ellen felhossa, hogy

¹ *Archaeologiai Értesítő*, új foly. VIII. köt. 1888. 54. l.

ez a történelmi mult nélkül álló „mesterséges tákolás olyan korban készült, mikor a magyar nyelv hangviszonyai s a magyar betűírás már a legújabb stadiumot érte el, mikor pld. a lágyított hangzókat már összetett jegyekkel írták“. Nem talál benne „Árpádkori és még régibb archaizmusokat“; viszont nem érti, hogy „miért van a székely alfabetben más jegye a *g* és *gy*, *l* és *ly*, *sz* és *s*, *cz* és *cs*, *z* és *zs*-nek stb., hiszen a világ összes betűírásában azt találjuk, hogy azok a hangok rokonságán épültek s azok változásai szerint bővültek ki. A természetes növés ezen öntudatlan logikáját egyáltalán nem találjuk meg itt, de találunk egy már *meglevő állapotot*, értem a magyar nyelv XVI. századbeli hangviszonyait háttérül, melyre az egész írás építve van“.

A tákolás másik ismervét szerinte már HODOLY LÁSZLÓ felismerte, midőn a sémi csoportba tartozó aramäi, himjarathi, moabita betűkkel való hasonlóságok megállapítása közben azt is bizonyította, hogy a székely magánhangzók glagolit forrásból származnak.¹

Végül sorra kerülnek BURADA oláh tutajos jegyei is. Ezek nélkül „azt mondhatnók, hogy kigondolta e betűket...“; most pedig — a székely írás kérdésének végére jutva — „azt látjuk (BURADA közléseiből), hogy a székely írás csinálója egy csomó ilyen Erdélyben ismeretes rovásjegyet gyűjtött össze, azokat glagolokkal bővítette, egy-egy jegynek *betűjelentést* adott s az egésznek orientális színezetet kölcsönzött, korának tudományát csillogtatva az alkotásban, melylyel nemzetét ajándékozta meg.“

Őszintén megvallva, RÉTHY könyörtelenül támadó dolgozatának kezdetben nem tulajdoníthattam nagyobb jelentőséget, sőt utólag sem ereszkedtem volna bővebb tárgyalásába, ha a magyar rovásírás régiségében kételkedők — élükön HERMAN OTTÓVAL — nem ebből merítettek volna bátorítást és kétes értékű bizonyítékokat. A nagy értelmi erővel, de a felölelt anyag rendszeres ismerete és a tudományos eligazodás biztossága nélkül intézett megsemmisítő támadás kezdete igen ötletes, mert elvégre mindenkit megejt azzal, hogy a számrovást és betűrovást az avatatlan ember könnyen összetévesztheti. Ma már mi sem tudjuk meggyőzőbb magyarázatát annak, hogy KÉZAI 1221 táján írott forrása a székely rovásírást a pusztán számrováshoz értő erdélyi oláhságtól kölcsönözteti. Minden egyéb állítása tévedés; csupa hyperkritikai fictio azzal a látszattal, hogy a mindent támadó szerző tudományos értékeink megsemmisítésére törekszik. Minden alapos ok nélkül mellőzi az 1501-iki csikszentmihályi feliratot, mert nyelvtörténeti és írástörténeti alapon a székely betűsört egy XVI. századi theologus „tákolmány“-ának akarja bizonyítani. Gyanuba veszi a XVII. századi írás kettős betűkkel jelzett hangjainak külön írásjegyeit, holott éppen e jegyek igazolják, hogy a sokkal régibb székely betűsornak a magyar helyesírás XVI—XVII. századi vergődéséhez már nincsen köze. A glagol betűk és tutajosjegyek együttes szerepét is bajos elképzelni. Különösen bajos akkor, ha RÉTHY maga is gyanusaknak tartotta BURADA másfélezer évesnek hirdetett tutajosjegyeit és oláh-székely betűit.

Miközben a nagytekintélyű folyóiratok a székely rovásírás hitelét támadták, FISCHER KÁROLY ANTAL megírta és 1889-ben kiadta *A hun magyar írás és annak fennmaradt emlékei* című monographiáját. A szorgalmas szerző magát e téren laikusnak jelenti ki s valóban több hazafias tüzzel, mint kritikával tárja fel a magyar rovásírás gazdag történetét és fennmaradt hiteles emlékeit. Mivel a széke-lyeket sajtáságosan furcsa szűr-elmélete alapján a hunok utódainak tekinti, sorra idézi a hunokról szóló V—VI. századi kútfőket és a ruszokról (szerinte magyarokról) beszélő X. századi *Ibn-abi-Jakub-el-Nedín* írot. A magyar kútfők közül (SZABÓ KÁROLY tévedését föl nem ismerve) a *Képes krónikából* idézi azt, a mi csak THURÓCZI krónikájában van megírva; komolyan idézi továbbá a hamis *Csiki krónika* badar adalékait is. Egyébként pedig igen hasznos munkát végzett, midőn a régiek előmunkálatait folyton összegező és bővítő CORNIDES, JERNEY és SZABÓ KÁROLY nyomán sorra veszi és századok szerint csoportosítva pontosan idézi azokat a hazai és külföldi emlékirókat, grammatikusokat és történetírókat, a kik valaha a székely rovásírásról valamit írtak.

Az emlékeket bemutató fejezet a nagyszentmihályi aranylelet, az úgynevezett Attila-kincs feliratainak ismertetésével és megfejtési kísérleteivel kezdődik. Az V—VI. századnak tartott emlékeken háromféle bekarcsolt és betrébelt írás különböztethető meg: egy tiszta görög betűs, két romlott görög betűs és több ismeretlen betűs. FISCHER a második csoportot magyarnak látta és kibetűzte belőle e szavakat: *esszes* (vagy *ejl*), *rendet ró ő ránk* (vagy ugyanazt másképp betűzve: *szépen szöl örünk*).

¹ *A székely vagy régi magyar írás eredete*. Pozsony, é. n. (Különlenyomat a pozsonyi főreáliskola 1883—1884. évi Értesítőjéből) 13. l. — Jellemző, hogy RÉTHY a sémi sajtáságokat maga is kereste, HODOLY sémi hasonlításainak eredményét mégis elfogadhatatlannak tartja. „Ha — mondja — hasonlításai helyesek volnának is, okoskodásának a nagy korkülönbség ellentmondásába kellene ütköznie.“

A harmadik csoportot DIETRICH tévesen gót runáknak tekintette.¹ FISCHER felismeri ezekben is a székely írás jegyeit és kiolvassa belőlük az *Endes* székely családnevet, *Eger* város és vasmegyei *Unyom* falu nevét, továbbá a *nekem* és *enyém* szavakat.²

E minden alapot nélkülöző vakmerő kísérlet után a csikszentmihályi felirat két másolatának és különféle megfejtéseinek, továbbá az enlakai felirat megfejtésének bemutatása következik. Külön fejezetet szentel KIRÁLY PÁL rovásírási kódexének, mely utóbb SOMOGYI ANTAL silány hamisítványának bizonyult.³ Végül ugyanígy közli STRAHLENBERG FÜLÖP JÁNOS könyvének egyik szibériai felíratmásolatát⁴ és a marosvásárhelyi kézirat szibériai ó-török felíratmutatványait is, azzal a kísérleti utasítással, hogy ezekből szintén magyar szöveg betűzhető ki.

FISCHER könyvének tekintélyes része a hamisítványokat és a székely rovásírással tévesen kapcsolatba hozott egyéb írott vagy rovott emlékeket facsimilék kíséretében ismerteti. Ezek: Attila hun feliratú pénze,⁵ a *Turóczi fakönyv*, Attila betűsora,⁶ HICKESIUS „scythia” és „maszaget” betűsora,⁷ a M. Tud. Akadémia könyvtárának más betűkkel írott *Rohonczi-kódex*, a *Gellei imádságos könyvnek* ismét más betűkkel írott másolatai,⁸ a réty ev. ref. egyház kelyhének felirata és LITERATI NEMES SÁMUEL hamisítványai, a melyek közé hihetőleg a M. Nemzeti Múzeum régiségtárának felíratos rézlapjai is tartoznak.

A terjedelmes zárszó után függelékül egész terjedelmében közli TELEGDÍ *Rudimentájának* s BARANYAI DÉCSI JÁNOS ezt megelőző ajánlólevelének marosvásárhelyi másolatát és (a minek a könyv tulajdonképpen tárgyához semmi köze) polemiját PAULER GYULÁVAL a szerző nem rég megjelent *A hunok és magyarok fekete illetve fehér elnevezésének megfejtése* című műve szigorú bírálata tárgyában. A fehér és fekete szűrviselésen alapuló hun-magyar kapcsolat elméletét fenntartva, záradékul bejelenti, hogy nyomban hozzáfog a Svájcban rekedt hunok utódainak felkutatásához. Eredményeinek testes köteté nőtt német nyelvű feldolgozásából⁹ bennünket ezúttal csak az érdekel, hogy az eifischthali állítólagos hunutódoknál tanulmányozta a tulajdonjegyeket is és köztük megtalálta a hun-magyar betűsor *b, gy, k, ő, tr, u, zs, gt, ki* jegyeit és jegyösszetételeit.

Íme, FISCHER szorgalmasan áttanulmányozta és értékesíthető kútfő-gyűjteménynyé össze is szerkesztette a székely rovásírás összes emlékeit és elvégre mégis oda tévedt, a hová MOLDOVÁN ÉS RÉTHY tájékozatlanságuk következtében jutottak!

VI.

A M. Tud. Akadémia és a M. Nemzeti Múzeum beavatkozása.

A székelyek rovásírásáról szóló krónikások és emlékirók oly általánosságban beszélnek, mintha a betűrovás titkaiba annak idején minden székely be lett volna avatva. Mivel mi még meggyőződhetünk arról, hogy a kiveszőben lévő számrovást egyszerű, írástudatlan pásztorok tökéletesen tudták

¹ *Runeninschriften eines gothischen Stammes auf den Wiener Goldgefäßen des Banater Fundes*. Germania, 1866. XI. köt. 177—209. l.

² BALINT GÁBOR: *A honfoglalás revíziója*. Kolozsvár, 1901. 162. l. a legterjedelmesebb szöveget így olvasta el: „Gülas Pes-gan Pesenyüji Kenesz”. Újabban DEBRECZENYI MIKLÓS: *Az ősmagyar írás néhány hazai s oroszországi emléke*. Budapest, 1914. 19. l. BALINT vállalkozását folytatva, e szöveget így fejtette meg: „Gelse kiskán pesenyüji kenéz”. A felíratok ó-török betűsorának megállapítását lásd Mészáros Gyula: *A nagy-szent-mihályi kincs rovásos felíratainak megfejtése*. (Ethnographia, 1915. évi f. 1. és 4. füz.)

³ Enyhítő körülményül megemlítem, hogy KIRÁLY PÁL e kéziratot 1888. márcz. 27-én előzőleg bemutatta az Országos Régészeti és Embertani Társulat ülésén. Ugyanakkor mutatott be egy lánczos fabuzogányt is ezzel a szintén hamisított rovásírási felíratral: „Ez az Aladáré”.

⁴ *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm, 1730. XVII. tábla.

⁵ V. Ö. TILLMANN FRIESEN: *Müntz-Spiegel*. Francofurt, 1529. III. 5. fejezet és BÉL: *De vetere lit.* IV. tábla, II. ábra, 68. l.

⁶ OERTELIIUS: *Harmonia linguarum*. Vittenberg, 1746. Előbeszéd.

⁷ *Antiquae literaturae septentrionalis libri duo*. Oxford, 1703—1705. III. rész. 4. l. I. tábla.

⁸ V. Ö. SZABÓ KÁROLY: *A régi hun-székely írásról*. Budapesti Szemle, 1866. V. köt. 136. l. — Betűsora RÉVAI: *Elaboratio Grammatica Hungarica*. 1808. I. rész, 127—128. l. II. tábla.

⁹ *Die Hunnen im schweizerischen Eifischthale und ihre Nachkommen bis auf die heutige Zeit*. Zürich, 1896. A 190—191. lapon közölt tulajdonjegyek első felét l. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 110. l. (Ethnographia, 1903. 279. l.)

kezelni, a székelység pedig a tulajdonjegyeket még ma is általánosan használja: kellő tájékozottság nélkül bizony könnyen rátérülhetünk arra a gondolatra, hogy hátha még írásjegyek nyomai is lappanganak a nép ősi rovásbotjain. Sőt a tájékozottabb ethnographust is bátoríthatta volna az a tudat, hogy az északi germánok, különösen a skandináv népek, runa-naptáraikon még akkor is szerepeltették a betűsor első hét jegyét, mikor a runa-rovást és runa-írást már régen elfeledték. Csak a gyakorlott epigraphust tarthatta volna vissza az a tapasztalat, hogy az írásismeret növekvő mértéke szerint mindig szaporodnak a nyilvánosságnak szánt feliratok is. Mivel tehát a Székelyföldön a betelepédést követő évszázadokban ilyen nyilvános feliratok létre nem jöttek s a középkor végén is csak elvétve bukkantak fel, már eleve meddőnek kellett lenni annak a kísérletnek, mely a székelység kezén forgó számrovásokon, tulajdonjegyes szerszámokon és gazdasági eszközökön stb. magukat túlélt ősi írásjegyek maradványait akarta felkutatni.

Mennyivel nagyobb megtévelyedés kellett ahhoz, hogy valaki a mai számrovás és tulajdonjegy szomszédságában a rovásírás mostani rendszeres használatának legfrissebb népi termékeit keresse és csodálatos módon meg is találja! Rendes körülmények közt az ilyen avatatlan kutató csak a vele egy területen dolgozó szakembereknek okoz kellemetlenséget. A mi kutatóknak sikerült egész országra szóló felfordulást előidézni. Ez a kutató DADAI KIRÁLY PÁL, a budai állami tanítóképző intézet igazgatótanára volt. A *Karacsay-kódexnek* és SOMOGYI ANTAL egyéb hamisítványainak bemutatásával az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat főntebb jelzett ülésén már alaposan kompromittálta magát, midőn egyik tanítványa révén tudomást szerzett arról, hogy Omoron (Temesmegyében) egy TAR MIHÁLY nevű egyszerű földmíves ember még ma is írja és rója az ősi rovásírást. A kritikai ellenőrzéstől iszonyodó s így a tudományos eligazodásra is képtelen rajongók meggondolatlanságával DADAI KIRÁLY PÁL nyomban elhitette magát és elhitette lobbanékony képzelőmű barátjával, FADRUSZ JÁNOS kitűnő szobrászunkkal is, hogy — íme — a hun-scytha ősök rovásírása még él a nép között. FADRUSZ éppen milleniumi Tuhutum-emléket készített Zilah város számára, tehát gyorsan arra határozta magát, hogy a honfoglalás-kor szellemében hat táltos-éneket a nép közt felfedezett rovásírás betűsorával fog az emléken megörökíteni.

Mikor a pompás emlék elkészült, TAR MIHÁLY betűivel csakugyan rajta ékeskedett SOMOGYI ANTAL hat hamisítványa.¹ A leleplezés előtt FADRUSZ JÁNOS a *Szilágy* című zilahi ujság 1902. szept. 18-iki számában terjedelmes cikket közölt a küszöbön álló nagy meglepetésről. A rovásírás ismertetése után bejelentette, hogy a KIRÁLY PÁL birtokában levő *Karacsay-kódex* vitás tartalmának és ősrésének ügye perdöntő fordulóhoz ért. Mert íme: „kitudódott, hogy a rovásírás nemcsak emlék, de való eleven kincse a nemzetnek, hogy még ma is él a magyar nép között és hibátlanul fentartja eleink ősi kulturáját. Klasszikus tanuim TAR MIHÁLY és fia, TAR ISTVÁN, földmívelők Omoron, a kik ma is írják és róják is . . . A kik tehát eddig kételkedtek a rovásírás ősi származásában, azok ugyan nem nagyon mélyen kutatták nyomait, mert rá kellett volna akadniok, a mint ráakadt KIRÁLY PÁL, hogy az írás még ma is él a magyar népben . . . Hogy pedig a mai nemzedék is megtegye kötelességét ez ősi kulturának fönntartásával szemben, kőbe vésettem a rovásírást a Tuhutum-emléken pogány eleink dicsőségére . . . S most (miután KIRÁLY PÁL még kellő időben leíratta TARÉKKAL a felvésendő hat éneket) abban a helyzetben vagyok, hogy szívem, lelkem teljes meglegedésére kiálthatom a magyar hazafiak millióihoz: Itt az írás, olvassátok“.²

Midőn a lepel pár nap múlva lehullott, minden szem a zilahi szobor felé fordult, minden érdeklődő a *Karacsay-kódex*-szel és az ismeretlenség homályából előbukkant két omori földmíves ámulatba ejtő írástudományával foglalkozott. A fővárosi és vidéki ujságok valóságos hadjáratot indítottak a betűrovás emlékei után.³ Az érdeklődők felforgattak minden zeget-zugot s koronként egy-egy téves adattal ugyancsak megtréfálták a gyorsan felszaporodott írásszakértőket. A kutatók nagy buzgóságát az sem hűtötte le, hogy a nép fiai közt egy lélek sem akadt, a ki TARÉK tudományának osztályosa lett volna.

¹ A hat pogány éneket (Erdélyről, Istenről, Tűzről, Földről, Vízről, Lebegő-égről) SOMOGYI ANTAL *Régi magyar énekek* (Arad, 1873) cz. kiadványa közölte először. Utóbb előkerültek SOMOGYI rovásírással készített kéziratai között is. V. ö. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 299. s. köv. I. (Ethnographia, 1906. 348. s. köv. I.)

² SEBESTYÉN i. m. 314. l. (Ethnographia, 1907. 78. l.) Egész terjedelmében másodszor is megjelent a *Magyar Szó* című fővárosi napilap szept. 24-iki számában.

³ A fővárosi napilapok közül a *Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap* és *Magyar Szó* tették magukévá a magyar rovásírás szönyegre került ügyét.

A nagy kavarodásban csak Tóth Bélának, az akkori napisajtó kitűnő tollú munkásának volt elég lélekjelenléte arra, hogy a hat táltos-ének ügyében Arany János és Szarvas Gábor ítéleteire figyelmeztesse a félrevezetett közönséget. Szellemes cikkei azonban a hírlapok részéről mesterségesen is szított lelkesedés pillanataiban inkább csak ellenséges hangulatok keltésére voltak alkalmasak. Ezért kérte fel aztán Szóts Géza nagyszombati tanár társaságában a M. Tud. Akadémiát, hogy ebben a szégyenletessé fajuló országos ügyben illetékes szakemberekkel hozasson ítéletet.

A kiküldött bizottság szakértői Fejérfarkas László palaeographus, Ifj. Szinnyei József nyelvész és e sorok írója lettek. Feladatuk az volt, hogy a Somogyi Antal *Régi magyar énekek* című kiadványával csaknem teljesen azonos tartalmú *Karacsay-kódex* hitelét megvizsgálják. Az írásban benyújtott három egybehangzó vélemény alapján a bizottság a kérdéses kéziratot és a szegedi Somogyi-könyvtár kéziratai közt őrzött nyolcz társát Somogyi Antal hamisítványainak ítélte s a M. Tud. Akadémia 1903. márcz. 23-iki ülése elé terjesztett összes irományokat az *Akadémiai Értesítő* ez évi XIV. kötetében (193—210. l.) az olvasóközönségnek is hozzáférhetővé tette.

Az a másik, égetőbb kérdés, hogy az ősi rovásírás emléke él-e még a magyar nép fiai közt, már nemcsak a M. Tud. Akadémiát, hanem a M. Nemzeti Múzeumot is élénken foglalkoztatta. Az Akadémia részéről Szily Kálmán akkori főtitkár indított széleskörű kutatást a népi emlékek forrásainak feltárása és hitelük megállapítása ügyében; az utóbbi pedig engem bízott meg, hogy a betűrovást történeti és néprajzi szempontból tanulmányozzam. Szily Tarék tudományának megvizsgálására a Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulatot kérte fel. E tudományos testület Temesvárról Dr. Szentkláray Jenő apátkanonokot, Kaabdebó Gergely alispánt, Gabányi János főszolgabíró, Berkeszi István és Perényi Adolf tanárokat szept. 30-án küldte Omorra.¹ A nélkül, hogy a temesvári bizottság szerepéről előzetesen értesültem volna, a következő napon ugyanott megjelentem én is. Tar Mihály szívesen fogadott. Midőn a nekem ajándékozott néhány rovásról véleményt nyilváníttam s betűsorában két csikszentmiklósi jegynek feltűnő, részben pedig hibás használatára figyelmeztettem, nagy meglepődésemre azt a választ nyertem, hogy Király Pál „kitanácsolta“. Majd szóba hozta a *Történelmi Könyvtárnak* azt a füzetét (30. füz. Dr. Toldy László: *A régi magyarok műveltségének története*), a melyből — a hogy későbbben pontosan megállapíthattam — minden tudományát merítette. Ebből ismerte meg a csikszentmiklósi betűsort, melynek *b* és *h* betűit Toldy tévedése nyomán szintén felcserélve, az *f*, *j*, *m*, *v* betűket Toldy felesleges vonalkáival megtoldva, szintén hibásan hozta forgalomba. Szóba hozta továbbá Fischer művét is, melyet Király Pál ajándékozott neki. Régi, népi eredetű emlékekkel szolgálni nem tudott. Beszélt atyja régi ábéczejéről, a mely még *rovás szerinti* volt, de ezt — „szétrágtá az egér“. Csak egy betűjére emlékezett, a melyet előttem le is írt. Ez a régi betű pedig nem betű, hanem a számrovás egyik ötös (V) jegye volt.

Mivel Tar a békés-vármegyei Csorvásról származott, Omorról egyenesen szülőföldjére mentem. Itt nagybátyja, Id. Tar István, nyomára vezetett annak, hogy írástudó őcscsének atyja csak a *számrováshoz* értett, mert a régi csorvási pusztákon az 1857-iki földmérés és községiítés előtt Gyula városának egyik *számadó gulyása* volt. Megtudtam, hogy Tar Mihály itt 1851-ben született. Mivel a puszták földmérésekor atyja pásztorkodása is megszűnt, a számrovásokat otthon csak 6—7 éves koráig látta szerepelni. Ez az oka, hogy Tar a számrovás mibenlétével sem tudott tisztába jönni. Homályosan csak a fenti számjegyre meg arra emlékezett, hogy a rovásról a pásztorokkal való érintkezés alkalmával sok mindent le is „olvastak“. Leolvasták a gulyások kezére adott csordák bikáinak, teheneinek, tináinak, üszőinek, szopós és rugott borjainak számát; leolvasták a marhaállomány tulajdonosainak nevét és a gulyatartó gazdák marháinak számát; leolvasták a hullott állatok „dögrovás“-át és a gulyások, bujtárok bérét nyilvántartó rovásokat is.

Igy jutottam nyitjára annak a lélektani tévedésnek, a melyet Tar esetében a halvány kisgyermek-kori emlékek és Toldy László füzete együttesen előidézték. Sőt megállapítottam, hogy e tévedést Király Pálnak módjában lett volna már eleve ártalmatlanná tenni, mert hiszen Tar a hozzá írott első levelekben nemcsak az apjától és a bojtárjuktól tanult „szittyá írásra“, hanem a szittyáírást ismertető Toldy-féle füzetre is nyíltan hivatkozott.² Ezt azonban a rajongó budapesti tanár lelkiismer-

¹ Tar Mihály és fia, Tar István vallomásáról a községi bíró jelenlétében jegyzőkönyvet vettek fel, melyet a M. Tud. Akadémiának felterjesztettek, utóbb pedig kiadták a Múzeumtársulat *Értesítőjének* 1902. évi IV. füz. 88—95. l.

² Egész terjedelmében idézve: *A rovás-írás él-e a magyar nép között?* 28—29. l.; fontosabb részét l. Sebastyén: *Rovás és rovásírás*, 310. l. (Ethnographia, 1907. 76. l.)

retlenül elmulasztotta. E mulasztás árán sikerült aztán a magyar szobrászat legnagyobb mestereinek egyikét megtéveszteni és a hamisítók ügyének megnyerni.

TAR MIHÁLY kétes eredetű tudományának és furfangos viselkedésének titkait, KIRÁLY PÁLLal folytatott viszonyának keletkezését és alakulatait, valamint FADRUSZ JÁNOS megtévelyedésének szövevényeit is a M. Nemzeti Múzeum 1902. decz. 13-iki ismeretterjesztő előadásán¹ és a M. Néprajzi Társaság 1914 január 21-iki felolvasó ülésén² ismerttettem meg a népi emlékek kutatásában eredménytelenül buzuglókodó nagyközönséggel. Ezzel egyidejűleg SZILY KÁLMÁN szintén folytatta az omori bizottsággal sikeresen megkezdett nyomozásokat s midőn eredményei már felhalmozódtak, a M. Tud. Akadémia I. osztályából egy bizottságot kért adalékainak és következtetéseinek végérvényesen való megvizsgálására. Az 1903 február 3-án kiküldött bizottság tagjai SZILÁDY ÁRON, IFJ. SZINNYEI JÓZSEF, KATONA LAJOS, SZILÁSI MÓRICZ akadémikusok és HERMAN OTTÓ, FADRUSZ JÁNOS meghívott szakértők lettek. A márczius 5-én tartott ülésen aztán — a távolmaradt FADRUSZ kivételével — ők vették tudomásul SZILY KÁLMÁNNak azt a terjedelmes *Jelentését*, a mely egy hét mulva már nyomtatva is megjelent e czímen: *A rovásírás él-e a magyar nép között? A M. Tud. Akadémia I. osztályától véleményadásra kiküldött bizottság elé terjesztett jelentés. Húsz ábrával (1—51. l.).*

SZILY KÁLMÁN arra fektette a fősúlyt, hogy az omori földmíves írástudományának létrejöttét, kialakulását, mibenlétét és országos érvényesülését a saját és fia, TAR ISTVÁN vallomásának jegyzőkönyvéből, rokonságuk felvilágosításaiból, TOLDY LÁSZLÓ könyvének szövegéből, TAR MIHÁLY első rovásírási kísérleteiből és felfedezőivel folytatott levelezéséből tegye érthetővé, kézzel foghatóvá. És ez teljes mértékben sikerült is neki. A rovásírási szövegek hasonmásai kiáltoán igazolták, hogy TAR MIHÁLY csakugyan TOLDY könyvéből merítette minden ismeretét. Kiderült, hogy rendkívül éles észszel, de nagyon fogyatékos erkölcsi érzékkel tudta tökéletesíteni KIRÁLY PÁL könnyelmű beavatkozását. HERMAN OTTÓhoz írott soraiban viszont bárgyú őszinteséggel kijelenti, hogy „számjegyük is volt azoknak, a kiktől a rovást tanultam, de én elfelejtettem. Csak három jegyre emlékszem: egyre (V) világosan emlékszem és kettőre (= +) homályosan. Ezt mondtam én KIRÁLY tanár úrnak is; az elsőre azt mondta, hogy számjegy, a másik kettőre nem mondott semmit”.³ Szóval TAR írást adott arról, hogy a 6—7 éves korában látott pásztorrovások mibenlétét is tökéletesen elfeledte. Ezzel aztán minden kétséget kizárólag igazolta, hogy megtévelyedése alapján véve jóhiszemű volt. Ezért tudta SZILY KÁLMÁN minden olyan föltevés és kérdés bolygatása nélkül, a mi TAR MIHÁLY „jellemébe váгна”, végérvényesen megállapítani: „Élénk fantáziája hitette el vele, hogy azok a számrovások, a melyeket gyermekkorában látott, betűrovások s hogy azokon a számjegyek és billogok szittya betűk voltak”. A baj csak akkor kezdődött, midőn KIRÁLY PÁL útján a világgal is el akarta hitetni, hogy ez a betűrovás a Toldy-féle könyv betűrovásával azonos. Mikor pedig a baj már megvolt s TAR kénytelen volt kieszelni a régiek *rovás-szerinti* merev ABCzé-változatát, megindult a tudományos kritika ama lavínája, a mely nemcsak az omori földmíves tudományát, hanem KIRÁLY PÁL Karacsay-kódexét és FADRUSZ JÁNOS Tuhutum-szobrát is elseperte.

A számrovás és betűrovás összetévesztésének ötlete — tudjuk — RÉTHY LÁSZLÓtól származik. Azt, hogy TAR esetében is ez a tévedés foroghat fenn, most HERMAN OTTÓ vette először számításba. Pár nappal a fenti bizottság megalakulása után már benyújtotta a kétféle rovás összetévesztéséről szóló dolgozatát.⁴ SZILY KÁLMÁN *Jelentése* ebből közölte a pásztorrovásról szóló 4. fejezetet. HERMAN OTTÓ az ősfoglalkozások élő emlékei között már tárgyalta a számrovást. Most attól a régebbi felfogásától, hogy a magyar pásztorság rovásán a római számsor szerepel, eltér s a kézfej formájából azt következteti, hogy a magyar számsor a szemlélődésre hajló magyar léleknek eredeti, ingenuin termelése. Az egyenes ujjak jelentik a számsor négy első egyenes vonalát (I—IIII), a négyest; a ferdén álló hüvelykujj pedig jelenti a számsor ötödik jegyét (V vagy /), az ötöst. Továbbá „a két kéz együt-

¹ Bő és mégis korlátozott kivonatát a *Magyar Szó* e napi száma s a *Jelentés a M. Nemzeti Múzeum 1902. évi állapotáról*, 189—190. l. közölte. E korlátozásra SZILY KÁLMÁN útján a M. Tud. Akadémia bizottsága kért meg, mivel ennek szélesebb körű kutatása ebben az irányban még nem volt befejezve. V. Ö. SERÉSTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 308—325. l., (Ethnographia, 1907. 74—87. l.) a hol TAR arcképét, rovott és írott íráskísérleteinek facsimiléit, továbbá a zilahi szobor képét is bemutatom.

² Részletes ismertetése megjelent a *Pesti Hírlap*, *Budapesti Napló* s több napilap következő napi számaiban.

³ Ezt okt. 26-án írta s nekem okt. 1-én a V-jegyet még úgy mutatta be, mint az egérrágta apai ABCzé egyetlen el nem felejtett írásjegyét.

⁴ V. Ö. HERMAN OTTÓ: *Rovás*, *Pesti Hírlap*, 1903. febr. 10-iki számában.

tesen két ötös egységet ad és a hüvelyk, egymásfelé dülve és közelítve *keresztelkedik* (és) . . . kiadja az X-alakot, vagyis a tizest".¹ Ugyanezt tárgyalta az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat febr. 24-iki ülésén felolvasott *A szám- és betűrovás viszonya hazánkban* című dolgozatában,² valamint abban a terjedelmes értekezésben is, mely *A kéz és a szám az ősfoglalkozások körében* címen a Természettudományi Közöny 1903. évi február havi füzetében látott napvilágot.³ A sokszorosan bizonyított eredetiséggel kapcsolatban mindig szerepelt az a másik fontos állítása is, hogy a számrovást leolvasó pásztor a felrovott tételek értelmezése közben használt sok szóval tényleg azt a látszatot kelti, mintha a felsorolt ákombákomokból valami rovásírást olvasna le.

A rendelkezésére álló adatokból idézte RÉVAY PÁL sepsiszentgyörgyi ref. lelkésznek FADRUSZHOZ írott 1902. nov. 2-án kelt levelét, a melyben arról tanuskodik egy nagybacsoni Puskás Bokor nevű öreg juhász neki egy botról, mely „tele volt elferdített római számokhoz hasonló rovátkos írással“, ezt olvasta le: „Nagy Ferencz uramnak volt 36 fejő juha, 12 báránya, 3 berbéce; a fejő juhokból megszékált 3 — tőgye meggyuladt, tehát nem tejelt — a többire megadtam a sajtot, 16 fontot és az ordát; bocskorpénzült kaptam fejők, bárányok és berbécek után a három sajn krajczárt“. A magyar néprajz mestere nyomban tisztában volt azzal, hogy a szentgyörgyi lelkész úrnak nem rovásírást botról, hanem a számadó juhász összegező számrovásáról olvasták le ezeket az adatokat. Könnyebbség kedvéért be is mutatott több ilyen rováslapot, köztük pl. egyet olyant, a melyen egy tulajdonjeggyel, két szúrással (vagy ponttal) és két rovátkolt vonallal (tehát a pásztorok számrovásának öt jegyével) ez a tiz terjedelmes szó van felróva: „Dobos Mihálynak nincs bikája, nincs anyabarma, van hat harmadfű üszője“.⁴

Midőn HERMAN OTTÓ fenti felolvasása az Archaeologiai Értesítő 1903. évi júniusi füzetében e címen: *Az ősszám és az ősbetű viszonya irodalmunkban* elvégre megjelent, már egész tömege rendelkezésére állott az olyan számrovásoknak, a melyek csakugyan azt igazolták, hogy a középkori krónikások és XVI. századi emlékirók följegyzésének túlnyomó része ráillik a nép számrovására is. Ezért utalt aztán arra, hogy THURÓCZI (és nem a *Képes krónika*) „pálcákra metszés mesterségével“ nemcsak betűket, hanem számokat is felrovathatott. BONFIN szerint betűkről van szó, de HERMAN OTTÓt a zempléni rövid számrovásokra is emlékezteti, midőn a székelyek „igen rövid fácskákra rónak s kevés jeggyel sok értelmet egybefoglálnak“. Még ennél is beszédesebb bizonyítékoknak tartja VERANCICS szögletesre faragott botjait és azokat a rájuk jobbról balra metszett bizonyos jegyeket, a melyekből „egy, legföljebb két ilyen sor némi pontok hozzátételével a jegyek számához képest igen sok értelmet ad“. Mivel e kútfők világosan betűk rovásáról beszélnek, HERMAN OTTÓ egy példát állít szemeink elé annak bizonyítására, hogy a hangsúlyozott tömörség mégsem betűrovásra, hanem számrovásra vonatkozott. Lerajzolja Lestár Péter gulya-tókerovását, a melyen a tételek közbeszúrt pontokkal vannak elválasztva; és lerajzolja a számrovás egész tartalmát a rovásírás betűivel is. Ekkor aztán kiderül, hogy azt, a mit a számrovás 18 jeggyel ki tudott fejezni, a betűrovás 65 írásjeggyel fejezte ki. Ezért mondja ki végül, hogy a fenti források idézett állítása „nem a hun-székely betűírásra, hanem csupán a számrovásra vonatkozhatott, tehát az idézett szövegek nem a hun-székely írásnak, hanem a számrovásnak ősi voltát bizonyítják“.⁵

Végül megemlítjük, hogy HERMAN OTTÓ a felolvasás alkalmával még elismerte az 1501-iki csik-szentmiklósi felirat hitelét; most pedig értekezése végén „modern kifejezéssel szólva“ azt hirdeti, hogy „e rovott írás — aktái még nincsenek lezárva“. Az öreg mester kutatásainak eredményeivel a magyar rovásírás ügye csakugyan nem volt elintézve. Eredetileg csak arra vállalkozott, hogy a nép egyik megtévelyedett fiának titokzatos szerepléséhez néprajzi téren felvilágosító adalékokat gyűjtsön és tudományos tájékoztatást is nyújtson. HERMAN OTTÓ ezt megtette. Sőt még többet is tett, mikor TAR MIHÁLY ügyéhez a krónikásokét és emlékirókét is odakeverte. Így jutott el aztán annak az örvénynek szélére, a melybe mindenki belezuhant, a ki kellő tudományos tájékozottság nélkül kívánta a székely rovásírás hitelét megdönteni, vagy bebizonyítani.

A Magyar Nemzeti Múzeum beavatkozása nem volt olyan sürgős, mint a M. Tud. Akadémiáé. De

¹ (SZILY KÁLMÁN:) *A rovás-írás él-e a magyar nép között?* 9—14. l.

² H. O. bő kivonatát a Pesti Hírlap 1903 febr. 25-iki és a Vasárnapi Ujság 1903 márcz. 1-iki számában tette közzé

³ I. h. 402. füz. 97—115. l.

⁴ (SZILY KÁLMÁN) i. h. 11—12. l.

⁵ I. h. Új folyam, XXIII. köt. 265. l.

mivel az omori földműves tudománya elől intézetem képviselőjében nekem sem lehetett kitérni, vele gyorsan végeztem s csak aztán merültem bele nyugodtan a rováson szereplő számok, tulajdonjegyek és betűk tanulmányozásába.

Két dologgal már a kezdet kezdetén tisztában voltam: azzal, hogy a tollal és tintával kiszorított középkori rovásírásnak emlékeit az élő néphagyományban, vagyis az ősfoglalkozások élő emlékei közt már meg nem találhatom; továbbá azzal is, hogy az ősfoglalkozások élő emlékei közt szereplő számrovás és tulajdonjegyrovás tüzetes tanulmányozása olyan belső okok felismerésére fog vezetni, a melyek birtokában aztán a magyar rovásírás hitelét is megállapíthatom. Ezért láttam hozzá a rovások és tulajdonjegyek rendszeres gyűjtéséhez, továbbá a tudományos úton hozzáférhető nemzetközi anyagnak, különösen a rokonnépek e nemű néprajzi anyagának és irodalmának tanulmányozásához.

A vállalkozásnak nem várt, szinte magától áradó fejedelmi gazdagságú eredménye lett. A számrovás tanulmányozása közben először azt a törvényszerűséget állapíthattam meg, hogy a jobb kézzel rovott számjegyek sora technikai okok miatt mindig *jobbról balra* irányodik.¹ Ezt követőleg a székelyföldi kétsoros, illetőleg párhuzamos sorú, végtelen számrovások készítésének megfigyelése alkalmával pedig nyomára jöttem annak a másik törvényszerűségnek, hogy *a rovásbot megfordítása* után a második sorpár az előzőhöz viszonyítva nemcsak *visszafelé* fordul és *visszafelé* halad, hanem számjegyeivel együtt *fejtetön* is áll. Midőn ezt nekem egy értelmes sepsiszentkirályi erdőirtó székely a rováson megmutatta és meg is magyarázta, hogy a látszólagos zavart előidéző fordítást *a bal markunkban tartott rész felhasználása miatt* kell végrehajtanunk, végtelen boldoggá tett az a tudat, hogy a természet ölen a magyar hagyomány jól megértett élő emlékei közt az ókori epigraphia eddig meg nem fejtett nagy rejtélyének jöttem a nyitjára. Mert a székely kétsoros rovás sorvezetése tökéletesen azonos volt az ókori görög és itál feliratok *bustrophedonjainak* jobbról balra kiinduló, minden második sorban visszaforduló és jegyeivel együtt fejtetön álló írásrendszerének titokzatos sorvezetésével.

Midőn a bustrophedonos magyar számrovások után K. D. LEGINOVSKY adataiból a kelet-sibériai burjátok és jakutok naptárainak fogalomjegyekkel rovott bustrophedonjait is megismertem, már csakugyan nem térhettem ki az elől az önként kínálkozó következtetés elől, hogy *a természetellenesnek tetsző ókori bustrophedon a rováslapok szolgálai másolatából természetes úton keletkezett*, és — a mi ezzel szorosan összetartozik — *hogy a másolt szöveg rovásírás volt*. Mivel a betűrovás bustrophedonos fadarabjai rég elkorhadtak, ilyen írásjegyes ókori bizonyítékokra még csak gondolnunk sem lehet. Nekem tehát a bustrophedonos feliratok világában kellett folytatnom kutatásaimat. Itt derült ki aztán, hogy a phöníciai eredetű s még kezdetleges fokon levő sémi (pl. himyári), pelazg és görög feliratos emlékek közt, továbbá a közvetített úton szintén onnan eredő itál, etruszk, germán (runa) és ó-török írás legrégebbi feliratos emlékei közt is mindig megtalálható a bustrophedon. Ez pedig azt teszi, hogy ez az összefoglalólag középtengermellékinek nevezhető írásrendszer eredetileg csakugyan rovásírás volt és a bustrophedonok jelenlétének bizonyossága szerint minden kölcsönzónél, még a legkésőbbi kölcsönt közvetítő népnél is mindig rovásírás maradt.

Ha az ilyen bustrophedonos epigraphiai emlékek az irodalmi műveltség sarjadásának kezdetét jelentik, akkor semmit sem csodálkozhatunk azon, hogy az ilyen korai emlékekkel közvetített rovásírásnak a századok mulva virágzásnak indult s a rovásírástól egészen elszakadt, sőt a feliratok légköréből is kibontakozott irodalmakban már alig van felismerhető nyoma. Rendszerint csak a szókincs őrzött meg olyan ősi emlékeket, a melyeket nyelvtörténeti úton tudunk a rovásírás egyetemes története számára értékesíteni. Ez az írástörténeti szegénység természetesen mégis feltűnő marad, mert hiszen más oldalról bizonyítanunk lehet, hogy a rovásírás még akkor is mindig élt, mikor az epigraphiai írás már ecsettel, stílussal vagy tollal gyakorolt írásmódszerré fejlődött. Különben el sem lehet képzelni azt, hogy az ókori görög bustrophedonokat a középkori ó-török bustrophedonoktól ezer esztendőnél nagyobb időköz választja el.

Ekként tájékozódva, teljes értékét felfogtam annak, hogy a mi középkori krónikásaink és XVI. századi emlékiróink egyértelműleg a székelyek fára rovott írásáról beszélnek. Tudtam, hogy az egyetemes művelődéstörténet szempontjából itt a legtovább fennmaradt rovásírásról lehet szó. Tudtam, hogy ezt a lehetőséget a bustrophedon nyomán összefoglalható középtengermelléki írásrendszer rokoni

¹ Utólag megállapíthattuk, hogy ezt a természetes jelenséget (a nélkül, hogy írástörténeti jelentőségét is felismerte volna) nálunk először REVAI MIKLÓS figyelte meg. L. fentebb e fejezet IV. részében.

kapcsolatainak értékes írástörténeti ismérveivel fogom bizonyíthatni. Vagyis arra a rendkívül szövevényes összehasonlító kritikai műveletre kellett fölkészülnöm, a melylyel a magyar rovásírásnak nemcsak hitelét, hanem eredetét és rokoni kapcsolatait is meg tudom esetleg állapítani.

E pontnál meg kell említenem, hogy a vállalkozás sikeréhez a magyar rovásírás irodalma már biztosítékokat is tudott szolgáltatni. Visszaemlékezhettem arra, hogy a mi betűsorunkat az előző kutatás már a germán runával és a zsidó írással is azonosította. Az utóbbival való összehasonlítás eredményezte azt a többször megismételt föltevést, hogy a mi betűsorunkat a zsidó írás nyomán protestáns theologusok hamisíthatták. Az én esetemben legtöbb bátorítással NAGY GÉZA feledhetlen kollégám rendkívül értékes előmunkálatai és állandó érintkezésünk folyamán váltott eszmecseréi hatottak. Mielőtt THOMSEN VILMOS az ó-török feliratokat megfejtette volna, NAGY GÉZA már rámutatott a szibériai feliratokkal való meglepő hasonlatosságra.¹ Mikor pedig e feliratok betűinek török hangtani értéke 1894-ben kiderült, nyomban megírta *A székely írás eredete* című kitűnő tanulmányát, a melyben rámutatott arra, hogy az egymással azonos, vagy egymáshoz hasonló ó-török és székely írásjegyek hangtani értéke is ugyanaz, vagy legalább is ugyanabba a hangcsoportba tartozó.

Itt említem meg, hogy NAGY GÉZA izzó magyar lelkének genialis csapongása hatott rám eszméletőleg akkor is, midőn az 1501-iki csikszentmihályi felirat szövegében az értelemzavaró rész romlottságát felismertem és kijavítottam. Csak egy szó volt elrontva; de ez a szó magában véve is eldöntötte a felirat s vele a magyar rovásírás hitelének kérdését. Kiderült, hogy a feliratot az 1750 táján készült két másolat előtt már megbolygatták. Mivel ugyanakkor egy szavát a felismerhetetlenségig el is torzították, teljesen tárgytalanná lett az a gyanu, hogy a később megsemmisült felirat rovásírási szövegét a másolás idején hamisították.

Mivel a székely rovásírás hitelének kérdése sem NAGY GÉZA sikeres összehasonlító műveletével, sem az én felirat-rekonstruálásommal nem volt végérvényesen elintézve, rovástanulmányaim összes eredményeit elkezdtem egy rendszeres monographiának fölépíteni. Így jött létre egy teljes lustrum munkássága árán az „Ethnographia” 1903—4. és 1906—7. évi négy évfolyamában 167 ábrával folytatlagosan megjelent *Rovás és rovásírás* című terjedelmes mű, a melyet utóbb a „Magyar Néprajzi Könyvtár” II. száma gyanánt (1909-ben) külön kötetben is kiadtam.

Midőn a bustrophedon eredetének megállapítását és a vele kapcsolatos írástörténeti eredményeket művem bevezetése gyanánt magyarul már közöltem, németre is lefordítva elküldöttem Charlottenburgba, az agg MOMMSEN TIVADARNAK. Dolgozatom a nagy német epigraphustól a berlini Gesellschaft für Anthropologie, Ethnographie und Urgeschichte-hez került, hol az 1903 okt. 17-iki ülésen felolvasták és egész terjedelmében ki is adták a „Zeitschrift für Ethnologie” 1903. évi folyamának 755—771 lapjain.

A monographia tulajdonképpen tárgya három részből és egy függelékből áll: *I. Számrovás* — *II. Tulajdonjegy* — *III. Betűrovás*. — *Függelék* (A hamisítványokról). Az első részben külön tárgyalom a magyarság, hazai nemzetiségek, rokonnépek és külföldi idegen népek számrovásait. Kideritem, hogy a magyar adó-rovás multja oklevéltári alapon a XIII. századig, nyelvtörténeti alapon pedig a honfoglalás koráig nyomozható. A keleteurópai és középeurópai népek magyar kölcsönszavaiból (*rovás, párja, kokas* stb.) az derül ki, hogy az elszámolás nyilvántartására fölöttébb alkalmas számrovást a németiséggel, az összes szláv népekkel, továbbá a balkáni oláh és új-görög népekkel a fél Európát sárczólo honfoglaló magyarság ismertette meg. A hazai rovásfajták tüzetes tanulmányozása pedig összehasonlító néprajzi úton rávezetett arra, hogy a legszövevényesebb kétsoros székely és csángó rovás tökéletesen egyezik a vogul és osztják rokonnépek nyugatszibériai rovásaival.

A második részben ugyanilyen módszerrel tárgyalom a tulajdonjegyeket. A történelmi nyomozás itt is napfényre hozza az Árpádkori *jegy*-et és az Árpádkori eredetű földközösség tulajdonjegyes *nyíl*-át. Az összehasonlító néprajzi művelet viszont csak azt igazolhatta, hogy a rovott tulajdonjegy használatában csak a gyakorlat azonos, de a folyton változó formák egymással nemzetközi vonatkozásban már nem állanak. A hazai szűkebb keretben nagy figyelemmel kutattam a tulajdonjegy és a rovott írásjegyek irodalmi úton többször hangoztatott viszonya után. A székelységnél néhány homályos nyom azt sejtette velem, hogy egyes családnevek kezdőbetűje a rovásírás betűsorából kerülhetett

¹ Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1890 ápr. 29-iki ülésén. Rövidítve megjelent a Budapesti Hírlap 1890 jún. 6-iki 154. számában.

forgalomba. De ez semmi esetre sem jelenthet régi átvételt, mert hiszen az apáról fiúra és több testvérre szálló tulajdonjegyeken minden örökös változtat (hozzáad, vagy elvesz) valamit.

A betűrovás tárgyalásánál a germán runáról és az ó-török epigraphiai emlékekről már gazdag és értékes tudományos irodalom állott rendelkezésemre. Ezért volt módomban az itt talált bustrophedonokkal nemcsak a rovásmásolást igazolni, hanem a két írásrendszer eredetére és rokoni kapcsolataira is élesen rávilágítani. Viszont a magyar emlékek kevésbé tisztázott ügyének még a földérítő tudományos előmunkálatok terén is köteles szolgálatot kellett teljesítenem. Az állítólagos, még soha nem látott Telegdi-féle 1598-iki leydeni Rudimenta-kiadásért az összes nagyobb európai könyvtárakat megkerestem. Az eredmény meddő lett, de a fáradozást más irányban gazdagon megjutalmazta az ugyanekkor előkerült giesseni és hamburgi másolat. A másolatban fennmaradt 1501-iki csikszentmiklósi felirat hitelének bizonyítására alkalmas szöveghibát már megemlítettem. A rendelkezésül álló másik két emlék közül az 1589-iki *Rudimenta* már tollal írott késői tudományos termék volt, az 1668-iki enlakai templomfeliratot pedig ecsettel festették. Ezért a magyar rovásírás hitelességét és a közép-tengermelléki írásrendszerhez fűződő rokoni kapcsolatát bizonyítanom már nem lehetett. De bizonyíthattam a jobbról balra irányodó sorvezetéssel, melyet először VERANCICS tett szóvá s a mely pontosan megvan a magyar rovásírás említett három emlékében is. A rovásírás bustrophedonos másoló rendszeréből ugyanis az első és legsikerültebb kibontakozás az volt, hogy a *forogatott* rovást másolás alkalmával egyszerűen *visszaforgetták*. Így jött létre aztán a zsidó és ó-török írás sorvezetésének jobbról balra irányodó rendszere. És így jött létre a magyar rovásírás jobbról balra irányodó sorvezetése is. Jellemző, hogy erre a pompás ötletre az indogermán népek egyike sem jött rá. Ezért a bustrophedonnal való vesződés náluk megsietette a rovó- és másolóeszközök finomodását. Mikor aztán a kettőből létrejött a karczolóű és a toll, a sorvezetés is megváltozott: természetes úton balról jobbra igazodó lett.

A mint a magyar rovásírás a birtokában levő ősiség jogán megkezdte a közép-tengermelléki írásrendszer nagy és fényes családjában való elhelyezkedést, a további összehasonlítás már sokkal könnyebb szerrel tudta hozzáférhetővé tenni az igénytelen magyar emlékekben rejlő értékes írástörténeti adalékokat. Kiderült, hogy a rovás technikájának nemcsak a sorvezetés iránya volt velejárója, hanem a betűk merevsége és egykorasága is. Megértettük, hogy a rovókés a rovásfára keresztben és ferdén metszett legkönnyebben, a farostok kihullását előidéző szögleteket pedig kerülni volt kénytelen. Az írásjegyek szerkezetében azért találtunk kevés változatosságot; a különféle népek rovott betűsorai közt pedig ugyanezért találtunk még akkor is igen nagy hasonlóságot, mikor rokoni kapcsolatra, például az etruszk és székely írás közvetlen kapcsolatára még csak gondolni sem lehet. Ez a körülmény figyeltette meg velünk, hogy a kölcsönzők az átvett írásjegyek egyikén-másikán már megkülönböztető járulékokat is kénytelenek voltak alkalmazni. Megfigyeltük továbbá, hogy a kölcsönzők a formák megváltoztatása alkalmával a betűk részeit gondosan megtartották. Ha például azt találták, hogy az *a* jegy egy hosszú keresztmetszésből és két ferde rövid vonalkából áll, akkor az ó-török írástudó már feljogosítva érezte magát arra, hogy a két rövid ferde vonalat a hosszú keresztmetszés két végén helyezze el. A germán runa rovója viszont csak annyit engedett meg magának, hogy a két ferde vonal ne alkosson szöget, hanem párhuzamosan maradjon meg egymás mellett. Mikor aztán az ilyen megfigyelésekkel elkészültünk, már birtokában is voltunk azoknak az ismérveknek, a melyekkel meg lehet állapítani az egy családba tartozó különféle betűsorok közeli vagy távoli rokoni kapcsolatát.

Eredményeinkről végül táblázatos kimutatást készítettünk, a mely kimutatásban a magyar betűsort már az ó-török betűsor legközelebbi rokona gyanánt szerepeltettük. Erre első sorban azok a formai és vele együtt járó hangtani találkozások indítottak, a melyeket először NAGY GÉZA állapított meg, mi pedig a fenti megfigyelések érvényesítésével szaporítottunk. Indítottak továbbá azok a történeti tanulmányok is, a melyekkel előzőleg már bizonyítani tudtuk, hogy a székelyek azonosak azokkal az elmagyarosodott kabarokkal, a kik a művelt kozár törökségtől keleten elváltak s a honfoglalás előtt hozzánk csatlakoztak, a honfoglalás után pedig székelykedő határőreink lettek.

Az elmagyarosodott csatlakozók e közvetítése érteti meg velünk, hogy a rovott írásjegyet jelentő *betű* nyelvünkben miért török kölcsönző; továbbá azt is, hogy a török nyelvből hiányzó magyar hangok (pl. a *gy*, *ny*, *ty*) jegyei miért viselik magukon az utólagos megszerkesztés nyomát. Végül egy ilyen keleti török közvetítés nélkül nehezebben tudnánk, vagy tán meg se tudnánk érteni azt a

jelenséget, hogy a székely rovásírás betűsorában nemcsak középzásiai ó-török elemek vannak, hanem vannak még régibb olyan elemek is, a melyeket a rovásírás valamely igen régi betűsorával egy ősbibb keleti törökség az ókori középtengermelléki kultúrából vett kölcsön és adott tovább.

VII.

A konstantinápolyi és bolognai emlékek felfedezése.

Mire a M. Nemzeti Múzeum részéről szállított tudományos eredmények leszűrődtek, Magyarországon talán senki sem érdeklődött már a rovásírás iránt. Időközben mindenkit elriasztott az a valóban kellemetlen tapasztalat, hogy a jóhiszemű érdeklődők hazafias lelkesedésére számító irodalmi és művészi termelés a tudományos kritika ítélőszéke előtt rendszerint értéktelen silányságnak bizonyult. Mindenki sajnálta FADRUSZ JÁNOST, hogy a zilahi kudarc után újra visszatért jól-rosszul megkezdett írástörténeti tanulmányaihoz. Bizonyítani kezdte a székely és etruszk írásjegyek megdöbbenő hasonlatosságát, sőt rámutatott az egyiptomi hieroglyphék formai rokonságára is.¹ És a ki a kitűnő művészen csak a képtelenségnek tetsző történeti távlat miatt és nem a vakmerő összehasonlító művelet módszertelensége miatt sajnálkozott, annak csakugyan aggodalmi támadhattak, midőn a múzeumi képviselőt csaknem ugyanolyan távolságban kereste a magyar rovásírás eredetének titokzatos forrásait.

Akadtak komoly, de tájékozatlan tudósok, a kiknek szemében fölötté veszedelmesnek tetszett az a körülmény is, hogy az ilyen nagyfontosságú egyetemes vonatkozások elvégre már a külföldi kritika beavatkozását is kihívják s így a hazai tudomány komolyságát a művelt nemzetek szemében esetleg igen nagy mértékben veszélyeztethetik. Hüledezve látták, hogy a múzeumi képviselőt ebbe a nemzetközi veszedelembé egyenesen belerohant. A mint a bustrophedon eredetét műve befejezésében megállapította, eredményét nyomban külföldre vitte; mikor pedig a mű elkészült, az egészet THOMSEN VILMOSNAK, az ó-török feliratok megfejtőjének ajánlotta. Pedig tudhatta, hogy a kopenhágai dán egyetemnek ez a magyarul is tudó disze a mi rovásírásunk ügyében már állást foglalt. Midőn ugyanis világhírű francia művében az ó-török írás eredetével foglalkozott, mondanivalóinak függelékeül az utolsó jegyzetben így nyilatkozott: „J'ajoute que les ressemblances spécieuses de l'alphabet turc et l'alphabet dit *hunno-scythique* (voir P. Király de Dada, *Babyl. and Oriental Record* VI, No. 10, 1893, p. 227 et suiv., 233) sont trop peu nombreuses et trop imperceptibles pour justifier une parenté des deux alphabets”. (Magyarul: Hozzáteszem, hogy a török betűsornak és az úgynevezett hunszkitha betűsornak (l. Dadaí Király P. stb.) látszólagos hasonlatosságai nagyon csekély számúak és alig számbavehetők ahhoz, hogy a két betűsor rokonságát igazolhassák.)² Ám az aggodalmaskodóknak azt is tudni kellett volna, hogy DADAI KIRÁLY PÁL angol nyelvű cikke gyarló írásmutatványaival nem a csikszentmihályi klasszikus betűsort, hanem SOMOGYI ANTAL hamisítványainak kurzív jellegű betűsorát vitte világpiacra. Midőn személyes érintkezésünk alkalmával e hevenyészett cikkekcske miatt a szerzőt korholni kezdtem, nagy meglepetésemre azzal védekezett, hogy egy londoni kongresszus ünnepi lakomáján néhány érdeklődővel hosszasan elbeszélgetett a magyarok runa-tudományáról s egyben írásmutatványokat is készített egy kezeügyében levő étlap üres hátára. Az egyik érdeklődő aztán megírta a cikket, a melyet kefelevonatban küldtek el utána korrigálás és — adaptálás végett.

Az óvatos dán mester tehát igen helyesen járt el, midőn a silány kongresszusi terméket érdeménél több figyelemre nem méltatta. Viszont a múzeumi képviselőtben is kellett lenni annyi erkölcsi bátorságnak, hogy a magyar rovásírás eredetének és rokoni kapcsolatainak bizonyítékait hódolattal először ugyancsak THOMSENNEK, a turáni tudományok halhatatlanának mutassa be. Műve egy példánya tehát Kopenhágába került, a többi pedig az említett részvétlenség következtében a múzeumi raktárakba vándorolt.

Ez 1909 június havában történt. Pár év mulva, 1913 márczius havában THOMSEN egy fényképet kapott BABINGER FERENCZ fiatal würzburgi tudóstól. A fényképen három sor runa-szerű írás volt látható DERNSCHWAM JÁNOS tájékoztató jegyzeteivel. Az 1555-iki latin följegyzésből csak az tudható meg, hogy ez a gót runának tetsző titokzatos feliratot DERNSCHWAM Konstantinápolyban, a követségi szállás istálló-

¹ Budapesti Hirlap, 1903. évf.

² *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées par VILH. THOMSEN* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. V.) Helsingfors, 1896. 54. l.

jának faláról másolta le. BABINGER tehát a nagy dán orientalistától arra kért felvilágosítást, hogy ez a germán runának tetsző felirat miként kerülhetett a török fővárosba.¹ THOMSEN nyomban felismerte, hogy nem germán runákkal, hanem a magyar rovásírás egyik csodálatos emlékével van dolga. Előkereste a neki ajánlott magyar könyvet és ennek segítségével olvasni kezdte: „Ezer öczáz tizenöt esztendőben írták ezt...” Noha THOMSEN tud magyarul, néhány nevet és elavult szavat megfelelő köztörténelmi és nyelvtörténelmi segédforrások igénybevétele nélkül már nem tudott kibetűzni. Megfejtési kísérletét azzal az utasítással küldte meg tehát BABINGERnek, hogy a felbéli eredményt velem fejeztesse be.

Midőn hozzám a fénykép és THOMSEN megfejtési kísérlete megérkezett, nyomban tisztában voltam azzal, hogy az eseményszámba menő felfedezés tudományos irodalmunk megmérhetlen értékű gyarapodását jelenti. Tudtam, hogy ez a föltétlen hitelű rovásírásos magyar nyelvemlék minden időkre eldönti a csikszentmiklósi felirat hitelének s általában a magyar rovásírás hitelének kérdését. Tudtam, hogy a magyar tudományosságnak milyen mértékű diszére szolgált THOMSEN beavatkozása és pompás magyar nyelvű megfejtési kísérlete. Örömtől áradozva üdvözöltem BABINGERT s nyomban hozzáláttam a szöveg homályos, vagy rosszul másolt helyeinek megfejtéséhez, valamint a tartalom megvilágítására szolgáló köztörténelmi adalékok föl kutatásához is. Midőn eredményeimet rendelkezésére bocsátottam, azzal az ajánlattal kívántam megörvendeztetni, hogy ha a küldött történelmi és epigraphiai adatokat összerója, dolgozatát magyarra fordítom és bemutatom a M. Tud. Akadémia egyik nyilvános ülésén. Egyben megállapodtam vele, hogy a magyar szöveg előbb megjelenik az *Ethnographiában*, utána pedig a német lát majd napvilágot az *Ungarische Rundschau*-ban. Ez így is történt.² BABINGER FERENCZ dolgozatával gyorsan elkészült s én a szükséges glosszákkal ellátva csakugyan bemutattam az ápr. 21-iki összes ülésen. Midőn a dolgozat az *Ethnographia* III. füzetében megjelent, glosszáim nyomtatásban is követték BABINGER cikkét. Ezek nélkül ugyanis a felfedezett emlék viszonylagos értékét, nyelvtörténelmi és írástörténelmi sajátosságait kellőképpen megérteni nem lehetett. Sőt csorba esett volna a felfedezés körülményeinek megállapításában is. BABINGER világosan megírta ugyan, hogy „THOMSEN nagy-szerű nyelvtudása több szó jelentését s ezzel a felirat tartalmát is körülményesen megállapíthatta”; de ezzel — különösen magyar szempontból ítélve meg a dolgot — a megfejtés ügye már csak azért sem lehetett méltóképpen elintézve, mert BABINGER a hibás másolás szövegének rekonstruálását is méltányolva, alább megjegyezte, hogy a felirat szövegét úgy közli, a hogy én megfejtettem.

Ezért szenteltem az első glosszát THOMSENHEZ fűződő viszonyom ismertetésének, a másodikat pedig folytattam így: „A váratlanul fölbukkant konstantinápolyi magyar nyelvemlék színdús történetének kétségtelenül az a legragyogóbb része, mely a genialis dán tudósra vonatkozik. KEDEJ SZÉKELY TAMÁS (a konstantinápolyi követségi istállóba zárt magyar fogoly) azért alkalmazta az erdélyi székely rovásírás titokzatos jegyeit, hogy hozzáértő földijein kívül más kibetűzni ne tudja. DEERNESCHWAM JÁNOS pedig német léteire azért másolta le, mert azt hitte, hogy runa-szerű jegyeit némi utánjárással majd megszólaltathatja. DEERNESCHWAM másolata újabbán BABINGER FERENCZ kezébe került s ez a derék bajor tudós hosszas kísérletezés után a középkászai ó-török feliratok megfejtőjére nyilván azért gondolt, mert e törökföldi leletben is török szöveget kezdett gyanítani. Végül aztán a világhírű dán tudós sikerrel megállapítja, hogy a titokzatos felirat rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből. Szóval a magyar művelődéstörténet és írástörténet e mérhetetlen értékű kincse talán soha sem bontakozott volna ki az ismeretlenség homályából, ha THOMSEN csodás méretű turáni ismeretei kapcsán germán tudóshoz illő alapossággal meg nem tanult volna magyarul”. Annak mértékéül pedig, hogy még így fölfegyverkezve is minő terhes munkát végzett THOMSEN, közlöm azt a megfejtési kísérletet, melyet BABINGERnek, ez pedig nekem elküldött. Utalok az eddigiektől elütő, fordított irányú sorvezetés szerencsés fölismerésére és több magyar szó értelmének meglepően ötletes megállapítására. Végül hódolatteljesen megjegyzem, hogy az én befejező szerény munkásságom már csak akkor következhetett el, — midőn a nagy dán tudós előzőleg DEERNESCHWAM följegyzésében az 1515-iki rovásírásos magyar nyelvemléket fölfedezte. Igen, a sors különös kegyelme bennünket úgy tett gazdagabbá, hogy a közép-

¹ L. BABINGER polemikus levelét az *Ethnographia* 1914. évf. 71. l.

² Dolgozatát e czímen: *Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből* bemutattam a M. Tud. Akadémia 1913 ápr. 21-iki összes ülésén; egész terjedelmében kiadtam az *Ethnographia* 1913. évi f. áprilisi III. füzetében s tüzetesen ismertettem a Vasárnapi Ujság 1913 ápr. 27-iki 17. számában. Németül az *Ungarische Rundschau* 1914. évi I. füzetében jelent meg.

ázsiai ó-török feliratok megfejtője lett a nyelvemléknek tekinthető egyetlen hiteles ó-magyar felirat megfejtője is!¹

Utóbb kiderült, hogy BABINGER reám nagyon megnehezített, a miért THOMSENT ennyire belekevertem a dologba és hogy magam is előtérbe kerültem. Egyelőre csak jelezte, hogy van készülöben egy másik meglepő tárgyú czikke is a rovásírásnak és a székelyeknek egymással kapcsolatos eredetéről. Nyomban tudattam, hogy e kérdésekben én mondtam ki nálunk az utolsó szót s egyben készségesen felajánlottam további támogatásomat. De BABINGER nem kért a tudományomból. Noha nyelvünket és tudományos eredményeinket nem ismeri, vakmerően nekivágott *Ein schriftliches Rätsel* (Írástörténeti rejtély) című czikke megírásához. A mikor elkészült, dolgozatát megküldte a *Keleti Szemlének* és MÜLLER KONRÁDNak, a magyar viszonyokat ismerő germanistának. A magyar folyóirat figyelmetlen szerkesztői ügyet sem vetettek a dolgozat hajmeresztő botlásaira s arra a szintén kinyomatott magánlevélre, a melyben MÜLLER KONRÁD BABINGERREL egy elméletet közöl a székelyek és irásuk eredetéről. De mikor megjelent, egyik élelmes estilapban a két szerkesztő nagy zajt csapott s fennen hirdette, hogy folyóiratuk „legújabb kötete szenzációs tudományos fölfedezésről ad számot. Két német tudós, MÜLLER KONRÁD DR., a hírneves germanista és BABINGER FERENCZ würzburgi egyetemi tanár² kiderítette, hogy a székelyek, kiknek eredete egy évezredig vitás volt, *azonosak a kazárokkal*“. Ez az ural-altáji eredetű „kazár gyűlevész-nép a középkor elején a régi török nép szomszédságában lakott s a régi török írásjegyeket használta. A mikor a magyarok Lebediában éltek, a magyaroknak a kazárok voltak szomszédai. Mikor a varég-oroszok a kazár birodalmat megsemmisítették, a pecsenegek pedig a magyarokat nyugat felé szorították, a kazár nép egy töredékét (a kabarokat) a magyarok leigázták és a IX. század elején magukkal vitték nyugat felé“. Ezek lettek aztán elmagyarosodásuk után azok az erdélyi székelyek, a kik „a rovásírást még Ázsiából hozták magukkal“. Ezért aztán „nagyon is valószínű, sőt alapos az a föltevés, hogy rovásírásuk (a középzásiai ó-törökével) közös eredetű“.³

Midőn az ujság egyik munkatársa megkérdezett, hogy mi a véleményem erről a fölfedezésről, azt a felvilágosítást adtam, hogy engem nagyon meglepett, mert a mit ilyen nagy zajjal nyilvánosságra hoztak, utolsó ízig megtalálható a székelyek kabar eredetéről és a török eredetű székely írás kabar közvetítéséről szóló régebbi könyveimben, füzeteimben és cikkeimben. KÜNS IGNÁCZ és MUNKÁCSI BERNÁT szerkesztők ezt megszegyenítésnek vették s BABINGERREL karöltve disztelen hirlapi hajsztát intéztek ellenem. Az ügy érdemén a sok meddő irka-firka semmit sem változtatott. A „fölfedezés“ nyolcz évvel korábban, tehát akkor, midőn még MUNKÁCSI BERNÁT is szerkesztője volt, megjelent az Ethnographiában e címen: *A székely rovásírás eredete*. Ennek szövege jelent meg 1909-ben a *Rovás és rovásírás* című könyvemben is.⁴

Közben BABINGER folytatta DERNSCHWAM-tanulmányait s néhány értékes adalékot sikerült hozzáférhetővé tennie. Ráirányította figyelmünket DERNSCHWAM kiadott exlibriseire és egyetlen példányban fennmaradt arczképes emlékérmére.⁵ Mi pedig megírtuk *Újabb glosszáinkat a konstantinápolyi nyelvemlékhez*. Közönségünk számára örömmel közvetítettünk mindent, a mit BABINGER felkutatott és közöltük KIEPERT HENRIK egyik értékes régebbi tanulmánya nyomán DERNSCHWAM említett augsburgi naplóinak prágai és wolfenbütteli másolatait.⁶ Bemutattuk a rovásírásos lapok facsimileit s beiktattuk tudományunk történetébe azt az értékes adatot, hogy DERNSCHWAM naplóját RANKE *Die serbische Revolution* címen 1829-ben megjelent kötete előtt a mi ENGELÜNK *Geschichte des ungrischen Reichs* című műve III. részének 1813-ban megjelent 2-ik kötete idézte legelőször. Sort keritenünk végül BABINGER említett magyar cikkének feltűnő tévedéseire, valamint a disztelen hirlapi polemia okmányainak bemutatására is.

¹ SEBESTYÉN: *Glosszák a konstantinápolyi nyelvemlékhez*. Ethnographia, 1913. évi f. 141—143. l. Az „egyetlen hiteles“ feliratot inkább az „első feltétlenül hiteles“ feliratnak kellett volna mondanom, mert hiszen a csikszentmiklósi felirat hitelét e nélkül is tudtuk bizonyítani.

² Csak végzett egyetemi hallgató.

³ L. Ethnographia, 1914. évi f. 66—67. l.

⁴ E parázs irodalmi vita összes iratait lenyomatban az Ethnographia 1914. évi f. II. füzeté közli.

⁵ Deutsche Rundschau für Geographie, XXXVI. köt. 133. l. (V. ö. GRAF KARL EMICH ZU LEININGEN-WESTERBURG: *Deutsche und österreichische Bibliothekszeichen*. Stuttgart, 1901; Ethnographia, 1914. évi f. I. füz.) — Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft, 1913. 46. l. (L. F. EBNER cikkét u. o. 1882. I. köt. 129. l.)

⁶ Hans Dernschwams *orientalische Reise 1553—1555 aus Handschriften im Auszuge mitgeteilt*. (Globus, 1887. LII. kötet.)

E kellemetlenségek közepett valóban könnyen el lehetett volna ejteni a kutatás ama fonalát, a mely a legértékesebb középkori rovásírási magyar nyelvemlék felfedezésére vezetett. Még rovás-tanulmányaim elején nyomára bukkantam annak, hogy BELICZAY JÓNÁS akadémiai felolvasása szerint GRÓF MARSIGLI FERDINÁND olasz hadimérnök Budavár bevétele után, 1690 táján Erdélyben, a Moldva- és Oláhországba vezető szorosok kipuhatolására küldetett ki s „ugyanezen alkalommal a szittya néptörzstől lakott Székelyföldön tanulmányozta és megfigyelte e nép nyelvét s kutatásai közben *oly fát vagy fatáblát* talált, a mely ezen föld első keresztyéneinek a változó napokra eső ünnepeinek naptárát tartalmazta”.¹ Mivel BELICZAY meg is jelöli, hogy ezt az adatot a bolognai kéziratok közt lehet megtalálni („Mss. Codex 54. Cart. 669.”), érintkezésbe léptem THALY KÁLMÁNNAL, a ki a M. Tud. Akadémiában a Marsigli-iratoknak magyar szempontból való tüzetes áttanulmányozását és lajstromozását szorgalmazta. Mikor aztán előtte azt a sejtelmet kifejeztem, hogy ez a fán vagy fatáblán talált naptár esetleg rovásírási szöveg lehetett, maga is utána járt a dolognak s jegyzetei, vagy FANTUZZI könyve nyomán azzal örvendeztetett meg, hogy a titokzatos naptárszöveg csakugyan róva volt. A rovásírási példák bemutatása alkalmával THALY még arra is határozottan emlékezett, hogy a Marsigli-iratok közt csakugyan vannak ilyen merev betűs székelyföldi másolatok. Mikor aztán a M. Tud. Akadémia VERESS ENDRÉ Bolognába kiküldötte, csakhamar megtudtam, hogy MARSIGLI csakugyan fára rovott székely betűs szövegeket másolt le. Megtudtam végül, hogy a rovásírási fát MARSIGLI abból az időből valónak tartotta, midőn a székelyek keresztyén hitre tértek.

A mit a XVII. század legkiválóbb epigraphusainak egyike állított, a Fadrusz-láz idején hihetetlenül hangzott. Később pedig olyan visszahatás következett, a mely még a készen álló tudományos eredmények megjelenését és érvényesülését is megnehezítette. Ilyen körülmények közt aztán még a beavatott szakembert is könnyen elriaszthatta a keresztyén hitre tért XI. századi székelyek „mozgó ünnepeinek” emlegetése. Mert hiszen ilyen ünnepekkel csakis *egy évre* szóló lehetett a rovott szöveg; vagyis módjában volna a kutatásnak még MARSIGLI igazából azt is megállapítani, hogy a XI. század melyik évében volt a fára rovott szöveg használható . . .

Őszintén megvallom, hogy az 1515-iki rovásírási konstantinápolyi felirat meglepően romantikus története nélkül csakugyan nem tudtam volna a bolognai másolat ügyét komolyan venni. Így azonban elvégre is napfényre került az a mérhetlen értékű kincs, mely az állandó (és nem a változó) ünnepek középkori örök-naptárának bizonyult, a mely a magyar írástörténet számára legtökéletesebben őrizte meg a székely rovásírás hangzó-ugrató rendszerét, az egyetemes írástörténet számára pedig példával igazolta azt a törvényszerűséget, hogy a rovásboton és a rovásbot oldalainak másolatán mindig balra néző betűsor, jobbról balra irányodó sorvezetés és a visszaforduló páros sorokat fejtetőre állító kígyózó írás, bustrophedon keletkezik.

A váratlanul felhalmozódott tudományos eredmények világánál a bizonytalanságnak az a köde nyomban szétfoszott, a melyben annyi tudós elme megtévelyedett és a melyben a magyar rovásírás tudományos hite is állandóan veszélyeztetve volt. A napfényre került középkori emlékek végérvényesen igazolták azokat a középkori krónikásokat és emlékirókat, a kik azt állították, hogy a székelység ősi írása rováson élt. Igazolták, hogy ez az írás még egészen az epigraphia körébe tartozott. Igazolták a felfedezőket, a kik hazai és külföldi epigraphusok voltak. És tegyük hozzá: igazolják majd a M. Tud. Akadémiát is, a melynek régészeti bizottsága az epigraphiai tartalomban rejlő nemzeti és nemzetközi tudományos értéket gyorsan felismerte és ezt a kiadványt tetemes anyagi áldozatok árán létrehozta.

¹ BELICZAY JÓNÁS: *Marsigli élete és munkái*. Budapest, 1881. (Értekezések a tört. tud. köréből. Kiadja a M. Tud. Akadémia. IX. köt. 9. sz. 43. l.)

MÁSODIK KÖNYV.

A MAGYAR ROVÁSIRÁS HITELES EMLÉKEI.

ELSŐ FEJEZET.

A KÖZÉPKORI KRÓNIKÁSOK ÉS A XV. SZÁZADI EMLÉKIRÓK FÖLJEGYZÉSEI.

I.

A Nemzeti krónika szövege 1221 tájáról.

Kütfőkritikai alapon megállapítható, hogy a XI. század második felében írott *Nemzeti krónika*-nak névtelen kánon-szövegét a későbbi idők krónikásai többször folytatták, újra szerkesztették, régi szövegét megigazgatták, bővítették és kurtították. A XII. század derekán lezáruló gyönyörű szövegnek több emberöltőn át nem akadt méltó folytatója. A következő század első negyedében azonban újra akadt egy névtelen mester, a ki a magyarok eredetének, kivándorlásának és honfoglalásának mondait a még élő hagyományból tetemesen kibővítette. Ez a bővület a magyarok első bejövételéről, vagyis a hun ősről szóló rész lett. A hunok és magyarok rokonságát egyrészt az eredet-monda, másrészt a magyarokkal teljesen azonos erdélyi székelyek hun származása és honfoglaláskori csatlakozása volt hivatva igazolni. Ezért beszéli el részletesen, hogy Attila fiainak és népeinek romlása után a menekülők egy része, mintegy tizenötezer ember, Csaba királyfival keletre vándorolt s ott még megérte, hogy egyik fia, Edumen, az Attila örökének visszafoglalására induló magyarokhoz csatlakozhatott.

E mondai részben történik említés egy másik hun néptörödekről is, melyet a krónikás az erdélyi székelyek őseivel azonosít. Mivel korrendben itt kerül először szóba, hogy a székelyeknek külön írásuk van, a rávonatkozó eredeti latin szöveget és fordítását egész terjedelmében idézzük:

„Remanserant autem ex hunis virorum tria milia, qui per fugae interfugium erepti de *proelio Crumheldino* in campum *Chigla mezei*¹ se colligere procurarunt. Qui cum timerent occidentis nationes, ne eos invaderent ex obrupto, ad *Erdeelēw* intraverunt; non se hungaros, sed *Zekul* alio nomine vocaverunt. In vita quidem *Atylae* infesti fuerant ipsi huni occidentali nationi. Isti etenim *Zekuli* hunorum sunt residui, usque ad aliorum hungarorum reditum in campo praefato conmorantes. Dum ergo hungaros iterato in Pannoniam redire cognovissent, in Rutheniam eis occurrerunt, conquestantes simul Pannonie regionem. Qua quidem conquestata, in eadem sorte remanserunt, ut tamen hungari voluerunt, non in plano Pannoniae, sed cum *Vlachis* in montibus *confinii* sortem habuerunt; unde *Vlachis* cōmixti, litteris ipsorum uti perhibentur“. (Magyarul: „Maradt volna pedig a hunokból hármezer ember, a kik a Krumheld-csatából futással menekülvén, a Csiglamezőre igyekeztek gyülekezni, kik is félvén a nyugati nemzetektől, hogy hirtelen reájok ne rohanjanak, Erdélybe vonultak, s magokat nem magyaroknak, hanem változtatott néven székelyeknek nevezték. Attila életében ugyanis ellenségei voltak a hunok a nyugati nemzeteknek. Ezek a székelyek tehát a hunok maradványai, kik a többi magyarok visszajöveteléig az említett mezőn maradtak. A mint tehát megtudták, hogy a magyarok Pannóniába visszajöttek, Ruthéniába eléjük menének, s Pannónia birodalmát velök együtt hódíták meg. S miután azt meghódították, abban osztályosok maradtak, a mint azonban a magyarok

¹ KÉZAI: „in campo Chigle“; BUDAI KRÓNIKA: „in campum Chigladmezei“; THURÓCZI: „in campo Czigla-mezei“.

akarták, nem a pannóniai síkon, hanem az oláhokkal együtt a határhegyek közt nyertek osztályrészt; a honnan az oláhokkal összeelegyedve, mint mondják, azok betűit használják.“)

Idézetünk az 1358-ban készült *Bécsi képes krónikából* való. F. TOLDY: *Marci chronica de gestis hungarorum*. Pest, 1867. 2-rét, XVII. l. — SZABÓ KÁROLY fordítása u. o. XVI. l. — *Chronicon pictum Vindobonense*. M. FLORIANUS: *Fontes domestici*. SS. Voll. II. p. 120. A vele egyező *Dubniczi krónika* s az 1473-ban kinyomatott *Budai krónika* a székelyek betűire vonatkozó mondatrészt mellőzte.

II.

Kézai Simon szövege 1282 tájáról.

Kun László krónikása a *Nemzeti krónika* kánon-szövegét tulajdonképpen kivonatolta, de egyben némely részét — pl. az indigenákról és a szolgálattevő osztályokról szóló részeket — megtoldotta, az urára vonatkozó részt pedig egész terjedelmében hozzáadta. A székelyekről szóló fejezet nála szintén megkurtult. Ennek daczára pontosan megállapítható, hogy neki csakugyan az a szöveg állott rendelkezésére, a melyből fentebb a székelyek rovásírására vonatkozó helyet idéztük. Ez a szöveg-rész nála rövidített formában így hangzik:

„Remanserant quoque de Hunis virorum tria millia ex prelio *Crimildino* erepti per fuge interfugium, qui timentes occidentis nationes in campo *Chigle* vsque *Arpad* permanserunt, qui se ibi non Hunos, sed *Zaculos* vocauerunt. Isti enim *Zaculi* Hunorum sunt residui, qui dum Hungaros in Pannoniam iterato cognoverunt remeasse, redeuntibus in *Ruthenie* finibus occurrerunt, insimulque Pannonia conquestata partem in ea sunt adepti, non tamen in plano Pannonie, sed cum *Blackis* in montibus *confinii* sortem habuerunt. Vnde *Blackis* conmixti litteris ipsorum uti perhibentur“. (Magyarul: „Maradt volt még a hunokból háromezer ember, kik a Krumhelt-csatából futással menekültek, kik is félvén a nyugati nemzetektől, Árpád idejéig a Csigle-mezőn maradtak s ott magukat nem hunoknak, hanem zakuloknak nevezték. Ezek a zakulok ugyanis a hunok maradványai, kik midőn megtudták, hogy a magyarok Pannóniába másodszor visszajöttek, a visszatérőknek Ruthénia határszélein eléjük menének, s Pannóniát együtt meghódítván, abban részt nyertek, de nem a pannóniai síkon, hanem az oláhokkal együtt a határszéli hegyek közt kaptak osztályrészt. A honnan az oláhokkal összeelegyedve, mint mondják, azok betűit használják.“)

KÉZAI: *Chronicon hungaricum*, lib. I. cap. IV. (Incidentia). M. FLORIANUS: *Fontes domestici*. SS. Vol. II. p. 70. — HORÁNYI: 62–63. l. — PODHRADZKY: 33. l.

III.

Thuróczi János 1488 előtti följegyzései.

Mátyás király krónikása az Árpádkori részben a *Nemzeti krónika* szövegét eléggé tiszteletben tartotta, de a főntebb idézett szöveg azon állítását, hogy az erdélyi székelyek a velük együtt lakó oláhsággal közös írás birtokában volnának, már nem másolta bele krónikájába. Ellenkezőleg, műve előszavában utal e tapasztalatára:

„Nam et hoc nostro aevo, pars nationis ejusdem quaedam, Transilvanis regni posita in oris, characteres quosdam ligno sculpsit, et talis scripturae usu literarum ad instar vivit“. (Magyarul: „a mi időnkben is a nemzet egy része, mely az ország erdélyi határain lakik, bizonyos jegyeket ró fára s az eféle írásmóddal betűk gyanánt él.“)

Chronica Hungarorum, Praefatio. I. G. SCHWANDTNER: *Sriptores rerum hungaricarum*. I. köt. Bécs, 1746. 2-rét, 40. l., 4-rét, I. köt. 48. l.

Az 1. sz. alatt főntebb idézett szöveg helyére pedig ezt iktatta krónikájába:

„Hi (i. e. Siculi), nondum *Scythicis* literis obliti, eisdem, non encausti et papyri ministerio sed in baculorum excisionis artificio, dicarum ad instar, utuntur“. (Magyarul: „Ezek a székelyek, kik a scythiai betűket még el nem felejtették, azokat nem tinta és papiros segítségével, hanem pálcákra metszés mesterségével rovás módjára használják.“)

Chronica Hungarorum, I. rész, 24. fej. I. G. SCHWANDTNER: u. o. 2-rét, I. köt. 78. l., 4-rét, I. köt. 96. l.

IV.

Bonfini Antal XV. századi följegyzése.

Mátyás király udvari történetírója, BONFINI olasz humanista, szintén megfigyelte az erdélyi székelyek rovásírását s THURÓCZI szövegét szem előtt tartva, így nyilatkozott:

„Literas Scythicas habent, quas non in papyro scribunt, sed brevissimo ligno excidunt; paucis notis multa sensa comprehendunt“. (Magyarul: „Scythiai betűik vannak, melyeket nem papirosra írnak, hanem rövid fácskákra rónak, kevés jeggyel sok értelmet egybefoglalnak.“)

Rerum ungaricarum decades, I. dec. 7. lib.

V.

Oláh Miklós följegyzése 1536 táján.

Az erdélyi származású tudós esztergomi érsek, a ki az erdélyi székelyek történetét és szokásait külön tanulmányozta, az 1536-ban Brüsszelben írott *Hungaria et Atila* című művében (Lib. I. Cap. XVIII. §. II.) a székelyekről így nyilatkozott:

„... moribus, ritibus, ac legibus aliorum Hungarorum sunt longe dissimiles. Ad explicandam animi sui sententiam ac voluntatem quotidianam, praeter usum papyri et atramenti, aut characteris aliarum linguarum, notas quasdam bacillis ligneis incidunt, aliquid inter se significantes: quibus ita incicis, apud amicos ac vicinos vice nuntii, epistolaeve utuntur.“ (Magyarul: „Erkölcseikre, szokásaikra és törvényeikre nézve a többi magyaroktól nagyon különböznek. Lelkők gondolatjának, és mindennapi akaratjoknak kifejezésére, papiros és tinta, vagy más nyelvek betűjegyeinek használata nélkül, fapálczácskára némi jegyeket rónak, melyek közöttök valamit jelentenek, s az így rótt pálczácskákat barátjaikhoz izenet és levél gyanánt használják.“)

Az 1568-ban elhalt érsek *Atiláját* először SAMBUCUS adta ki Frankfurtban 1581-ben BONFINI *Decasainak* függelékeül (862—890. l.). A *Hungaria Bël Adparatusában* (1—41. l.) jelent meg. Mi a mű 1763-ki teljes bécsi kiadásának 195. l. idézzük.

VI.

Benczédi Székely István 1559-iki világkrónikája.

A Krakkóban 1559-ben kinyomatott *Chronica ez Vilagnac Yeles dolgairol* székely eredetű szerzője a 142 b. levélen az erdélyi székelyekről ezt írja: „meeg mostis különböznek á tób Magiaroktól, tóruiniekkel es irasokal, kie Hunniabeli modra Szekel bótuel eelnec mind é napiglan“.

VII.

Veit Goliel följegyzése I. Ferdinánd korából.

I. Ferdinánd király erdélyi hadseregének titkára, VEIT GOLIEL, a XVI. század derekán (1550—1560) arról tudósít, hogy: „... Sprache und Kleidung (der Szekler) ist ungrisch; in ihrer Schrift haben sie eigene Charaktere, von denen einige ein ganzes Wort, oder einen Satz bedeuten“. (Magyarul: „a székelyek nyelve és viselete magyar, írásukban olyan tulajdon betűkkel élnek, a melyeknek némelyike egész szót, vagy egész mondatot jelent“.)

Jahrbücher der Literatur. Wien, 1825. Bd. XXIX. Anzeige-Blatt, 9.

VIII.

Verancsics Antal († 1573) följegyzése.

A másik tudós esztergomi érsek, a ki az erdélyi viszonyokat szintén tüzetesen ismerte, a székelyekről írott s csak újabban kiadott följegyzéseiben ekként nyilatkozik:

„Mores penitus incultos non habent, verum qui Scythicam adhuc praeseferunt cruditatem, omnique pene consuetudine, legibus, et vitae institutis ab Hungaris, religione excepta, discrepant, ne lingua

quidem omni ex parte, quum veterum more loquuntur, similes. Pro literis notas quasdam in scipionibus ad formam tesserae quadratis excidunt, lineamque a dextra in sinistram, ut Judaei, Aegyptii ac Turcae, ducunt, quarum una seu ad summum duae, punctis quibusdam additis, plus quam pro numero characterum praebent intelligentiae. Hunnos his usos fuisse, apud indigenas tritum est. (*Magyarul*: „Erkölcseik nem éppen bárdolatlanok, hanem még kiri belőlök a scythiai nyereség; csaknem minden szokásukban, törvényükben és életmódjukban, kivéve a vallást, különböznek a magyaroktól; még nyelvükre nézve sem minden részben egyeznek velük, minthogy a régiek módja szerint beszélnek. Betűk gyanánt bizonyos jegyeket metszenek koczka módjára négyszögletűvé faragott botokra s a sort, mint a zsidók, egyiptomiak és törökök, jobbról balra viszik; egy, legfőlebb két ilyen sor, némi pontok hozzátételével, a jegyek számához képest, igen sok értelmet ad. Földieik széltére azt beszélnek, hogy a hunok is ezeket az írásjegyeket használták“.

SZALAY LÁSZLÓ: *Verancsics A. összes munkái*. I. köt. (*Monumenta Hungariae historica. Scriptores*, II.) 145—6. l. — M. G. KOVACHICH: *Scriptores rerum hungaricarum minores*. II. köt. Buda, 1798, 109. l.

MÁSODIK FEJEZET.

A KÖZÉPKORI BOLOGNAI EMLÉK.

I.

Marsigli másolata.

MARSIGLI ALAJOS FERDINÁND olasz gróf, az osztrák szolgálatban álló kitűnő hadimérnök, Buda és Nándor-Fehérvár visszafoglalása után élénk részt vett a török hadak kiűzésében. E hadműveletek végén Lajos badeni herczeg oldalán Erdélyben működött. Ő rombolta le 1690-ben Brassót és hidalta át az Oltot, a mivel aztán lehetővé tette, hogy a török oldalán harczoló Thökölyt Erdélyből egészen kiszorítsák.

Midőn emlékiratában e győzelmekről megemlékezik, elmondja, hogy a herczeg kétszáz draganyossal a Moldva- és Oláhországba vezető szorosok kipuhatolására küldötte ki. Megemlíti egyben, hogy így alkalma nyílt a Székelyföld szkitha-eredetű régi lakóinak nyelvét tanulmányozni s egy olyan fadarabra is bukkanni, a mely az itt lakó első keresztyének változó napokra eső ünnepeinek naptárát tartalmazta. FANTUZZI az emlékirat olasz átdolgozásában e pontnál MARSIGLI 54. számú kéziratának 669. levelére utal.¹

Ez a nevezetes adat és utalás megtalálható abban a magyar átdolgozásban is, a melyet BELICZAY JÓNÁS a M. Tud. Akadémiának FANTUZZI után készített.² Midőn 1902/3-ban végzett rováskutatásaim fonalán BELICZAY eme közvetített adalékára rábukkantam, az a sejtelmem támadt, hogy alighanem rovásírásos régi naptárral van dolgunk. Feltevésemet arra a néprajzi tapasztalatra alapítottam, hogy a mi népcsaládunkba tartozó keleti népek a fára rovott naptárakat még ma is használják, valamint használták az előző évszázadok összes skandináv népei is. E naptárakon az állandó ünnepeket ügyesen rovott fogalomjegyekkel, ideogrammokkal szokták megjelölni. A kezdetlegesebb fejlettségű népek a hétköznapiakat egyszerű, a vasárnapokat pedig keresztezett bevágásokkal róják fel. A dánok, norvégok és svédek rovásnaptárain viszont a hét napjait még az előző századokban is a runa fiatalabb betűsorának hét első (FUTHARKH) jegyével jelölték meg. Ha tehát székelyeink írásjegyeiket a középkori krónikások és a XVI. századi emlékirók feljegyzése szerint szintén fapálczákra rőták, csakugyan feltehető volt, hogy a történeti és régészeti emlékek gyűjtésében fáradozó MARSIGLI érdeklődését szintén ilyen rovásírásos régi naptár kötötte le.

THALY KÁLMÁN és VERESS ENDRE bolognai kutatásaikban engem támogatva, megállapították, hogy a naptár csakugyan rovásírásos szövegű volt; igazolták továbbá azt is, hogy MARSIGLI másolata a

¹ A francia nyelvű emlékirat olasz átdolgozásában ez olvasható: „Per sua particolare istruzione fece al tempo stesso varie ricerche, ed osservazioni sopra la lingua, che si praticava dagli Sciti abitanti nella Sicilia a tempi antichi, e scopersi, ed acquisto un legno, che esprimeva il Calendario delle feste mobili per uso dei primi Cristiani di quei paesi”. (Jegyzetben: „Mss. Codex 54. Cart. 669.”) (Magyarul: Ugyanezen időben a saját maga okulására különféle kutatásokat és megfigyeléseket tett a Székelyföld régi lakóinak, a szkitháknak nyelvén s fölfedezett és megszerzett egy fadarabot, mely azon vidék első keresztyéneinek használatára feltűntette a mozgó ünnepek naptárát. Jegyzetben: Kézirat, 54. kódex 669. l.) (GIOVANI FANTUZZI): *Memorie della vita del generale Co: Luigi Ferdinando Marsigli*. Bologna, 1770. 109 l.

² *Marsigli élete és munkái*. (Értekezések a tört. tud. köréből, IX. köt. 9. sz.) Budapest, 1881. 43. l.

szöveget egész terjedelmében megmentette. Észleletéről VERESS ENDRE a Magyar Könyvszemle 1906. évi folyamában számolt be. A bolognai egyetemi könyvtárban őrzött Marsigli-iratok 120 gyűjtélkes kötetének itt felsorolt magyar vonatkozású adalékai közt találjuk az 54. számú IV-ik vegyes tartalmú kötet (*Manuscripti diversi*. Vol. IV.) 99-ik darabjának MARSIGLI-tól eredő czimzését és ezt a hozzáírott szűkszavú magyarázatot:

„Nyolcz lapon közli az ú. n. hun-scytha rovásírás betűit s utána a naptári szenteket, neveket • jellel (?) és alatta magyarul, latinul.“¹

Mivel e kéziratot Bolognából kikölcsönözni nem lehetett, egyelőre le kellett mondanom a sokat

ígérő másolat tartalmának tanulmányozásáról és hozzáférhetővé tételéről. Csak az 1515-iki konstantinápolyi rovásírásos magyar felirat napfényre kerülté után — midőn a magyar rovásírás középkori eredetére irányult legutolsó kételynek is végleg el kellett oszlnia — hozathattam meg a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi - Könyvtárával azt az áldozatot, hogy a kézirat összes lapjainak fényképi másolatait elkészíttesse. Ekkor aztán kiderült, hogy MARSIGLI másolata a legrégebb és legterjedelmesebb rovásírásos emléket mentette meg a magyar irodalom számára.

II.

A másolat két bustrophedonja.

MARSIGLI másolata az 54. sz. ívrétű kötet 669—686. oldalát foglalja le. Ezen oldalak közül csak a levelek, foliók első, a oldala van a 669., 671., 673. stb. páratlan számokkal sorszámozva. A bennünket érdeklő szöveg a sorszámozott első oldalakon található meg. Második oldalukat MARSIGLI mindig üresen hagyta s reájuk alulról megfordítva írta az oda tervezett rajzokat jelző olasz czimeket.

lemásolásában is. Nevezetesen a címlap után következő második levélen a rovásírás ABCz-je, ez után a harmadik, negyedik,

1. Marsigli arczképe Fantuzzinál.

E látszólagos rendetlenségnek nyoma van a naptár szövegének a címlap után következő második levélen a rovásírás ABCz-je, ez után a harmadik, negyedik,

¹ I. h. 126. l. — Az előző kutatók nem vettek róla tudomást. SZILÁDY ÁRON: „Jelentése bolognai útjáról“. A M. Tud. Akadémia Értesítője, 1868. évi II. köt. 128—142. — BEIGL, STJEPAN: „Spisi grofa Marsilija (Marsigli) u srecuiližnoj biblioteci u Bolonji (Bologna)“. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1901. XIII. köt. 537—563. l.

ötödik és nyolczadik levélen a naptár *összezavarodott* szövege következik; a hatodik, hetedik és kilenczedik levélen pedig egyéb bibliai és általános ismerethez tartozó nevek olvashatók néhány sornyi hibás és meg sem fejtett rovásírással szöveg kíséretében.

Mivel a zűrzavarból a rovásírással naptárnak igen fontos epigraphiai sajátossága fog kibontakozni, a kibontás szövevényes műveletének ellenőrzése céljából közölnünk kell a másolat oldalainak pontos tartalomjegyzékét:

669. Czimlap. „Raccolta della lingua . . . Transilvania“.

(670.)¹ Teljesen üres.

671. Az ABCz (jobbról balra olvasva) „a, eb, ec . . . , elj, ak, onj“.

(672.) Teljesen üres.

673. A naptár I. része (az 1—2. számozott sor): Jan. 1. „Köskarácson“ . . . Márcz. 25. „Boldogasszony“.

(674.) Üres lap alján, fordítva: „Nella prima faccia del Boscone“.

675. A naptár III. része (az 5—6. számozott sora): Jul. 13. „Margita“ . . . Szept. ? (Csak rovásírással): „Gyárfás“.

(676.) Üres lap alján, fordítva: „Nella seconda facie“.

677. A naptár IV. része (a 7—8. és 9. számozott sor): Szept. 14. „Szentkereszt“ . . . Decz 31. „Szölveszter pápa“.

(678.) Üres lap alján fordítva: „Nella seconda fatia“.

679. Bibliai nevek (1—2. számozott sor): „Bütlehen“ . . . „Pilátos“.

(680.) Üres lap felzete (nem fordítva): „Fanno la tertia faccia“.

681. Kitörölt rovásírással szöveg, három kitörletlen névvel: (törölve) „Eden“ . . . „Szaniszló“.

(682.) Üres lap alján, fordítva: „Quarta faccia“.

683. A naptár II. része (a 3—4. számozott sor): Ápr. 4. „Anbruzs“ . . . Jul. 11. „Benedek“.

(684.) Öt rövid sor alatt a lap alján, fordítva: „Nella prima faccia del Boscone“.

685. és 386. jelzéssel. A bibliai nevek folytatása (3. számozott sor) két névvel: „Anas püspök — Kalifás“.

(686.) Üres lap felzete (nem fordítva): „Fanno la tertia faccia“.

Avatott szemnek — noha a tájékozódás nagyon meg van nehezítve — elvégre is észre kell venni, hogy MARSIGLI a középkori eredetűnek jelzett rovásírással székely naptár fájának négy oldalán *bustrophedont* talált. A nélkül hogy az ókori és középkori epigraphia e titokzatos sorvezetését ismerte volna, a másolásban éppen olyan szolgálai hűséggel járt el, mint azok az ókori kőfaragók, a kik a rováslapokon talált írásjegyek elhelyezkedésének egy kőlapra vagy falterületre való átvitelével létrehozták a bustrophedonnak nevezett barázdoló írást. Annak titkát, hogy a rovásmásolás bustrophedonja MARSIGLI másolatában azonnal felismerhető barázdolást nem eredményezett és nem eredményezte a visszatérő páros sorok betűinek fejtetőre való állítását sem, abban kell keresnünk és megtalálnunk, hogy MARSIGLI a rovásmásolat visszatérő sorainak fejtetőre való állítását ugyanazzal a fogással kerülte el, a mely fogást RADLOFF alkalmazott egy alább (az írástörténeti tájékoztatásban) bemutatandó ó-török bustrophedon leolvasásánál. Először a rovás lapjainak pontos, tehát bustrophedont eredményező első másolatáról *újra leírta* vagy letisztázta² a jobbról balra menő *páratlan* sorokat, aztán a rovás lapjainak pontos másolatát *megfordította* és újra leírta vagy letisztázta a balról jobbra menő *páros* sorok fejtetőn álló (de a fordítással lábra állított) írásjeleit.

Könnyebb megértés és ellenőrzés végett MARSIGLI kézírata alapján 2. ábránkon szemléltetőleg bemutatjuk, hogy a pontosan lemásolt rovásnapár szövege csakugyan bustrophedont eredményezett. Ugyane vázlatunk igazolja, hogy MARSIGLI a másolatot csakugyan megfordította s a fejtetőn álló sorok ilyenén való elkülönítésével a naptár szövegének II. részét a IV. rész után helyezte el.

¹ A zárjelbe tett lapszám nincs jelezve.

² E másodszori leírást alább kézzelfoghatólag igazolják majd azok a hibák, a melyekben a rovásírással szavak másodszor már hibásan másolta, a megfejtést pedig másodszor is helyesen közölte. Pl. a 679. lapon szereplő „Magrelom“ előbb „Magedalom“ volt. L. továbbá a naptár jan. 18-, febr. 24-, máj. 31-ki stb. neveit. Köztük legfeltűnőbb, hogy a nov. 21-iki „Bódog Asszony“ első részét rovásírással másodszor már nem másolta le, de a megfejtését másodszor is közölte.

Az üres lapokra írott utalásokból azt is megtudtuk, hogy MARSIGLI csak *négyszögletes* rovásbotról másolt. Ebben az esetben a négy részletben lemásolt naptárszöveg 2—2 sora 1—1 rováslapon volt rajta. Ha mi e négy rovássort utólag visszaállítjuk, *megkapjuk a rováson talált tökéletes bustrophedont*. Schemája szemléltető módon feltüntetve ez lesz:

I. rész. (Jan. 1.)	Köskarácson . . . (Márcz. 25.)	Bódog Asszony	← — — — — — →
II. rész. (Apr. 4.)	Amburuzs . . . (Júl. 11.)	Benedek	← — — — — — →
III. rész. (Júl. 13.)	Margita . . . (Szept. ?)	Gyárfás	← — — — — — →
IV. rész. (Szept. 14.)	Szenkereszt . . . (Decz. 31.)	Sölvester Pápa	← — — — — — →

Ekként eligazodva, nagy hálával kell megemlítenünk, hogy MARSIGLI a naptár részeinek másolatában tapasztalható rendellenességet a másolatok tisztán maradt hátlapjain kívánta szemléletesleg megmagyarázni. E magyarázó rajzoknak azonban csak a címei készültek el. Belőlük tudtuk meg,

II. rész.	4.	3.	← — — — — — →	673.	NoCSÁRAKSÖK (Jan. 1.)	1.
			← — — — — — →		NYOSZsa GodLOB (Márcz. 25.)	I. rész.
IV. rész.	7—8.	9.	← — — — — — →	683.	KeDeNeB (Júl. 11.)	2.
			← — — — — — →		ZSUrRABMA (Apr. 4.)	
			← — — — — — →	675.	ATIGRAM (Júl. 13.)	5.
			← — — — — — →		SÁFRÁGY (Szept. 24?)	III. rész.
			← — — — — — →	677.	APAP RÉTSEVLŐS (Decz. 31.)	6.
			← — — — — — →		TSZEReKKNESZ (Szept. 14.)	

2. A naptár másolatának bustrophedonja.

hogy a négyszögletes rovásnak egy-egy oldalát két-két egymásután következő tiszta lapon kívánta megrajzolni. Ebből aztán arra vonhatunk következtetést, hogy a rováson talált ABCz és egyéb szövegek szintén e négy oldalon, a naptár egyik végén voltak elhelyezve.

Mivel MARSIGLI a 677—678. lap befejezése után tért át a rovásbot másik szövegére, joggal föltehető, hogy az, a mit a következő 679—680. lapra lemásolt, a naptárszöveg végének közvetlen szomszédságában, vagyis a rovás ugyanazon oldalán volt elhelyezve. Akkor MARSIGLI másolási rendszere értelmében e lap folytatása a következő 681—682. sz. lapon ugyanolyan állásban egy rovásoldal átugrásával helyezendő el. Így aztán szomszédságába kerül a naptárszöveg ama kifejejtett második részének, a melyet pótlólag kellett lemásolnia a következő 683—684. lapra. Ha a második bustrophedon két sorát ekként megkaptuk, akkor már ki lehet találnunk, hogy az ABCz csakugyan a naptár kezdő sora elé volt róva. Nyilvánvalóvá lesz előttünk az is, hogy a kifejejtett naptárrész megtalálása után MARSIGLI a vele szomszédos szöveget a 681—682 lapra már hevenyészve és kedvetlenül másolta le, a legutolsó szövegrészből pedig a 685—686. lapra — noha két rovássor számára van ez a lap is megvonalozva — csak a két első szót másolta le.

Rovásírásos középkori emlékünknél szövevényes szerkezetének pontosan rekonstruálható csodálatos rendszerét a mellékelt 3. sz. ábrán tesszük szemléltetővé. Feltüntetjük rajta MARSIGLI másolatának lap-számozását is, hogy vele a két bustrophedon összekeveredett számainak bogozását az olvasónak már megkönnyítsük.

Az ábra elsősorban azt teszi kézzelfoghatóvá, hogy az ABCz lemásolása után MARSIGLI tulajdonképpen tévedésből tért át a rovás alsó részén levő naptár szövegének másolására. E tévedésre (a bustrophedon titkának és a rovás-kezelés titkának ismerete nélkül) az a kettős körülmény kényszerítette, hogy az ABCz-vel *szomszédos rováslapok szövege* (a másolat 681. és 679. lapja) *fejtetön állott*, az ABCz irányában rovott jan. 1.—márcz. 25-ig terjedő naptár-kezdet pedig *természetes folytatásnak* ajánlkozott. Szakasztott mása lett ennek az a másik tévedés, hogy a 677. számú lapon végződő szept. 14.—decz. 31-ki naptár-szöveg lemásolása után visszatért a rovás felső részének ugyan olyan irányban rovott 679. számú lapjára.

MARSIGLI tehát egészen belezavarodott a rovás-lapok rendszerébe. Noha ennek a másolás pontos befejezése és a rovás lapjainak tervezett rajza is áldozata lett: mi mégis nagy szerencsének tartjuk azt, hogy éppen ez a zavaros lejegyzés szolgáltat kitünő bizonyítékokat a felrovott szöveg két tökéletes bustrophedonjára.

A nagyon megnehezített eligazodás árán így valóban páratlan epigraphikai kincsnek jutottunk birtokába. Abból a korból, midőn a héber, pelazg, ó-görög, ó-ital, ó-török stb. bustrophedonokat kőre vésték, nem maradt fenn egyetlen rovásírási fadarab sem. A XVI—XVII. századi skandináv rovás-naptárakon a hét napjainak jelzésére már csak a hét első runát, az ünnepek és egyéb naptári pontokat jelző hagyományos fogalomjegyeket találunk. Az ünnepek és a nap, hold és csillagok járásának

Márcz. 25.	673.	Jan. 1.	ABCz	671.	ABCz
←	674.	→	←	672.	→
←	678	→	←	689	→
←	689	→	←	689	→
Szept.?	675.	Jul. 13.	←	685.	→
←	676.	→	←	686.	→
←	678	→	←	689	→
Szept. 14.	677.	Decz. 31.	←	679.	→

3. Marsigli másolatának két tökéletes bustrophedonja.

jelzése e naptárakat már 2—3 sorossá változtatta. Mivel a sorok így rövidebbekké is lettek, a naptárt rendszerint a laposra faragott rovás két széles lapjára róták fel. A 2—3 párhuzamos és elszélesedett sor a bustrophedont természetesen megszüntette. A 2—3 soros rováslapok megkezdett szélesítése a bustrophedont eredményező forgatást még inkább feleslegessé tette azzal, hogy utóbb egymás-mellett már két párhuzamos naptár-sornak is helyet adott.¹ Ennek a rovás-szélesítésnek köszönhető, hogy végül könyv-alakra készített német rovás-naptárak is létrejöttek.² A ma is élő bustrophedon nyomát mi csak a két párhuzamos lapra rótt számrováson, továbbá a rovás élére és egy-egy lapjára rótt fogalomjegyes jakut és burját naptáron találtuk meg.³ A MARSIGLI másolatában megőrzött középkori rovásírási magyar naptárnak tehát az egyetemes epigraphiában is megmérhetlen jelentőséget biztosít az a körülmény, hogy egyetlen eddig ismert fára rovott írásjeles szöveg, a mely ebben az egyedülvalóságában is fényesen igazolja, hogy a rovásírás sorai a rovás lapjain csakugyan bustrophedonokul helyezkednek el és — a mi még fontosabb — MARSIGLI esetében szintén fényesen igazolta azt, hogy a rovásírási lapok szolgai másolása a másolatban is tökéletes bustrophedont eredményez.

¹ SCHNIPPEL, E.: *Über einen merkwürdigen Runenkalender des Großherzoglichen Museums zu Oldenburg.*

² BRUNNER, KARL: *Ein Holzkalender aus Pfronten.* (Mitteilungen aus dem Verein der königlichen Sammlung für deutsche Volkskunde zu Berlin. Bd III. Hft. 2. Berlin, 1909. 75. l. — Egyidejűleg megjelent még a Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. Bd. XIX. 249.)

³ *Živajastarina.* Szentpétervár, 1902. évi foly. II. füz. I—V. tábla. (Velem DR. HERRMANN ANTAL közölte.) V. ő. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 15—17. és 92. l. (Ethnographia, 1903. 15—16. és 178. l.)

III.

A fára rovott naptár.

A nevezetes rovásírásos másolat előtt a MARSIGLI kezeirásával ez a tájékoztató cím olvasható:

669. lap.

(I. sz. melléklet.)

Raccolta della lingua
che si praticava dalli Sciti, abitanti
della Siculia ne' tempi antichi,
scolpita in un legno, che
(törölve: Serviva di Ca) esprimeva il Calendario delle
Feste mobili, per uso di quei primi, convertiti
alla fede Cattolica,
e da me dall istesso legno raccolta, e mandata
al mio gabinetto in Italia,
quando serravo li passi della Transilvania.

(Magyarul: „A Székelyföld régi scita lakói nyelvének fára faragott gyűjteménye, mely a katolikus hitre először áttértek használatára a mozgó ünnepek naptárát tüntette fel s a melyet ugyanazon fadarabról magam gyűjtöttem s küldtem el olaszországi gyűjteményembe akkor, midőn Erdély szorosait elzártam“.)

Az a magasrangú olasz hadi mérnök, a ki az ódon székely rovás szövegét bolognai gyűjteménye számára pontosan lemásolta, szenvedélyes régiség-gyűjtő és gyakorlott szemű felirat-másoló volt. Mivel a székelyföldön szkitha eredetű emlékek után érdeklődött, a székelyek szkitha eredetéről szóló ismereteket előzetesen THURÓCZI, vagy BONFINI latin könyveiből kellett merítenie. Ugyane könyvek szerint a székelyek fára rovott írása szintén a szkithák hagyatékához tartozott. Ezért tartotta aztán elfogadhatónak azt az értesülést, hogy a pogány eredetű írásjelekkel fára rovott keresztyén naptár a székelyek keresztyén hitre térése idejéből, vagyis a XI. század első feléből származott. Ilyen értelemben aztán nem a fára rovott szöveg epigraphiai jelentőségét, hanem azt kívánta hangsúlyozni, hogy ez a keresztyén időkig fenmaradt ódon írás a szkitha eredetű székelyek XI. századi nyelvemlékét mentette meg.

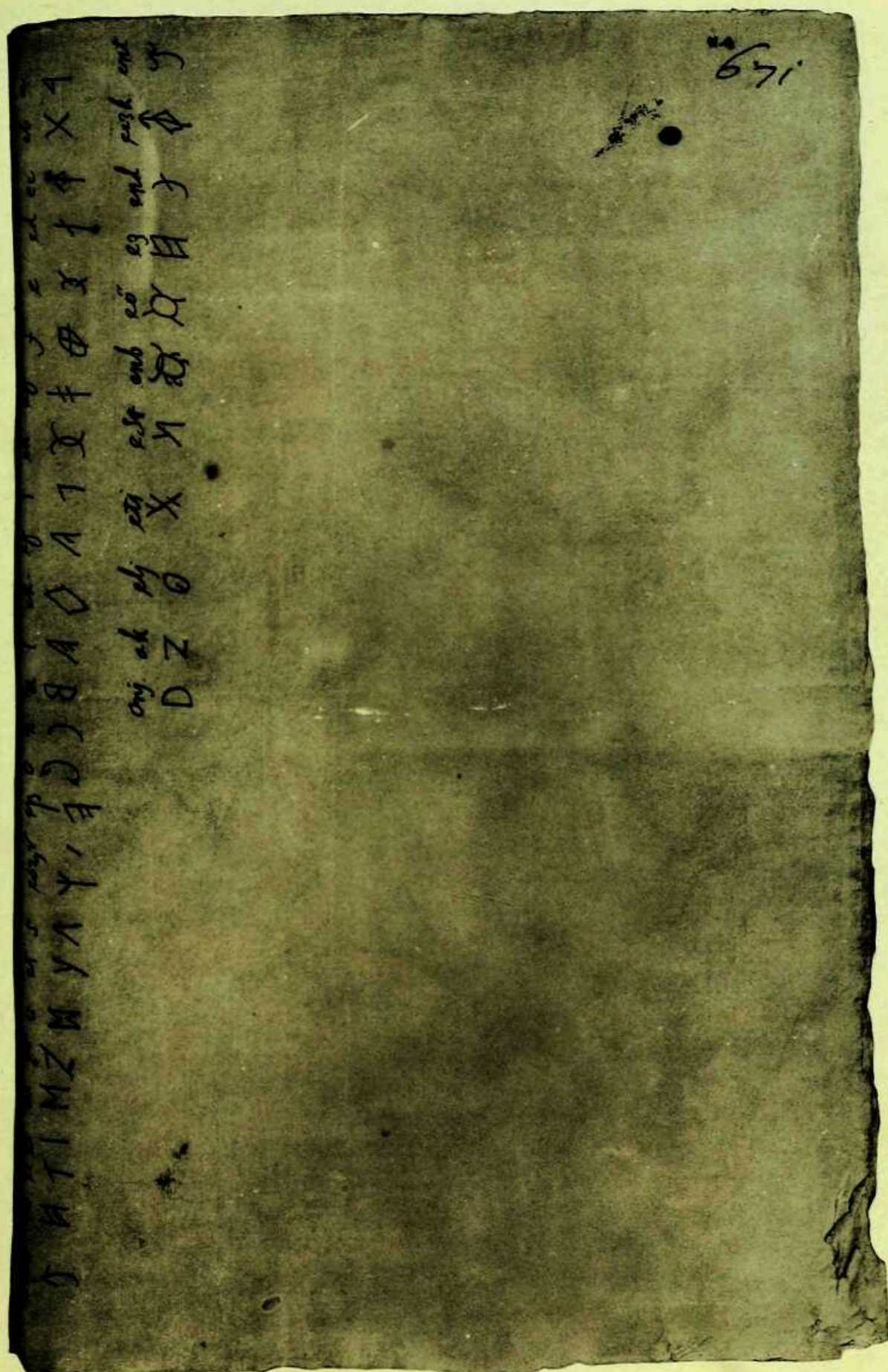
Megfelelő magyar nyelvtudás és nyelvtörténeti ismeret nélkül MARSIGLI annyira megbízott ebben az állításban, hogy teljesen megfellebbezett a lelet korhatározó ismérveinek puhatolásáról. Minden meggondolás nélkül leírta, hogy a szövegben a katolikus naptár változó ünnepei fordulnak elő; holott éppen megfordítva van, mert benne csakis állandó ünnepnapok szerepelnek. Ez pedig úgy nyelvtörténeti, mint naptártörténeti szempontból lényeges különbség. Ha ugyanis változó ünnepeket jelző XI. századi naptárral volna dolgunk, akkor még a használati évet is pontosan meg tudnánk állapítani. De mivel csak állandó ünnepeket és minden évben ugyanazon időpontra eső névnapokat jelez, évről évre használható, állandóan érvényben lévő, úgynevezett öröknaptárnak kell tekintenünk.

Az a művelt székely, a ki a tudós olasz katonát ezzel a XI. századi emlékek tartott régi rovás-naptárral megörvendeztette, minden kétséget kizárólag ilyen öröknaptárról beszélt. Különben a pogány eredetűnek tartott, de az egész középkoron át használt, sőt még a XVI. században is széltere ismert rovásírássra támaszkodva, az avatag külsejű régi rovást aligha merte volna a hittérítés korából származtatni. De egy ősréginek tetsző öröknaptárnak e határig csakis olyan belső okok állhattak volna útjában, a melynek felismeréséhez már sem neki, sem MARSIGLINAK nem volt megfelelő nyelvtörténeti és naptártörténeti ismerete. E nélkül a naptárhoz fűződő hagyományra ráczáfolni senkinek eszébe nem juthatott. Hiszen a felrovott szöveg törődelmes kibetűzése és latinra fordítása után kiderült, hogy a naptár fájára még az ABCz, a legáltalánosabb bibliai nevek és apróbb kánoni tételek is fel voltak róva. Szóval rajta volt minden olyan elemi ismeret, a mit egyházi szempontból a rovásírásban járatos katolikusoktól megkövetelni lehetett.

B 25. 669

Raccolta della lingua
 che si praticava dalli Sirti, abitanti
 della Sicilia ne' tempi antichi.
 Scoperta in un legno, che
 serviva di fa esprimeva il calendario delle
 sette mobili, per uso d. quei primi convertiti
 alla fede cristiana,
 e da me dallo stesso legno riuolta, e mandata
 al mio gabinetto in Italia,
 quando serravo li poss. delo Transilvania.

A bolognai másolat címlapja.

A bolognai másolat betűsora.

[illegible]

Nella prima fascia
del Barone?

[illegible]

alla Handa fine?

A bolognai naptár IV. része.

alla Honda fra

[illegible]

Sanctus laus
fama

[illegible]

Quarto
Anno

[illegible]

Peri, i Lania
An. Siozio, Le uano in Thol.
Lania.

Pilizho - - - - f.

Bilios Cora - - - -

hella prima fauna
del bottoni

1101/140 070779

cecalifus. / dross quipf
"ek.

Amos Episc
per
Cayfax

3

685

686

fano la Riviera faucina

Alább, a rovásról lemásolt szöveg tüzetes ismerete után, mi sem tudjuk a hagyomány hitelét megdönteni. Utalunk arra, hogy öröknaptárt minden időben lehetett róni s valahányszor újra rótták, vagy másolták, mindig el kellett helyezni rajta az újabb szentek névnapjait, sőt időnként meg kellett változtatni a nevek folyton alakuló kiejtésének hangtani lejegyzését is. A XI. századnak mondott naptáron már szerepelnek XIV—XV. századi szentek névnapjai és szerepelnek jóval későbbi hangtani sajátosságok is. De ez semmit sem változtat azon a hagyományon, hogy ez a rovás-írási naptár úgy, a hogy azt MARSIGLI megkapta és lemásolta, csakugyan középkori, sőt Árpádkori eredetű. Ha később keletkezett volna, aligha lett volna a katolikus ismereteknek és a rovásírás ismeretének ilyen „kis tükre“. A vele kiszorított régebbi, esetleg pogánykori eredetű rovott naptáron, mint minden szövegnélküli ősrégi eredetű rovott naptáron, a hétköznapi közönséges rovátkái és az ünnepek, jeles napok fogalomjegyei fordultak elő. A XV—XVI. századi fejlettség mértéke szerint s a nyomtatás alól is kikerülő naptárakkal szemben ez az írástudóknak szánt kezdetleges székely rovásnaptár és még kezdetlegesebb ismerettár már tetemes visszaesést jelentene. Elterjedettsége esetén a naptári nevek rovata mellett okvetlenül létrejöttek volna a nap, hold és csillagok járásának részben folyton változva elhelyezkedő fogalomjegyei. Szóval az északi germánok példájára a székelyeknél is létrejöttek volna az évről-évre újra faragott változó naptárak. Viszont elmaradt volna a naptári nevek terjedelmes szövege, az ÁBCz és a többi kezdetleges járuléka is.

A mi szempontunk pusztán írástörténeti lévén, mindenek felett megállapítjuk majd azt, hogy az írásjelek jellemző összerovásában és a magánhangzók egész vonalon való ugratásában ez a másolat csakugyan megőrzött olyan ősi írástörténeti jelenségeket, a melyek az 1501-ki csikszentmiklósi és az 1515-ki konstantinápolyi feliratokban már fogyatékosan, vagy egyáltalán nem fordulnak elő.

Ezért tekintjük mi a fára rovott középkori székely naptárt nemcsak formailag, de tartalmilag is legtokéletesebb és legrégebbi rovásírásos epigraphiai emlékünnknek.

IV.

Az első bustrophedon szövege.

Miután MARSIGLI kézírata alapján pontosan megállapítottuk azt a sorrendet, a melyben a lemásolt és túlnyomó részben meg is fejtett szöveg a két részre osztott rovás négy oldalán két tökéletes bustrophedont alakítva elhelyezkedett, további ismertetésünkben már nem lehet MARSIGLI kéziratának zürzavaros sorrendjét követnünk. Ellenkezőleg: a bolognai kézirat lapszámainak sorrendjét teljesen mellőzzük és a lemásolt szöveget akként közöljük, mint hogy ha a rovásról — sorrendet tartva — azok olvasnák le, a kiknek számára róva volt.

Kezdjük a rovás *felső* felén lévő bustrophedonon, a melynek *első lapjára* a rovás-olvasás titkát rejtő ÁBCz és néhány jegy összerovásának hagyományos formája volt felróva.

A rovásírás egyetemes történetének gyér emlékei közt elég gyakran találunk bizonyítékot arra, hogy a rovók s általában az írástudók állandóan fel voltak fegyverkezve ilyen kéznél lévő ÁBCz-vel. A csüngőkül használt skandináv arany bracteátaikon (kézzel kinyomkodott vékony, éremforma arany lemezeken), ruhacsatokon a betűsor ugyanazt a gyakorlati szolgálatot teljesítette, a mit a Themseből kihalászott VI. századi rovókésen látható teljes runasor és a még régibb etruszk karczólótűkön látható ÁBCz teljesített.¹

Az ilyen betűsorokban csak a pusztá írásjelek vannak felsorolva. Nem volt más a székely rováson sem. Ezért tehát MARSIGLINEK első dolga a betűsor megfejtése volt. Ebben neki csakis valamely írástudó székely segédkezhetett. A rováson talált betűsor jegyeinek hangértéke ugyanis nem fedti a rováson talált szöveg jegyeinek hangértékét. A betűsor mássalhangzói a megfejtés szerint csak *e* magánhangzóval ejthetők (eb, ecz, ed stb.). A szövegről pedig kiderül, hogy ejthetők *minden magánhangzóval*. MARSIGLI székelyéről tehát nem lesz nehéz bebizonyítani, hogy fogyatékos ismeretét TELEGGI JÁNOS 1598-ban írott *Rudimentájának* tanításaiból merítette.

Midőn most a felrovott szöveg közléséhez hozzáfogunk, jelezzük, hogy a jobbról balra menő sorok tartalmát mi balról jobbra menő sorokban kövér betűkkel nyomatjuk le. Mivel MARSIGLI megfejtése értéktelen, kénytelenek vagyunk a magunkét akként *előtte* elhelyezni, hogy a nagy kövér betűk

¹ SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*. 153. l. (Ethnographia, 1904. 247. l.)

Sebestyén: A Magyar Rovásírás Hiteles Emlékei.

a rovásírásos szöveg kirovott betűit, a kis kövér betűk a kirovott mássalhangzókkal együtt ejtendő, de ki nem rovott magánhangzókat, a nagy betűk felett látható összefoglaló vonalak pedig az alattuk lévő betűk egy írásjeggyé történt összerovását jelentik.

Végül megjegyezzük, hogy az ÁBCz-nek MARSIGLI-nél található hiányos megfejtését minden tévedés kikerülése végett zárjelbe tettük.

671. lap.

(II. sz. melléklet.)

A, Á (a). — B, aB, áB, eB, éB, iB, oB, öB, uB, üB (eb). — CZ, aCZ, áCZ, eCZ, stb. (ec). — D, aD, stb. (ed). — E, É (e). — F, aF, stb. (f). — Gy, aGy, stb. (egi = egy). — H, aH, stb. (eh). — I (i). — G, aG, stb. (eg). — K (aK nem!), eK, éK, iK, oK, stb. (ek). — L, aL, áL, eL, stb. (l). — M, aM, stb. (m). — N, aN, stb. (n). — O (o). — P, aP, stb. (ep). — R, aR, stb. (r). — ZS, aZS, stb. (tévesen: esz). — S, aS, stb. (s). — T, aT, stb. (et). — U (u). — Ü (tévesen: eű). — V (tévesen: eű). — SZ, aSZ, stb. (tévesen: es). — J, aJ, stb. (tévesen: ej). — CS, aCS, stb. (tévesen: ecz). — NCZ, aNCZ, stb. (e_ncz.)

NT, aNT, áNT, eNT, éNT, iNT, oNT, öNT, uNT, üNT, (ent). — CZK, aCZK, stb. (eck). — ND, aND, stb. (end). — Z, aZ, stb. (ez). — Ö, Ő (eő). — NB, aNB, stb. (enb). — ST, aST, stb. (est). — TY, aTY, stb. (tévesen: elj). — LY, aLY, stb. (tévesen: elj). — aK v. ö. a fenti K-val (ak). — ONY (tévesen: onj).

Az írásjelek hangtani értékének megállapításánál és leírásánál azért fordultak elő tévedések, mert MARSIGLI olasz létére megfelelő mértékben sem nyelvünket, sem az egyszerű magyar helyesírást nem ismerte.

Mivel a rovás felső felén lévő bustrophedon lapjait sorrendben kívánjuk bemutatni, most MARSIGLI másolatának 681. lapjára, utána pedig a 685. és 679. lapokra kell áttérnünk.

Már említettük, hogy MARSIGLI a 181. lap másolása alkalmával, vagyis a rovás második oldalára visszatérve, vette észre a naptár kifejejtett (felfordított betűi miatt átugrott) második részét. Szerintünk ez volt az oka, hogy ezt a lapot már kedvetlenül és elhevenyészve másolta le. A hibás másolás aztán nyomban meg is boszulta magát, mert a két sornyi szöveg túlnyomó részét MARSIGLI nem tudta megfejteni. Ezért másfél sorát utólag ki is törölte. A törlés szintén hevenyészett volt, mert az írásjelek túlnyomó része még elég jól felismerhető. De a szavak közeinek elhanyagolása, némely írásjel félreismerése, vagy hibás másolása még így is annyi akadályt gördít az utólagos megfejtés elé, hogy mi sem tudunk végérvényesen megállapított szöveggel szolgálni. Ezért inkább csak bátorításul mellékeljük zárjelben egy-két szó valószínűnek tetsző megfejtési kísérletét.

681. lap.

(VII. sz. melléklet.)

DN(éDeN?) SZ (lehet elválasztó rovott vonal is).

LATA(I?)RA(I?)MSZ(I?) NDMG

MTH(E?)

GYORTY (? Elválasztó rovat).

HAP(LA?)T (HÁLÁT?) AGYUNK

TNK OGY AGT(DT?)A:

TO(E?)GYLSEG ATALVETABOG(L?)

G (az első sor megismételt sorkapcsoló utolsó betűje).

GTANO^A (GeTANE^A? LETANE^A?) CZMJA

NKOTKIRDOT

GYÖMöLCSOLN^{CZ} (GYÖMöLCSOL^{TÓ}? Megfejtése hiányzik.)

PeRSCSA (PeRSIA?), *eperestia*, *Prisia* (helyesen: *Persia*).

PANONIA, *eppanonia*, *Pannonia*.

SZaNISZLÓ, *szaniszló*, *Stanislaus*.

682. lap.

Az előző oldal hátlapján alul, fordítva olvasható: *Quarta faccia*. (Magyarul: Negyedik oldal.)

685. lap.

(IX. sz. melléklet.)

3 (sorjelző szám) ANaSPÖSPöK, *Annas epüsepöek*, *Annas Episcopus*, 3 (sorj.)

KALIFÁS, *eccalifas*, *Cayfas*.

686. lap.

E lapon felül olvasható: *Fanno la tertia faccia*. (Magyarul: A harmadik oldal ez.)

679. lap.

(VI. sz. melléklet.)

1 (sorjelző szám).

BÜTLeHeN, *ebütlehem*, *Betlen Civi(tas)*.

JERIKO, *jerieco*, *Jerico*.

JERUZZALYeM, *Jerusalem*, *Jerusalen*.

EGIToM (helyesen: EGIPToM), *egiptom*, *Egipton*.

GALILIABa^N KÁNA, *egalilia eccanaban* (!)

MAGReLOM (helyesen: MAGDeLeNA), *maged(!)alom*, *Magdalon* (Civitas?)

NAZAReT, *Naezaret*. 2 (sorj.)

2 (sorj.) Törölve: ANDÖNYLZSIDONKVARSH

Alatta újra írva: ZSINB(D?)ONEUSok. VÁROSA, *Sindoneusok várossa*, 2 (sorj.)

Sindonei Civitas.

KNTSA (Megfejtése hiányzik.)

MIKODeMeS, *mieccodemes*, *Nicodemus*.

ERODeS (helyesen: HERODES), *erodes*, *Herodes*.

PILATOS, 3 (sorj.) *eppilaetoes*, *Pilatus*.

A 3. sorjelző azt mutatja, hogy MARSIGLI e lap után másolta le az előző 685. lapot.

680. lap.

E számozatlan lapon felül: *Fanno la tertia faccia*. (Magyarul: A harmadik oldal ez.)

V.

A második bustrophedon naptára.

Következik a második bustrophedon naptár-szövegének megfejtése. Ezt a részt MARSIGLI már töle telhető pontossággal másolta le. Mivel a betűsor írásjeleinek jelentése rendelkezésére állott s a kibetűzött magyar szöveg latin naptárral is ellenőrizhető volt, minden magyar nyelvismeret nélkül merészen nekivágott az egész naptár-szöveg megfejtésének. Az elért eredményt már másodszor is lemásolta, midőn annak a székelynek megmutatta, a ki vele előzőleg a betűsor értelmét közölte. Ez volt az a segítség, a kinek javításaival már az előző bustrophedon szövegének hiányos megfejtésében is találkoztunk. Noha gyakorlott írása literátus emberre vall, segédkezését a tudós olasz katona csak ott vette igénybe, a hol a régi rováson talált szöveg betűit pontosan fel nem ismerte. Ez az oka annak, hogy a félreértésből támadt kibetűzési és másolási hibák javítatlanul maradtak; valamint ez az oka annak is, hogy a nyelvünket egyáltalán nem értő MARSIGLI a rovás szövegének minden mássalhangzóját a betűsor megfejtésénél jelzett *e* magánhangzóval együtt kívánta érvényesíteni. Ezért olvasta a jól másolt jan. 1-ki *Köskarácson-t eküsekeraezen-nek*, a jan. 6-ki *Szenkereszt-et esekenerest-nek* stb.

A rovás jegyeinek kibetűzésében és lemásolásában ejtett hibákat esetről esetre jelezzük és — ha lehet — ki is javítjuk; de a szöveg megfejtésének torzításaival szemben már tehetetlenek vagyunk. Mivel ez a megfejtés teljesen értéktelen, legjobb lett volna egyszerűen mellőzni. Viszont az is bizonyos, hogy ebben az esetben a mellékelt fénynyomatok nehéz olvasatú XVII. századi szövege minden avatatlan szem előtt titokzatos ködben maradt volna. Ugyanezért tartottuk meg a latin naptári idézeteket is, a melyek gyakran szorultak javításra. Sajnos, a nevek fölött látható *vonásokat* nem vehettük figyelembe. Pedig rendszeresen másolva, ezek jelezték volna a rovás élén rovátkákkal megjelölt *naptári időpontokat*.

Egyébként a mi megfejtési munkánkat is nagyon megnehezítette az, hogy *középkori eredetű szöveggel van dolgunk*. A ki nem rovott magánhangzók hangtani értékét a középkori magyar naptárak és csiziók segítségével igyekeztünk megállapítani. Felelősségterhes eljárásunkat azzal igazoljuk, hogy minden naptári név alatt közöljük a középkori források ezen névre vonatkozó adalékait. Ezek közt legrégibb a M. Tud. Akadémia könyvtárának XV. századi *Csiziója*, melyet a *Régi Magyar Költők Tára* II. köt. 367—68. l. közölt először. Mivel e kiadása a kódex régi írásmódját megváltoztatta, mi *Ak. cs.* jellel nem a kiadást, hanem az *eredeti szöveget* idézzük. Idéztük továbbá az 1466-ban másolt *legrégibb magyar biblia* müncheni kódexének naptárát *Münch.* jellel, *Batthiány Boldizsár misekönyvének 1489-ki magyar naptárát* (M. Könyv-Szemle, 1895. évi f. 106—116. l.) *Batth.* jellel, az 1506-ban írt *Winkler-kódex magyar naptárát* *Wink.* jellel s a XVI. század elejéről származó *Peer-kódex magyar csizióját* *Peer cs.* jellel. Sőt, ha szükségét éreztük, *Okl. Sz.* jellel idéztük SZAMOTA—ZOLNAI *Oklevél-szótárát* és idéztük a *Váradí regestrum* jellemzőbb adalékait is.

673. lap.

(III. sz. melléklet.)

1 (sorjelző szám).

Jan. 1. **KÖSKARÁCSON, 1** (sorj.) *eküs(!)ekeraezen. 1* (sorj.) *Circum Cisió.*Ak. cs. *Kys karachontol*, Peer. cs. *Cws cara cyontol*, Batth. *kyskarachon napia*, Münch. *Vrnac kórnekezete napia*. Okl. Sz. *Kys Karacson* 1493-ból. V. ü. decz. 25." 6. **SZENKERESEZT**, *eseken erest, Epifaniae.*Ak. cs. *Kerezth vyz*, Peer cs. *Kerest wjz*, Münch. *Vizkerest napia*, Batth. *Vyz keresth napia*. Okl. Sz. *Szenkerest* 1279-ből, *Scentkeresth* 1361-ből, *Zenth kerezth* 1391-ből, *Zenthkeresth* 1417-ből. V. ü. máj. 3., szept. 14." 10. **PÁL**, *ep al el pal, Sanctus Paulus Conversio.*Ak. cs. *Pal remethe*, Peer cs. *lõth pal remete mýnth nagh dýs*, Münch. *Remete s. pal*, Batth. *Heremthe zenth pal napia*. Okl. Sz. *Pal* 1358—1602-ig." 17. **ANTAL** (Megfejtése hiányzik).Ak. cs. *Antaltol*, Peer. cs. *Anth*, Münch. *Antal halala napia*, Batth. *Zenth Antal napia*. Okl. Sz. *Anthal nyta* 1423-ből, *Antalhaza* 1426-ből.

- Jan. 18. **PIRiŠKA**, *epiroseka, Piristina Virgo*. (Helyesen: *Prisca Virgo et Martyr*).
Münch. *Prisca zuz es m̃r*. Batth. *Zenth priska Azzon napia*, Peer cs. *prisca*.
- „ 20. **FÁBIÁN**, *fa ebián, S(anctus) Fabianus*.
Ak. cs. *Fab*, Peer cs. *faban*, Münch. *Fabian es sebesten m̃r*. Batth. *Zenth ffabyan Sebestyen napia*. Okl. Sz. *Fabyanhaza* 1373-ból, *Fabiankerte* 1424-ből.
- „ 21. **JÁNoS** (helyesen: **ÁNNOS**) *Janes, S(anctus) Johannes Chrysostomi* (igy!), (helyesen: *Annos, Agnes Virgo*).
Ak. cs. *Annos*, Münch. *Annos zuz es m̃r*, Batth. *Zenth Annos Azzon napia*. Előfordul már Árpádkori oklevelekben is.
János csak e hó 27-én volna helyén. A 20-ki *Fábián* és 22-ki *Vincze* közt csak a 21-ki *Ágnes* szerepelhet. Ez volt a rováson is középkori *Annos* vagy *Ános* változatban. V. ö. máj. 6.
- „ 22. **INCZH** (helyesen: **INCZE**), *Inecze, Vincentij M(artyris)*.
Münch. *Vince m̃r*, Batth. *Zenth Vince martel napia*, Peer cs. *Vinczenel*.
Mivel Marsigli „Inecze“-nek olvasta, a rováson „Incze“-nek kellett lenni. Az e jegyét csak a későbbi másolás alkalmával ferdítette el h jeggyé.
- „ 25. **PÁL**. *ep al pal, S(anctus) Paulus Apos(tolus)*.
Ak. cs. *Pal fordola fenessegben*, Peer cs. *pal fordol fenessegre*, Münch. *S. Pal megfordolat't'a napia*, Batth. *Zenth pal fordolatya napia*.
- Febr. 1. **BREDÁ** (helyesen: **BRiGiDÁ**), *eb reeda, Brigida Virgo*.
Münch. *Brigida zúz*, Batth. *Zenth Brigyda Azzon napia*, Wink. *zenth Brigida Azzon*, Peer cs. *bri*.
- „ 2. **BÓdoGaszSZÖNY**, *ebo egh aszony, Purificatio B(eatae) M(ariae) V(irginis)*.
Ak. és Peer. cs. *Mar*, Münch. *Zuz maria tiztolat't'a*, Batth. *Gertya Zentele Bodog Azzon napia*, Wink. *Gertya zentőlő Bodog Azzon*. Okl. Sz. *Bodugazunhaza* 1256-ból, *Bodugazzonfolua* 1379-ből, *Bodogazzon* 1463-ból, 1521-ből stb. V. ö. márcz. 25., ápr. 12–23., júl. 2., aug. 5., 15., nov. 21.
- „ 3. **BaLÁZS**, *eb elas, Balsij Episcopi*.
Ak. cs. *Balas*, Peer cs. *Blazus*, Münch. *S. Balas púspóc es m̃r*. Batth. *Zenth Balas pispek napia*. Wink. *Zenth Balas pyspek*.
- „ 5. **AGaTA 2** (a köv. sor jelzése), *ageta 2* (sorj.), *Agnes 2* (sorj.), (helyesen: *Agatha*).
Ak. cs. *Ag*, Peer cs. *ac*, Münch. *Agotha azzon zúz es m̃r*, Batth. *Zenth Agatha Azzon napia*, Wink. *zenth Agotha azzon*.
2 (sorjelzés) Törölve: **AGaTA**.
- „ 6. **DURuTYA** (Megfejtése hiányzik).
Ak. cs. *Doroethianal*, Peer cs. *Dor*, Münch. tévesen *Theodorus zúz*, Batth. *Zenth Dorotya Azzon napia*, Wink. *zenth dorotya Azzon*.
- „ 7. **APaLiNA**, *aepelena, Apolloniae*.
Münch. *Apalin zúz*, Batth. *Zenth Apalina Azzon napia*, Wink. *zenth Appalyn Azzon*, Peer cs. *ab* (?)
- „ 10. **KOLoZS**, *ekols, Colosina M(artyr)* (helyesen: *Scholastica*).
Ak. cs. *Koloskent jar*, Peer cs. *colozkenth yar*, Münch. *Kolos zuz*, Batth. *Zenth Kolos Azzon napia*, Wink. *zenth Kolos Azzon*.
- „ 14. **BÁLiNT**, *ebalint, valentinus, S(anctus) Valentinus M(artyr)*.
Ak. cs. *Balint*, Peer cs. *baljnth*, Münch. *S. Balint m̃r*, Batth. *Zenth Balynth martel napia*, Wink. *zenth Balynth Martyr*. Okl. Sz. *Baint* 1558., *Walent, Walint* 1577-ből, *Balint* 1587-ből.
- „ 16. **JÚLIA**, *Julliana V(irgo) et M(artyr), Jullianae V(irginis) et M(artyris)*.
Münch. *Iulianus zúz es m̃r*, Batth. *Zenth Julian Azzon napia*, Wink. *zenth Iuliana Azzon*, Peer cs. *Juli*.
- „ 22. **PÉTeR**, *Epeter, S(ancti) Petri, Cath(e)dra S(ancti) Petri Antiochiae*.
Ak. cs. *Nylon nyere Peter*, Peer cs. *nýilon vethe peter mathjast*, Münch. *Scent peter zecbe vlete*, Batth. *Yzekes Zenth peter napia*, Wink. *úzoghész zenth petör Apastal*. Okl. Sz. *Petur* (Pétör)

1230—1359-ig, *Scentpetur* 1286-ból *Peter* 1343-ból, *Zempeter* 1343-ból, *Zempetherur*. V. ö. jún. 29., aug. 1.

Febr. 24. **MÁTÁS** (helyesen: **MÁTYÁS**), *maetyas*, *S(ancti) Mathiae apos(toli)*.

Ak. cs. *Matias*, Peer cs. *mathyast*, Münch. *Matias ap(asta)l*, Batth. *Zenth Mathias Apastal napia*, Wink. *zenth Matyas apostol*. Okl. Sz. *Mathyas* 1240-ból, *Mathyashege* 1341-ből, *Mathyas keral leuele* 1462-ből stb.

Mivel Marsigli *maetyas*-nak olvasta, a rováson *ty* jegynek kellett lenni. Az íráshiba itt is a későbbi másolásba csúszott be. V. ö. jan. 22.

Márcz. 12. **GeRGeLY**, *gergely*, *S(ancti) Grego(r)i papae*.

Ak. cs. *chudalom ha meuel ghereg el serth*. Peer cs. *mijwel gergel sert*, Münch. *S. Gergel papa*, Batth. *Zenth Gergel papa napia*, Wink. *zenth Ghergór papa*. Okl. Sz. *Gergurgata* 1271-ből és 1351-ből, *Gergel* 1460-ból és 1544-ből, *Gerger* 1558-ból.

„ 21. **BeNeDeK**, *Benedek*, *Benedictus*.

Münch. *S. Benedec apat*, Batth. *Zenth Benedek Apatur napia*, Wink. *zenth Benedók Appat*.

„ 25. **BÓdoGaszSZÖNY** 3 (sorj.) *ebol(?) asony*, 3 (sorj.) *Anununtialio* (így!) *B. M. V. 3* (sorj.)

Ak. cs. *Ogh vegh M(ári)a kéntol*, Peer cs. *olg wegh maria kentol*, Batth. *Gymelch olto Bodogh Azzon napia*, Wink. *Gymólch olto Bodog Azzon*. V. ö. febr. 2., ápr. 12—23., aug. 5., 15., nov. 21.

674. lap.

Alul fordítva olaszul: *Nella prima faccia del Boscone* (Magyarul: A nagy rovás első oldalán ez van).

683. lap.

(VIII. sz. melléklet.)

3 (Sorjelző szám, 4 törölve).

Ápr. 4. **ANBURUZS**, 3 (sorj.) *anbrus*, 3 (sorj.) *Ambrosij M(artyris)*.

Ak. cs. *Yrgalnad hallam Amburostol*, Peer cs. *ýrgalnad hallam Amborostol wag angýaltul*, Münch. *Ambros puspóc*, Batth. *Zenth Amburur pispék napia*, Wink. *zenth Amborus doctor*. Okl. Sz. *Ombruus* 1240-ből, *Ambros* 1577-ből, *Amborus* 1584-ből, *Amburur* 1584-ből és 1597-ből.

„ 12. **IULIA** (helyesen: **JULI**), *iulia*, *Julijae V(irginis) et M(artyris)*. (helyesen: *Julius papa*).

Münch. *Julius puspóc*.

Julia-nap e naptár szerint is febr. 16-án van. Itt *Julius* (Gyula) pápa neve volt latin -us végzet nélkül a rováson és másolatán. A kéziratban látható, hogy az -a jegyet és a *Julia* név megfejtését pótlólag ugyanaz a kéz szúrta be, a mely az előző *Amburuzs* nevet is megfejtette s a következő két rovatot elrontotta.

„ ? **BÓdoGaszSZÖNY**, *Boldog ason*, *Nuntiatio* (így!) *Virginis*.

Ápr. 12. és 23. közt nincs Mária-ünnep. V. ö. febr. 2.

„ 23. **ALBERT**, (tévesen:) *markos, marci Evangelistae* (helyesen: *Adalbertus Episcopus et Martyr*)

Túlzott összerovás, mert az *alb* jegyéhez az *r* jegyének átugrásával nem lehet *t* jegyet toldani. Az *a* alatt látható felesleges vonal-toldalék a javítótól származik. Tőle való a téves megfejtés is, melynek a következő második rovatban volna a helye. V. ö. a nov. 15-ki hibátlanul másolt és meg is fejtett *Albert*-tel.

Ak. és Peer cs. *Al(bert)*, Münch. *Adalbert puspóc*, Wink. *zenth Alberth*. Okl. Sz. *Scentalberth*. Registr. Varad. *Albertus*, *Olberth*.

„ 24. **GyERGY**, *egörg*. *Gregorij Papae* (helyesen: *Georgii Martyris*).

Ak. cs. *Gerg*, Peer cs. *gör*, Münch. *Scent görj m̃r*, Batth. *Zenth Gergh martel napia*, Wink. *zenth Georgh*. Okl. Sz. *Zengurg* 1209-ből, *Sengurg* 1216-ból és 1307-ből, *zenth gyurgh* 1407-ből, *Zenthgerg* 1453-ból, *Zenthgeurgh* 1455-ből.

„ 25. **MÁRKOS**, *emarkos*, *Marci Evangelistae*.

Ak. cs. *Mark jec zeld buzaua*, Peer cs. *march ýo buzam*, Münch. *S. Marc eu(angelis)ta*, Batth. *Zenth Mark Evangelista napia*, Peer cs. *Mark*, Wink. *zenth Mark*. Okl. Sz. *Mark* 1325—

1453-ig, *Markos* 1424—1602-ig, *Marcusgatha* (Márkosgátja?) 1224-ből, *Marchus* 1228-ból, *Markus* 1419—1613-ig.

Máj. 1. **FiLePaKaKaB** (helyesen: **JaKaB**), *ef clijjakab, Philippi et Jacobi A(postoloru)m.*

A javító pótolta az *L* jegyet, kiigazította az *ak* jegyet s tévedésből elrontotta az *I* jegyet. Ak. cs. *Philep*, Münch. *Phulóp és Iacab ap(asta)loc*, Wink. *zenth philep zenth Iacab*, Peer cs. *Fyllep*. Okl. Sz. *Phylupkuc* (Filöpköe?) 1256-ból, *Fylepsceley* (Filepszölei) 1339-ből, *Phileptelke* 1373-ból, *Philiphaza* 1385-ből; *Jacabuagasa* 1330-ból, *Scentiacab* 1336-ból, *Jakabfyianusfalva* 1404-ből, *Jakaberdeye* 1496-ból.

2. **eRZSéBeT**, *ersebet, Eliscabet* (?)

Magyarországi Szt. Erzsébet egyik ünnepe. V. ö. nov. 19. Szentté av. 1235. Középkori magyar naptárak nem említik, de a XIV. és XV. századi magyarországi missalékban és breviariumokban még gyakran előfordul.

3. **SZeNKeReSZT**, *esenekerest, in Ventio (Inventio) S(anctae) Crucis.*

Ak. cs. *Kerezth*, Peer cs. *Ker(eszt)*, Münch. *Scent kereztne megletele*, Wink. *zenth Kőőzt megh lelese*. V. ö. jan. 6., szept. 14.

5. **GÖTART**, (törölve: *egtárt* s helyébe tévesen:) *agnes, Agnetes* (helyesen: *Gothardi*).

Ágnes (Ánnos) napja jan. 21-én van. A *G* jegye utólag lett *GO*-vá kiegészítve. Münch. *Gothard púspóc*, Wink. *zenth Gothard*, Peer cs. *Got(hard)*.

6. **JÁNoS**, *Janes, Johannis ante portam latinam.*

Ak. cs. *Zent iános*, Peer cs. *yanus*, Münch. *S. Ianus olayban főzete*. Wink. *zenth Ianos Mykoron olayba főztek*. Okl. Sz. *yanusfaya* 1231-ből. *-ioanusfelde* 1291-ből, *Janusfolva* 1330-ból, *Janus* 1347—1410-ig, *-Janoshaza* 1426, *Janos*, 1438—1525-ig stb. V. ö. jan. 21., jún. 24. és 26., aug. 29., decz. 27.

8. **MIÁLY**, *miaely, Apparitio S(ancti) Michaelis A(rchangeli) F(estum).*

Münch. *Scent michal ielenete*, Wink. *Szenth myhal*. (V. ö. szept. 29.)

15. **ZSUFIA 4** (sorj. 5 törölve) *Sofia 4* (sorj.) *Zofiae 4* (sorj.)

Az *F* jegyet a javító utólag pótolta a szöveg alatt.

Ak. cs. *Sófi*, Peer cs. *ajandokoza sophit*, Wink. *zenth Sophia Azzon*, a Münch. ápr. 13-án említ e római özvegy helyett egy *Sophia zúz*-et. Okl. Sz. *Soffi* 1526-ból.

20. **BeRNÁL**, 4 (sorj. 5 törölve) *ebrnald, 4* (sorj.) *Bernaldinus.*

A javító kéz e sor elején is zavart csinált. A tőle származó megfejtésben a *D* jegye önkényes hozzáadás, ha csak a rovatjelző vonallal ugyanó utólag, a következő rovat megfejtése alkalmával, el nem fedte.

Peer cs. *bernald cus (küs) bernald*.

22. (A sor felett:) **ILoNÁ**, (a sor alatt:) **ILoNA**, *jlna, Helena.*

A sor felett a megfejtő, a sor alatt a javító pótolta. A felső kifejejtett szövegrészt kívánta utólag beiktatni, az alsó a kihúzott és megfejtetlen második rovatot kívánta betölteni.

Ak. cs. *Zolgalatra magam adám*

Mo neked kemen Ilo(n)dám.

Peer cs. *ylonda*, Münch. *Scent Hilona azzon*, Wink. *zenth Elona Azzon*. Okl. Sz. *Helena* 1146-ból, *Hilcus* 1210-ből, *Ilcus* 1221-ből, *Ilunka* 1359-ből, *Elene* 1390-ből, *Elena* 1418-ből és 1522-ből, *Ilona* 1565-ből stb.

25. Törölve: **ORBÁN** (Megfejtetlen).

A megfejtést a hiányosan másolt s hihetőleg a rováson is nehezen felismerhető *BÁ* jegy akadályozta meg.

Ak. cs. *Orban papat iarja Petror, ky nem herel haborosagnak*, Peer cs. *Orban papa varja petrónt, ky nem tescen háburusagot*. Münch. *Vrban papa*. Wink. *zenth vrbán papa*. Okl. Sz. *Urban mester* 1548-ból, *Orbán hele* 1597-ben.

26. **FeReNCZ**, *frenncz, S(anctus) F(r)a(n)ci(s)c(us).*

Assisi Szt. Ferencz 1228-ban avatott szentté. Nevének egyik ünnepe máj. 25-én van, de a régebbi máj. 25-ki Orbán-nap miatt több naptárban a következő napra tolódott, vagy a régebbiekben még elő nem fordul. Münch. szerint még *Agoston púspóc*. V. ö. okt. 4.

30. **eST(ván)**, (fel nem ismerve:) *Set, Set, Set* (helyesen: *Inventio dextrae Sancti Stephani Regis*).

E rövidítést a javító kéz az aug. 3-ki István-napnál már felismerte és ki is egészítette. Itt a *szent jobb kéz* napját jelöli, mely az idézett magyar naptárakban nincs meg, de előfordul csaknem minden XIV—XV. századi magyarországi latin misekönyv naptárában és az 1205—1210,

közt írott Pray-codexekben. Okl. Sz. *Stephan* 1240-ből, *Estfanfiapathaka* 1331-ből, *Estephanfolua* 1350-ből és 1359-ből, *Demeter fíja istvan* 1415-ből, *Zenthistuanpalastya* nevű halastó 1417-ből, *Esthvanpeterfyahaza* 1426-ből, *Istvanzallasa* 1436-ből, *Esthuansara* 1479-ből, *Isthvanhaza* 1525-ből, *Darochi estvan* 1526-ből, *szent istvan* 1544-ből.

Máj. 31. **PeTRONIA** (helyesen: **PeTRONeLLA**), *epetronella* (!) *Petronillae V(irgini)s*.

Az *I* jegye a rováson *L* volt s a helyes megfejtés szerint ezt olvasott le róla Marsigli is. E jegyet tehát csak a megfejtés lemásolásakor fordíthette el.

Ak. és Peer cs. I. fentebb a máj. 25-ki Orbán-napnál. Münch. *Petronella zúz*, *Ez s. peter laia volt*, Wink. *zenth petronella zenth petór leánya*.

Jun. 11. **BaRaBÁS**, *eberbas*, *Barnabae Apos(toli)*.

Ak. cs. *Zent Borrobas*, Münch. *Barrabas ap(asta)*l, Wink. *zenth Borrobas Apastal*, Peer cs. *Bar(rabas)*. Okl. Sz. *Barlabashya* 1246-ből, *Barnabas* 1252-ből, 1485-ből, 1499-ből, *Barrabasmolna* 1393-ből, *Borlabas*, *Barbas* 1577-ből. Knauz: Kort. *Barlabás* 1285-ből, *Barrabas* 1293-ből. Registr. Varad. *Barabas*, *Barlabas*, *Barnabas*.

? (Üresen hagyott rovat)

Hihetőleg az a jún. 13-ki *Antal* név nem másoltatott, mely a jan. 17-ki rovatban is megfejtetlen maradt.

" 15. **VID**, *vid*, *hedvigis V(irginis) et M(artyris)* (helyesen: *Viti et Modesti*).

Hedvig lengyel hercegnőnek, II. András 1267-ben szentté avatott sógornéjának névnapja okt. 15-én volna helyén. Ez Vitus és Modestus martyrok napja.

Ak. cs. . . . *Vid latvan*, *mondám zyleték Zenth yvan*, Peer cs. *Vyd hazanal zuletek vitez*, *janus, jjan*, Münch. *Vitus es modestus m̄r*, Wink. *zenth vyd*. Registr. Varad. *Vid*, *Wid*. Bécsi Képes Krón. 56—58. *Vid* ispán Salamon gonosz tanácsosa.

? (Üresen hagyott rovat)

E hó 19-én van *Gervasius* napja. Wink. *zenth Gyarfás*. Ugyane magyar nevet alább szept. végén találjuk pontosan másolva, de megfejtetlenül.

" 24. **JÁNoS**, *Janes*, *Nativitas S(ancti) Joannis B(abtistae)*.

Ak. és Peer. cs. I. fent a máj 15-ki Vid-nél. Münch. *Ianus baptista zuletete*, Batth. (júl. 1-én) *Zenth yvan octava*, Wink. *zenth yvan*. V. ö. jan. 21., máj. 6., jún. 24. és 26., aug. 29., decz. 27.

" 26. **JÁNoS PÁL**, *Janes epal*, *Johannis et pauli M. M. (Martyrorum)*.

Münch. *Scent Ianus s. pal m̄r*, Wink. *zenth Ianos ees zenth pal*. V. ö. jún. 24. és jan. 10.

" 27. **LTSZÓ** (helyesen: **LÁSZLÓ**) *iles* (!), *Elyas* (helyesen: *Ladislai Regis*).

Illés próféta napja júl. 20-án van. Jún. 26. és 29. közt. 27-én Szent László, 28-án II. Leó pápa napja van. Naptárunk kétségtelenül a magyar szentről emlékezett meg.

Ak. és Peer cs. *Lazlo*, Münch. *Scent lazlo kiral es (con)fessor*, Wink. *zenth lazlo kiral*. Okl. Sz. *Zenthlazló* (helynév) 1256-ből, *Scentladuzlo* 1274-ből, *Scentlazlow* 1339-ből, *Scenthlazlov* 1346-ből, *Zenthlazlohalma* 1368-ből, *Zenthlazlou* 1400-ből, *Zenthlazlowara* 1430-ből.

" 29. **PÁL PéTeR**, *epal epeter*, SS. Am. (*Sanctorum Apostolorum*) *Pe(t)ri et Pauli*.

Ak. cs. *Peth(er) Pal*, Peer cs. *peter pal*, Münch. *Scent peter es s. pal ap(asta)loc*, Wink. *zenth petór zenth pal*. V. ö. jan. 10., febr. 22., jún. 26. és 30.

" 30. **PÁL**, *epal*, *Commemoratio S(ancti) Pauli A(postoli)*.

Münch. *Scent pal megemlekezete*. V. ö. jan. 10. és 25., jún. 26. és 29.

Júl. 2. **BÓdoGaszSZONY**, *eboegh aszony*, *Visitatio B(eatae) M(ariae)*.

Ak. cs. *ye(le)c Mariban*, Peer cs. *maria el mene gen* (?) *lathny*, Münch. *Maria*, *Elsebetnec meglatasa*. Batth. *Bodogh Azzon napia Erzebeth*, Wink. *Bodog Azzon latogatasa*. V. ö. febr. 2., márcz. 25., ápr. 12—23., aug. 5., 15., nov. 21.

" 11. **BeNeDeK 5** (tévesen 6-ra javított és alább újra írott sorjelzés), *benchedek 5* (sorj., mellette kitörletlen: 6) *S. Benedictus 5* (sorj.)

Ak. cs. *ben(edek)*, Peer cs. *ben(edek)*, Münch. *Sent benedecnec megieletete*, Batth. *Zenth Benedek napia*.

684. lap.

Alul, fordítva olaszul: *Nella prima faccia del Boscone*. (Magyarul: A nagy rovás első oldalán ez van).

Azonos a 674. lap szövegével. Ennek oka abban keresendő, hogy MARSIGLI a rovás első lapján csakugyan két dolgot talált: a rovásírás ABCz-jét és a jan. 1.—márcz. 25-ki naptár-részletet.

675. lap.

(IV. sz. melléklet.)

5 (sorjelző szám, felette és alatta kitörölt 4-esek).

Júl. 13. **MARGITA**, *emaeregieta, Margaritae V(irgin)is*.

Ak. cs. *Wed marghit*, Peer cs. *zucz margjyt*, Münch. *S. Margit zűz es m̃r*, Batth. *Zenth Margyth Azzon napia*, Wink. *zenth Marghyth*, Peer cs. *szűz Margit*. Okl. Sz. *Zenthmargita* 1256-ból, *Margytha* 1285-ből, *Margyth* 1359-ből, *Zenthmargithaazzonfelde* 1388-ból, *Zenthmargithaasson feulde* 1474-ből, *Zent Margith Azon napian* 1550-ből. Registr. Varad. *Marqueta*.

15. Törölve: **TĪZeN̄KE** (helyesen: **TiZeN̄KÉT**) **aPoSToLoK**. Alatta újra írva:

TIZENKÉT APASTALOK, *tizenket apastalok, divisio Apostolorum*.

Az újra írt szöveg nem tekinthető rovásmásolatnak. A naptári tájékozódás után a javító minden hangzót jelző hibás íráspróbát kockáztatott meg vele.

Ak. cs. *apa(sta)lok*, Peer cs. *apost(olok)*, Münch. *Az ap(asta)loknak eložlasoc*, Batth. *Tyzenketh Apastal napia*, Wink. *Tyzónkeeth Apastal*.

16. **ÁGoSTON** (helyesen: **ÁGoSToN**, föltételeesen: **ÁGoST**), *aegestton, S(anctus) Augustinus* (helyesen: *Augustus*!)

Ágoston (*Augustinus*) naptárunkban helyesen aug. 28-án fordul elő. E hó 15. és 20. közt csakis a 16-ki *Augustus*-ról lehet szó, melyet középkori magyar naptáraink közül csak a Münch. cod. ismer. A rovásmásolaton eredetileg **ÁGSTN** volt. A javító ez alá először egy *O* jegyet helyezett el, aztán kitörölte s a másolat utolsó *N* jegyét *O*-vá alakította, utána pedig beszűrt egy újabb *N* jegyet.

Mivel a júl 16-ki Ágoston-nappal naptári tévedés forog fenn, arra is gondolnunk kell, hogy az *Ágost*, vagy *August* név mellett a régi rováson még nehezen felismerhető jegyek voltak. Lehettek például a 17-ki *Elek* névé, melyet csak két jeggyel kellett róni. V. ö. aug. 28.

20. **ILYÉS**, *iles, Eliyas*.

Az *é* magánhangzó jelzése ugyanígy előfordul a nov. 19-ki *Erzsébet* névben is.

Ak. cs. *Ilies*, Peer cs. *ijljés*, Münch. *S. Illes p(ro)ph(et)a*, Wink. *zenth elyees propheta*.

22. **MÁRIA**, *maria, Mariae Magdalenae*.

Ak. és Peer cs. *Magdalena*, Peer cs. *mag(dolna)*, Münch. *Maria magdalena azzoń*, Batth. *Zenth maria magdolna Azzon napia*, Wink. *zenth Maria Magdolna*.

25. **aKaKaB** (helyesen: **JaKaB**), *acucab, Jacobi Apos(to)li*.

A másoló ismét a névben tévesztette össze a *J* és az *AK* jegyét. V. ö. máj. 1.

Ak. cs. *Iak(ab)*, Peer cs. *iak(ab)*, Münch. *Jacob ap(asta)l*, Batth. *Zenth Jakab Apastal napia*, Wink. *zenth Iacab Apastal*.

26. **ANna aszSZÖNY**, *Anna (!) asszony, Annae matris B(eatae) M(ariae)*.

Ak. cs. *Anna*, Peer cs. *Annath hal lazlo*, Münch. *S. Anna azzoń napia*, Batth. *Zenth Anna Azzon napia*, Wink. *zenth Anna Azzon*. Okl. Sz. *Zenthannaazonfalua* 1392-ből.

29. **LÁSZLÓ**, *lazlo, ladislaus R(ex)*.

Az *L* jegye az újra való lemásolásnál kimaradt és betoldatott. Ak. cs. *Laz(to)*, Münch. *S. Lazlo halala*. Peer cs. 1. az előző névnél. V. ö. jún. 27.

Aug. 1. **PÉTER**, *epeter, Petri ad vincula*.

Ak. cs. *Vas (Laz) szakat peter*, Peer cs. *wa(s)as peler*, Münch. *Scent peter vasa zakadatta*, Batth. *Zenth peter waza zakadasa napia*, Wink. *zenth petör vasa zakadatya*. Okl. Sz. *Vasas szenth peter nappan* 1551-ből. V. ö. febr. 22., jún. 29.

Aug. 3. **eSTVÁN**, *estevan, Stefani papae*.

A rovás-másolat csak az összerótt *ST* betűket jelezte, a többit a javító toldotta hozzá. V. ö. a máj. 30. és decz. 26. Az *N* jegye előtt levő vonás az *A* és *BO* jegyek közt ugyanígy megjelölt hovatarozást jelenti.

Ak. cs. *Istuán*, Peer cs. *estican*, Münch. *Estuan(i) papa es m̄r*, Batth. *Zenth ystican protomartel theste leleti nap(ia)*, Wink. *zenth istican teste megh lelese*.

5. **BŌdoGaszSZŌNY**, *eboeg aszony, dedicatio B(eateae) M(ariae) ad nives*.

Aug. 5-én *Boldog Asszonyon* kívül még *Osvátnak* és *Domokosnak* van ünnepe.

Ak. cs. *Damokos szóla*, Peer cs. *m̄r*, Münch. *Hawi bodog aña, Damokos c(on)f(ess)or Oswald kiral*, Batth. *Hawy Bodogh Azzon napia*, Wink. *Hawi Bodog Azzon es damokos*, Okl. Sz. *Domonkus* 1425-ből, *domokus* 1429-ből, *Domonkos* 1495-ből, *Damokos* 1586-ből. — *Oswald* 1548-ből, *Osvárt* 1694-ből. V. ö. febr. 2., márcz. 25., ápr. 12—23., aug. 15., nov. 21.

5. **OZS** (helyesen: **OZSVALT**, *Oswaldus*.) Megfejtetlen maradt; részben átalakított és ki is töröltetett.

A másoló az aug. 5-re eső s a rováson is megjelölt második és harmadik nevet mellőzni kívánta. Ezért ügyes alakítással és törléssel a következő, aug. 6-ki *Ursziné*-nek már leírt és kitörölt szövegét hozta egy rovattal előbbre. Az alakítás alkalmával a *ZS* jegy szárát megnyújtotta rovattal jelző vonallá, a *V* jegyből pedig két alsó vonás hozzáadásával *U*-t csinált. E közben azonban elfeledte a *ZS* jegy előtt levő *O*-t kitörölni. Az *OZSV* járuléka az összevont *ALT* lett volna, a melyet azonban éppen olyan fogyatékos-sággal másolt le, mint az ápr. 23-ki *ALBERT*-nek ehhez hasonló összevonását.

Osvaltot középkori latin naptáraink legtöbbje szerepelteti, de a magyarok közül csak az előző naptári névvel idézett Münch. cod. ismeri. E népszerűtlenség a középkori latin okleveleink keletezéseiből is megállapítható. Ezekben rendszerint a *Maria ad nives* és a *Dominicus* fordul elő.

5. **DŌMoKoS** (*Dominicus*). Megfejtetlen maradt s ki is töröltetett.

L. az előző *Boldog Asszony* és *Ozsvalt* jegyzeteit. A *DO* jegy nyomát az *UR* után következő összevonás vonalai közt kell keresnünk.

Domokos, a Dominikánus- vagy Dömésrend megalapítója megh. 1221. aug. 6-án, szentté avatott 1234-ben, mikor is IX. Gergely pápa ünnepét az aug. 6-ki *Urszine változása* miatt áttette aug. 5-re. Mivel e napon viszont a XV. században már nagyon ünnepelt *Hawi Boldog Asszony*-nyal esett össze, IV. Pál pápa (1555—1559.) az előző aug. 4-re helyezte át.

Jellemző, hogy a rováson a Münch. cod. 1466-ki magyar naptárának három aug. 5-ki neve még együtt szerepelt.

6. **UR SZINeH** (helyesen: **URSZINE**, a következő rovattól kitörölve: **URNINH**), *uresien, Transfiguratio Domini*.

Peer cs. *urnal*, Münch. *Vrnac megvaltozasa napia*, Batth. *Wrnak zyne waltozatya napia*, Wink. *ur zyne valtozatya*.

10. **LŪRiNCZ** 6 (sorj.), *Lőrincz* 6 (sorj.), *Laurentius* 6 (sorj.).

Felette törlés (l. az előző, aug. 6-ki rovattól). Utána még egy kitörletlenül maradt 7-es következik. Ugyanez látható a következő sor elején is kitörölve. Ennek megfelelőleg a sor végén egy kitörölt 8-as látható.

Ak. cs. *Lerinch*, Peer cs. *lörjnc*, Münch. *Lörinc martir*, Batth. *Zenth lerinch martel napia*, Wink. *zenth Lewryncz*, Okl. Sz. *Leurenc* 1240-ből, *Zenthlewrjnc* 1256-ből, *Lerync* 1371-ből, *lewryncz* 1426-ből, *Zenth lewrjncz* 1523-ből.

6 (sorjelzés).

10. (Törölve: **LNCZ**, helyesen: **LŪRiNCZ**.)

Az *Ozsvald*, *Damokos* nevek törlése után a kitörölt *Urszine* egy rovattal előbbre került s ennek helyét az előző sor végén az a *Lürincz* foglalta el, a melyet itt a teljes lejegyzés után kitöröltek. Nem lehetetlen, hogy az előző sor végén látható pótlék s ez a fogyatékos kibetűzés egymással összefügg.

Az üres rovatok szövege az előző sor utolsó rovatába került.

12. **KaLÁRA**, *ecelara, Clarae V(irginis)*.

Ak. cs. *Damokos zola Lerinch Klaranak*, Peer cs. *kalara*, Münch. *űz kalara*, Batth. *Zenth Kalara Azzon napia*, Wink. *zenth clara azzon*.

15. **BŌdoGaszSZŌNY**, *eboedeg aszony, Assumptio B(catae) M(ariae) V(irginis)*.

Ak. cs. *Zyz M(ari)a*, Münch. *Marianac fel menbe velele*, Batth. *NaJ Azzon napia*, Wink. *Nagh Azzon napya*, Peer cs. *Mária*. V. ö. aug. 5.

Aug. 20. **KIRÁLY** (t. i. Szent István), *ekiralj S(anctus) Rex St(ephan)us*.

Ak. cs. *magar istuan hyua Bartat*, Peer cs. *ijsth(ván)*, Münch. *S. Estuan kiral halala*, Batth. *Zenth ystuan kyral napia*, Wink. *zenth istuan kyral*. Okl. Sz. *keral, kyral* 1229—1520-ig, köztük — Szent Istvánt értve — helynév *Zenthkyral* 1256-ból, *Scentkyral* 1323-ból, *Zenkyral* 1324-ből, *Zenthkiralzabadi* és *Zenthkyralzabagya* 1371—1513-ig stb.

24. **BORTALAN**, javítva: *ebiretalean* (törölve: *ebireabas*, a mi előzőleg *eborrabas* volt), *Bartolomeij* (részben törölve: *Bartolomaej*, a mi előzőleg *Barnaba* volt) *Ap(osto)lj*.

Ak. cs. *Barta* (v. ö. az előző rovattal), Peer cs. *pelbarth hjd bertalanhoz*, Münch. *Bartallus ap(asta)l*, Batth. *Zenth Bertalam Apastal napia*, Wink. *zenth Bertalam Apastal*, Peer cs. *Pelbárt hiv Bertalanhoz*. Okl. Sz. *Bortolon* (Bartalan?) 1211-ből, *Berthalem*, *Barthalom* 1386-ból, *Byrthalam* 1528-ból, *Bertalan* 1544-ből.

28. **AGOSTON**, *agesten, S(ancti) Augustini Ep(iscop)is*.

A javító e néven ismételni akarta az előző sor (júl. 16-ki) *Agoston* név jegyeinek megtoldását, de ezúttal a záró *N* jegy *O*-vá való alakítását félbehagyta. A törlésben nyoma maradt, hogy a *ST* összevont jegye helyett a másoló tévedésből az előtte való *G*-t alakította át összevont *GT*-vé.

Ak. cs. *ag(oston hivá) gvanth*, Peer cs. *Agh(oston)*, Münch. *Agoston púspóc*, Batth. *Zenth Agoston doctor napia*, Wink. *zenth Agoston*. Okl. Sz. *Agustun* 1247-ből, *Agaston* 1603-ból és 1767-ből. V. ö. júl. 16.

29. **JÁNOS**, *Janes, Decolatio S(ancti) Johanis*.

Ak. cs. *ywan* (l. az előző rovatot), Peer cs. *Janusth*, Münch. *Scent Ianus bap(tis)ta náka vagasa*, Batth. *Zenth Ianos Baptista naka wagasa nap(ia)*, Wink. *zenth ianos nyaka vagasa*. V. ö. jan. 21., máj. 6., jún. 24. és 26., decz. 27.

Szept. 1. **eGYED**, *eged AEgidij*.

Ak. cs. *Zenth Eg(ed)*, Peer cs. *Zenth ég(ed)*, Münch. *Eged apat*, Batth. *Zenth Eged napia*, Wink. *zenth Egyód*. Okl. Sz. *Egud* (Egyód?) 1184—1240-ig, *Egid*, *Eguid* 1184—1211-ig, *Egged-monustura* 1358-ból, *Egyedfyafelde* 1420-ból, *Egyedlakos* 1426-ból, *Egiedfymyklosferlde* 1443-ból.

2. **eMREH**, *Emre, S(anctus) Emericus. (Depositio.)*

Ak. cs. *Embre zyzessequel*, Peer cs. *ymbre zuezessgel*, Münch. *S. Emre (con)fessor halala*. Okl. Sz. *Zenthemreh* 1428-ból és 1459-ből, *Embre* 1466-ból, *Imreh* 1526-ból, 1584-ből, 1597-ből 1609-ből, *Imbre* 1602-ből. (V. ö. nov. 5.)

8. **aszSZÖNY KUS** (helyesen: **KÖS aszSZÖNY**), *ekües aszony*,

Nativitas B(eatae) M(ariae) V(irginis).

E másolási hiba a második leírás alkalmával jött létre, mert ha a rováson is ez a szöveg lett volna, a kibetűzés (ekües aszony) alkalmazkodott volna hozzá. A kibetűzés *Ű*-je hiba, valamint hiba a másolat *U*-ja is. A fenti *köskarácson* s az alábbi *pöspök*, *gyömölcstőlő* bizonyossága szerint a második másolat az *Ō* jegyét tévesztette el *Ű*-nak s az első másolat az *Ō* jegyét vallotta — miként a *köskarácson* megfejtésénél is cselekedte — *Ű*-nek.

Ak. cs. *Maria zyled zenth keresztet*, Peer cs. *maria züle zent keresztet*, Münch. *Maria zúleteti*, Batth. *Kys Azzon napia*, Wink. *Kys Azzon napya*. *Mária szüle szent Keresztet*. Okl. Sz. *Küsasszony havának*, *küsasszonynap* (Székely Okl. V. köt. 123. l.).

14. **SZENKERE SZT**, *ese(n)khereszt* (javítás és törlés előtt: *es ek en er est*), *Exaltatio S. Crucis*.

Ak. cs. (l. az előzőben), Münch. *S. Kerezt felmagasztatatta*, Batth. *Zenth kereszt napia*, Wink. *zenth kórözth fel magasztatasa*. Peer cs. (l. az előzőben). V. ö. jan. 6., máj. 3.

21. **MÁTÉ**, *mate, S(ancti) Matthaej Ap(ostoli)*.

Ak. cs. *Lompert* (nov. 17.) *wermet Mate asa*, Peer cs. és Münch. *S. Mate ap(asta)l es ew(angelis)ta*, Batth. *Zenth Mate Apastal napia*, Wink. *Zenth Mathe Apastal*. Okl. Sz. *Mathey* 1240-ból, *Mathe* 1299—1496-ig.

? **GYÁRFÁS 7** (sorj.), (Megfejtetlen; megfejtését l. a 677. lapon) **7** (sorj.), **7** (sorj.).

Hihetőleg a szept. 24-ki *Szent Gellértet* jelezték vele, holott a *Gyárfás* név a jún. 19-ki *Gervasiust* jelenti.

Wink. (jún. 19.) *zenth Gyarfas*. Okl. Sz. *Járfás* 1615-ből. Ak. cs. *Ghelert*, Peer cs. *gyereldnel* (Gellértnél), *cozma* (szept. 27.), Münch. (szept. 24.) *S Gelerd púspóc*, Batth. *Zenth Gelerd pispek napia*, Wink. *Zenth Gyölerdh pypópök*.

676. lap.

Alul, fordítva olaszul: *Nella seconda facie.* (Magyarul: Második oldalán ez van.)

677. lap.

(V. sz. melléklet.)

E lap toldalékán a naptár előző három rovatának már lemásolt szövegével újra találkozunk. Magyarázatát l. nov. 21.

7 (sorjelző szám).

Szept. 14. **SZeŇKeReT** (helyesen: **SZeŇKeReSZT**), *szentkereszt* (a „szent“ felett látható $\times$ jellel a lapszám mellett világosabban megismételve: *S: Kerest*) 7 (sorj.) *Exaltatio.*

„ 21. **MÁTÉ**, *mate, Mattie.*

„ ? **GYÁRFÁS**, *garfas, Gyarfas.*

„ 29. **MIÁLY** (helyesen: **MIHÁLY**), *mihalj, S(ancti) Mihaelj.* (Alatta a főlap első rovatában:) *Dedicatio S(ancti) Michaelj.*

A magyar megfejtés azt bizonyítja, hogy a *H* jegy már a megfejtés után, vagyis a második leírás alkalmával maradt ki. A főlapon levő le nem ragasztott latin szöveg azt bizonyítja, hogy a leragasztott első rovatban szintén Mihály neve szerepelt.

Ak. cs. *Ghelert es kozma mihal tarsa*, Münch. *Michal archangyal*, Batth. *Zenth mihal Archang(a)el napia*, Wink. *Zenth Myhal Archangyal*. Okl. Sz. *Michal* 1135–1345-ig, *Miahl, Mihol* 1211-ből, *Myhal* 1243–1526-ig stb.

8 (sorjelző szám).

„ 30. **IEROMoS**, *jeronems, Je(ro)nimus, S(anctus) Hieronimus.*

A főlapon levő, le nem ragasztott latin szöveg azt bizonyítja, hogy a leragasztott második rovatban szintén Jeromos neve szerepelt.

Peer cs. *mýgerelýmus* (az előző Mihály és „Jeronýmus“ téves összeírása), Münch. *Ieronimus pap es doctor*, Batth. *Zenth Ieronimus Doctor napia*, Wink. *zenth Ieronimus doctor.*

Okt. 4. **FeReŇCZ**, *Frens, S(anctus) Franciscus.*

Ak. cs. *Zol ferench*, Peer cs. *ferench*, Münch. *Scent Ferené (con)f(ess)or*, Batth. *Zenth Fferench confessor napia*, Wink. *zenth Ferencz Confessor.* Okl. Sz. *Ferencz* 1451-ből és 1538-ból, *Ferencz-wagasa* 1496-ból.

„ 6. **ÁBRÁN**, *aebraan, Abraham.*

Ak. cs. *a(bra)pn*, Peer cs. *abramnal.* — Okl. Sz. *Abram* 1171-ből, 1198-ból, 1240-ből, *Abraam* 1255-ből, *Abranberke* 1381-ből, *Monostorabran* 1451, in genere *Abran* 1518-ból és 1524-ből. Registr. Varad. *Abraam, Abram, Abraham.*

„ 9. **DIeNeZS**, *ediens, Dionysij.*

Ak. cs. *Dienes*, Peer cs. *dýenez*, Münch. *Scent dienes, tarsagiul, m̃roc.* Batth. *Zenth Dyenes napia*, Wink. *zenth dienós Martir.* Okl. Sz. *dienus teleke* 1228-ból (1357-ki átírás), *Dyenes* 1515-ből és 1582-ből.

„ 16. **GYÁL** (helyesen: **GÁL**), *egael, Gál* (helyesen: *Gallus abbas*).

Az *L* jegye a megfejtést követő másolásnál lett eltévesztve, mert a megfejtés *egael*-jében *G* jegy szerepel.

Ak. cs. *zal galnal lukach*, Münch. *S. Gal apat*, Batth. *Zenth Gál napia*, Wink. *Zenth Gaal Confessor*, Peer cs. *kalmán zal galnal.* Okl. Sz. *Gal* 1240-ből, *Gaal* 1364-ből, *Galfabca* 1453-ból.

„ 18. **LUKÁCS**, *luckasz, lucas Evan(gelistae).*

Ak. cs. *lukach*, Peer cs. *lucac*, Münch. *Lucaé ew(angelis)ta*, Batth. *Zenth lukacs Ewan(gelis)ta napia*, Wink. *zenth Lucach Erangelista.* Okl. Sz. *Lukachylese* 1370-ből, *Lucachka, Lukachka* 1449-ből, *Lukachhawas* 1489-ből, *Kislukach* 1598-ból.

Okt. 21. **ORSOLYA**, *Orselya, Vrsdae.*

Ak. cs. *ved orsolat*, Peer cs. *zent orsola*, Münch. *Tizeneg ezer éuz scentec*, Batth. *Thyzen eg ezer zyzek napia*, Wink. *Tyzónegh ezör zyz Vrsula*. Okl. Sz. *szen ursula asszon napian* 1544-ből.

26. **DeMeTeR**, *edmeter, S(anctus) Dimetrius.*

A javító vette észre a kitörölt felesleges *R* jegyet és a kifelejtett *D* jegyet.

Ak. cs. *vitez Demet*, Münch. *Demeter m̄r*, Batth. *Zenth Demeter martel napia*, Wink. *zenth d̄m̄t̄ör*, Peer cs. *k̄s̄on* (köszön) *deme s̄ymonnak*. Okl. Sz. *Deme és Demeh* 1211-ből, *Demutur* 1240-ből, *Demeter* 1337–1668-ig.

28. **SIMO** (helyesen: **SIMON**, vagy **SIMON**), *Simo, Simonis et Judae.*

Ak. cs. *Symont hagyick*, Münch. *Scent Simon és Iuda ap(asta)loc*, Batth. *Zenth Symon Jude Apastal napia*, Wink. *zenth Symon iudas*, Peer cs. *Simonnak* (l. előző rovat).

Nov. 1. **MeNCZENT** (Mindszent). *emenczent, Omnium SS. (Sanctorum).*

Ak. cs. *Menzenth kemen*, Peer cs. *m̄ynth zenteknek égh*, Münch. *Mend scent napia*, Batth. *Mynd Zentek napia*, Wink. *Mynd zenth napia*. Okl. Sz. *Menzenth* 1297–1461-ig több adat. *Menczenkál* (Mindszent-Kál, Zala vm.)

5. **eMReH**, *emreh* (a *h* törölve), *S(anctus) Emericus Dux. (Translatio).*

Ak. cs. *Emre wrnak hoz bort marton*, Münch. *Emreh herceg*, Batth. *Zenth Ymre napia*, Wink. *zenth Emr̄oh hercegh*, Peer cs. *ym(bre)*. V. ö. szept. 2.

6. **ALBERT**, *albert, albertus* (helyesen: *Adalberti translatio*).

Középkori magyar naptáraink nem ismerik. XIV–XV. századi latin missaleinkban, breviariu-mainkban és az Árpádkori latin oklevelek keltezésében az *Adalbert* rendesen előfordul. Az *Albert* ritkább változat, de ez is szerepel két XV. századi missalénkban, a Pozsonyi Számadás-könyvek 1445. évi bejegyzésében és a XVI. századi nyomtatott magyar naptárakban. (Knausz: Kortan, 130.) Egy 1343-ki oklevélben *Scenthalberth* helynév szerepel. (Okl. Sz.) V. ö. ápr. 23.

11. **MARTON**, *emareton, Martini Epis(copi).*

Ak. cs. (v. ö. nov. 5.), Münch. *Marton p̄sp̄óc és (con)fessor*, Batth. *Zenth marton p̄spek napia*, Wink. *zenth Marton p̄sp̄ók*, Peer cs. *bort yām (?) marton*. Okl. Sz. *Mortun* 1135–1335-ig, *Morton*, *Marton* 1358–1377-ig, *Marton*, *Marthon* 1376–1584-ig. Registr. Varad. *Senmartin* (helynév) 1217-ből.

13. **BeReCZK**, *ebreck, Beres* (helyesen: *Briccius*).

Ak. cs. *Berech lata*, Münch. *Bereck p̄sp̄óc*, Batth. *Zenth Bereck p̄spek napia*, Wink. *zenth Bereczk p̄sp̄ók*, Peer cs. *Bereczk lata*. Okl. Sz. *Zenthbereck* 1354-ből, *Bereczk* 1569-ből, *Böröczk* 1585-ből.

19. **eRZSÉBeT**, *ersebet, Elizabe(t)ha.*

Ak. cs. *Berech lata mikent eles(ebet) fon*, Peer cs. *bereck lata m̄ykent ölze(bet) stb*. Münch. *Scent Ersebet*, Batth. *Zenth Erzebeth Azzon napia* (a júl. 2-ki rovatban *Elsébet*), Wink. *zenth Erseb̄th Azzon*. Okl. Sz. *Ersebyth (?)* 1244-ből, *Scentelsebeth* 1334-ből, *Zenthelsebet* 1390-ből (1397-ki átírás), *Zenthersebeth* 1451. V. ö. máj. 2.

21. **aszSZÖNY** (helyesen: **BÓdoGaszSZÖNY**) 10 (sorj.) *eboedeg (!) azon* 9 (törölve)

10 (sorj.) *Praesentatio B(eatae) M(ariae) V(irginis)*. 10 (sorj.).

Midőn a megfejtés másolata készült, a rovásírásos szöveg első része másolatlanul maradt, megfejtése (eboedeg) pedig lemásoltatott.

A másolás mellett tanuskodó s könnyen helyrehozható tévedés alkalmából egy másik ugrást szintén figyelembe kell vennünk. A naptárban a nov. 21-ki *Boldog Asszony* rovata után a decz. 13-ki *Lucza* rovata következik. A kihagyás közel egy havi időközére esik a középkor kedvelt nov. 22-ki *Cecelle* (Czecziliája), nov. 23-ki *Kelemen* pápája, nov. 25-ki *Katherina* asszonya, nov. 30-ki *Anderjás* (András) apostola, decz. 4-ki *Borbála* asszony, decz. 6-ki *Miklós* püspöke és decz. 8-ki *Boldog Asszonya* (Conceptio Sanctae Mariae). Nagyon valószínű tehát, hogy a másoló a nov. 21-ki *Bódog Asszony* hiányosan leírt szövege után a decz. 8-ki *Bódog Asszony* folytatását kezdte írni.

Midőn a második sor rovatainak fele üresen maradt, a tévedés kiderült. Sőt a másolaton nagyon beszédes nyoma maradt annak is, hogy a tévedést pótlólag helyre akarták hozni. A másoló ugyanis vállalkozott arra, hogy a kihagyott neveket egy kis papírra leírja és a csonka sor elé odaragasztja. Csakhogy a vállalkozás balul ütött ki, a mennyiben nem a ki-maradt szöveget, hanem az előző rováslap szövegének már lemásolt utolsó három rovatát másolta le újra és ragasztotta a kiegészítésre nem szoruló első sor elé.

Ez a magyarázata a teljesen felesleges toldalék létrejöttének, valamint annak, hogy a másoló az elvégre is üresen maradt rovatokat oda nem illő tollpróbával akarta kitölteni.

Középkori magyar naptárainkban a két Boldog Asszony ekként fordul elő: Peer cs.:

*Bereck lata
mýkent Ölze(bet) mar(ia), Cec(elle), Kele(men),
Kathelina ith Anderýasnal.
Barba(ra), Mýclos, Maria
Mongyad Lucýanak
hýrdessen ýo hýrt Tamasnak.*

Az Ak. cs. csak a második Mária-ünnepet ismeri:

*Maria mongyad lucianak,
Hirdessen jó hirt Tamasnak.*

Batth. (decz. 8-án) *Bodogh Azzon napia*. — V. ö. febr. 2., márcz. 25., ápr. 12—23., aug. 5. és 15.

Decz. 13. **LUCZA**, *luca, Luce* (helyesen: *Luciae*) *M(artyris)*.

Ak. és Peer cs. (l. az előző rovatban), Münch. *Lucia zűz*, Batth. *Zenth luchya Azzon napia*.

„ 17. **LÁZÁ** (helyesen: **LÁZÁR**). Megfejtése hiányzik.

Középkori magyar naptáraink nem ismerik, okmánykeltezésben sem fordul elő, de a XIII—XV. századi magyarországi missalekban és breviariumokban rendesen szerepel.

„ 21. **TaMÁS**, *Tamas, Tomas*.

Ak. és Peer cs. (l. a nov. 21-ki rovat végén), Münch. *Thamas ap(asta)l*. Okl. Sz. *Thamasfaya, Tamashaza* 1427-ből stb. V. ö. decz. 29.

„ ? **NSTLY** (Törölve, megfejtetlen).

„ 25. **KaRÁCSOn**, *ecaraczon, Karasogn* (így!), *Nativi(tas) Ch(rist)i*.

Ak. és Peer cs. *Nagh Kar(acson)*, Münch. *Vrnac zűletele*, Batth. *Karachon napia*, Wink. (a hiányzó hónap ezíme:) *Karachon ha*. Okl. Sz. *Karachun* 1203-ból (1254. átír.), 1229—1275-ig, *Karachyn* 1240-ből, *Crachyn* 1292-ből, *Karachon* 1400—1460-ig. V. ö. jan. 1.

„ 26. **eSTVÁN** (újra írva:) **eŠTVÁN**, *stvan, Stefanus M(artyr)*.

Az eredetileg másolt *ST* jegyeket a javító kéz toldotta meg és a kiegészített szöveget ugyanez írta le önkényes javítással újra. V. ö. máj. 30-ki névvel, a mely kiegészítettlenül maradt.

Ak. cs. *Ist(ván)*, Peer cs. *isth(van)*, Münch. *Scent Estuan p(rot)homr*, Batth. *Zenth Ystwan p(ro)tomartel napia*.

„ 27. **JÁN** (helyesen: **JÁNoS**), *Jans, Joanes*.

Ismét a megfejtés árulja el, hogy szövegünk másolása alkalmával egy írásjegy, ezúttal az utolsó *S* jegy kimaradt. V. ö. jan. 21., máj. 6., jún. 24., 26. és aug. 29.

Ak. cs. *Ia(nos)*, Peer cs. *ýan(os)*, Münch. *S. Janus ap(asta)l es ew(angelis)ta*, Batth. *Zenth Yanos Ewangelista napia*.

„ 28. **APRÓSZeNTEK**, *apro szentek, Inocentes (martyres)*.

Ak. cs. *ap(ro szentek)*, Peer cs. *ab (ap helyett)*, Münch. *Apro scentec*, Batth. *Apro Zentek napia*.

„ 29. **TaMÁS**, *etamas* (hiányzik: *Thomae Episcopi et Martyris*).

Ak. és Peer cs. *Tamas*, Münch. *Scent thamas pűspóc es m̃r*, Batth. *Zenth Thamas pűspek napia*, V. ö. decz. 21.

„ 31. **SÖLST**, a törlésben folytatva: **SÖLVESTeR PÁPA HTS(?)K FINIS**, (megfejtetlen, az előző rovatban:) *Sylvestris Papae*.

Ak. cs. *Syl(vester)*. Münch. *Silvester papa*, Batth. *Zenth Silvester papa napia*.

678. lap.

Alul fordítva olaszul: *Nella seconda fatia*. (Magyarul: Második oldalán ez van.)

VI.

Korhatározó adatok.

A rovásról másolt betűsor és szöveg megfejtése után nyomban az a kérdés merül fel, hogy e művelet fonalán kerültek-e elő korhatározó adatok?

Az igenlő válasz igazolására mi először is a másolat-készítő tudós olasz grófot idézzük meg tanunak. Másolatának címlapján azt olvassuk, hogy a székelyföldön azoknak a régi scythia eredetű lakóknak fára rovott nyelvemlékét mentette meg, a kik e nyelvemlék szövegét keresztyénné lételük idején naptárul használták. Szóval MARSIGLI tudott a székelyek scythia eredetéről. A mely közkezen forgó hazai történeti forrás (THURÓCZI, vagy BONFINI) erről értesítette, ugyanaz megtanította arra is, hogy a székelyek a XI. században már keresztyén határőrök voltak. MARSIGLI tehát a lemásolt rovás-írást XI. századi magyar nyelvemléknek tekintette.

Mielőtt ez a merész föltevés nagy tévedésnek bizonyulna, hangsúlyoznunk kell, hogy MARSIGLI *Danubiue* című világhírű művének bizonyossága szerint gyakorlott szemű régész és korának egyik legkiválóbb epigraphusa volt. Arra tehát gondolnunk sem szabad, hogy a XVII. század végén valamely közepkori rovás-termék tévesztette meg. Sem azt nem vehetjük számításba, hogy a régi emlékek felkutatásában és megfejtésében segédkező művelt székely tudakoskodása vezette félre. Hiszen kiderült, hogy ez a férfiú a megfejtésben TELEGDİ 1598-iki *Rudimentájával* már igen nehezen boldogult. Nyomban hozzátehetjük, hogy írástörténeti szempontból MARSIGLI másolatának rovásírásos szövege utólag az 1501-iki csíkszentmiklósi és az 1515-iki konstantinápolyi feliratnál is régibbnek bizonyult. Mert elég az összes magánhangzókra kiterjedő tökéletes ugrató rendszerét az imént említett két középkori emlék és a Telegdi-féle *Rudimenta* ugyane rendszerével összehasonlítani s azonnal tisztába jöhetünk azzal, hogy MARSIGLI másolatának régi szövege csakugyan olyan régi korból való, a melyben a XVI. század derekán már feledésnek induló rovásírás még virágjában volt.

A rovásírásos bot pontosan rekonstruálható két bustrophedonja a rovás és rovóeszköz kezelésének természetes ősi velejárója lévén, régészeti szempontból semmit sem bizonyít. Annál beszédesebb tanu a felrovott ódon szöveg. Az együgyűbb, vagy gyakorlatlanabb írástudók tájékoztatása céljából felrovott betűsor, a mindennapi használatra szánt bibliai nevek, állandó ünnepek és névnapok a maguk összességében csakugyan igazolják azt a MARSIGLI előtt hangoztatott hagyományt, hogy ez a rovott készség volt az, a mit a keresztyén hitre való áttérés idején forgalomba hoztak. Hiszen ha az új vallásnak csakugyan számolni kellett a székelység őseredetű írástudásával, akkor nagyon valószínűbb, hogy az egyház latin betűsorának ismerete előtt a főbb szentek neveinek és a főbb keresztyén ünnepeknek naptári elhelyezését már keresztyén vallás elfogadása idején rovásírásos botokon tudták az egyháziak is legkönnyebben hozzáférhetővé tenni. Eredetileg a runás naptárak rovásbotjait is a keresztyén egyház szolgálatában hozták forgalomba. És a hogy a runás keresztyén naptárak a runa-írás fennmaradásának ügyét szolgálták, a székely rovásírásos naptárak is hathatósan hozzájárulhattak a rovott betűsor fenntartásához. Mivel a runás naptárak a névnapokat és ünnepeket csak fogalomjegyekkel jelezték, rövid szövegüket minden évben újra rótták s ezért így nem is az állandó szövegű örök-naptár, hanem a változó ünnepek miatt minden évben felújítandó rendes naptár jött forgalomba. Ez a gyakorlat igen nagy termeléssel járt, de az elhasznált naptárak megőrzését nem tette szükségessé. Ezért aztán az emlékek fennmaradása sem volt annyira biztosítva, mint az állandó ünnepeket jelző és állandóan érvényes örök-naptáraké. Hogy rovott örök-naptárak még sem maradtak fenn nagy számmal, azt annak kell tulajdonítanunk, hogy a változó ünnepek mellőzése miatt csak mérsékelt igényeket tudtak kielégíteni, s hogy az újabb szentek neveinek forgalombahozatala miatt utóbb ezek is elévülhettek és elkallódhattak.

A végleges pusztulást és mellőzést az örök-naptár csakis úgy kerülhette el, ha időnként újra rótták és ugyanakkor ki is bővítették. A mi esetünkben az ilyen bővítések igen értékes korhatározó adalékokhoz juttattak bennünket. Naptárunkon ugyanis a XI—XV. századi szentek világosan azt igazolják, hogy MARSIGLI már nem XI. századi, hanem XV. századi megtoldott szövegű örök-naptárt betűzött ki. A magyar szentek közül szerepelteti Szent Istvánt (aug. 20.) és Szent Imrét (nov. 5.), a kik 1083-ban avattattak szentté, továbbá Szent Lászlót (jún. 27. és júl. 29.), a ki 1192-ben s Szent

Erzsébetet (nov. 19.), a ki 1224-ben lett szentté avatva. A külföldiek közül a decz. 29-ki Tamás (Becket Tamás canterbury-i püspök 1172-ben, a máj. 25-én és okt. 4-én ünnepelt Assisi Szent Ferencz 1228-ban, az aug. 5-ki Domonkos pedig 1234-ben lett avatva. Az is bizonyos, hogy a hat Boldog Asszony közül a júl. 2-ki Visitatio Beatae Marie Virginis és az aug. 5-ki Maria ad nives (Havi Boldog Asszony) naptári ünnepei csak a XIV. században jöttek forgalomba a máj. 20-án ünnepelt Sienai Bernardinust pedig 1450-ben avatták szentté. Az a naptár tehát, amelyet MARSIGLI lemásolt, a XV. század második felénél régebbi semmiesetre sem lehetett.

Mivel ez a korhatár nagyon közel esik a jóval fiatalabbnak bizonyult 1501-ki csikszentmiklósi és az 1515-ki konstantinápolyi feliratok keletkezési idejéhez, foglalkoznunk kellene azzal az eshetőséggel is, hogy 1450-ben szentté avatott sienai „Bernál“, melyet missaleink közül először a milkovi püspök 1484-ki missaleja szerepeltet, lehet esetleg egy régi naptárt kiegészítő utólagos rárovás is, de ilyen találgatásnak a lemásolt rovás-bot ismerete nélkül itt helyet nem adhatunk.

A korhatározó adatok másik forrásául a rovásírásos szöveg nyelvét kellene felhasználnunk. Csakhogy ezt a legrégibb rovásírásos magyar nyelvemléket nyelvtörténeti szempontból igen csekély értékűvé süllyesztí az a körülmény, hogy régiségével arányban hangzó-ugrató rendszere is tökéletesebb a nálánál fiatalabb emlékek ugyane rendszerénél. A jelzetlenül hagyott magánhangzók hangértékének megállapításánál a mai megfejtő már annyira tájékozatlanul áll, hogy a rovott szöveg megszólaltatása előtt egykorú hangtani analógiákat kénytelen a latin betűkkel írott magyar nyelvemlékekben, vagy középkori latin okleveleink magyar helynevei és személynévei közt keresni. Az így megfejtett szöveg alatt aztán eljárásunk igazolására mindig közöltük a szem előtt tartott középkori magyar naptárak és csizók oklevél-szótári anyaggal megtöltött adalékait. Így betüztünk ki *Gyergyget*, *Esvánt*, *Piriskát* stb., holott nyelvtörténeti reconstructio nélkül olvashattunk volna *Györggyöt*, *Isvánt* és *Piroskát* is.

Szerencsére a megfejtő ilyen messzemenő beavatkozásra nincs mindig ráutalva. A rovott jegyekből zavartalanul bontakozik ki a régi *Ábrán* és *Margita*, a hangtani adalékokkal szolgáló *pöspök*, *gyömmölesoltó*, *Köskarácson*, *Sölvester*, *Lürincz*, *Zsúfia*, *Bortalan* stb., a népies írást jellemző *Menczent* (Mindszent), *Szenkereszt*, *Bódogasszony* stb. Ezért reméljük, hogy nyelvészeink szintén sietnek majd megállapítani a rovott szövegben lappongó nyelvtörténeti értékeket. Mert ezekre nemcsak a magyar nyelvtudomány lesz ezután már ráutalva, hanem a magyar epigraphia is.

HARMADIK FEJEZET.

A CSIKSZENTMIKLÓSI FELIRAT 1501-BŐL.

I.

A felirat két másolata.

Rovásírásos emlékekben akkor lehetnénk gazdagok, ha korán kultúr-szükségletünké lett volna, hogy időnként egy-egy szöveget a romlatag rovás-botokról köre is lemásoljanak, vagy hogy marandóbb csontdarabokra és érclemezekre is rójanak. Midőn az iskoláztatás a tollal hártára, papírra írott s magyar szövegek lejegyzésére is alkalmazott latin betűsort forgalomba hozta, a fára rovott írás már elkésett arról, hogy a latin betűk segítségével fokozott magyar művelődésnek epigraphiai szükségletét fedezze. A XVI. század második felében rohamosan feledésnek indult magyar rovásírás megmentésére TELEGDI JÁNOS és BARANYAI DECSI JÁNOS 1598-ban egy latin nyelvű ABCz-és könyvet szerkesztettek. Ennek köszönhető, hogy a következő században már akadtak lelkes kísérletezők, a kik a rovott régi jegyekkel — papírra irtak. A figyelem így más irányba térült s a régi emlékek nyilvántartására, megmentésére senki sem gondolt.

Tudjuk, hogy BÉL MÁTYÁS nagyarányú beavatkozása TELEGDI művének ismerete nélkül is csak az írott emlékek felkutatására és tanulmányozására irányult. Évtizedek multak el, mire a régi templomok feliratait megfigyelni kezdték, KUNITS FERENCZ kolozsvári jezsuita tanárnak Kolozsvárt 1731-ben kiadott *Dacica, Siculia* című könyvében olvassuk először: „*Szent-Mihály, id est S. Michaelis, cum templo vetusto et inscriptionibus, quarum notae ad antiquos Scythas, — multum enim a Graeco, Turcico, aliisque characteribus absunt — rejiciuntur*“.¹ (Magyarul: „Szent-Mihály régi templomával és fölirataival, melyeknek jegyeit — minthogy a görög, török és más betűktől nagyon különböznek — a régi szkithákra viszik vissza.“) Sajnos, nem akadt senki, a ki e tudósítás nyomán a felirat lemásolására és közzétételére sietett volna. Midőn CORNIDES DÁNIEL ötven év múlva érdeklődni kezdett, hasonmását már nem tudta megszerezni.² SZABÓ KÁROLY pedig 1862-ben a helyszínen azt a felvilágosítást nyerte, hogy a felirat a régi egyház átalakításakor végleg eltűnt.³

E szerencsétlenségben csak az a lehetőség nyújthat némi vigaszt, hogy KUNITS — mint sok más hamis adatával is — tévedett.⁴ Csikszentmihályt összetéveszthette azzal a szomszédos Csikszentmiklóssal, a melynek templomában utóbb csakugyan felfedeztek egy régi rovásírásos feliratot. Hiszen ha KUNITS értesülése nem lett volna téves, akkor ugyanaz az értesülés szóvátette volna a szomszéd falu ugyanolyan titokzatos régi feliratát is.

A csikszentmiklósi felirat felfedezését és szövegének megmentését elsősorban az erdélyi királyi tábla néhány tudós tagjának lehet köszönnünk. A székelyek rovásírása iránt az 1746-ban elnökké

¹ I. mű 51. l.

² „Delineationem harum inscriptionum, quantamcunque adhuc dederim operam, nancisci non potui“ — írja CORNIDES HAJOS ISTVÁNSHOZ (HAJOS: *Monumentum literarium hunno-scythicum*, 1781. 14. a. lev. A M. Tud. Akadémia könyvt. írott példányában).

³ SZABÓ KÁROLY: A régi hún-székely írásról. (*Budapesti Szemle*. Új folyam, V. köt. 1866. 133—4. l.)

⁴ Például: beszél a Lázár-család gyergyó-szentmiklósi kastélyáról, holott ez a szomszédos Gyergyó-Szárhelyen van. — E műről egyébként STOEGER (*Scriptores*, 356. l.) azt állítja, hogy nem is KUNITS, hanem SZILACSEK PÁL írta.

kinevezett s utóbb grófi rangra emelt LÁZÁR JÁNOS már hosszabb idő óta érdeklődött. Midőn ugyanis II. Rákóczi Ferencz fia ügyének felkarolása miatt a bécsi udvar 1738-ban több erdélyi urat elfogott és házaiknál szigorú kutatót tarttatott, a szintén elfogott LÁZÁR JÁNOSnál „több írásokat kaptak, azok közt olyanokat, melyek valami scythia alphabetum jegyeivel készültek s nagyatyjáról, vagy atyjáról maradtak rá, azonban foglalatjokra nézve merőben ártatlanok voltak”.¹ Ha tehát tudjuk azt, hogy GRÓF LÁZÁR JÁNOS az 1749-ik évi erdélyi országgyűlésen képviselt székely nemzet Bécsbe felküldötte követnek, bizonyos alkalmosszerűséget kell látnunk abban, hogy SZILÁGYI SAMUEL táblai ülnök a csíkszentmihályi feliratot 1749-ben lemásolta és Bécsbe küldötte az 1751-ben nádorrá kinevezett Gróf Batthyány Lajos fiainak. Ezzel a felírat a tudomány számára biztosítva volt. A fiúk székelyföldi nevelője, HORVÁTH BENEDEK kegyesrendi tanár ugyanis a másolatot tovább közvetítette rendje tudós nyitrai tagjához, DEZSERICZKY INCZÉHEZ, a kiről tudta, hogy készülő nagy történelmi művében igen előnyösen értékesítheti.

E mű I. és III. kötete 1748-ban jelent meg Budán. Teljes címe: *De initiis ac majoribus hungarorum commentaria*, quibus accedit circa finem libri secundi insigne ac perantiqua manuscriptum ex Vaticana bibliotheca depromptum, hactenus desideratum. Tomus I. (libri I—II.), 2°.

A III. kötet címe: *De initiis ac majoribus hungarorum Attila videlicet ejusque decessoribus proximis*. Liber IV. Tomus III. Opus vel ex eo gratum futurum, quod palmares lapsus antilogias, anachronismos domesticorum scriptorum retegat, et avitam hunnorum historiam, suae chronologiae, ac notivo ordini, veritatieque, justa cum Crysi, et illustrationibus ex optimis, et pervetustis auctoribus petitis reponat. (Tomus I. fol. 14 + XX, pag. 234; III. fol. 5, pag. 354.)

A székely rovásírással vonatkozó adatok lassú beszerzése miatt megkésett II. kötet 1753-ban került ki Budán a sajtó alól. A tartalmat szintén részletező cím így hangzik: *De initiis ac majoribus hungarorum liber III. Qui est exegeticon de scythiis, amazonibus, hunnis, atque magaris, opus reconditis antiquitatibus, memorialibus chronologiis, ac genealogiis, nec non inscriptione et alphabeto scythico haud ingratum futurum*. Tomus II. 2°, fol. 11, pag. 234, fol. 2.²

A címiben hirdetett scythia ABCz BÉL MÁTYÁS könyvének rovásírással betűsora volt, a hirdetett scythia felírat pedig a csíkszentmihályi emlék fametszetben bemutatott másolata lett. Az, a mit DEZSERICZKY a székely írásról mond, ma már nem vehető komolyan; de könyvének az a X. sz. mellékletünkön látható lapja, a melyet a csíkszentmihályi felírat bemutatására szánt, a magyar epigraphia örökéletű emléke marad.

A felírat megfejtésével DEZSERICZKY nem kísérletezett. E célra BÉL MÁTYÁS betűsorát azért nem tartotta kielégítőnek, mert a jegyek összerovására nem nyújtott felvilágosítást s a felírat néhány jegye is egészen eltérő volt.³ Nagyon kétséges tehát, hogy a meg nem értett rovásírással szöveg

¹ SZILÁGYI FERENCZ: *Klio*. Históriai zsebkönyv. III. köt. 1836. 431. l. — GRÓF LÁZÁR MIKLÓS: *A gróf Lázár család*. Kolozsvár, 1858. 92—93. l. — BLAHO VINCZE ferenczrendi szerzetes, utóbb HAJOS ISTVÁN GÁSPÁR kegyesrendi tanárnak 1780-ban küldött egy rovásírással betűsört, a melyet ez év május 5-én jegyzett ki az udvarhelyi convent jegyzőkönyvéből. Egyben megemlítette, hogy rendje *Historia Domus Csikiensis*-ében föl van jegyezve, hogy: „a régi húnok ezen betűit, vagyis a scythia betűket GYALAKUTAI LÁZÁR IMRE kézíratai közt találtak, ki azokat TELEGDY JÁNOS munkácskájából másolta”. SZABÓ KÁROLY: *„A régi hún-székely írásról.”* (Budapesti Szemle, 1866. Új folyam. V. köt. 139. l.) Ez a Gy. Lázár I. nagyatyja volt gróf Lázár Jánosnak. V. ö. KÁJONIRÓL szóló fejezetünkkel.

² A mű két utolsó kötete 1760-ban jelent meg. A negyedik kötet címe: *De initiis ac majoribus hungarorum liber V. Cujus pars I. complectitur filios, et reliquias Attilae; pars altera potior, hunnos abaros; pars III. potissima, hungaros usque ad nativitatem auspiciatissimam d. protoregis et apostoli Stephani sanctorum posterorum genearchae*. Tomus IV. Opus quam maxime necessarium ad illustrandam, ordinandamque et suis numeris absolvendam avitam hungarorum historiam: ut adeo (procul jactantia) ingenti domesticae rei littariae damno futurum fuisset, si lucem non adspexisset. Pestini, 1760. fol. 8, pag. 256, fol. 2.

Az ötödik címe: *Stephanus supremus, et ultimus majorum hungarorum; atque adeo corona et coronis sive apex consummatissimus libri V. ac totius operis commentariorum de initiis ac majoribus hungarorum*. Hac suprema auctor manu exequitur locupletissime, beatissimi protoregis res, acta gesta inde a prodigiosa nativitate usque ad gloriotissimam apotheosim, moderata cum crisi et confutatione evidenti cavillatorum ac sugillantium. Enarrat simul singulatim ac discutit universa, quae sub regimine divi protoregis domi forisque intervenire ad historiam patriae pertinentia. Pestini, 1760. Tomus V. pag. 277.

Ehhez járult még hely és év nélkül: *Dissertatio apologetica . . . commentariorum de initiis ac majoribus hungarorum*, amice alloquens Georgium Pray, auctorem annalium veterum hunnorum, avarum, et hungarorum. 2° pag. 30. — Továbbá 1763-ban: *Dissertatio II. apologetica . . .* 2° pag. 31.

³ I. m. II. köt. 154. l.

En Inscriptio Hunno-Scythica à dextra ad sinistram legenda,

Quæ hodie quoque extat in Templo loci *Szent Miklós*, sive *Sancti Nicolai* inclytæ Sedis *Cathensis*
Siculorum Transylvaniæ; citra dubium ATTILÆ Posterorum.

∴ 1X48:XXKJ1:†H48:YK1H:1CH#:3MMA:30A†1:Y1A8:1CHM

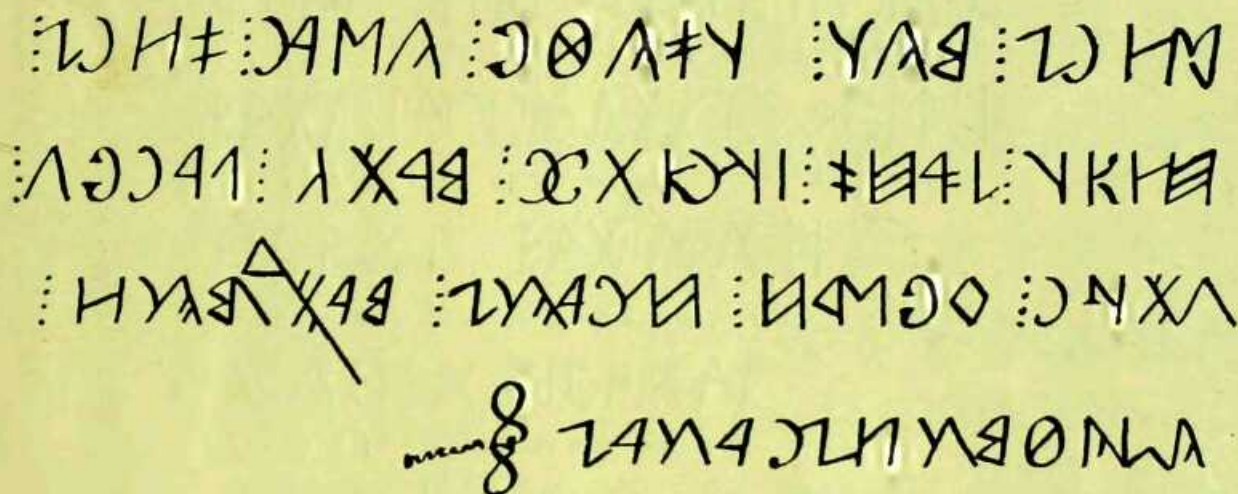
∴ 19YACM1Y80MA:HM8X48:1YACCH:4M8:3YXMA:AD341

Hanc Inscriptionem (uti jacet) sollicitè excerptam Vir spectatæ Nobilitatis ac Eruditionis Samuel Szilágyi
Judiciorum Regalium in Transylvania Assessor (uti vocant) transmissit nuperianè Vindobonam Illustris-
simis Filiis Excellentissimi Comitibus de Batthyán, nunc dierum PRÆSIGNIS PALATINI sive PROREGIS
in Hungaria: Ipsum autem idem Apographum meum in manus Vindobonæ perlatum est.

A csikszentmiklósi felirat Szilágyi-féle másolata.

fametszetének pontosságát izról-izre ellenőrizni tudta volna. Aggodalmunk igazolására fölemlítjük, hogy SIMONCHICZ INCZE kegyesrendi atyának utóbb szintén módjában volt a HORVÁTH BENEDEK birtokába került 1749-iki másolatot lerajzolni és egy 1793 márczius 17-én kelt levelében RÁVAI MIKLÓSNAK elküldeni. Mi a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtárában őrzött eredeti levélből bemutatjuk (4. sz. ábra) a felirat másodkézből eredő másolatát. Így aztán nyomban megállapítható, hogy a felirat szövegét DEZSERICZKY metszője két helyen csakugyan elrontotta. Jobbról balra indulva, a hatodik négyes pont után következő jegyet két ferde vonallal a szomszédjához kapcsolta; a második sorban pedig az első jegynek alól is kampót csinált. Így torzította el az első sor *százegy* szavát *császegy-gyé*, a második sor *János*-át pedig *Akános*-sá. Jellemző, hogy SIMONCHICZ másolatában szintén eltorzult három betű; a harmadik sor utolsó *metter* (mester) szavában az *s*, *s* a negyedik sor utolsó *rinastaak* (csinálták) szavában a *cs* és *l*. Az elsőnél és utolsónál a másoló a *csinálták* szó *l* jegyének két fogát a *mester* szó *s* jegyébe rajzolta bele.

HORVÁTH BENEDEK másolatát SIMONCHICZ HAJOS ISTVÁN közvetítésével ismerte meg. Noha HAJOS rajza ma már szintén csak másolatokban van forgalomban, a *százegy* és *János* szavak nála mégis éppen úgy fordulnak elő, mint SIMONCHICZ INCZÉNÉL.¹ Kétségtelen tehát, hogy e szavakat csakugyan DEZSERICZKY másolata, vagy a nyomda fametszője rontotta el.

4. Simonchicz Incze másolata.

Miközben DEZSERICZKY kötete elkészült, a csikszentmiklósi feliratnak akadt egy másik másolója is. E másolat, melyet az 5. sz. ábránkon mutatunk be, a rajta lévő keltezés szerint 1751 május hó 26-án készült. A marosvásárhelyi Teleki-Könyvtár 1503. b. jegyű negyedréti kézirata őrizte meg két példányban. Mi azt a példányt közöljük, a mely alatt a felirat megfejtése szintén olvasható. Közöljük továbbá a hozzáírott jegyzeteket is.²

Ha most a két másolatot összehasonlítjuk, nyomban szemünkbe tűnnek azok az ismérvek, a melyek azt igazolják, hogy a két másolat egymástól függetlenül jött létre. Köztük mindenesetre legfontosabb az, hogy a Szilágyi-Dezsericzky-féleből hiányzik a megfejtés és a függelék. A marosvásárhelyiben viszont nincs meg a „János” névben talált betű-hiba. Az elsőben elvett „százegy” (császegy?) a Simonchicz-féle másolatban még a marosvásárhelyi „akázegy”-énél is jobban van írva, a miből az következik, hogy az eredeti e romlott részét SZILÁGYI másolója jobban olvasta el. Megemlítendő még az is, hogy a marosvásárhelyi kézirat még nem tud DEZSERICZKY 1753. évi kiadványáról.

¹ *Monumentum literarium hunno-scythicum*, 13. lev.

² Itt említjük meg, hogy a Teleki-könyvtár 1503. b. jegyű, címm nélküli 4-réti (19×23 cm) kézirata gyűjtélkes munka, melyben a következő emlékek vannak együtt: I. *Litterae Siculae ex Notationibus Generosi STEPH. DOBAL. Anno 1753. die 2-a May.* — II. *Alphabetum Ungaricum Clarissimi Dési UDVARHELYINI.* 1. l. — III. *Litterae Hunno-Scythicae ex Manuscriptis Clarissimi KAPOSSI.* — IV. *Ex manuscripto ANONYMI Litterae antiquae Hunnorum quibus antiquitus ut Pagana utebatur Gens nostra.* 2. l. — V. *Inscriptio Oratorii Csik Szent Martoniensis* (helyesen: Csik-Szent-Miklósiensis) *in Inclita Sede Siculicali Csik existens.* 3. l. — VI. *Inscriptio Oratorii Oppidi Siculicali Csik Szent Martoniensis* (helyesen: Csik-Szent-Miklósiensis). *Descripta Anno 1751. die 26-a May.* (Az előzővel azonos másolat latin betűs megfejtéssel.) 5. l. (A 6. l. üres.) — VII. *Inscriptio Csik Szent Miklósiensis testatur: etc.* (A felirat

A marosvásárhelyi gyűjtélékes kötetet nem eredeti kézirat, hanem egy XVIII. század végi szépírásban gyakorlott kezű író másolata. Mivel névtelen szerzője a rovásírásos szöveget nem vétette el, azt kell hinnünk, hogy a czimben kétszer előforduló „Csik Szent Márton“ sem az ő, hanem a

Inferiurio
Oratorii Oppidi Siculici. Csik Szent Mártonensis.

:JAMA :JΘAH :YAS :JCHM
 n a v g o f g e g y e t t e g e m k a n r u
 :XXKJYI :JEΦL :YKHΘ :JCH#
 h e b ö d n e i s s e g y e z á s z t ö r e z e k a n r i
 :HMYO :JYXΛ :AJJYI :YXAS
 t s á v o k n á t t y s é s o n á j s t y á m
 :H Y A X A S :J Y A J Y H
 r e t s e m s á t y á m k t l á n i t s
 J A Y A J Y H Y A S Θ A A
 k á t l á n i t s r e t s e m f e s u i
 . F . Y A . O . O . J . A . F . J . A
 á . t l . f f . j . s . a . j . g .

Descriptum Anno 1757 die 26^a May.

5. A csikszentmiklósi felirat marosvásárhelyi másolata.

későbbi másoló tévedése volt. Ezt a tévedést egyébként a felirat másolatát követő eme fontos megjegyzések már teljes mértékben helyreigazították:

hitelességének 7 pontban való bizonyítása.) — VIII. *Vide Characteres Sibericos similes in Siberia repertos* 7—8. l. — IX. *Inscriptio in latere Calicis Ecclesiae Rétyiensis in Inclita Sede Siculicali Három Szék existens*. 9. l. — X. *Priscæ Hunnorum Lingvæ Rudimenta, brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa opera et studio JOANNIS TELEGDII* 11—20. l. — XI. *Characteres Siculorum* (2-rétű tábla). — XII. *Variantes hos Characteres consideranti patet* (köv. a táblán közölt betűk összehasonlításának tételes eredménye).

A II. számú emlék facsimiléjét közöltem az *Ethnographia* 1904. évi f. 415. l.; a VI. számúét u. o. 345. l.; a XI. számúét u. o. 416. l. — A XI. számúét ezt megelőzőleg közöltem a X. sz. teljes szövegével a *Magyar Könyvszemle* 1903. évi folyamában s különlenyomatban *Telegdi János Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata* címen. Budapest, 1903. — Az itt említett összes facsimilék megjelentek *Rovás és rovásírás* című kötetemben is. Budapest, 1909. 192., 262—3. l. — A Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtára számára fényképi másolatokat is készítettem, melyekből látható, hogy a IX. sz. felirat csak tulajdonjegyek sorozata s így nincs köze a rovásíráshoz. V. ö. a *TELEGDI*-ről szóló alábbi fejezet utolsó részével.

Inscriptio Csik Szent Miklósiensis testatur:

1mo. Veras has esse Litteras Siculas, et veram traditionem de his, Historicorum nostrorum omne dubium tollit. Etc.

2. Multorum Characterum figurae ex haec restituti possunt, quas varia Scriptura et manus depravaverat et mutaverat.

3. Hinc discimus adhuc Anno 1501. in usu characteres hos fuisse.

4. Quod Inscriptio valde simplex et rude complectatur, argumentum, indicium, et testimonium praebet veritati.

5. Jam potest huic veritati adsurgere Schwartz in Dissertat. de initiis Relig. Christ. vet. Hung.¹ Nec amplius Samueli Timoni Literae hae suspectae esse possunt, Epistola 1^a ad Baronem Apor.² Item Fr. F. Otrokotsi Orig. in Cap. 7:23.³ Iam satisfactum Belli spei, *De Literatura Hunnica*⁴ Sect. 3.

NB. De antiquitate harum Literarum Siculicarum.

6. Literae hae cum antiquis Persicis collatae nullam similitudinem habent aut cognitionem nec cum Tanguticis aut Mungalicis.

7. Cum Russicis et Slavicis multam similitudinem habent: sicut cum Gothis olim, post cum Slavis Hungaris commercium fuit et cohabitatio aut vicinitas.

Vide characteres Sibericos similes in Siberia repertos:

NB. Post singulas voces duo puncta perpendiculariter sita, distinctionis gratia.

(Magyarul: A csik-szent-mik-

lősi felirat bizonyysága szerint: 1. E székely betűk hitelesek és a róluk szóló hagyomány is igaz; történetíróink minden kétsége eloszlik stb. — 2. Ennek nyomán mindama betű alakja helyreállítható, a melyet a különféle írás és kéz elrontott és megváltoztatott.

— 3. Belőle tanuljuk meg, hogy e betűk 1501-ben még használatban voltak. — 4. Az, hogy a

$\mathbb{J} \otimes \langle \mathbf{1} \rangle \otimes \mathbb{K} \mathbb{Z} : \mathbb{K} \cdot \mathbb{Y} \cdot \wedge \mathbb{N} : \mathbb{N} \rangle \mathbb{N} : \mathbf{1} \mathbb{Z} \mathbb{Z} \mathbb{J} \downarrow \mathbb{D}$

↓ 2 1 Y Q 1 X N 1 N →

X · 7 · ↑ · ✕ · 2 · 1 · 3 · 7 4 : ^ · √

· 4 Z. 7 · Y t · X A r

6. A marosvásárhelyi kézirat szibériai irásmutatványa.

¹ (SCHWARTZ, GODOFRED): *Initia religionis christianae inter hngaros ecclesiae orientali adserta*. Eademque a dybii et fabylosis narrationibvs repvrgata. Dissertatio historico-critica avctore Gabriele de juxta Honrad (Schwartz Godofred). Francofvrti et Lipsiae, 1740. 4-r. 76-78. l.

² TIMON, SAMUEL: *Imago novae Hungariae*, repraesentans regna, provincias, banatus, et comitatus ditionis hungaricae. Historico genere strictim perscripta. Cassoviae, 1734. — E függelékkel: „Additamentum ad Imagines antiquae et novae Hungariae tribus epistolis ad . . . baronem Petrum Apor . . . perscriptum. — Viennae Austriae, 1754. 4-r. — Utóbb: Viennae, Praegae, Tergesti, 1762. 4-r. 2. l.

³ OTROKOSI FORIS, FRANCISCUS: *Origines Hungaricae*: Sev liber, quo vera nationis hungaricae origo et antiquitas e veterum monumentis et linguis praecipuis, panduntur: Indicato hunc in finem fonte, tum vulgarium aliquot vocum hungaricarum, tum aliorum multorum nominum, in quibus sunt: Seythia, Hunnus, Hungarus, Magyar, Jász, Athila, Hercules, Ister Amazon etc. Opus hactenus desideratum. Pars I et II. Franequerae, 1693. 320 - 21. l.

⁴ BEL, MATHIAS: *De vetera literatura hunno-scythica exercitatio*. Lipsiae, 1718. 4-r.

A rovásírás hitelének ez a tételes védelmezése elsősorban azért érdekes, mert az OTROKOCSI FÖRIS FERENCZ, TIMON SÁMUEL és SCHWARTZ GODOFRÉD részéről megtámadott késői keletű irott emlékeket a természetes úton keletkezett, nyersen egyszerű és minden eladdig ismert emléknél régibb falusi templomfelirattal kívánja megvédelmezni. Érdekes továbbá, hogy SCHWARTZ utalása nyomán szintén figyelembe veszi a legrégibb szláv betűket, de csak hasonlóságokat tud bennük felismerni. Ugyan-így hasonlóknak tartja a gót runákat; sőt — az újabkori kutatásokat másfél századdal megelőzve — hasonlóknak tartja a STRAHLENBERG könyvéből ismert szibériai *ó-török feliratok* még meg nem fejtett jegyeit is.¹

Annak bizonyítására, hogy a magát 1501-iki régiségnek valló felirat csakugyan megvan, a marosvásárhelyi kézirat névtelen szerzője még nem gondolt. Nem gondolt SZILÁGYI, DEZSERICZKY és a többi egykorú tudós sem. Pedig utóbb már nemcsak az egyszerű szöveg hitelessége szorult bizonyításra, hanem vele kapcsolatban igazolni kellett azt is, hogy ez a felirat az 1750. év táján csakugyan megvolt. A régi csikszentmihályi egyházat ugyanis 1777-ben és 1784-ben alaposan megbolygatták: kibővítették, falait átalakították s a nagy alakításnak az oratorium régi rovásírási feliratát is áldozatul ejtették.² Valóban nagy hálával tartozunk tehát BÉL MÁTYÁS emlékének, hogy az ő nyomdokán akadt két derék kutató, a ki ezt az írástörténeti kincset a magyar tudomány számára még idejekorán megmentette. És hogy teljes hitelű legyen másolatuk, megmentették egymástól függetlenül; ha egymást pontosan nem is fedő, de egymást pompásan kiegészítő eredménnyel.

II.

A felirat megfejtése.

Mivel a marosvásárhelyi kézirat nem jelent meg nyomtatásban, a csikszentmihályi felirat tanulmányozói mindvégig DEZSERICZKY fametszetére voltak utalva. Ebben a megfejtés hiányzott ugyan, de a szemközt lévő oldalon közölve volt a Kapossi-Bél-féle betűsor, a melynek segítségével bárki hozzáfoghatott a titokzatos szöveg megszólaltatásához.

A megfejtések sorrendjében a marosvásárhelyi kézirat szerzőjének 1751-iki szövege helyezendő legelső helyre. Ez, a fenti 6. sz. ábrán jobbról balra olvasva, így hangzik:

Urnak : meget : tegyegfo : gvan : irnak : ezeröt : százegy : esztendőbeh : mátyas : jános : estyán : kovás : tsináltk : mátyásmester : iusef-mestertsináltk : g. j. a. s. j. f. f. lt. á.

E szöveget SZABÓ KÁROLY 1866-ban hozta először nyilvánosságra.³

DEZSERICZKY közlését CORNIDES DÁNIEL kértére először BOD PÉTER fejtette meg 1768-ban. Ez a CORNIDES *De vetere litteratura Hunnica* című kéziratában megmaradt⁴ s JERNEY JÁNOS egyik értekezésében⁵ 1840-ben kiadott szöveg így hangzik:

Urnk : mgt : tgyg : fo : gvan : irnk : zröt : szazgy : sztendőben : Matys : Janos : Stitan : Kovats : tsealtk : Matyas mstr : Grgly mstr tsealtak. (Azaz: „Urnak meget etegyeg fogván irnak ezerötszázegy esztendőben; Mátyás, János, Stytán Kovás tsinálták, Mátyás mester, Gergely mester tsinálták“).

¹ *Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm, 1730. 409—411. l. II., V. és XII. tábla. — A 6. pontban nem hasonlóknak mondott *tangut* és *mungul* írásjegyeket l. ugyanitt a 312. lapon.

² BENKÓ KÁROLY: *Csik, Gyergyó és Kászon székek leírások*. Kolozsvár, 1853. II. rész, 69—70. l.

³ L. cikkében: *Budapesti Szemle*, Új folyam, VI. köt. 114. l. 2. jegyz. Itt tévesen „esztendőben“ olvasható.

⁴ Tulajdonképpen 1780 november 25-én kelt levél HAJÓS ISTVÁN GÁSPARHOZ, mely megvan a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtárában. E levélből átvéve HAJÓS: *Monumentum literarium hunno-scythicum* című kéziratában.

⁵ *Közlemények a hun-scytha betűkkel írott Turóc vármegyei régiségekről*. Tudománystár, Új folyam, VIII. köt. 1840. 114. l.

A nyomtatásban először megjelent 1794-iki megfejtés GYARMATHI SÁMUEL-től származik. A DEZSERICZKY fametszetének kisebbített másolatával támogatott szöveg ez:

Urnk : mgt : tgyg fn : iran : gyzer : ts(—4)szrt : szaz gy : szkendő :
Matys : Janos : Stytn : kovats : tsealtk : Matyasmestr : Grglymstrtsealtk.
(Azaz: „Urunk meget tege fogván iránk egy ezer négy szerte száz egy esztendő; Mátyás, János, Styitán kováts tsealták, Mátyás mester, Gergely mester tseálták“).¹

A következő években KATANCICH MÁTYÁS PÉTER szintén foglalkozott a felirattal s fáradozásainak ez a nyilvánosságra hozott furcsa eredménye lett:

Vuni most tögy-fo, s a van eo pinizurt, ecs az eo it erdőbe: ma
böt János, s böte Kovács, Csinal-ti ma böas mastu, avagy mastu csináltas.
(Azaz: „Van-e most tölgyfa? s ha van jó pénzért, és a jó itt erdőhöz?
ma vett János s vette Kovács. Csinálj te, ma vehess mástul, avagy
mástul csináltass“).²

FÉNYKERESŐ (Szabó József) még furcsább szövegének titka az, hogy a *Debreceni Magyar Grammatika* tanítása nyomán a feliratban összeviessza forgatott, tévesztett és cserélt oláh betűket látott. Ő tehát Cyrill-betűk segítségével betűzte ki ezt a képtelen szöveget:

A szent Mig-gehlos ezen sz. szekg hazah igektvhe mhl Jansl leghn
ksszag gnargi mahlmző igitmző gnarga. [Azaz: „A szent Miklós ezen sz.
székes egyháza ügyekitvője (ügyítője) Mihály Angyal legyen község kö-
nyörgő (vagy ükőő örje) műélvelmező ügyitemező (ügyetemes) könyör-
gőe (vagy ükőne örje)“].³

Az újabb kutatók közül SZABÓ KÁROLY foglalkozott behatóan a felirattal s a viszonylag leg-sikerültebb Bod-féle megfejtést ekként javította ki:

Ur-n-k : m-g-t : ti-g-fo : gv-a-n : i-r-n-k : zr-ö-t : sza-z-gy : sz-t-nd-ö-h-
Urunk megettig fogván irunk ezerötszázegy esztendőh
be: M-aty-s:
be Mátyás.
J-a-n-o-s : S-ty-a-n : k-o-v-a-cs : cs-n-a-lt-k : M-a-tya sm-st-r : Grg-ly :
János, Estyán kovács csenálták, Mátyás mester Gergely
m-st-r-cs-n-a-lt-a-k.⁴
mester csenálták.

Ugyanakkor megkísérelte a marosvásárhelyi másolat végén talált jegyek megfejtését is. Az eredmény ez lett:

Elj-a-s cz-ly-ly-lt-a (Azaz: Éliás cselylyálta, vagyis: csinálta).⁵

Midőn korábbi rovás-tanulmányaim fonalán a csikszentmikulsi felirattal foglalkoztam, megállapi-tottam, hogy egy régebben már *hibásan felfrissített vagy kijavított* (restaurált) régi szöveg máso-lataival van dolgunk.⁶ A másolatokban felismerhető hibák gondos javítása után ez lett az eredmény:

¹ *Okoskodva tanító magyar nyelvmester.* Mely irattatott — —, n. Hunyad vármegye orvosa által. Első darab. Kolozsvárt, 1794. 4—6. l. A facsimilét e kiadványból vette át PERGER JÁNOS: *A magyar és hazája régenten.* Pest, 1831. 21. l.

² KATANCICH: *De Istro ejusque adcolis commentatio.* Buda, 1789. 4-rét, 307—9. l.

³ FÉNYKERESŐ: *A csik-szent-mikulsi templomon levő régi felirásról.* Tudományos Gyűjtemény. 1840. V. köt. 99—102. lap.

⁴ I. ért. Budapesti Szemle. Új folyam, VI. köt. 112. l.

⁵ Ugyanott 115. l. E kétséges olvasás helyébe DEBRECZENYI MIKLÓS újabban ezt a minden alapot nélkülöző szöveget ajánlotta: „Meg javíták és új fen fel állíták“. (*Az ősmagyar írás néhány hazai s oroszországi emléke.* Buda-pest, 1914. 17. l.)

⁶ *A csikszentmikulsi felirat.* (Előadás a Magyar Néprajzi Társaság 1903. okt. 13. felolvasó ülésén). Tartalmát l. *Telegdi János rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata* című cikkemben (Magyar Könyvszemle. Új folyam. XI. köt. 1903. 253. l.) és a cikkk különlenyomatának 7—8. l. — V. ö. SEBESTYEN: *Rovás és rovásírás* Buda-pest, 1909. 196—200. l. a hibás és helyreállított felirat facsimileivel. (Ethnographia, 1904. 350. l.)

Urnak : születésétől : fogván : irnak : ezeröt : százegy : esztendőbe :
 Mátyás : János : Estyán (?) : kovács : csenálták : Mátyásmester : Gergely-
 mestercsenálták : Eljás (?) : csenálta (?) :

E megfejtésen ma már igazítani való akad. Az egykorú „*Ab incarnatione Domini*” keltezésének megfelelő „*Urnak születésétől fogván*” középső szavát a hibás írásjegyek vonalainak figyelembevételével „születésétül”-nek olvassuk; de egyben megjegyezzük, hogy ugyan-e czímen olvasható „születetétül”, „születetétül” és „születetétül”, valamint „születesétül” és „születésétül” is. Utólag igazságot kell szolgáltatnunk a marosvásárhelyi másolat megfejtőjének is, mivel a két „csinálták” szóban az *i* jelzését felismerte. Mi e jelzést TELEGGI *Rudimentájának* legrégibb giesseni másolata alapján tökéletesbitjük. Az *in* összerovása teszi kétségtelenné, hogy az *i* jegyének függőleges szára sem két, hanem — a többi emlék *i* jegyének példájára — csak egy ferde, vagy vízszintes vonalkával van átvágva. Az *in* összerovása miatt kell az „esztendőbe” szó *nd* jegyét is akként kiigazítani, hogy a *d* jelenlétét jelző vonalka derékra kerüljön. Úgy, a hogy a *Rudimentában* és a konstantinápolyi feliratban is látható. Az „*Estyán*” szót továbbra is meghagyjuk; de megjegyezzük, hogy az „István” név e kétes változata helyett ugyanennyi szabadsággal rekonstruálhatnánk „*Esván*”, vagy „*Sebestin*” neveket is.

Ellenőrzése céljából 7. sz. ábránkon bemutatom a most újra kijavított szöveget. E művelethez most is a Szilágyi-Dezsericzky-féle másolatot használtam fel, mert ez a marosvásárhelyinél jobban feltűnteti a rovásírás merev jellegét.

: 1X48:2XK3I:1H4I:YKI1H:1CH:1MA20:ASYNAS:1CH

: 14Y13H1Y80N:1H1A1X48:1Y13H:1H134:1YX1:13311

7. A csíkszentmihályi felirat javított szövege.

A felirat ekként kijavított szövege *jobbról balra* olvasva egész terjedelmében így hangzik:

ŰRNaK : SZÜLeTéSéTÜL : FOGVÁN : IRNaK : eZēRÖT : SZÁZeGY :
 eSZTeNDÖBE : MÁTYÁS :
 JÁNOS : eSTYÁN (?) : KOVÁCS : CSINÁLTÁK : MÁTYÁSMēSTēR :
 GeRGeLYMeSTēRCSINÁLTÁK :

Ehhez járul a fenti 5. sz. alatt bemutatott marosvásárhelyi másolat függeléke, a melynek fölöttébb romlott szövegét a mellékelt 8. sz. ábrán látható javítások alapján ekként kell *jobbról balra* olvasnunk:

A. X. 9. 3. H. A. 1. A

8. A kijavított függelék.

eL. J. Á. S. CS. IN. NÁ. LT. A.

Következnek annak megállapítása, hogy miért van a felirat függelékének eltérő pontozása és aránytalanul romlottabb szövege. Erre azonban az eredeti ismerete nélkül vállalkoznunk nem lehet. Mivel SZILÁGYI SÁMUEL nem másolta le, azt kell gyanítanunk, hogy szervileg a felirathoz sem tartozott, vagy annak csak utólag s szembetűnő együgyűséggel odatoldott függeléke volt.

III.

Megtévesztésre szánt utánzatok.

II. József császár halála után a nemzeti felbuzdulás Erdélyben 1791-ben létrehozta a régi történelmi emlékek felkutatására és kiadására alakult *Kézirások Társaságát*, a latinul *Societas Polihistorum Transilvanicæ*nak nevezett társaságot. Ezt rövid idő múlva az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* megalakulása követte, a melynek egyik feladata Erdély „régí és új történeteinek kidolgozása” volt. A két testület éltető lelke ARANKA GYÖRGY lett, a ki a kútfők felkutatása és összegyűjtése czéljából 1793-ban és 1797-ben bentazta Erdély nagy részét.¹ Mindegyik útját kiterjedt irodalmi levelezés előzte meg. Így a második út előtt írt NÉMETH JÓZSEF címzetes kanonok- és felsíki esperesnek is, a ki 1797 márcz. 30-án ezt válaszolta ARANKÁNAK:

„A' Tekintetes Úrnak úri levelét nagy tisztelettel vettem, értem belőle, hogy a' csik szent miklósi templomban levő scythiai írásokról doctor Gyarmathi úr grammatikájában emlékezik. De azon scythiai írások nem a' szent miklósi templomban voltak, hanem a' szent mihályiban, az hol 1757-től 80-ig plebános voltam. Azon írások valami chorus' deszkáinak hulladékán valának írva, és valami Mikrai Nevezetű, székely regimentnél levő gyalog strázsamester így magyarázta: *Csináltatta Sándur III. ben.* Ezen kívül még volt egy hosszú, mintegy ölnyi hosszúságú, de tenyérnél nem szélesebb deszkára, ugyan *székely betűkkel* való írás; ezt pedig így magyarázta: *Ezen kép rámát csináltatta* — 's mivel több írás rajta nem volt, többet nem lehetett belőle tanulni. 1768-ban a' fenn írt írott deszkákat n. méltóságos *Cserei Farkas* udvari tanácsos úr tőlem elkérven, *Bécsbe* magával elvitte volt; azután nem hallottam rólok semmit”.²

GYARMATHI SÁMUEL 1794-ben kiadott nyelvmestere még nem tudott arról, hogy a csikszentmiklósi felirat időközben megsemmisült.³ Ezért kereste meg ARANKA levélben NÉMETH JÓZSEFET. A válasz koholt tartalma ARANKA megtévesztését czélozta, mert az előző 1796-ik évben gyártott és ARANKÁNAK is megküldött hamis *Csiki Székely Krónika* után, most egy újabb hamisítványt kívánt az erdélyi történelmi emlékek közé becsempészni. A krónikát SZÁDECZKY LAJOS megállapítása szerint a Sándor-család történetének dicsőségére CSIKSZENTMIHÁLYI SÁNDOR ZSIGMOND gyártotta és hozta forgalomba — NÉMETH JÓZSEF egykori csikszentmihályi plebános, FARKAS NEPOMUK JÁNOS „Csik-Somlyón maga házában nyugvó öreg világi pap” és mások segédkezésével.⁴

A minket érdeklő hamisítványhoz ötletet KUNITS könyvének fentebb tárgyalt helye és a csikszentmiklósi felirat eltűnése szolgáltatott. Ezért utánozza a felirat megismételt „*csináltatta*” szavait és a mellettük szereplő személyneveket, mely névutánzatnak itt a Sándor-családot kellett forgalomba hozni. Sőt meglepő együgyűséggel utánozza a felirat sorsát is azzal, hogy a csikszentmihályi szintén Bécsbe vándorolt és szintén eltűnt. A fődolog természetesen az volt, hogy az 1111-nek is olvasható III számmal kapcsolatban a „Sándur” családnév hun-szittyá rovásírással szöveggel is forgalomba kerüljön. Ezért a hasonló régiségűnek árult magyar szöveg az állítólagos régi szavakkal már nagyon fukaron bánt. De a forgalomba hozott néhány szó is eléggé igazolja, hogy a hamisító minden nyelvtörténeti tájékozottság nélkül fogott hozzá a dicstelen munkához.

Mivel a csikszentmiklósi felirat száz esztendőn át egyetlen nyilvánosságra került eredeti rovásírással emlékünktől volt, a szegénységünk leplezésére vállalkozó ostoba hamisításnak nemcsak buzdító példája, hanem egyben árulója is maradt. A benne előforduló nevek bátorították a *Túróczi fakönyv* névtelen szerzőjét, hogy BARANYAI DECSI JÁNOS alább sorra kerülő buzdítását alaposan félreértve, de

¹ VASS JÓZSEF: *Adalékok Erdély kiadatlan történetíróihoz.* (Ebben közölve ARANKA GYÖRGY 1793. nov. 10-iki jelentése: *Erdélyi utazás, régi kéziratok ügyében*; továbbá jelentése a Magyar Nyelvmívelő Társaság 1797 szept. 4 és 5-iki ülésén: *Utazás Erdélyben tekintettel a Magyar Nyelvmívelő Társaságra.*) Új Magyar Múzeum. 1854. évi foly. I. köt. 403. és 411. l.

² *Nemzeti Társalkodó.* Kolozsváron, 1836. II-ik félsztendő. 232—233. l., e megjegyzéssel: „Az eredeti levélből, mely Kolozsvárott a' k. lyceum' könyvtárában — az erdélyi magyar nyelv-mívelő társaság' actái között — találtatik.”

³ I. m. 4—7. l. — GYARMATHIT félreértve, ORBÁN BALÁZS két helyen, Csikszentmiklóson és Gyergyószentmiklóson kutatót a felirat után. (*A székelyföld leírása.* Pest, 1869. II. köt. 74. és 105. l.)

⁴ SZÁDECZKY LAJOS: *A Csiki Székely Krónika.* Budapest, 1905. 7—84. l.

egyébként minden nyelvtörténeti kockázat nélkül az 1391-iki *Turóczi regestrum* személyneveiből a Kapossi-Bél-féle betűsorról nyírfahéjra írott rovásírást szöveget hamisítson.¹ SOMOGYI ANTAL kötetekre menő rovásírást hamisítványában szintén nyoma van a csikszentmiklósi ódon szöveg felhasználásának. A ki is nyomtatott régi énekek szövegében fölmerülő eme keltezés: „Hogy írunk kezdvén születet mög tege — Ezer ötszáz huszanhét esztendőbe...”, valamint ennek párja: „— születetnél tege kezdvén midőn írunk ezer öt szer száz harminczban”, nyomban elárulja, hogy a hamisító GYARMATHI SÁMUEL *Magyar nyelvmesterének* fentebb idézett téves megfejtéséből merítette ismeretét.² SOMOGYI ANTAL kéziratának tanulmányozása alkalmával kiderült, hogy a csikszentmiklósi felirat megfejtésével szintén foglalkozott. A kibetűzhető szöveg szerinte így hangzik: „Urunk megett (megü) egység (eddig) fogván írunk (vagy: írnak) stb.” Ekként felkészülve s a felirat szövegét és jellemzőbb betűit is felhasználva, hamisította egyik kötetébe ezt a bejegyzést: „Született megü egység számítunk ezer négy száz ötvennégy esztendőt, fogamat megü ezer négy száz ötvenháromat. Pető mester, Dávid és Jakab Kohács mester, Peter Estyán (!) kezeke.”³

Azt, a mi SOMOGYI régi énekeiből nyomtatásban megjelent, belső okok alapján nyomban megbélyegezte irodalmunk.⁴ Csak rovásírástó kéziratainak egyik kötete, az úgynevezett „Karacsay-kodex” csinált utóbb zavart, midőn DADAI KIRÁLY PÁLHOZ került. Ez a rovásíráshoz értő tanár avatta be a kézirat titkaiba és a Somogyi-féle énekek vele összefüggő mysteriumaiba kitűnő művészünket, FADRUSZ JÁNOST.⁵ A nép közt kutatott emlékek ügyét is ide keverve, jött aztán létre a zilahi Tuhutum-szobor, melyre SOMOGYI négy pogány éneke egy omori (Temes vm.) paraszt ember birtokában megtalált, de a csikszentmiklósi felirat másolatáról irodalmi úton ellesett betűkkel van hibásan felróva.

A tévedések kiderítése és a népi emlékek kutatása 1902—3-ban egész országot foglalkoztató érdeklődést tudott kelteni.⁶ A kritika beavatkozása és a kutatások meddősege végül sokakban csalódást keltett. De a magyar rovásírás tudományos ügye az országos érdeklődés alkalmából elvégre mégis dülőre jutott.

IV.

A felirat hitelessége.

Hálával említjük meg, hogy a magyar rovásírás hitelességének megállapítása alkalmával a tudományos művelet legfőbb biztosítékát a csikszentmiklósi felirat nyújtotta. Szóval az a legrégibb emlék, a melynek eredetije elveszett s ennek hiányában a hitele is bizonyításra szorult.

Most, hogy az elveszett emléket letagadó és helyére egy szemérmetlen hamisítványt csempésző Németh-féle levelet is megismertük, a csikszentmiklósi felirat hitelének bizonyítékait még élesebb világitásba kell állítanunk.

¹ JERNEY JÁNOS: *Hun-scytha betűkkel nyírfahéjra írott turóczi vármegyei régiség*. Tudománytár. Új foly. VIII. köt. 1840. — Ennek kritikáját l. SZABÓ KÁROLY: *A régi hún-székely írásról* (Budapesti Szemle, 1866. VI. köt. 127. l.) és SEBESTYÉN GYULA: *Rovás és rovásírás*. Budapest, 1909. 294—299. l. (Ethnographia, 1906. 344—347. l.).

² SOMOGYI ANTAL: *Régi magyar énekek*. Közzéteszi — —, Arad, 1873. I—III. füzet. I: 95. és 97. l. (V. ö. SEBESTYÉN i. m. 306. l. és Ethnographia, II. o. 354. l.).

³ DR. FEJÉRPATÁKY LÁSZLÓ, DR. SZINNYEI JÓZSEF ÉS DR. SEBESTYÉN GYULA bizottsági jelentése a M. Tud. Akadémiának 1903. márcz. 23-án. Akadémiai Értesítő, 1903. évi XIV. köt. 193—210. l. (V. ö. SEBESTYÉN i. m. 299—308. l. és Ethnographia, II. o. 348—355. l.).

⁴ ARANY JÁNOS névtelen bírálata a *Budapesti Szemle*, 1873. III. köt. 5. f. 224. l. (V. ö. SEBESTYÉN i. m. 300. l.); SZARVAS GÁBOR cikke a *Reform*, 1873. 287. sz. és a *Magyar Nyelvőr*, 1902. évi XXXI. köt. 455—58. l.

⁵ DADAI KIRÁLY PÁL: *Hun-székely írás*. Ellenzék, 1888. 15. sz. — U. a. *Researches in Hunno-Scythic*. London, 1893. Különlenyomat a *The Babylonian and Oriental Record* jun. füzetéből.

⁶ FADRUSZ JÁNOS cikkei a *Szilágy*, 1902 szept. 18-iki, a *Magyar Szó*, 1902 szept. 24-iki és a *Budapesti Hírlap* 1902 decz. 25-iki számaiban. — *A rovásírás éle a magyar nép között?* A M. Tud. Akadémia I. osztályától véleményadásra kiküldött bizottság elé terjesztett *Jelentés*. Húsz ábrával (A M. Tud. Akadémia 1903 márcz. 5-én tartott üléséből). — A temesvári bizottság jelentése Tar Mihály és fia, Tar István 1902 szept. 30-iki vallomásáról: a *Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat Értesítője* 1902. IV. füz. 88—95. l. — SEBESTYÉN 1902 decz. 13-iki előadása a M. Nemzeti Múzeumban (*Jelentés a M. Nemzeti Múzeum 1902. évi állapotáról*, 189—190. l.) és 1903 jan. 21-én a M. Néprajzi Társaságban. (Bő kivonata a *Pesti Hírlap*, *Budapesti Napló* stb. másnapi számaiban). V. ö. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 308—325. l. (Ethnographia, 1907. 74—87. l.).

A két hiteles és egymástól független másolat föltétlen bizonyossággal igazolta, hogy a csikszentmiklósi felirat 1750 körül csakugyan megvolt, valamint igazolta azt is, hogy a felirat szövege akkor mi volt. De azt már nem igazolhatta, hogy a felirat csakugyan 1501-iki és nem később keletkezett apokrif termék. Hiszen TELEGDI JÁNOS alább tárgyalandó kézikönyve a másolatok előtt másfél századon át hirdette a pusztulófélben levő székely rovásírás titkait és megmentésének művelődéstörténeti jelentőségét. Ennek köszönhető, hogy a marosvásárhelyi másolat mellé 9 olyan betűsört tudtak összeállítani, a melynek jegyei TELEGDI sokszor lemásolt és kézről kézre adott kéziratából kerültek forgalomba. E jegyek már a fára rovott ősrásnak csupa tintával írott és a rovásírás merev jellegét egyben meg is szüntető értéktelen csökevényei. A fára rovott eredeti példányok megmentésére, vagy lemásolására senki sem gondolt, hamisításukra még kevésbbé. Nem gondolt a csikszentmiklósi felirat szerzője sem.

Ha az emlék eredetijét nem kellene sajnálattal nélkülöznünk, akkor most a belső okok egész világa állana rendelkezésül a régiség bizonyítására, vagy czáfolására. A másolatok révén csak a szöveg menekült meg, a melyből először is értékes nyelvtörténeti bizonyítékokat kellene rendre kihüvelykeznünk. Csakhogy ezt a műveletet a magánhangzók ugratása miatt megejteni nagyon nehéz. Nehéz továbbá azért is, mert a hangzóknak és mássalhangzóknak állandó jegyeik vannak és így a korhatározó jelenségek létrejöttét az évszázadokat felölelő pár emléken kell megállapítani. A bolognai emlék naptári részében a középkori magyar csiziók és naptárak nyelvtörténeti régiségeit használtuk fel eligazító példakul; de abban a másik részben, a hol ilyen fogódzó már nem volt, a rovott régi szöveg lemásolása sem sikerült, megfejtése még kevésbbé.

A nyelvtörténeti eligazodás a csikszentmiklósi felirat esetében még jobban meg van nehezítve. Mert ha a hitelét bizonyítanunk kell, akkor nincs is jogunk megfejtése alkalmával nyelvtörténeti szempontokat érvényesíteni. Viszont ha e szempontokat egészen mellőzzük, könnyűszerrel eltörölhetjük azt a kevés történeti jelleget, a mi régiségét bizonyítaná. Így árthattam esetleg én is a fölirat régiségének, mikor „születésétül“-t olvastam „születetétül“ helyett. Ellenben tévesen termeltem rá nyelvzrosdát, midőn előzőleg én is „csenálták“-ot olvastam „csinálták“ helyett.

Ilyen körülmények közt valóságos szerencse, hogy a feliratba epigraphiai hiba csúszott be. Hasonló szerencse az is, hogy e hibát két érdeklődő fél egymástól függetlenül és egybehangzó pontossággal másolta le. Értjük az „*Urnak : meget : tegyegfo : gván*“ szövegrészt, mely nemcsak azt bizonyítja, hogy a lemásolás idején már romlott, vagy már elrontott, szóval már régi volt, hanem bizonyítja azt is, hogy olyan romlott szöveget, a melyet másfél százados kísérletezés árán lehetett elvégre valomásra bírni, emberi számítás szerint hamisítani nem lehet. Ezt csak elrontani lehetett; elrontani is csak akkor, midőn a kitöredezett, szüette régi feliratban az elavult „születésétül“, vagy „születetétül“ szó értelmét a felirat felfrissítője, kifestője, restaurátora a rábízott feladat teljesítése előtt kibetűzni már nem tudta.¹

Ha tehát a felirat az 1750 előtti restaurálás idején már régi volt, akkor senkit sem lephet meg az, hogy az 1501-iki keltezés most kibontakozó magyar szövege tökéletesen megfelel a középkori keltezés latin szövegének. Éppen olyan természetes jelenség ez, mint az a másik, mely a templomcsináló iparosokat még nem vezetéknevvel, hanem középkoriasan, keresztnévükön szerepelteti. Sőt most már hozzátehetjük, hogy e jelenségeket igen szépen kiegészíti az 1501-iki felirat írástörténeti elhelyezkedése is. Létrejött, mikor a székely rovásírás rovott betűsorát a tollal és tintával írott latin betűsor egy népies magyar szöveg előállításánál és hevenyészett epigraphiai alkalmazásánál helyettesíteni még nem tudta. És a rovásíráshoz értő egyszerű iparosok rótak olyan írásjegyeket, a melyeknél tökéletesebbekkel egyetlen későbbi emlékünknél, még a közeli korú konstantinápolyi emlék sem dicsekedhetik.

Fentebb megtudtuk, hogy a felirat egyik lemásolója és első megfejtője volt egyszersmind az első, a ki a felirat hitelességének kérdését fölvetette. Szerinte hitelességét nagy egyszerűsége s szövegének kezdetlegessége igazolja; régiségére vonatkozólag pedig nem a széltére idézett krónikás följegyzésekre hivatkozik, hanem utal a gót runákkal és a még megfejtetlen ó-török betűkkel való nagy hasonlatosságára. Örömmel megállapítja, hogy e felirat lesz hivatva valóra váltani BÉL MÁTYÁS

¹ V. ö. BOD PÉTER ugyanígy eltorzított fogarasi templomfeliratával (SEBESTYÉN: i. m. 265. l. és Ethnographia, 1904. 418. l.)

reménykedését és megnyugtanni a kétkedőket. Megállapította továbbá azt, hogy a felirat segítségével a századok folyamán elferdült régi írásjegyek formái is helyreállíthatók. E merésznek tetsző állítás igazolásául a felirat szövegét TELEGGI *Rudimentájának* és néhány forgalomban lévő betűsornak ügyes felhasználásával fejtette meg. Mire tehát a meglepő eredménynek birtokába jutott, már arról is meggyőződhetett, hogy a felirat rovásírása nemcsak a betűk formáit, hanem a hangzók ugratását és a betűk összevonását illetőleg is tökéletesebb minden eddig ismert irott emléknél.

A bolognai és a konstantinápolyi középkori emlékek újabban végérvényesen igazolták, hogy az időrendben köztük elhelyezkedő csikszentmiklósi felirat epigraphiai szempontból tökéletesen megállja a helyét. Sorkezdése, merev vonalvezetése, szóközi pontozása tökéletesebb a másfél évtizeddel fiatalabb konstantinápolyi feliraténál. A hangzók ugratása és a betűk összerovása bennük körülbelül egyezik. A bolognai emlék mindkét téren aránytalanul tökéletesebb. A csikszentmiklósi és a konstantinápolyi viszont tökéletesebb TELEGGI *Rudimentájánál*. Midőn ezt a csikszentmiklósi felirat említett első megfejtője észrevette, a *Rudimenta* ama részét, mely az összerovásokról szól, már le sem másolta. A csikszentmiklósi felirat tökéletes betűi pedig a *Rudimenta* latin szövegének összes rovásírási mutatóványait mellőztették vele.

NEGYEDIK FEJEZET.

A KONSTANTINÁPOLYI FELIRAT 1515-BŐL.

I.

A felirat felfedezése.

A kalandos körülmények közt készült konstantinápolyi rovásírásos felirat másolatát DERNSCHWAM JÁNOS 1553—1555. évi törökországi és kisázsiai utazásainak naplói őrizték meg számunkra.

DERNSCHWAM az augsburgi FUGGEREK és a velük rokonságban lévő THURZÓK magyarországi bányabérleteinek volt intézője. Az újabb kutatások szerint 1494. márcz. 23-án született Brűxben, Csehországban. Az egyetemet 1507-ben Bécsben, 1509-ben Lipcsében hallgatta s az utóbbi főiskolán 1510 szept. 5-én baccalaureussá avatták. Utána Németországban és Olaszországban utazgatott. Rómában 1513-ban volt. A következő évben Budán az 1535-ben elhalt BALBI JEROMOS humanista szolgálatába lépett. A FUGGEREK magyarországi nagy ipari, kereskedelmi és pénzügyi vállalatainak kötelékében hihetőleg már 1518-ban benne volt s a saját költségén megtett keleti utazásig benne meg is maradt. Míg a FUGGEREK és THURZÓK szolgálatában állott, Besztercebányán lakott. A nagy utazás befejezése után Kőrmöczbányán nyert alkalmazást és késő öregségében itt is halt meg 1568 végén, vagy 1569 legelején.¹ Örököse 2000 kötetesnél nagyobb könyvtárát a bécsi udvari könyvtárnak 500 forintért adta el. Könyveinek címeres exlibrisein neve így szerepel: JOANNES DERNSCHWAM DE HRADICZIN. Szóval büszkén kifejezésre juttatta, hogy érdemeinek jutalmazásául 1535-ben nemességet kapott.² Arczképét emlékérmének az az egyetlen példánya őrizte meg, a melyet WIMMER E. bajor alezredes fedezett fel Straubingban, az Oroszlán-gyógyszertár éjjeli csengőjén. A helybeli városi múzeumban elhelyezett jelző harangocska 1537-ben készült. A rézöntő a kehelykészítő ötvösök egykorú eljárása szerint hat meghajlított emlékérmét használt fel díszítéskül. Az egyik érem 1536-ban készült e felirattal: IO : DERNSCHWAM DE HRADICZIN AETATE : XXXXII : ³

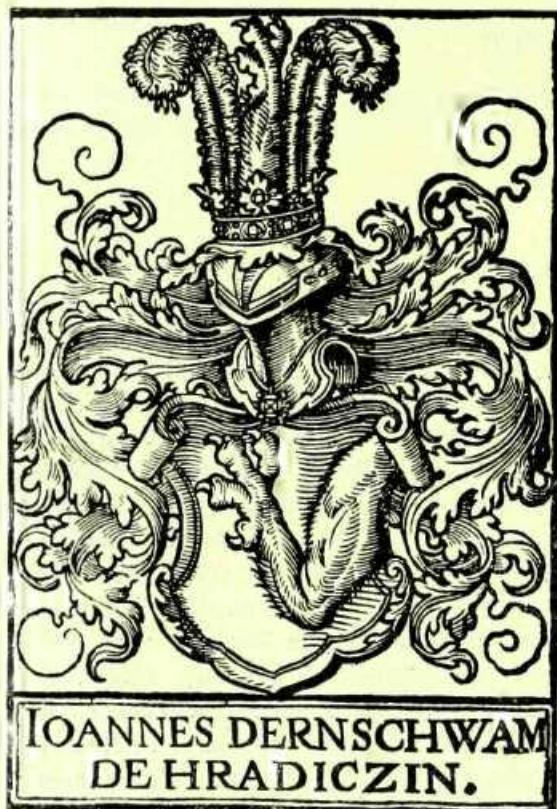
E nagyműveltségű férfit a pénzverőkkel folytatott állandó viszony nevelte numismatává és epigraphussá. MOMMSEN és társai a berlini nagy epigraphiai kiadványokban gyakran idézik DERNSCHWAM egyik kéziratban maradt epigraphiai gyűjteményét, melyet a bécsi udvari könyvtár kézíratainak

¹ BABINGER, FR.: *Hans Dernschwam, ein Kleinasiaforscher des XVI. Jahrhunderts.* (Deutsche Rundschau für Geographie, XXXV. köt. 535. l. Mit 1. Abbildung); — U. a. *Zur Lebensgeschichte H. Dernschwam's* (U. o. XXXVI. köt. 133. lap).

² GRAF KARL EMICH ZU LEININGEN-WESTERBURG: *Deutsche und österreichische Bibliothekszeichen.* Stuttgart, 1901. (Három változatot közöl.) V. ö. Zeitschrift des deutschen Exlibrisvereins, 1898. VIII. 55. l.; 1900. X. 53. l.; 1901. XI. 76. l. — BABINGER, FR.: *Zur Lebensgeschichte H. Dernschwam's* (Deutsche Rundschau für Geographie, XXXVI. köt. 133. lap).

³ WIMMER, E.: *Sammelblätter zur Geschichte der Stadt Straubing.* I. füz. Strassburg, 1882. 18. sz. 71. l.; továbbá a Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft. 1882-iki I. köt. 129. l. — BABINGER, F.: *Eine unbekannte Denkmünze auf Hans Dernschwam* (Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft. 1913. 46. l.). — SEBESTYÉN GY.: *Újabb glosszák a konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlékhez* (Ethnographia, 1914. évf. 8. lap).

jegyzéke e czímen szerepeltet: JOHANNES DERNSCHWAM: *Inscriptiones romanae e lapidibus in territorio Hungariae et Transylvaniae a. 1520—1530 collectae*.¹ Egy 1563-ban írott magyar tárgyú bányatörténeti emlékiratát ENGEL J. K. jeles történétírónk kiadta 1797-ben a „*Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer*“ czímű nagy műve első kötetében.² Ugyanő használta először forrásul a keleti utazás naplójának azt a prágai másolatát is, a melyet utóbb HANKA közvetítésével már RANKE LIPÓT is idézett, KIEPERT HENRIK pedig tüzetesen ismertetett.³ KIEPERTTől tudtuk meg, hogy a wolfenbütteli nagyhercegi könyvtárban szintén vannak a naplónak másolatai. Az augsburgi Fuggerlevéltárban őrzött eredeti példányt DOBEL FRIGYES, a Fuggerek magyarországi bányászatának történétírója fedezte fel.⁴ Utána DR. ZIMMERER HENRIK már újra ki is adta belőle KIEPERT érdekesebb közléseinek eredeti szövegét, megtoldva BUSBECQ levelének néhány mutatóványával.⁵

8. Dernschwam exlibrise.

DERNSCHWAM naplójának teljes szövegét újabban BABINGER FERENCZ fiatal würzburgi tudós szándékozik az augsburgi eredeti kézirat alapján kiadni. Tüzetes tanulmányai fonalán bukkant rá arra, hogy a napló függelékében található törökországi feliratmásolatok egyike olyan sajátos jegyekkel van írva, a melyeket a hozzáírt jegyzet szerint maga DERNSCHWAM sem tudott megérteni. Ekkor támadt BABINGERnek az a jó gondolata, hogy a titokzatos törökföldi felirat fényképét elküldi Kopenhágába THOMSEN VILMOSNAK. Az ó-török feliratok genialis megfejtője, a ki magyarul is tud, nyomban felismerte, hogy magyar rovásírással van dolga. Sőt a sikerrel megfejtett szövegrészekből megállapította azt is, hogy a felirat 1515-ben készült és így a mérhetetlen értékű írástörténeti emlék, egyben magyar nyelvelméletet is rejt magában.

Mivel *Rovás és rovásírás* czímű művemet annak idején a kopenhágai mesternek ajánlottam, a felirat fényképe végleges megfejtés végett hozzám került. Az így létrejött közös eredményt, minden felkutatható magyar történelmi adalékkal megtoldva bocsátottam rendelkezésére BABINGERnek. Mikor aztán megcsesztette valóban meglepő tartalmú tudományos ismertetését, magyarra fordítva mindenek előtt bemutattam a M. Tud. Akadémia 1913 április 21-iki összes ülésén. Nyomban utána ismertettem a *Vasárnapi Ujság* 1913 április 27-iki 17. számában. BABINGER

szövegét magyarul kiadtam az *Ethnographia* 1913. évi III. füzetében, németül pedig megjelent az *Ungarische Rundschau* 1914. évi I. füzetében.⁶

¹ *Tabulae codicum manuscriptorum*, V. köt. 269. l. 1382. sz. (Supplementum, 1601. sz.).

² Lásd: *Allgemeine Welthistorie*, XLVIII: 1. köt. Halle, 1797. 190—210. l. D. emlékiratának magyar fordítását közli ZIVUSKA JENŐ: *A besztercebányai m. kir. erdőgazdaság régi okiratainak tartalomjegyzéke*, 1905. V. ö. KACHELMANN: *Geschichte der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung*. Semecz, 1866, III. köt.; WENZEL G.: *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében*. Budapest, 1882. (Értekezések a tört. tud. kör. X. köt. 4. sz.) Ennek függelékül (71—212. l.) ugyane czímen külön „Okmánytár“. Bpest, 1883.

³ ENGEL, J. CHRIST.: *Geschichte des ungrischen Reichs*. Bécs, 1813, III: 2. köt. 181. l. RANKE, L.: *Die serbische Revolution*. Hamburg, 1829. Anmerkungen: 2. 236. l. KIEPERT, H.: *Hans Dernschwam's orientalische Reise 1553—1555 aus Handschriften im Auszuge mitgetheilt* (Globus, 1887. LII. köt. 186., 202., 214., 230. l.)

⁴ DOBEL, F.: *Der Fugger-Bergbau und Handel in Ungarn* (Zeitschrift des historischen Vereins für Schwaben und Neuburg. 1879. VI. köt. 33., 50. l.).

⁵ DR. ZIMMERER, H.: *Eine Reise nach Amasia im Jahre 1555*. (Programm des K. Gymnasiums Ludwigshafen am Rhein). 1899.

⁶ BABINGER F.: *Konstantinápolyi rovásírással magyar nyelvelmélet 1515-ből*. *Ethnographia* i. h. 129. l. — *Eine neuentdeckte Kerbinschrift aus Konstantinopel vom Jahre 1515*. *Ung. Rundschau*, i. h. 41. l. — SEBESTYÉN GY.: *A konstantinápolyi rovásírással magyar nyelvelmélet 1515-ből*. *Vasárnapi Ujs.* i. h. 336. l.

A szerencséskezű német kutató nyelvünk és tudományos irodalmunk ismerete nélkül egy örökéletű magyar emlékekkel tett bennünket gazdagabbá. E körülményben leli magyarozatát — s egyben mentségét is — az a túlságos érzékenység, a melylyel reám THOMSEN megfejtési kísérletének tüzes méltatásáért s a tanulmánya kiegészítésül írott egyéb glosszáimért megneheztelt.¹ Támogatásom igénybevétele nélkül, de másokra mégis ráutalva, merészen beleártotta magát a magyar rovásírás eredetének tisztázásába.² Ez a vállalkozás — sajnos — balul ütött ki, mert botlásaival magának is, másoknak is nagy kellemetlenségeket okozott.³

II.

Dernschwam konstantinápolyi másolata.

DERNSCHWAM JÁNOS keleti utazására az a magyar követség adott alkalmat, a melyet VERANCICS ANTAL és ZAY FERENCZ vezetett II. Szulejman szultán konstantinápolyi udvarába. A követség feje tulajdonképpen A. GH. VAN BUSBECQ, a flamand eredetű bécsi küldött volt, a ki azonban később indult el utánuk. A mi szempontunkból érdekes, hogy a feliratok másolása terén BUSBECQ még DERNSCHWAM-nál is nagyobb és eredményesebb tevékenységet fejtett ki. Ő írta le ezúttal Kisázsiaiban a híres angorai emléket (a monumentum Ancyranum-ot) és írt le számos más latin és görög feliratot is. A vele versenyző DERNSCHWAM kevesebb szerencsével gyűjtött. Bizonyára azért ragadta meg az alkalmat, hogy a követségi szállás istálló-falán megpillantott érthetetlen írást is pontosan lemásolja.

Midőn ezt a titokzatos epigraphiai különlegességet a német nyelvű napló függelékének feliratai közé lemásolta, fölibe ezeket a latin tájékoztató sorokat írta:

„Constantinopoli in publico diuersorio, quod Ali Bascha a conditore dicitur, ubi Domini Oratores Regii per longum tempus hospitati fuerunt,

9. Dernschwam emlékérmé.

10. A straubingi csengő.

reperimus ab exteriori parte stabuli in pariete circa terram oblongum album lapidem, in quo sequentes tres versus insculpti fuerunt, literis legibilibus sed omnibus incognitis. Fuit in eo loco prius Ecclesia Christiana, sed per Ali Bascham funditus diruta, ex cuius ruinis aliam Ecclesiam turcicam ex opposito de suo nomine una cum diuersorio praedicto edificauit. (Magyarul: Konstantinápolyban, egy nyilvános szálláson, mely alapítójáról, Ali basáról van elnevezve és a hol a királyi követ urak (t. i. BUSBECQ, VERANCICS, ZAY stb.) hosszabb ideig elszállásolva voltak, az istálló külső részén, a fal alján a föld mellett, egy hosszúknak fehér követ találtunk, a melybe a következő három sor írás volt bevésve olvasható, de senki által nem érthető betűkkel. Ezen a helyen régebben keresztény egyház

¹ SEBESTYÉN GY.: Glosszák a konstantinápolyi nyelvemlékhez. Ethnographia i. h. 139. l.

² BABINGER, FR.: Ein schriftliches Rätsel. Keleti Szemle 1913. évi (de csak az év végén megjelent) 1—2. sz. 4. l. — Des Rätsels Lösung? U. o. 14. l.

³ SEBESTYÉN GY.: Újabb glosszák a Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlékhez. Ethnographia, 1914. évi f. I—II. füz. 14—65. l.

állott, de Ali basa földig lerombolta. Romjaiból építtette aztán szemben a nevére nevezett másik török templomot, a főntebb említett szállással egyetemben.“)

Az itt következő háromsoros másolat alatt még ez a megjegyzés olvasható:

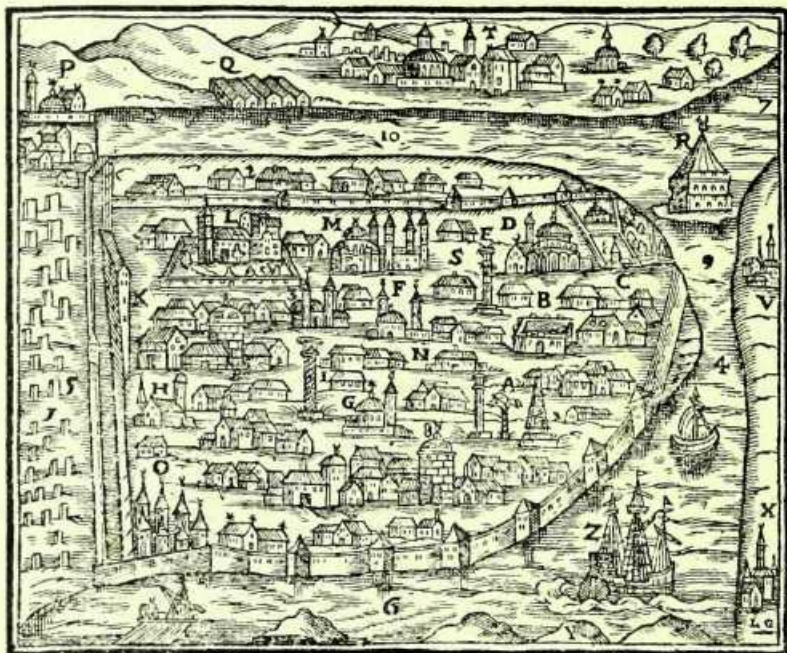
„Tale alphabetum reperitur in Cronica Gothorum OLAI MAGNI.“ (Magyarul: Ilyen betűk vannak OLAHUS MAGNUS Góth Krónikájában.)¹

A szóbanforgó OLAI MAGNI *Historia de gentibus septentrionalibus* című mű, melynek „De alphabeto Gothorum“ című fejezetében csakugyan hasonló runák találhatók, Rómában 1555-ben jelent meg. Ebből tehát az derül ki, hogy az utj napló végén található felirat-másolatokat, köztük a magyar rovásírással szöveget is, DERNSCHWAM már az utazás befejezése után másolta bele az augsburgi kéziratba.

Arra a másik állításra vonatkozólag, hogy a felirat jól olvasható betűit senki sem értette meg, főlemlítjük, hogy a követség magyar főpapja, VERANCSICS ANTAL, egyike volt azoknak a tudós emlé-

íróknak, a kik bennünket a székellyöldi rovásírás használatáról elég körülményesen tájékoztattak. Midőn sorait ismertettük, már kifejezésre juttattuk azt a sejtelmünket, hogy VERANCSICS — a ki a székellyöldi viszonyokat közvetlen tapasztalatból ismerte — aligha volt tisztában a rovásírás mibenlétével. Most erre vonatkozólag egy újabb bizonyíték birtokába jutottunk. Mert ha ott a helyszínén felismerte volna a felirat magyar tartalmát, akkor ennek okvetlenül nyoma maradt volna DERNSCHWAM naplójában, vagy idézett tájékoztató soraiban.

A naplóban ugyanis tüzetesen foglalkozik a követségi szállással. Elmondja, hogy a szállás a porphyroszlopáról (a törökök *dikili taş*-áról „álló kő“-véről, vagy *čemberli taş*-áról „abroncsos kő“-véről) híres *ta'uk bazarı*-n „tyúk-

11. Konstantinápoly látképe.

(Schweiger J. műve 192. lapjáról. — B alatt a követségi szállás, E a porphyroszlop.)

piacz-on, vagyis a régi Forum Theodosianumon volt. „Daneben is Jeczund — írja naplójában — ein Turkische Meczith oder Kirchen gepawth, hot ein Bascha, Ali genant, gepaut.“ (Magyarul: E mellé mostanság török mecset, vagyis templom van építve, egy Ali nevű basa építtette.) Majd a tüzetes ismertetés után így folytatja: „Gegen obgemeltter Meczith vber hot der Ali Bascha ein gros Karwanseraı gepawt von seiner Seel hayl wegen, hot Er zw der Meczit gestift.“ (Magyarul: A leirt mecsettel szemben Ali basa a lelke üdvösségére nagy szállást épített s azt a mecsetre hagyományozta.) Midőn ezt a nekik szintén rendelkezésül bocsátott követségi szállást körülményesen leirta, megemlíti, hogy „hernach folgende Schrift hab Ich von einem Marmel Stain abgemolt, so in die Stal mawer mit eingemawert worden, vnd gar woll leslich gewest.“ (Magyarul: aztán egy márványkőről lerajzoltam az itt következő írást, mely az istálló falába lőn beépítve és elég jól olvasható volt.) Végül megemlékszik arról a görög templomról is, melyet itt Ali basa leromboltatott: „An obgeschriebener Karwansaray stat sol vor 50 Jaren ein krichische schone Kirchen gestanden sein, welche obstander Ali Bascha zw ainer Karwansaray gemacht, vnd von grundtt auff, wie man sicht,

¹ Jellemző, hogy kétszáz év múlva a magyar PRAY György megismételte ezt az utalást. (L. fentebb a 12. l.)

erpawt hot, sampt der Meczith gegenvber.“ (*Magyarul*: A leirt szállás helyén ötven évvel ezelőtt állítólag egy szép görög templom állott, melyet az ellenségeskedő Ali basa szállássá tett meg s a hogy látható, a szemben lévő mecsettel egyetemben teljesen újra fölépítettett.)

Mivel Konstantinápolyban több mecset viseli az Ali nevet, BABINGER FERENCZ idézett tanulmányában gondosan megállapította, hogy a követségi szállást is az a tudományt és művészetet kedvelő 'Atik 'Ali paša „öreg Ali basa“ építette, a ki eunuch letére küzdötte fel magát nagyvezérré s a ki népszerűségével utóbb Konstantinápoly egyik városrészének nevet adott. Életében két mecsetet alapított s a DERNSCHWAMnál szereplő még ma is áll. A követségi szállás *Elci-Xan* néven 1865-ig állott fenn, a mikor leégett és lebontatott.¹ Ezért a további kutatás már aligha mellőzheti SCHWEIGER SALAMON követségi pap (1551—1622) népszerű útleírásának ama rajzát, a mely Konstantinápoly látképén (11. ábra) pontosan megjelöli a porphyroszlopot és a követségi szállást.²

III.

A felirat megfejtése.

Mellékletünkön DERNSCHWAM naplójának azt a kinyitott részét mutatjuk be, a melynek két oldalán a felirat másolata és a hozzáírtott tájékoztató latin szöveg látható. E XI. sz. facsimilénk ama fénykép után készült, a melyet BABINGER FERENCZ előbb THOMSEN VILMOSNAK s utóbb nekem küldött el megfejtés végett. Midőn a világhírű mester felismerte, hogy 1515-iki magyar rovásírással van dolga, nemzetünk nagy büszkeségére, örök időkre beírta nevét a magyar tudomány történetébe is. Soha el nem múló hálánk jeléül közlöm sikeres megfejtési kísérletének facsimilejét. (13. sz. ábra.) Így aztán nyilvánvaló lesz, hogy csak azokat a részeket nem szólaltatta meg, a melyek már az ő sejtelmei szerint is nevek voltak, vagy a melyek avatag nyelvtörténeti régiségeknek bizonyultak.

A bemutatott fénykép semmiféle kétséget sem hagy támadni az iránt, hogy rajta valamit nem jól láttunk meg, vagy hogy valamit a megfejtésben félreértettünk. Ugyanígy derül ki, hogy DERNSCHWAM a megfeszített figyelemmel készített másolásban több hibát ejtett. Sőt nyomára bukkanunk annak is, hogy a felirat készítője sem volt korlátlan ura az írásmesterség minden titkának.

A másolat hibás volta kényszerít bennünket arra, hogy a szöveget írástörténeti és nyelvtörténeti szempontok figyelembevételével pontosan helyreállítsuk; a felelősségterhes művelet pedig maga után vonja azt a másik kötelezettséget, hogy a két szöveget egymással könnyen ellenőrizhető párhuzamba állítsuk. Szóval bemutatjuk azzal az összehasonlító rendszerrel, a melyet BABINGER közleménye számára annak idején kidolgoztam. De az eredmény ezúttal jóval tökéletesebb lesz, mert a jelenlegi megfejtésben már a bolognai szöveg régibb és tökéletesebb írásrendszerének imént kifejtett törvényeit is alkalmazzunk lehet.

Az ekként rekonstruált felirat *balról jobbra* olvasandó szövegét a 12. sz. ábrán mutatjuk be olvasóinknak. Ha a minden eddig ismert példával ellenkezőleg vezetett sorok írásjegyeit figyelmesen megvizsgáljuk, észre kell vennünk, hogy az ügyesen visszaforgatott jegyek kezelésébe rendszerint akkor csúszott hiba, ha összevonások készültek. Ilyenkor megesett, hogy az összevont jegyek egyike-másika megtartotta hagyományos régi formáját, vagyis a jobbról balra vezetett sorok irányában történő elhelyezkedését. Ilyen balra forduló rendellenes betűk vannak 1. sor *tí(zenöt)*, (*váratt(ák)*), a 2. sor (*barl*)*ab(ás)*, (*v*)*al(t)*, (*császár*), a 3. sor utolsó (*löv*)*al* szótagjában. Az említett *tí(zenöt)* példája igazolja, hogy a 2. sor *it*, a 3. sor *itet* szavában az összerovott *t* jegynek azért nincs kellő helye, mert az *i* jegy vonalvezetése még a régi, jobbról balra menő sorhoz igazodik. Ebből az következik, hogy a felirat készítője eredetileg szintén jobbról balra menő irányban rózta a pompásan összevonható régi írásjegyeket. Ezért a szokatlan — talán csak megtévesztésre szánt — sorvezetésnek kell tulajdonítanunk, hogy a kétszer előforduló szavakat rendszerint kétféleképp rózta ki. Ilyenek például az *irt* és a *császár* szavak. Hihetőleg az 1. sor *öt* szavának *t* jegyét nem DERNSCHWAM másolta

¹ GURLITT, C.: *Die Baukunst Konstantinopels*. Textband (Berlin, 1912) 96. l. — V. ö. HAMMER-PURGSTALL, J. VON: *Constantinopolis und der Bosphorus, örtlich und geschichtlich beschrieben*. Pest, 1822. I. köt. 166., 438. és 597—98. l.

² SCHWEIGER, S.: *Ein neue Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel vnd Jerusalem*. Nürnberg, 1608. (J. Lantzenberger kiad.) és 1619. (C. Fulden kiad.) 102. l.

· BH · XTPΘ · TPCCXY · KEXXC · TYS · P · APAC · OTNPO · XY · OMIPY · PPKYS · Y ·
 · XTAPNT · XNAXPA · OYX · KENTO · T · MAY · CB · YXC · APIAN ·
 · OYPT · IOA · YBPA · TYP · CY · IAO · XO · ΠΡΙΠΝ · TY · XI · IPΘ · ACMA ·

ezeR · ÖCZÁZ · TÛZENÖT · eSZTeNDÖBen · IRtÁK · eSZT · LÁSZLÓ · KIRALY · ÖT · KeVeTét · JÁRÁtTÁK¹ · iT ·
 BILAJI · BARLÁBÁS · KeTő · eSZTeNDeJIK · IT · VÁLT · NeM · TÓN · CSÁSZÁR ·

KeTeJ² · Székel · TAMÁS · IRtA · iNeT · SzeLiMB · törÖK³ · CSÁSZÁR · ITeT⁴ · BÉ · SZÁZ · LÓVÁL ·

12. A konstantinápolyi felirat megfejtése.

¹ Első megfejtésünkben VÁRÁtTÁK és VÁRÁtTÁK szerepelt.

² Szaucczy Lajos helyes megjegyzése szerint e felirat készítője nem „Keteji”, hanem Kedei Székely Tamás volt. Utórhelyben, Enlaka közelében, van Kis- és Nagy-Kede, a honnan inkább származtatható, mint a szolnokdomboka vármegyei Kéthely; régebben Ketely nevű oláh községtől.

³ Az — iMB — olvasására a bolgari szöveg április 4-iki ANBARUZS-a és Teleru alább következő Ródimenájának utolsó AMB jegye bátorított. A „török” szó első felének elhagyását szándékosnak tartom. A fogoly követnek értéke volt, hogy a földmes szultánra vonatkozó rész nehezen betűzhető legyen. Egyébként az sem lehetetlen, hogy másolási hibával van dolgomk.

⁴ Nagyessy László Coniectura a konstantinápolyi rovásírás emlékhöz címen ezt a szöveget ajánlja elfogadásra: „Szelim török császár itt tett bé (t. i. bennünket) száz lóval”. Noha az istálló falán talált felirat szövegének ilyen értelmezését belső ok is támogatja, mi őt t jegyet kettőből kiolvasni nem merünk. Viszont készséggel megfogadtuk azt a másik intést, hogy a várnokozatlóé helyett szereplő váratlóé ebben a korban még időelőtti lehet. (Ethnographia, 1915. 159. l.)

Constantinopoli in publica bibliotheca quod
 Regi p. longo tempore possit fuerit, Repertum
 tamen oblonga aetate lapide in quo scriptis
 incognitis fuit in eo loco prius Basilica Christiana, Sed Alii Basilicam fuisse dicta, Ex cuius ruinis
 alia Basilica constructa ex opusculo de suo nomine una in Dictionario Plinio descripta

BA. XAPΘ. TPCCXY. KEXXC. TPYK
 XTAPY XNAXPA OYKKEITO TMAYCB KXC PPIYH.
 OYPT. IOA PBA TPYCP IAOXO OPIPN. TPXC IΘEACMA

Tale alphabetum repetitur in Cronica Gargoni Olivi.
 in qm

rosszul, hanem a felirat készítője vétette el. A szárát ennek is kivéste balról s mikor a következő szó két jobbra igazodó *t* jegyével elkészült, pótlólag kivéste a jobbra igazodó kart is, az eltávolíthatatlan, balra igazodó hibás kar mellé. Ezért hasonlít aztán most ez az elrontott *t* jegy a betűsor *zs* jegyéhez.

A felirat készítésével vésződő szegény székely fogoly más tekintetben sem volt az írásművészet gyakorlott mestere. Mondanivalóját néha fogyatékos megfigyeléssel lejegyzett tájnyelvi sajátságok

(e)z(e)[r]¹⁾ · ötszáz · tizenöt · (e)szte)ndöb(en) · irták (e)szte
 tausend fünf hundert fünfzehn im Jahre geschrieben dies

László király h(o)[z]²⁾ k(e)v(e)t(e)t · R sz 4 ak (e)szte
 Ladislaus König-ze Gesandte
 (accusativ)

2 bilaji b()rl()as ket(t)ö (e)szte)nd(e)j()k³⁾ v()alt()n()m
 zu zwei auf ein Jahr

tön császár ·
 Kaiser

3 k(e)t(t)e)j()i sz()k()l()l t(a)más irtan()szte sz()l()d()k
 zwei Thomas

császár v()t b()n sz[á]z lóval⁴⁾
 Kaiser mit hundert Pferden.

1) A kein Buchstabe, Fehler, wahrscheinlich im der Abschrift, für H

2) Y ist zs, z; hier wahrscheinlich Fehler im Original für θ z

3) l entschieden Fehler in der Abschrift für p a

4) - ik Schreibfehler im Original für - ig ?

13. Thomsen megfejtési kísérlete.

tarkítják. Ilyenek az öczáz (ötszáz), eszt (ezt), Bilaji Barlabás (Bélai Barnabás), ketö esztendejik (két esztendeig), valt (volt) és az inet (innen). Mindezt pedig az a Keteji Székel Tamás írta, kinek a maga nevét is Kedei, vagy Kedeji Székely Tamásnak kellett volna helyesen írnia.

Felirattani szempontból jóval nagyobb jelentősége van annak, hogy a szöveget nem értő másoló munkája sem lehetett tökéletes. Tájékozatlanságának tulajdonítható, hogy a szavakat elválasztó pon-

tokat nem figyelte meg s ennek következtében több szót tévesen egybeírt. Például *irtákeszt, királyöt, itvallnem, irtaenet, itettbé, százlóval*. Ez az oka továbbá annak is, hogy az írásjelek apróbb vonalkáinak, nyulványainak másolásában mulasztást követett el. Az így ejtett hibák miatt különösen a sokvonalú *cs* és *z* jegyek szenvedtek sokat. Viszont arra is van példa, hogy az egyszer jól megfigyelt apróbb részletet ott is alkalmazza, a hol felesleges. Így az 1. sor *eszt(endő)* és *eszt* szótagjában az összevont *szt* jegy apró nyulványa az 1. sor végén található *t* (it = itt) jegyen és a 3. sor *nt* (innet) szavának *t* jegyén oly zavarólag hat, hogy a végérvényes megfejtést megakadályozza.

*Constantinopolis in publico diversorio quod Ali Bascha a
conditore dicitur. Vbi dñi oratores per longum tempus hospitati
fuerunt, repertum ab exatiori parte stabuli in pariete circa
terram oblongum album lapidem, in quo sequentes tres
versus misculati fuerunt litteris legibilibus sed omnibus in
cognitis. fuit in eo loco prius ecclesia christiana sed per
Ali Bascham funditus diruta. ex eius ruinis alia ecclesia
Turcica ex opposito de suo nōne una cū diversorio pñdo
adificavit*

BA XTPE TBCXK KEXXC HVJK APAC OTHPOX Y OMYY TRI4J K
XTAPIT XNAXPA OYXKEITO TMAVCB KXC PPI4H
OYIT IOA KBP4 THPCY IA QXC OPIPN TYXC INBACMA

*Tale Alphabetum reperitur in Chronica Gothorum Olahi
Magni*

14. A prágai másolat.

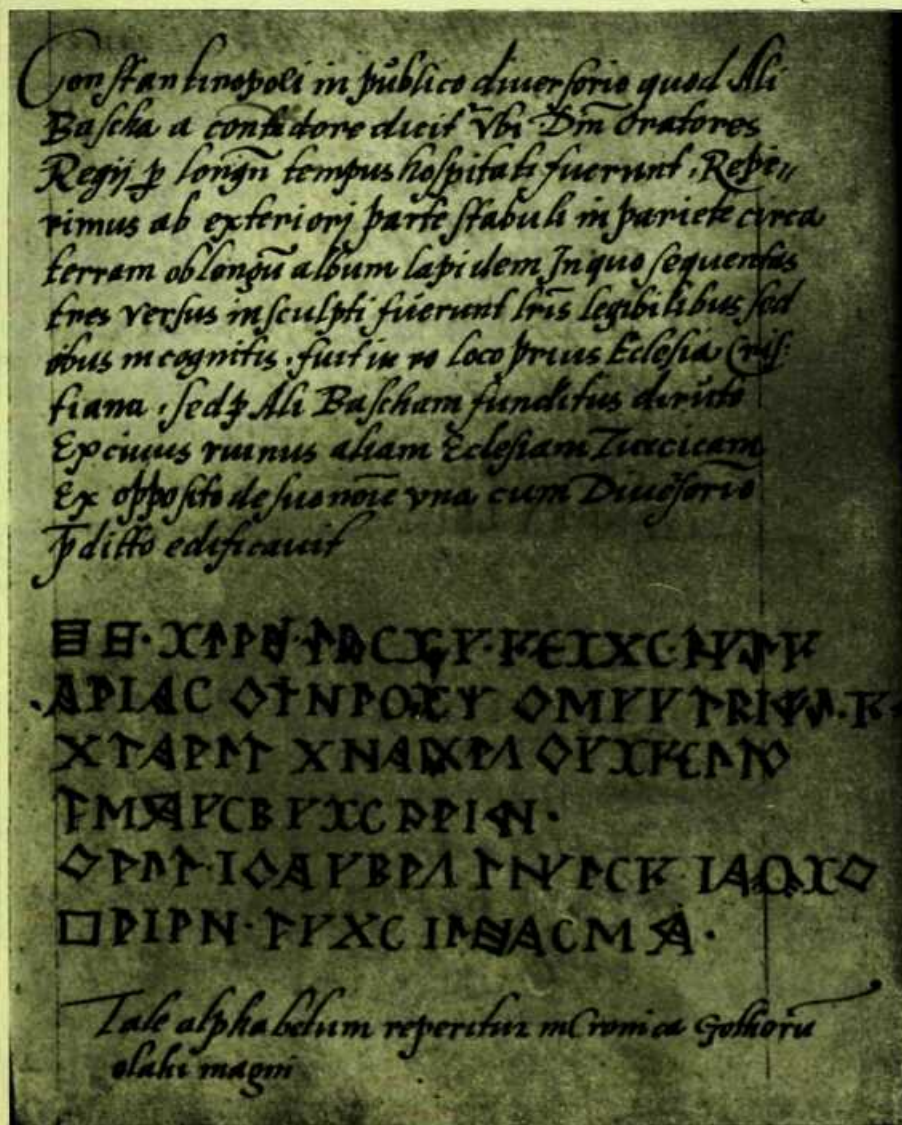
Az apró vonalkákkal kissé könnyelműen bánó másoló az 1. sor végén egy szót csaknem a felismerhetetlenségig eltorzított. Csak a török szultánok udvarában gyakran megforduló s néha el is zárt külföldi követek sorsából következtetve tudtuk kitalálni, hogy ez az utolsó előtti szó „járatták” lehet. Ámde ez sem tekinthető végérvényes megállapításnak. Hiszen az említett körülmény sem mondana ellent annak, ha valaki ugyanannyi ötletességgel a „járatták *et*” jegyeit úgy rekonstruálná, hogy „váratták *itt*”-et, vagy „íratlak *eszt*”-et jelentene.

Végül megemlítjük, hogy a feliratot készítő Kedeji Székel Tamás udvarhely-széki illetőségét jelző előnevét már aligha DERNSCHWAM vétette el. A *d* jegyet maga SZÉKEL TAMÁS is *t*-nek írhatta, hiszen az *öczáz, eszt, Bilaji* (Bélai), *esztendejik, Székel* szók írása eléggé igazolja, hogy a felirat készítője aligha volt iskolázott írástudó.

IV.

A prágai és wolfenbütteli másolat.

Főntebb már megemlítettük, hogy DERNSCHWAM keleti utazásának augsburgi naplói másolatban megvannak Prágában és Wolfenbüttelben. A prágai cseh királyi múzeum könyvtárának példánya 297 nagy folio lapra terjedő XVII. századi eredeti fehér bőrkötésű papirkézirat. Címe: TERESCHWAM (így!): *Relatio Itinerationis Constantinopolit(anae) et Turcica* (így!); könyvtári jegye: *Listu XV. a. 342.*

15. A wolfenbütteli másolat.

Az augsburgi Fugger-levéltár németnyelvű eredeti példányának e régi másolata bennünket azért érdekel, mert belőle nemcsak DERNSCHWAM utinaplójának teljes szövegével, hanem a függelékében lévő fölíratmásolatokkal és köztük a 273. b. levélen lévő konstantinápolyi rovásírásos magyar felirat másolatának elhelyezkedésével is pontosan megismertet.

A prágai kézirat rovásírásos oldalát lefényképeztettük s e fénykép után 14. sz. ábránkon bemutatjuk tetemesen kisebbitett hű lenyomatát. Így kívánunk módot nyújtani arra, hogy a másod-

kézből vett és ismét megfelelő ismeret nélkül készített másolat értéke felől mindenki közvetlenül tájékozódni tudjon. Az eredeti napfényre jötté óta a másolatnak csak könyvészeti értéke van; de így is elég jelentékeny bizonyítéka marad annak, hogy a szöveg megértése nélkül még DERNSCHWAM tiszta kéziratát sem lehetett hibátlanul lemásolni. A másoló ugyanis az 1. sor *László* szavából kihagyta a *sz* betűt s az alatta összevont *itvaltne*m szövegrészből kihagyta az első *t* jegyet jelző vonáskát.

KIEPERT idézett közleménye nyomán érdeklődtünk a wolfenbütteli hercegi könyvtár két másolata iránt is. HEINEMANN O. igazgató katalógusainak 1898-ban megjelent VI. kötete (II. Abtheilung. *Die Augusteischen Handschriften*. III.) a 410. lapon ismerteti a 365 8-rét levélre terjedő XVI. századi másolatot; a 224 lapon pedig megemlíti, hogy a 308 8-rét levélre terjedő XVII. századi másik wolfenbütteli másolat a könyvtár eme régebbi példánya után készült. A régebbi másolat rovásírásos 345. lapjának fénykép után készült hű másolatát a 15. sz. ábrán mutatjuk be olvasóinknak.

Az ügyes kanczellista-írás nyomban elárulja, hogy az augsburgi eredetinek közelkorú másolatával van dolgunk. A rovásírásos rész a prágainál gondosabb; de a kényes, minden parányi toldás, vagy elhagyás iránt érzékeny szöveg másolatába itt is becsúszott néhány felesleges és egy értelemzavaró vonalacska. Az 1. sor első *ezer* szavának *z* jegyét DERNSCHWAM fogyatékosan, *r* jegyét pedig egy vízszintes vonallal megtoldva másolta le. A wolfenbütteli kézirat másolója mindkét jegyet megtoldotta még egy-egy vízszintes vonallal s az így felismerhetetlenné vált *r* jegyet egészen *z*-vé alakította. Az 1. sor harmadik szavának, a *tizenöt*-nek *z* jegyét előbb csak két ferde vonallal jelezte, s amikor utólag a harmadikat is belemásolta, a vonalat nem ferdén, hanem függőlegesen húzta. „*Keteji Székely Tamás*” nevében a második *t* jegy helyére *j* jegyet másolt, mikor pedig a tévedést észrevette, a *j*-hez hozzáadta a *t* jellemző vonását. Így aztán a feleslegessé vált vonal kivakarása nélkül a *j* nem *t*-vé, hanem *a* jeggyé lett s a nevet *Kaji*-nak kell olvasni.

Íme, az egymástól függetlenül készült két másolat teljes mértékben igazolja azt a föltevésünket, hogy DERNSCHWAM másolatának epigraphiai hibái sem a felirat készítőjétől származnak. DERNSCHWAM hangsúlyozza ugyan, hogy a felirat betűi olvashatók voltak; de mivel a betűket nem ismerte, lemásolásukban ép úgy hibákat ejtett, mint a hogy a későbbi másolók sem tudták hibátlanul leírni az ő kéziratának olvasható, de még nem értett titokzatos betűit.

V.

Történeti vonatkozások.

A konstantinápolyi rovásírásos emlék tartalmánál fogva történelmi okmány. Ezért kell megvizsgálnunk értékét, mely művelettel szorosan összefügg annak megállapítása is, hogy miként helyezkedik el a vele szomszédos történelmi adalékok között.

Az 1515-ös évszám kísértében fölmerülő két magyar név egyike, a Béla Barnabásé, nyomban eligazít bennünket. Viselőjéről tudjuk, hogy Ulászló magyar király törökországi követe volt, a ki Bajazid szultánhoz indult, de mire Konstantinápolyba érkezett, már fia, az apagyilkos I. Szelim ült a trónon. Ez a „rettenetes”-nek mondott szultán uralkodását 1512 április 25-én kezdte meg s trónralépte után öt unokaöccsét és két testvérét is eltette láb alól. Mivel Szelimnek érdekében állott, hogy a történelekről nyugaton minél későbbben értesüljenek, a magyar követséget egyszerűen fogva tartotta. Ez az oka, hogy a következő évben újabb követség ment, melyben Czobor Márton vezetésével Petánczi Felix és Zoltai János vett részt. Szelim ezeket Drinápolyban fogadta, Bélait és társait azonban továbbra is a követségi szálláson vesztegeltette.

Midőn a magyar követek sorsa nyilvánvalóvá lett, nyugaton rajta minden udvar megbotránkozott. A pápai udvar 1516-ban már tudta, a mit a rovásírásos felirat a követséget vezető Béla Barnabás kétéves fogságáról mond. X. LEO pápa ugyanis Flórenczből január 27-én kelt levele végén ezt írja Ulászló magyar királynak: „Fölöttébb buzdítalak s hitedre és lelkiismeretedre nyomatékkal kérlek, hogy a törökkel semminemű békét, vagy fegyverszünetet ne köss. Mindazonáltal nem azt kérem, hogy követeléseiket már most elvesd és visszautasítsd, hanem inkább tartsd őket szóval s az időt reménykeltéssel húzd ki addig — miként azok cselekedtek veled, a kik hozzájuk menesztett követedet két évig nem bocsátották vissza —, a míg megtudhatod azt, a mit nekünk a keresz-

tyén fejedelmek feleltek, a mi hogy mielőbb megtörténjék, minden igyekezetemmel rajta leszek”.¹ Szelim szultán eljárása a későbbi követeket szintén élénken foglalkoztatta. Ennek nyoma megtalálható SCHEPPER CORNELIUS ama jelentésében is, melyet 1534 aug. 2-án terjesztett Prágában I. Ferdinánd király elé. Nyíltan beszámol azokról az aggodalmakról, a melyeket akkor érzett, midőn megtudta, hogy a Perzsiába készülő Szolimán szultán atyja (Szelim) II. Ulászló magyar király követét, Berley (Bélai) Barnabást még Perzsiába is magával hurcolta.²

A híres eseménynek természetesen a történelmi forrásokban is nyoma maradt. VERANCICS ANTAL érsek (1504—1573), a ki két ízben is volt konstantinápolyi követ (1553—57-ig Zayval, Busbecqkel és Dernschwammal, továbbá 1567—68-ban, midőn a drinápolyi békét megkötötte), közvetlen értesülése alapján többször megemlékszik elődjéről, Bélai Barnabásról. Így a II. Lajos születésével (1506) kezdett *Memoria rerum* című évkönyvében az 1516. esztendőnél bejegyezte, hogy Szelim török császár meghódította Egyiptomot, Zsidóországot és Szerecsenországot. „Mely hadban — folytatja — ott volt vele az Magyarország követe Belay Borobás. Az hadbul a Szelim császár megtérvin, kibocsátá Belay Borbást. 1518. esztendőben kijüve, és minden veszedelmet megmonda az magyaroknak, ki rajtok következendő vóna terek miatt.”³ A Lándorfehérvár (Belgrád) elveszésének okáról szóló történeti följegyzésekben szintén utal Bélai követségére. Szerinte Szelim azért hurcolta magával a szomszédos világrészekbe is, „hogy csak látná az ő hatalmasságát és szántalan népét, kit oztán meg tudna az ő urának és az országbéli nagy uraknak beszélni.” Viszont Bélai „az oda való népek előtt magyar királynak mondatott és hivatott, vagy hatezer embert, bosznaiakat, ráczokat magyar módra öltöztetvén és magyar módra zászlókat iratván, hogy a magyar király-eshozzája hallgatna és segítségeül mellé jütt vóna, hogy ezzel inkább az országokat magához hajtotta vóna, a mint meg-es hajtotta vót... Ezönközben pedig vót az császár ez szándékba, hogy Belay Borbást el ne ereszsze, hanem a választ magyar királytól az adó felől megvárja, és ha király az adót meg akarandja adni, hát ő az Kuzul basára hadakozzék, és Belayt jó válaszzsal haza eressze, hol kedig nem, tehát a hadakozást Magyarországra fordítsa; de miért a halál az ő szándékának elejit vette vót, ezt nem érhetette vót.”⁴

Ugyancsak VERANCICS értesít arról, hogy a békekövetnek menesztett Bélai távolléte idején (1516) meghalt II. Ulászló király „és száll az ország gondja a fiára, Lajos királyra, ki igön iffiú és tudatlan vót, mert még ugyan gyermek vót. Kit midőn a török császár meghallott vóna, választja ő es az iffiú királyhoz két fő emberét követségben, kiket csauszoknak szoktak hinia, kik által ő-es az atyjával való békességet megújítanája; és hogy örök békesség lenne mind örökké az jüvendő török császárok között és az jüvendő magyar királyok között, kíván vót és kéret vót az országtól és királytól adót”. A kevély magyar urak „nagy nehezen vevén és hallván a követséget, és megbúsulván azon-es, hogy az ő követeket (t. i. Bélait és társait) haza nem eresztette vóna, nem akartak neki semmi választ tenni, hanem vetik először ugyan ottan Budán őrizet alá, aztán küldik Tata várába az vén Bornemyszsza János őrizeti alá, és ott immár néhány esztendeje mult vót el, hogy tartották vót őket”. Mikor pedig a török császárról hamis halálhír érkezett, „nem nézvén azt-es, hogy az ő követik, Belay, ottben vóna... az vén Bornemyszsza (a török követeknek) mind orrokat

¹ „... Summopere te hortor, abs teque pro tua religione et pietate vehementer quaeso, ne te ullo pacis aut induciarum genere cum Turcis jungas. Quamquam quidam non id peto, ut eorum postulationes iam nunc respuas atque rejicias, sed potius, ut eis verba des, tempusque interposita spe teras, quemadmodum ipsi tecum fecerunt *qui Legatum tuum ad se profectum ante biennium non admiserunt*, dum, quid mihi a christianis regibus respondebitur, scire possis, puod ut celeriter fiat, omnem operam adhibebo, etc. (SZALAY LASZLÓ: *Magyarország története*. III. köt. Lipcse, 1853. 476. l.) V. ö. PRAY: *Epistolae procerum regni Hungariae*. Pars I. (1490—1531). Posonii, 1806. Prag. 110. PETRI BEMBI *epistolarum Leonis decimi pontificis maximi nomine scriptorum libri sexdecim*. Basileae, 1535. Lib. XI. pag. 275.

² „Subiunxit idem Slesita (i. e. Suleiman I.). Verba habita inter Aiazbassam et Cassumbassam de ducendo Cornelio (i. e. Schepper) ad expeditionem Persicam: sic se nescire quid exinde sequeretur. Quo audito valde timuit Cornelius et recogitans qualiter Selymus huius pater secum duxisset Berley Barlabas oratorem Hungariae regis Vladislai ad eadem expeditionem: valde metuebat. (GEVAY: *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte*. Aus Archiven und Bibliotheken. Zweiter Band. Gesandtschaften König Ferdinand I. an Sultan Suleiman I. 1532—1536. Wien, 1838. Bericht C. D. SCHEPPER's, 53.)

³ VERANCICS ANTAL *összes munkái*, II. köt. (*Monumenta Hungariae Historica*, Irok, III. köt.) 14. l.

⁴ U. o. 124.

fölöket elmetéltetvén, király hiri nélkül és az urak hiri nélkül, olyan megtagolván és rútítván a Duna Fejérvár alá bocsátják, kiket onnét Szendrőre késértetnek alá.¹

Mivel VERANCICS tudja, hogy Szelim, (a ki 1520 szept. 21-én hunyt el) már nem érte meg Lándorfejérvár elestét (1521 aug. 29.), úgy látszik pusztán időszámítási kényszerből mondja utódjáról, Szulejmánról, hogy „Belay Borbást Zoffia városától az utbul elereszti és azt hagyja neki: hogy megmondja urának, magyar királynak, hogy őreája menne. És minden hadát neki megmutatván, meghagyja neki: hogy megmondja urának, minemő haddal menne reája, és meg akarja az ő atyja követi bosszúját és az ő kissebségét téríteni, és ha békességet nem akart vele tartani, tartoznék hadakozáshoz. Jóllehet az császár indulatját még annakelőtte Belay királynak és az uraknak még Konstancinápolyból hurré tötte vót, de midőn oztán ő maga megjutott, mindőn készöletét és szándékát császárnak nyilvánban megbeszélőtte vót, hogy a szándékba vóna, hogy először Fejérvárát és Sabácztot megvenniye, azután az egész országot el akarná rontani.²

ISTVÁNFI MIKLÓS, a magyarok másik jeles régi történetírója (1535—1615) Kölnben 1622-ben kiadott nagy műve: *Historia de rebus ungaricis* VI. fejezetében ezeket a dolgokat beszéli el: „Ez időben (1519-ben) a már idős *Bélai Barabás*, kit mint mondánk, az előbbi években Ulászló Bajazethez békekötés végett küldött, mindkét uralkodó meghalván, júliusban (a lapszél szerint július 19-én), Lajoshoz visszatért. Ő turnu szeverini parancsnok volt, mely város Havasalföld határán a Dunaparton fekszik, mely helyen a még Traján császár által épített csodálatra méltó hid maradványai láthatók; az ő Konstantinápolyba jövele azon időben esett, midőn Szelim atyját Bajazetet gonoszul megöleté s testvérei ellen szülegyilkos hadat kezdett. És a mint igaz volt, azt mondá: hogy addig fegyverszünetről nem alkudozhat, míg nem látja, hogy a harcz minő véget ér. A táborn fogja tehát követni s majd a harcz mutatja meg, kitől kérendő a fegyverszünet. Győzelmet nyervén sem akart azt engedni addig, míg két szultánt le nem győzött, kiket megölvén, Egyiptomot, Szíriát is birodalmához csatolta. Mely harczok s győzelmekben őt (Bélait) csaknem mindig magával hordá; s végre azon nevezetes csatában is jelen volt, melylyel Memphist bevette s a mamelukokat végkép legyőzte. Azután csaknem két év múlva, mely idő alatt őt mindig szívesen látá, nyolcz évi fegyverszünetet engedvén, visszabocsátá; melyben a magyarokon kívül a velenceziek, a lengyel király, a császár s a többi keresztény fejedelmek is befoglaltatnak; egyedül a rhodus-lovagokat véve ki, kik ellen már akkor világosan harczra készült. De mielőtt azt megindíhatta volna, azon évben, melyben Barabást elbocsátá, ennek eljövetele után félévvel pestisbe esett s az orvosok segélyének daczára meghalt; az Istennek oly ítéletével, hogy noha a haszontalan mahomed eretnekséget követte, ugyanazon helyen, hol kevés évvel atyja ellen bűnösen fegyvert fogott, most meghalván, gonoszságának büntetését vette.

„Barabás azután a Lajos udvarában, mint jeles s mindenki előtt kedves ember végzé életét s a főuraknak sokat beszélt az addig eltöltött, egészen ismeretlen török udvarról, a mamelukok vagy cserkeszek (mindkét néven aligha nevezettek) ügyei s erkölceiről s az egyiptomi földnek a Nilus általi termékenyítéséről, mit a Dunánál nagyobboknak lenni vagy több ágakban a tengerbe folyni tagadott.”³

¹ U. o. 124—5. l.

² U. o. 126—7. l.

³ Eiusdem anni (i. e. 1519) aetate iam adulta, *Barnabas Belaius*, quem superioribus annis ab Vladislao ad Pajazetem induciarum componendarum causa missum esse docuimus, ambobus illis Principibus demortuis, mense Juli (19. Jul.) ad Ludovicum reversus est. Erat is Seuerini oppidi, quod est ad Danubium in finibus Valachiae Montanae situm, praefectus, quo in loco pontis a Trajano imperatore admirabili opere constructi vestigia quaedam adhuc superesse dicuntur; incideratque eius aduentus Constantinopolim in illud tempus, quo Selymus patre Pajazete nefas e medio sublato, imperium per scelus et nefas occupauerat, ac adversus fratres parricidale bellum gerendum susceperat. Et initio sane se prius de concedendis induciis deliberare non posse responderat, quam videret, quonam se belli fortuna inclinaret. Sequeretur igitur castra et tum demum dijudicante Marte cogniturum, a quonam illae petendae forent. Parta vero etiam victoria, nequaquam tamen illum dimittere voluit donec domitis et interfectis duobus Sulthanis, Aegyptum et Syriam imperio suo adjecisset. Quibus in bellis et praeliis fere omnibus illum secum circumtulit: et postremo memorabili etiam illi pugnae interfuit, qua Memphim urbem expugnavit, atque adeo Mammalucorum nomen intereptione deleuit. Deinde septennio fere exacto, cum honorifice ac laute semper habitum concessis octennalibus induciis remisit: in quibus praeter Paunonios, Veneti, Rex Poloniae, Caesar caeterique principes Christiani comprehendebantur; solis exceptis equitibus Rhodiis, in quos iam tum haud obscure bellum moliebatur. Sed priusquam illud inferre potuisset, mense Septembri eius anni, dimidio nimirum anno post dimissum *Barnabam*, in oppido Thraciae Ciuli p estilentem in morbum incidit, et nec quicquam proficientibus medicis extinctus est; tali Dei Optimi Maximi

A jeles férfiú korábbi éveiről a magyar törvények záradékában találunk néhány adatot. Az 1504. éviben már szörényi bán Gerlisthyei Jakab társaságában s az 1514. éviben — tehát átvételében — már Szapolyai Jánossal osztja meg ezt a méltóságot.¹ Sőt arra is van adatunk, hogy a Szelimhez menesztett követség előtt szintén teljesített hasonló természetű megbízatást. Így Ulászló király egy 1507 július 15-én Budán kelt levelében utasítja a székelyeket, hogy III. Bogdán vak moldvai vajdához küldött két követét, névszerint KORLÁTKÖI OSVÁLDOT és BÉLAI BARNABÁST útközben támogatásban és ellátásban részesítsék.²

Noha az öttagú követség vezetőjéről elég körülményesen tájékoztatva vagyunk, a feliratban szintén megnevezett KETEJI vagy inkább KEDEJI SZÉKELY TAMÁSRÓL, a kiben pedig a felirat készítőjét kell felismernünk, semmi adattal sem rendelkezünk. A feliratos emlék keletkezésére vonatkozólag azonban e férfiú nevéből és előnevéből igen fontos következtetés vonható. A SZÉKELY családnév igazolja, hogy abból az erdélyi székely nemzetből való volt, mely a rovásírást ismerte. Ugyanigy erdélyi eredetéről tanuskodik az illetőségét vagy származását jelző KETEJI előnév, mely mögött a székelyföldi (udvarhelyvármegyei) *Kis-Kedét* és *Nagy-Kedét* kell keresnünk. Azt a fehér-nyikómelléki két kis eldugott falut, a melynek közelében másfélszáz esztendő múlva az *enlakai* templom rovásírásos felirata keletkezett.

iudicio, ut quanquam homo vanae et Mahometane stirpis superstitionisque esset, quo loco cum parte paucos ante annos nefarius armis conflixisset, ibidem repente moriens impietatis et sceleris meritis poenas daret.

Barnabás in Ludouici aula deinde multis annis clarus, omnibusque gratus vitam transegit, multaque ei et Proceribus aulae de Turcarum atque Mammalucorum seu Circassorum (utroque enim nomine appellabantur) rebus et moribus, qui antea apud eos erant obscuriores foecunditateque Aegyptii soli et Nili incrementis, atque aliis talibus narrare solebat; quem quidem Danubio maiorem esse, aut latiori alueo, pluribusque quam Danubium ostiis decurrare, et mari misceri, constanter negabat. (*Hist. de rebus ungaricis*. Coloniae Agrippinae, 1622 2° p. 87. A magyar szöveget VÍDOVICH GYÖRGY ford. Debreczen, 1867—1871. I. köt. 104. l.)

¹ *Corpus juris hungarici. Magyar törvénytár 1000—1895.* Millenniumi kiadás, I. kötet (1000—1526) 690. és 740. lap.

² *Székely oklevéltár*, III. köt. Kolozsvárt, 1890. 163. l.

ÖTÖDIK FEJEZET.

SZAMOSKÖZY ISTVÁN ROVÁSÍRÁSOS EMLÉKEI.

I.

A flórenczi rovásírásos könyv hire.

Bocskay végrendelete kétezer forintot biztosított a kolozsvári convent jövedelméből SZAMOSKÖZY udvari történetíró műveinek kiadására, nyomatékmal meghagyva: — „melyeknek kinyomatására, hogy szorgalmatos gondjuk legyen, lelkükre kötöttük a testamentomosoknak és az Istennek széki eleiben idézzük őket érette, hogyha abban híven és szorgalmasan el nem járnak“. Utóda, RÁKÓCZY ZSIGMOND, SZAMOSKÖZYT meghagyta hivatalában, sőt Gyula-Fehérvárott uri házat, Magyar-Gáldon pedig egy vidéki nemesi kuriát is ajándékozott neki — „a hazai történet megírása körül tanusított fényes tehetségeinek jutalmául“.

A művek mégis kéziratban maradtak s a tudós történetíró emlékét is egészen elfedte a feledés fátyola. Nagy történeti műve és sok történeti feljegyzése, néhány történeti tárgyi latin és magyar verse és históriás éneke csak újabban került nyilvánosság elé. SZILÁGYI SÁNDORÉ ÉS SZÁDECZKY LAJOSÉ az érdem, hogy a névtelenül kallódó értékes maradványokat vissza tudták belső okok alapján az elfeledett szerző dicsőségének hódítani.¹

Életében csak egy műve látott napvilágot. E mű Magyarország keleti felének, a régi Dáciaának feliratos emlékeit ismerteti pontos történeti és helyrajzi tájékoztatások kíséretében. Címe: STEPHANUS ZAMOSIUS: *Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum*; ad generosum et illustrem Dominum VOLFGANGUM KOVACHOCIUM, Regni Transsylvaniae Cancellarium summum Patavii apud Laurentium Pasquatum, 1593. A kis 8-rétű páduai kiadást 1598-ban LAZIUS művének függeléke gyanánt követte a Frankfurti 2-rétű kiadás.

E művel kapcsolatban lett ismeretessé, hogy SZAMOSKÖZYT (a ki latin levelei alá ZAMOSIUS nevet szokott jegyezni) KOVACSÓCZY FARKAS erdélyi kaneczellár küldötte a paduai egyetemen tanuló SOMBORY SÁNDORRAL Olaszországba. Ez a küldetés 1591-ben kezdődött s 1593-ban ért véget. Közben meglátogatták Rómát, Flórenczet, Velenczét s az összes jelentékenyebb felső-olaszországi városokat.

Ha tehát tudjuk azt, hogy olaszországi útja előtt SZAMOSKÖZY már ismerte az erdélyi viszonyokat s hogy Flórenczben személyesen is megfordulhatott a Laurenzianának nevezett nagyhercegi könyvtárban, akkor könnyebben megértjük a páduai kiadvány ama nevezetes helyét, mely a székelyek rovásírására vonatkozik. A rendkívül értékes és érdekes följegyzésből eddig csak hibásan fordított szemelvények voltak forgalomba hozva. Ezért idézzük most egész terjedelmében:

„Superest apud hos in Transylvania, genus quoddam vernaculum scribendi, quod ab ἱεραιογράφοις eorum Scythia, iam inde per multa secula posteritati traditum, ac ab Oriente in Europam illatum retinetur. Sicut autem linguarum dissimilitudine Asiatici ab Europeis herci-

¹ SZILÁGYI SÁNDOR: *Szamosközy történeti munkái*. I—III. köt. (Magyar Történelmi Emlékek. II. oszt. Irók, 21., 28., 29. köt.) Budapest, 1877. — Továbbá u. a.: *Szamosközy történeti maradványai*. (Három pótlékkal. U. o. 30. köt.) Budapest, 1880. — Dr. SZÁDECZKY LAJOS: *Szamosközy magyar históriás éneke az 1610-iki Kendy-féle összeskúvésről*. (Századok, 1899. évi foly. 211 - 225. és 310—341. l.)

scuntur, ita et literarum notis scribendique forma per omnia dissident. Nam cum Europaei dextrorsum elementorum figuras ducant, Asiatici sinistrorsus suas pingunt, *καρκενίζοντες*.¹ Ex his duabus scribendi formis ceterae etiam in toto orbe vt originem habent, ita et motus qualitatem alterutram sequuntur. Sola Sicularum scriptura noluit eas leges imitari. Ea enim non vltro citroque, vti Graeca et Hebraea, sed initium a summo faciens, horsum se capessit, literis deorsum tendentibus, ac tam subtili complexione implicatis, ut paucissimis multa absoluantur sententia. Itaque non scriptorio semper atramento, sed particulis oblongis fustellis in quadrum dolatis, cultelli cuspidē veluti stylo literas confertim haerentes insculpunt. Quod genus *ἐγγλυφογραφίας* cum iisdem priscarum literarum notis hucusque temporis penes illos remansit. Talis typi exemplar perquam vetustum integro volumine in Bibliotheca Magni Ducis Heturiae, Florentiae hodie extat, mirandis sane et incognitis Europae literarum notis, charta libris non est opistographa, sed aduersa tantum parte conscripta: verum ita ob subtilitatem papyri tralucēt omnes literae, vt auersa quoque parte non minus quam aduersa legi pariter queant. Non e lineis chartis, quales hodie in vsu, sed Nilotica papyro volumen constat, nec calamo est exaratum sed typo impressum, vbi versuum *συστοιχία*² dependulae, singularibus lineis, per quaelibet interstitia insertis, inter sese distinguuntur. Nec vero ipsi tantum characteres, sed totus etiam codex multam vetustatem omnibus argumentis prę se fert. Vt iam desinant gloriari Europaei de sua cassiterographia³ nuperrime inuenta, cum hic liber ante multa secula impressus literis huic orbi incognitis, Scythas eius rei authores manifeste proclamet.*

(Magyarul: „Fennmaradt ezeknél [t. i. a székelyeknél] Erdélyben valami hazai írásmód, melyről azt tartják, hogy őseiktől, a szkitháktól már századokkal előbb származott át rájuk, az utódokra és hozatott Keletről Európába. De valamint az ázsiaiak nyelvük másfélesége által is különböznek az európaiaktól, ép úgy írásjeleik és írásmódjuk is teljesen eltér ezekétől. Mert míg az európaiak jobbfelé vezetik az írásjeleket, az ázsiaiak balfelé rajzolják a magukét, rákmódra haladva, *καρκενίζοντες*. E két írásmód közül az egyiket követik származásuk szerint a többiek is az egész világon. Csak a székelyek írása nem akarja ezen rendszereket utánozni. Ez ugyanis sem az egyik, sem a másik oldalról nem kezdődik mint a görögöké és zsidóké, hanem felülről kezdődve halad lefelé igazodó betűkkel és oly ügye összevonásokba szövődve, hogy igen kevéssel sok tartalmat fejez ki. Ennek következtében nem is mindig tintával írják, hanem hosszúkás fadarabkákra és négyszögletesre faragott pálczácskákra kőhegygyel stylus gyanánt róják fel a szorosan sorakozó betűket. A rovásírásnak — *ἐγγλυφογραφία* — ez a fajtája, amaz ősi írásjelekkel együtt, napjainkig fennmaradt náluk. Ezen írásmódnak egész kötetre menő nagyon régi példája maradt fenn máig Etruria nagyhercegeének könyvtárában, Flórenczben, valóban csodálatraméltó s egész Európában ismeretlen írásjelekkel; a könyv lapjai nincsenek levélírás szerint mindkét oldalon, hanem csak az egyikben beírva, miért a papír finomsága következtében minden betű annyira átlátszik, hogy a hátoldalon éppen olyan jól el lehet olvasni, mint az első lapon. A kötetben nem ma is használatban levő lenpapír, hanem nilusi papyrus van, tollal sincs írva, hanem nyomtatva van és benne az összefüggő sorok — *συστοιχία* — lefelémenőleg külön vonalakkal vannak az üres közökben egymástól elválasztva. Nemcsak ezek az írásjelek, hanem az egész kódex is annyira magán viseli a nagy régiség minden jegyét, hogy az európaiak már felhagyhatnak a nem rég feltalált ólombetűs könyvnyomtatás dicséretével, minthogy ez a könyv, melyet századokkal ezelőtt, a mai világ szemében ismeretlen betűkkel nyomattak, kiáltóan hirdeti, hogy ennek a mesteriségnek a szkithák voltak feltalálói.“)⁴

A tudós magyar kutató e felfedezését a ritkaságairól híres könyvtár örömmel vehette tudomásul, mert pár év múlva (1595-ben) a páduai ANTONIUS MAGINUS *Geographiae Cl. Ptolomaei Pars II.* című kötetének Erdélyről és a székelyekről szóló 162. lapján, a 17. jegyzetben már e meglepő sorok

¹ Az 1598. évi kiadásban *καρκενίζοντες*. Itt a rákot jelentő *καρκενίος*-ból képzett szó rákmódra menőt kíván jelenteni. Du CANGE: *Glossarium graecitatis*, I. 591. l. a *καρκενίος* szónál megjegyzi: „*καρκενίος* versus retrogados vocant Graeci“.

² Helyesen: *συστοιχία*. E görög szó mellett a „dependulae“ értelmező jelző. — HEGERDUS ISTVÁN conjecturája.

³ A görög *κασσίτερον* „stannum“, „plumbum“ jelentésű szóból alkotva az ólombetűs könyvnyomtatás kifejezésére.

⁴ Az 1593. kiad. 13. a) — 14. b, l., az 1598. kiad. 12 — 13. l.

voltak olvashatók: „Characteres ipsorum (i. e. Siculorum) cum Abyssinis, Hebraicis, Syrisque affinitatem habent, et a dextra ad sinistram more istorum scribunt. Extat talium Characterum liber in Bibliotheca Ducis Florentini“. (Magyarul: „Betűik (t. i. a székelyek betűi) rokonságban vannak az abyssiniaiakéval, héberekével és syrekével, valamint jobbról balra is írnak ugyanazok módja szerint. Egy ilyen betűs könyv van a florenczi herczeg könyvtárában“.)

A magyar rovásírás sorvezetésének irányát SZAMOSKÖZY előtt csak VERANCICS ANTAL (+ 1573) tette szóvá. Megfigyelése egyezik MAGINUSÉVAL; de mivel iratai csak újabban jelentek meg, az olasz tudós véleményének kialakulására befolyást nem gyakorolhattak. MAGINUS egyébként SZAMOSKÖZY páduai kiadványát sem ismerte. Ennek csak örülni lehet, mert így kétségtelen, hogy a könyvet mindketten látták.

Ez azért fontos, mert a medgyesi származású TOPPELTINUS (TÖPPELT) LŐRINCZ, a ki 1653-ban tanult a páduai egyetemen, a florenczi könyvtárban MAGINUST hivatkozva, már eredménytelenül kutatott a székelybetűs könyv után.¹ Sajnos, a könyvet a későbbi kutatók sem tudták megtalálni.² SZAMOSKÖZY újabban felkutatott és kiadott kézirati hagyatékában sincs nyoma a florenczi könyv tüzetesebb ismertetésének. Pedig aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy többi munkái példájára közkézen foroghatott egy olyan kézírata is — minő pl. a néhány rövid törmelékből ismert *De originibus hungaricis* című műve lehetett —, a melyben már a florenczi könyv pontos könyvtári utalása benne volt.³

Annak igazolására, hogy SZAMOSKÖZY *De originibus hungaricis* című műve kézíratos másolatokban is el volt terjedve, egy kevésbbé ismert plagium-vádat említek meg. BENKŐ JÓZSEF Középkorban 1791-ben Bajtán Havának 2-ik napján írott terjedelmes levelében ARANKA GYÖRGYÖT „az Erdélyi Kézírásban lévő, nyomtatatlan Történet Írók Laistromá“-ban két csoportban, az „Esméretesebbek“ és az „Esméretlenebbek“ kézíratairól világosítván fel, az utóbbi csoportban ezt írja:

„6. SZAMOSKÖZY *Origines Hungariae*. Ezt a Munkát kezére kapta volt OTROKOTSI, és semmit ki nem hagyott belőle, hanem bővítette, kivált a' napkeleti nyelvekből, a' magától azon titulus alatt íratott Munkájában. Azért ostrozza NAGY ÁRI JÓSEF híres Papunk, hozzája küldött Levelében, hogy még is SZAMOSKÖZYnek tsak nevét sem említette. Ez aránt is tehát nincs kára a' Tudós Világnak.“⁴ Mig SZAMOSKÖZY kéziratának valamely teljes másolata elő nem kerül, vagy NAGY-ÁRI levelének tartalmát egész terjedelmében meg nem ismerjük, e perben állást foglalni nem lehet. Alább, TELEGDY *Rudimentájáról* szóló fejezetünkben, még foglalkoznunk kell azzal, hogy OTROKOTSI művében csakugyan szó van a székely rovásírásról, a melynek betűsorát a szerző állítólag Velenczéből kapta, de ugyanott bizonyítani is tudjuk majd, hogy OTROKOTSI ismereteit TELEGDY *Rudimentájából* merítette. Egyébként az sem lehetetlen, hogy az elmúlt évszázad folyamán SZAMOSKÖZY és TELEGDY csaknem egykorú feljegyzései már együttesen is forgalomba kerültek. Egy másik titokzatos szerző írásaiban ugyanis a keveredésnek már csakugyan nyoma van.

Értem azt az adalékot, a melylyel utóbb RETTEGI ISTVÁN csinált zavart. A GRÓF TELEKIEK ama könyvtárában, mely ma a M. Tud. Akadémia birtokában van, fenmaradt egy 1740-ben másolt kézírata e czímmel: *Historia Transylvaniae hungaricae per questiones descripta, accedit vetusto exemplari in Bibliotheca M. Ducis Hetruriae existente norma Litterarum Hunnicarum*.⁵ Mähelyütt már megállapítottam, hogy RETTEGI e kéziratában tulajdonképpen HUSZTI ANDRÁS Ó és Új Dáciájának

¹ „MAGINI in Geogr. sub Trans. . . . assertit in Bibliotheca Florentina superesse librum Scythicis litteris conscriptum. Ego vero Florentiis in conclavi Publicae Bibliothecae Magni Ducis Hetruriae sollicito omnes libros versitavi meo tamen desiderio frustratus discessi.“ (*Origines et occasus Transylvanorum*. Lugduni, 1667. 70—71. l.)

² BERZEVICZY ALBERT 1820-ban szintén kutatta, de nem talált nyomára. „A philologicus kéziratok közé helyezett — írja — FRANCISCI DOMINICI DE FOSSIS FLORENTINI *Alphabeta varia*, de ezek között a hunnus betűket héában kerestem.“ *Jegyzetei, a magyar hazánkat illető és a külföldi könyvtárakban található jelességekről*. (Tudományos Gyűjtemény, 1820. évi VI. köt. 56. l. A keresett florenczi könyvről u. o. 46. l.) — A most dúló világháború kitörése után én is kérdést intéztem a Laurenziana könyvtárigazgatóságához, de olasz szövetségeseink hűtlen magatartása miatt választ már nem kaphattam.

³ A gyulafehérvári káptalani levéltár félig elrothadt töredékét említi SZILÁGYI SÁNDOR: *Szamosközy István történelmi maradványai*. IV. köt. 405. l. Ugyanott egy jegyzete „In Origines Ungarorum“ 461. l.

⁴ M. Nemzeti Múzeum, Orsz. Széchenyi-Könyvtár, Ms. Quart. Hung. 1994. f. 5b.

⁵ E példányt először ARANKA GYÖRGY említi, az idézett cím után megjegyezvén: „megvan Sirákon GRÓF TELEKIE JÓZSEF úr ő excellentiája gyűjteményében“. (*A Magyar Nyelv-művelő Társaság munkálatainak első darabja*. Szeged, 1796. 111. és 201. l.)

kivonata és TELEGDÍ JÁNOS *Rudimentájának* kivonata van egybemásolva.¹ De a kettőn kívül okvetlenül ismerte SZAMOSKÖZY *Analectájának* főtebb idézett s valamely elveszett művében, vagy történeti följegyzésében már meg is toldott érdekes adalékát. RETTEGI ugyanis műve 103. lapján a rovásírás bemutatott betűsora elé SZAMOSKÖZY nyomán ezt a felvilágosítást írta: „Typi Exemplar perquam Vetustum, integro Volumine in Bibliotheca Magni Ducis Hetruriae extat. Nilotica Papiro impressum. In Indice ejusdem Libri sic habetur: Liber Vetustus $\tau\omicron\pi\omicron\gamma\rho\alpha\phi\tau\epsilon\iota\varsigma$ Scythicis Literis in Bibliotheca Ducis Hetruriae, qui a Scytharum Caurinorum Principe fertur dono missus Leone X. Pont. Max. Florentiam”. (*Ma-*

gyarul: „A betűk eredetije az etruriai nagyherczeg könyvtárának igen régi ép kötetében van meg, nilusi papirra nyomva. A könyv indexében ez van: Igen régi typographikus könyv szkytha betűkkel az etruriai herczeg könyvtárában, a melyet állítólag a caurinoi (?) szkythák fejedelme küldött X. Leo pápának Florenczbe.”) A Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchényi-Könyvtárának levéltári osztálya újabban szintén birtokába jutott a RETTEGINél szereplő eme szövegrész másolatának. Ebben már hibátlanul olvasható az ajándékozó neve is: „... in indice ejusdem Libri sic habetur: Liber Vetustus $\tau\omicron\pi\omicron\gamma\rho\alpha\phi\tau\epsilon\iota\varsigma$, scithycis literis in Bibliotheca Ducis Hetruriae, qui Tanjo Scytharum Cumanorum Principe fertur dono missus Leoni Xo. P. Max. Florentiam”.² A középszerű hun-népek uralkodójának *tanjo* czíméről DEGUINES nyomán PRAY GYÖRGY: *Annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum*. Bécs, 1761. cz. műve ad felvilágosítást A „kumán scythák fejedelmének” *Tanjo* neve (és nem czíme) itt utólag van betoldva és tévesen is szerepel.

SZAMOSKÖZY e szövege után a folytatás már TELEGDÍ alább bemutatandó *Rudimentájának* kérdései és feleletei nyomán van ekként megszerkesztve:

Q(uaestio). Quot sunt Hunnorum Literae?

R(esponsio). Sunt in universum 31. quarum Figuras, Sonos et Potestates exhibet schema sequens, ut: (Következik a mellékelt 16. sz. ábrán látható betűsor, melyet a szerző azért osztott el négy hasábra, mert a 103. lap alján egymás mellett csak kettőt tudott elhelyezni, a másik kettő pedig a következő 104. lapra került. A betűsor bemutatása után pedig folytatta:)

Q. Qua ratione seu sono pronunciantur?

R. Eodem fere, quo Latinorum Literae, nisi quod apud Hunnos Consonantes sunt omnes Semivocales, et sic pronunciantur quasi singulae Consonantes *E* Vocalem ante se habent, ut

¹ SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*. Budapest, 1909. 258–260. l. (Ethnographia, 1914. 411–414. l.)

² Levélt. Növedéknapló, 1914. 71. sz.

Fig.	Son.	Pot.	Fig.	Son.	Pot.
1. Q.	e.	E.	10. 2.	eg.	G.
2. T.	ed.	D.	11. ⊕.	ef.	F.
3. H.	ets.	Ts.	12. J.	en.	N.
4. A.	etz.	Tz.	13. 3.	em.	M.
5. X.	eb.	B.	14. 0.	ely.	Ly.
6. 4.	a.	A.	15. 7.	el.	L.
7. T.	i.	I.	16. ◇.	ek.	K.
8. Q.	eh.	H.	17. J.	ej.	J.
9. 7.	egy.	Gy.	18. Λ.	es.	S.

Fig.	Son.	Pot.	Fig.	Son.	Pot.
19. H.	er.	R.	26. M.	u.	U.
20. 3.	ep.	P.	27. X.	ety.	Ty.
21. X.	ö.	Ö.	28. Y.	et.	T.
22. S.	o.	O.	29. 7.	esz.	Sz.
23. D.	eny.	Ny.	30. V.	ess.	Ss.
24. M.	ev.	V.	31. H.	ez.	Z.
25. 5.	ü.	Ü.			

16. Rettegi István ABCzéje.

videre est. Ubi notandum etiam: Connexas, ut sunt Gy. Ly. Ny. Ts. Tz. Ty. Ss. Sz. et Diph-
tongos ut ö. ü. unica solum Litera apud illos exprimi.

(Végül a 105. lapon a betűk írásáról is megemlékezve, visszatér SZAMOSKÖZY művére:) De modo
autem scribendi Stephanus Szamosközi Historicus in Analectis Lapidum sic scripsit: (Következik
az a fentebb már idézett rész, a mely bennünket arról értesít, hogy a székely betűket nem mindig
írják, hanem négyszögletű pálczákra késhegygyel róni is szokják.)⁴

Miután nyilvánvaló, hogy RETTEGI szövege SZAMOSKÖZY és TELEGDI műveiből van kompilálva, sietünk
megállapítani még azt is, hogy a mi kútfőitől eltér, vagy a mi kútfőit látszólag kiegészíti, az mind tévedés.

SZAMOSKÖZY idézett műve semmit sem tud arról, hogy a rovásírástól florenczi könyvet X. Leó
pápa valami szkitha eredetű és Tanjo nevű kumán fejedelemtől, vagy valami kaurino-szkitha ural-
kodótól kapta volna. Így aztán az a látszata van a florenczi könyv indexére való hivatkozásnak,
mintha SZAMOSKÖZY ezt az adatot *De originibus hungaricis* című művével utólag hozta volna forga-
lomba. Mivel azonban X. Leó 1521-től 1523-ig ült a pápai trónon, a vele érintkező közép-ázsiai
hun-szkitha *tanjók* pedig a III—IV. században uralkodtak: ezt a szövegpótlást komolyan venni nem
szabad. PRAY főntebb idézett műve nyomán valamely fogyatékos itéletű rajongó eszelhetette ki.

A *Rudimenta* kivonatolásában szintén hiba van. TELEGDI 32 betűje 31-re olvadt, mert a betű-
sorból a *k* mellett feleslegesnek tetsző külön *ak* jegy kimaradt. Ezt azonban nem RETTEGI hagyta ki,
hanem az, a kinek kéziratát már az ő forrása is *ak* nélkül tagolta rövidebb sorokra. Az ő sor-
számozott 1—31. írásjegyének furcsa betűrendje szintén félreértés eredménye. Mert megállapítható,
hogy neki egy ilyen betűcsoportot kellett volna lemásolnia:

E.	D.	Ts.	Tz.	B.	A.
—	L	H.	Gy.	G.	F.
N.	M.	Ly.	L.	K.	J.
S.	R.	P.	Ö.	O.	Ny.
V.	Ü.	U.	Ty.	T.	Sz.
				Ss.	Z.

De mivel nem tudta, hogy ezt nem balról jobbra, hanem jobbról balra kell olvasni, másolata nem-
csak fordított irányú, hanem helytelenül tagolt is lett.

RETTEGI rovásírástól betűsora azonban számos apróbb másolási hibája dacára is igen értékes
marad. TELEGDI *Rudimentájának* alább bemutatandó legrégibb giesseni másolata segítségével meg-
állapítható, hogy ebben egy régi, a giesseninél is régibb hazai másolat nyoma maradt reánk. Ebben
ugyanis még nincs eltorzítva az *u* és nincs hangtanilag rosszul megjelölve a *cz* (ecs), *h* (ah), *u* (v),
ü (w), *v* (eu). Viszont a forrásközösség jeléül ebben is *ss*-el van megjelölve a *zs*; a forrás régiségének
bizonyítékául pedig megállapítható, hogy a TELEGDI *Rudimentájából* származó összes magyarországi
betűsorok közül egyedül RETTEGI írja az *ny*-et úgy, mint a giesseni másoló és a hogyan ez a középkori
bolognai emlékekben is írva van.

SZAMOSKÖZY följegyzésének itt vázolt irodalma a florenczi könyv ügyét máig sem intézte el. Mivel
nekünk sincs kilátásunk arra, hogy a könyvet felkutatni tudjuk, a följegyzés jól értelmezett szöve-
gében kell megtalálnunk az eligazodás fonálát. Ugyanilyen álláspontra helyezkedett már KOMÁROMI
CSIPKÉS GYÖRGY is, midőn 1655-ben Utrechtben kiadott *Hungaria illustrata* című nyelvtani művében
nyomatékkal tagadta, hogy a felülről lenek irányuló függőleges sorvezetés a magyar rovásírás rend-
szerével egyeztethető volna. Ezért szerinte inkább valami más, például függőleges sorvezetéssel írott,
vagy nyomott chinai könyvre kellene gondolnunk.¹ Ha ehhez hozzávesszük még azt is, hogy nem
rongypapírra, hanem nilusi papyrusra nyomott könyvről van szó, akkor csakugyan számolnunk kell
nekünk is azzal az eshetőséggel, hogy SZAMOSKÖZY valamely régi keleti kéziratot vagy xylographot
(nem betűvel, hanem kimetszett lapokkal készített nyomtatványt) nézhetett tévedésből magyar rovás-
írástól nyomtatványnak.

E számvetésben először is a nilusi papyrusra vonatkozó megjegyzést kell tévedésnek minősítenünk.
A mit SZAMOSKÖZY nem rongypapírnak, hanem papyrusnak látott, csakugyan az a jól ismert fényes

¹ TOLDY: *Corpus grammaticorum*. Pest, 1866. 342. l.

keleti papír volt, a melyet növényi rostok finom pépjéből gyártanak s színével, vékonyságával, erezésével a barnás régi papyrusokat utánozzák. A mi pedig a sorvezetést illeti, annyira relativ jelenséggel állunk szemben, hogy SZAMOSKÖZY állítását akár a székely rovásírás jobbról balra irányuló sorvezetésére is vonatkoztathatjuk. Ha ugyanis a látott xylograph-lenyomat durva sorai egy defter-formájú könyv hosszúkás lapjain, nem keresztben, hanem hosszában helyezkedtek el, akkor e lapokat hosszában fordítva kellett volna szemlélni s az imént még függőlegesen álló sorokat jobbról balra kellett volna elolvasni. Ezért tartom természetes jelenségnek, hogy MAGINUS ugyane könyv sorvezetését már nem felülről lefelé, hanem jobbról balra irányulónak látta. Viszont SZAMOSKÖZY szemében már maga a könyvbe nyomott rovásírás is oly szokatlan jelenség volt, hogy mint hosszú rovásbotok ismerője a felülről lefelé irányuló sorvezetés látszatával ép úgy megbarátkozhatott, mint a hogy az ó-török, ó-görög, ó-ital felírtos és a germán runás emlékkövek olvasói is megbarátkoztak azzal, hogy az ő jobbról balra rovott írásuk sorvezetése a hosszúkás emlékköveken felülről lefelé irányuló és többnyire még függőleges vonalakkal is határolt sorvezetéssé változott. Szóval természetesnek tartották, hogy az epigraphiai alkalmazás a sorokat úgy helyezte el, a hogy a felaggatott rovásokon láthatók voltak. Sőt az epigraphiai alkalmazásban eredetileg még a rováson talált bustrophedon is irányt szabhatott. Mert hiszen függőleges sorvezetéssel sokkal könnyebben lehetett a bustrophedon sorait lenek és főnek elolvasni, mint hogyha a vízszintes sorvezetésnél a visszaforduló páros sorok minden betűjét fejtetőre állították.

A kérdés tárgyalt részében azért kell kissé körültekintőknek lennünk, mert az elhamarkodott kétségeskedéssel nyomban visszas helyzetbe jutunk, ha utána azzal is számolni akarunk, hogy SZAMOSKÖZY egyrészt gyakorlott szemű epigraphus volt, másrészt hazája régi rovásírását is kitünően ismerte. Tudta, hogy ezt az ő korában nemcsak írni, hanem még fára róni is szokták. Tudta, hogy az íromba rovott jegyek ügyesen összevonva, kevés metszéssel is sok értelmet ki tudnak fejezni. Mivel ezt előtte sem krónikás, sem emlékiró ilyen értelmesen el nem mondta, ismereteit csakis a rovások megfigyeléseiből meríthette.

Arról, hogy SZAMOSKÖZY a rovást és rovókést kezelni tudta-e, nincs értesülésünk. Nekem úgy tetszik, hogy a flórenczi könyv sorvezetésének megállapítása alkalmával a hosszú rovásbotok bustrophedonos szövegének függőleges helyzetben történő leolvasása irányította. Ámde arról, hogy a rovásírást már tollal is tudta alkalmazni, már két eredeti fogalmazványa tanuskodik. És tegyük hozzá: az egyik az olaszországi út előtti időből származik.

II.

Két rovásírásos emlék.

MIDŐN SZILÁGYI SÁNDOR a M. Tud. Akadémia *Monumenta Hungariae Historica* című vállalatának XXX. kötetétől SZAMOSKÖZY ISTVÁN 1542—1608. évi történeti maradványait 1880-ban kiadta, a bevezetésben többek közt erre is felhívta az olvasók figyelmét: „A székely írással készült följegyzéseket a Bél-féle ABC szerint fejtettem meg: csak 3—4 betű tért el Bélétől, de ezeket nem volt nehéz feloldani. Ezen írást Szamosközy vegyesen használja, hol balról jobbra, hol megfordítva”. (XXI. l.)

A testes kötetre terjedő szövegkiadványban csak két helyen van nyoma rovásírásnak. Elöl a 18. lapon, az 1587. esztendőre vonatkozó följegyzések közt ez a rövid szám olvasható:

Hev. Coll. LXVIII. 282. l. (lehúzva 434.)¹

Beszterczére írt volt lengyel király titkon, hogy Gálfinak elüssék az fejét ezért,
hogy azzal kérkedett volna, hogy Bátorí Zsigmondnak az annya
volna

Jegyzet. A dült betűkkel szedett szavak az úgynevezett hún-székely írással visszafelé vannak írva. A kipontozott helyen mintegy 2—3 szó az olvashatatlanságig ki van húzva. Végül 3 sor hasonló módon van törölve.

¹ *Hevenessy-Collectio*, LXVIII. köt. 282. l. (A lehúzott szám SZAMOSKÖZY eredeti lapszámozása volt.) A budapesti Egyetemi Könyvtár kézírattári osztályában.

Alább, a 216. lapon, az 1604. esztendő gazdag anyagát SZILÁGYI SÁNDOR ezzel a második értékes számmal kezdte meg:

Hev. Coll. LXVIII. 162. (lehúzva 314.)

In Rodolfum caesarem.

Imperium per te capit incrementa Rodolfe,
Hinc etiam Augusti nobile nomen habes.
Scilicet auxisti bellis furialibus orbem,
Auxisti populos peste crudeli (sic!) fame.
Implesti ungaricas diris praedonibus oras,
Dacia pestifero tota latrone scatet.
Nescio tot populos quae rerum copia ditet,
Hoc scio Praga tua quod bene crescit ope.
Quod foris hauritur (sic!), foetura domestica supplet,
Pensas de glupto bellica damna pene.
Nam tot Tindaridas tot paves (sic!) caesarienses (sic!)
Et tot glandivoras continet aula lupas,
Quot neque multifidus variatur cornibus Ister,
Nec tot dives aquis, — cornua Nilus habet.
Perge Rodolfe nothis late subagescere (sic!) natis,
Ne desit laudi materia ampla tuae.

Jegyzet. A megosztott betűkkel szedett szavak székely írással.

Ha meggondoljuk, hogy TELEGDI *Rudimentájának* felfedezése a XVIII. század első felében s az enklaki templomfelirat felfedezése 1864-ben nálunk tudományos esemény számba ment, akkor csakis a tudós kiadó közömbösségének tulajdoníthatjuk azt, hogy a nagy erdélyi történetírónak ez a két rovásírásos följegyzése érdeme szerint át nem plántáltatott a köztudatba. Valójában még a szakembereknek sem volt tudomásuk arról, hogy TELEGDI művének létrejötte előtt, illetőleg (az 1604-kit értve) ettől egészen függetlenül ilyen eredetű fogalmazásában fenmaradt két értékes emlékünkeletkezett.

Tájékozatlan társaim melegségére említem meg, hogy azt a nagy akadályt, a mely az emlékekhez vivő ösvényen minden kutatónak útját állhatta volna, nekem is csak a jelen kiadvány készülése közben sikerült elhárítanom. A források fenti megjelöléséből ugyanis arról értesültünk, hogy a két rovásírásos szöveg a Hevenessy-gyűjtemény 68 ik gyűjtélkes kötetében található meg. Ha tehát tudjuk azt, hogy e gyűjtemény a budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratári osztályában őriztetik, akkor először e könyvtár *Kéziratainak címjegyzékét* kell megtekintenünk. E kiadvány II. részében, mely SZILÁGYI SÁNDOR könyvtárigazgató előszavával 1894-ben jelent meg, a 640. lapon ez olvasható: „*Tomus LXVIII. Iuxta data Catal. M. S. Collect. Hevenes. jam dudum deerrat*“. (68. kötet. A Hevenessy-féle kéziratgyűjtemény lajstromának adatai szerint már régebben eltévedt.)

Szerencsére a szórakozott könyvtárigazgató ezúttal tévesen vádolta meg a vele azonos tudós kiadót. Egy kis utánjárás árán kiderült ugyanis, hogy a címjegyzék elkészítése előtt HEVENESSY óriási gyűjteményének ezt a gyűjtélkes kötetét szétszedték és a maga módján könyvtárilag fel is dolgozták, de a nélkül, hogy a régi lajstromból kitörölték volna. Így jöttünk nyomára, hogy a szétszedett kötetből kiemelt eredetű Szamosközy-iratok 272a. sz. alatt lettek beosztva és az említett *címjegyzék* II. részének 354. lapján is ekként felemlítve: *Fragmentum collectionis Szamosközyanae. Aa. 1590—1608.*

E kötetben a 282. lapon elvégre csakugyan megtaláltuk SZAMOSKÖZYNEK Gálfi Jánosról, Báthory Zsigmond 1593 márczius 8-án megöletett nevelőjéről és udvarmesteréről szóló érdekes följegyzését. A felerészben kitörölt emlék hasonmását a mellékelt 17. sz. ábrán közöljük. Mivel az eredeti szöveg halványabb tintával írott és már ki is fakult sorait a szerző sötétebb tintával törölte ki, gyakorlott szemű palaeographus a megsemmisültnek vélt kényes természetű szövegrészeket is kibetűzheti.¹ Ez az árnyalat a hasonmásban egészen veszendőbe ment. A mi olvasásunk, melyet a hasonmással ellenőrizni nem lehet, egész terjedelmében így hangzik:

¹ Nekem FEJÉRPATÁKY LÁSZLÓ és JAKUBOVICH EMIL m. nemzeti múzeumi kollégáim voltak szívesek segíteni.

In canem clam mordacem, id est, *Zoilum*
Non latrat, tacito sed morfu calcibus instat,
Et facit à tergo vulnere muta famas
Ante fores pergit securus saepe uiator:
Infestis suras dentibus ille petit.
~~Zoile, si canis es, latrato vulnere morde,~~
~~Dulce est insonti crimine nosse reo.~~
Zoile, si canis es, postico vulnere dentes
Abspire; quod contra rodere possis, habes.
Non clandestino, manifesto farpe ueneno,
Dulce est insonti crimine nosse reo.

[illegible]

~~SARSAPILLA~~
Parvus utavis raps, ^{vallance} fabrigg:
Illa dabunt nationibus flamina multa, ~~tunc~~ tuis. Vitis

Szamosközynek Rudolf császár ellen írott verse.

Bezterczere irt volt Lengel kiraly titkon, hogy GYÁLFINAK el | wssék az fejet, ezért hogy azzal kerkedett volna, hogy BÁTORI | ZSIDMONDNAK AZ ANNIÁVAL¹ (törölve: az annyawal hált) volna.

(Törölve: Kendi István úgy beszélt hogy . . . forti vxori debitam | reddere (?) GYÁLFIN² his dixerit ASZONIODIS · FEL · TÁRTANÁ · ÉNNEKEM,³ | es oztan feleségének (?) adata volna ki.)

Ez az 1587-re vonatkozó följegyzés azért fontos, mert a florenczi könyvről szóló 1593-iki szöveg előtt keletkezett. Fontos továbbá azért is, mert TELEGI 1598-ban írott *Rudimentáját* megelőzte. Íme tehát az, a ki a florenczi könyv sorvezetéséről és a rovásírás jellemző összevonásairól nyilatkozott, az nagyon jól tudta, hogy a rovásírás betűi jobbról balra fordulva ugyanilyen irányban fejlődnek sorokká és hogy alkalomadtán 2-3 betű is egygyé tömörül. Arról azonban már nem volt tudomása, hogy van egy külön *ak* jegy, melyet a *-nak* ragban módjában lett volna kétszer alkalmazni.

Bezterczere irt volt Lengel kiraly titkon, hogy GYÁLFINAK el | wssék az fejet, ezért hogy azzal kerkedett volna, hogy BÁTORI | ZSIDMONDNAK AZ ANNIÁVAL¹ (törölve: az annyawal hált) volna.

(Törölve: Kendi István úgy beszélt hogy . . . forti vxori debitam | reddere (?) GYÁLFIN² his dixerit ASZONIODIS · FEL · TÁRTANÁ · ÉNNEKEM,³ | es oztan feleségének (?) adata volna ki.)

17. Szamosközy rovásírásos szövege.

A Rudolf császárra írott latin vers eredeti fogalmazványát a —. sz. külön mellékleten mutatjuk be olvasóinknak. Midőn hibátlanul megfejtett szövegét újra bemutatjuk, előre tudnunk kell, hogy csak a cím van jobbról balra írva. A vers szövegében a rovásírásos szavak már alkalmazkodtak a balról jobbra írott latin szöveg sorvezetéséhez.

IN · RODOLFV̄M · CAESAREM.

Imperium per te capit inerementa RODOLFE,

Hinc etiam Augusti nobile nomen habes.

Scilicet auxisti BELLIS · FV̄RIALIBVS orbem,

Auxisti populos PESTE · KR̄VORE · FABE ·

Implesti Vngaricas DIRIS · PRAEDONIBVS · ŐRAS ·

Dacia PESTIFERO · TOTA · LATRONE · SKATET ·

Nescio tot populos quae rerum copia ditet,

Hoc scio Praga tua quod bene crescit ope.

Quod foris hauritur, FOETV̄RA · DOVESTIKA⁴ · supplet,

Pensas DEGLVPTO bellica damna PENE.

¹ „Boeskey István Báthori Zsigmondnak avunkulusa, azaz Báthori Zsigmond anyjának bátyja, mert Boeskey Erzsébet volt Zsigmond anyja, Boeskey István néneje.“ *Szamosközy történeti maradványai*, 324. l.

² Az AL összerovásában az A jobbra, vagyis visszafelé van fordítva.

³ Jobbról balra írott rész lévén, a sor vége az ASZON szó előtt van.

⁴ SZAMOSKÖZY a szövegben és a lapszálon DOMESTIKA-ra javította. Az M jegyet a szövegben azért írta V-nek, mert a rovásírás betűsorának V jegye teljesen egyezik a latin M betűvel.

Nam tot TINDÁRIDAS, tot PÁRUOS . CAESĀRIONES,
 Et tot GLANDIUŌRAS continet aula LVPAS.
 Quot neque multifidus variatur cornibus Ister,
 Nec tot dives aquis cornua Nilus habet.
 Perge RODOLFE . NOTHIS late SOBOLESCERE natis,
 Ne desid laudi materia ampla tuae.

(Magyarul RÉDEY TIVADAR kollegám fordítása szerint:

Rudolf császárra.

A császárságnak növelése, *Rudolf*, a te műved,
 Érte az Augustus büszke nevét nyered el.
 Tudni 'lik növeléd birodalmad *vésztelei haddal*
S inség, vér, dögvész által a népedet is.
 A magyarok földjét ellepted *beste gazokkal*
S dögletes rablók rejteke Dácia most.
 Nem tudom, ily sokaság a javakból mennyit emészt föl,
 Ámde tudom, Prágád gazdagitod pazarul.
Otthoni fajtádat gyarapítani, szerte harácsolsz,
S mind, ami bőrt lenyuzol, sarcz fejiben fizeted.
 Merthogy az udvarodon *császárfiú, Tindaridáknak*
Serge, meg élődő szajha is annyi henyél,
 Nincs a sok ágba folyó Isternek ilyen sok az ága,
 Bővizű Nilus se ágazik annyi felé.
 Ucczu, *Rudolf, gyarapíts csak e fattyak kedvire minket,*
 Büszke dicsőségnek hogy sose légy szükiben.)

E latin költemény hangja nem szorul mentségre, ha tudjuk, hogy az elveszettnek vélt ország régi udvari történetírója írta. Benne az elbúsult magyar a temetésre megkondított harang szavával búgatja a császárt korholó distichonokat. És a hódítóval perbe szálló szilaj harag és zabolátlan gyűlölet oly szörnyű szavakkal tolmácsoltatja magát, hogy tőlük megdöbbenve, a szerző — latin szövegnél jól meg sem gondolva a dolgot — rovásírásos betűkbe burkolta őket. Így támadt aztán egy csodálatos irodalmi emlékünck: magyar lélektől izzó rovásírásos latin költemény.

HATODIK FEJEZET.

TELEGDI JÁNOS RUDIMENTÁJA 1598-BÓL.

I.

Könyvészeti eligazodás.

TELEGDI JÁNOS nevét a magyar tudomány története számára egyetlen műve, a kéziratban maradt *Rudimenta* őrizte meg. Minden egyéb adalék hián a szerző személyére vonatkozólag művét kell vallatóna fognunk.¹ Ebből tudjuk meg, hogy pár levélre terjedő művecskéjét elkészülte után bemutatta BARANYAI DECSI JÁNOSNAK, a marosvásárhelyi református főiskola híres tanárának. E férfiú írta aztán 1598. márcz. 5-ki kelttel azt a levelet, a melyet TELEGDI műve előtt szintén ki akart nyomtatni.² Vele kívánta igazolni, hogy műve kiadására a megkérdezett tudós bátorította, sőt még „segítségére is volt ebben”. Ezzel igazolta volna továbbá, hogy a könyvecske tartalmát méltó dolog lesz itthon az iskolákban tanítani, határainkon túl pedig mind ama külföldi nemzetekkel is megismertetni, a melyek még nem tudják, hogy szkitha őseinktől az övéknél jóval régibb és tökéletesebb, könnyen megtanulható és rovasra is róható nemzeti írást örököltünk.

A tájékoztatónak szánt levél érintett állításaiból első pillanatra két fontos dolog látszik kibontakozni. Először az, hogy a tudós marosvásárhelyi tanár TELEGDIben esetleg egyik tanítványát gyámoltotta, másodszor pedig az, hogy a kiadásra elkészített művecske meg is jelent. A tüzetesebb vizsgálat azonban a látszatnak éppen az ellenkezőjét fogja bebizonyítani.

¹ JERNEY JÁNOS ezt írja róla: „Telegdi János, korának tanult és nagytekintetű fia, Telegdi Miklós pécsi püspök s az esztergomi érsekség helyettesének rokona, szül. 1574-ben. Az egyházi hivatalokban mint esztergomi nagyprépost, 1608-ban már briznai, később nagyváradai és nitrai püspök, végre 1624-ben mint kalocsai érsek tündöklött; meghalt 1647-ben. E Rudimentákat 24 éves korában, tehát hihetőkép tanulás végett külföldön jártakor (Leydenben) nyomatá”. (Tudománytár. Új foly. VIII. köt. 1840. Értekezések, VIII. sz. *Közlémények a hún-szitha betűkkel írott Turóc vármegyei régiségről* 110. l. jegyz.) — SZABÓ KÁROLY erre ezt a helyes megjegyzést tette: „Ezen állítás irányában némi kételkedést támasztott bennem már maga a nyomtatási hely, Leyden, melynek ekkor virágzott református akadémiáján a katolikus püspök rokona alig tanulhatott. Kétkedésemet még inkább emeli Baranyai Decsi Jánosnak Telegdihez intézett s annak munkája előtt megjelent levele, melyből kitűnik, hogy Telegdi nem sokkal munkája kiadása előtt, az ekkor Marosvásárhelyt lakott Decsivel találkozott, őt ez ügyben megkérdezte s ennek buzdító tanácsára nyomatta aztán ki munkáját Leydenben, hol hihetőleg mint tanuló tartózkodott; bajos ugyanis föltennünk, hogy a pécsi püspök rokona a távol M.-Vásárhelyt lakó református Decsivel bizodalmas viszonyban állott, s ha a munkáját ki akarja adni, épen a leydeni nyomdához fordult volna. Decsi levelének végső szavai: Deus... vos nobiscum ac cum tota ecclesia orthodoxa conservet, ex animo precor — szerintem világos bizonyosságai annak, hogy Telegdinek reformátusnak kellett lenni, miután tudjuk, hogy az orthodoxa ecclesián az akkori reformátusok csak saját egyházukat értették Mindezek alapján bizonyosnak tartom, hogy a székely alphabet kiadója nem egy személy a hasonló kalocsai érsekkel, s azt hiszem, aligha csalódom, ha őt az Erdélyben maig is birtokos Telegdi családból valónak gyanítom.” (Budapesti Szemle. Új foly. V. köt. 1866. *A régi hún-székely írásról* 123. l. jegyz.)

² BOD PÉTER 1766-ban kiadott *Magyar Athenás*-a előszavában egész terjedelmében közölte BARANYAI DECSI levelét. E műve toldalékában pedig csak annyit tudott a főszövegben meg sem említett szerzőről mondani: „TELEGDI JÁNOS előttem arról esméretes, hogy a régi székely vagy szithiai betűkről írt egy könyvecskét *Rudimenta* nevezettel a XVI. század vége felé. („Tollózás és Igazítás” 359. l.)

A *Rudimenta* magyar példának írásmódja a XVI. század végén fennállott szabályokhoz kíván alkalmazkodni. E törekvés dacára néha mégis régies nyomok merülnek fel, máskor pedig az újabb szabályok érvényesítésében történnek botlások. Nyilván azért, mert a szerző 1598. körül már régi ember volt. Így válik érthetővé, hogy a *Rudimenta* nem a székely rovásírás régi emlékeinek és nem a régi írás mibenlétének tanulmányozása eredményeül jött létre, hanem létrejött abból, a mit egy rovásíráshoz még úgy-ahogy értő derék székely a már-már teljesen elfelejtett „szkitha örökség” megmentése és föllevenítése céljából legjobb tudása szerint leirt. Öregemberre valló fogyatékos-ságait alább kell részleteznünk. Itt csak azt említjük meg, hogy a rovásírás ÁBC-jében mindig írásról beszél. A rovás lehetőségét csak BARANYAI DECSI JÁNOS levele említi meg. Ennek lett aztán következménye az, hogy a mű másolói a rovott jegyek formáit a tollal való kísérletezéssel egészen eltorzították; valamint ennek volt végzetes következménye az is, hogy a mindent írásnak tekintő későbbi érdeklődők a rovott régi emlékek figyelembevételét és megmentését egészen elhanyagolták.

A *Rudimenta* megjelenésének ügye szintén tévedésekre adott okot. Noha egyetlen nyomtatott

18. Baranyai Decsi János.*

példánya sem ismeretes, irodalmunkban a legújabb időkig mégis tartotta magát az a hit, hogy 1598-ban Leidenben csakugyan megjelent. E tévedés forrása — a hogy ezt legújabban megállapítanom sikerült! — WALLASZKY PÁL *Conspectus reipublicae litterariae in Hvgaria ab initiis ad nostra vsque tempora delineatus* című Pozsonyban és Lipcsében 1785-ben, másodszor pedig Budán 1808-ban megjelent latin nyelvű irodalomtörténete volt. Az időrendben feltüntetett forrásművek szerzőiről szóló bevezető fejezet elején ugyanis ez olvasható:

„1. Est primus omnium Joannes Telegdi, vir eruditus, qui scripsit schediasma inscriptum: *Rudimenta priscae Hunnorum linguae*, labenti seculo XVI. Exile illud est, quatuor plagulis constans, dedicatum Conrado Dieterico, quod se possidere, celebr. Godofredus Schwarcz liberalitate Chr. Frid. Ayrmanni histor. in Academia Giesensi condam professoris, ex bibliotheca D. Maii iunioris, profitetur in *Initiis Religionis Christianae, inter Hungaros, Ecclesiae Orientali adsertis*, Halae, 1740 §. 66. pag. 77. non minus cel. Daniel Cornides, testantur. Num opusculum id typis in publicum prodierit, pro certo affirmare non possum: Schwarczianum certe illud M. S. exemplar fuit. At vero

mihi ita videtur. Eruditi Lipsienses in recensione operis Beliani, eiusdem argumenti, infra producendi,³ similis faciunt mentionem his verbis: Operae pretium forte fecisset cl. auctor, si tractatum Lugduni Batavor. 1598 in 8 editum, quem non vidisse videtur, in consilium adhibuisset. Et sane favet chronologia. Nam Decius Barovius litteras ad Telegdium, de tractatu hoc scriptas dedit 5. Martii Anno 1598 e foro Sicularum, quas infra producemus.⁴ Saltim editionem hanc oportet esse rarissimam, cum

¹ Megjelent-e Telegdi *Rudimentája* Leidenben? Ethnographia 1915. VI. tűz.

² *Syntagma Institutionum Iuris Imperialis ac Vngarici, quatuor perspicuis quaestionum ac responsionum libris comprehensum, opera et studio JOANNIS DECI BAROVII. Anno Salutis 1593. Impressum Claudiopoli Transylvaniae, typis Heltanis* című 4-rétű, 667 lap terjedelmű művének ama teljes példányában, mely a marosvásárhelyi ref. collegium könyvtárában őriztetik, a Praefatio utáni levélben a szerzőnek itt bemutatott fametszeti képe következik. Alatta ez a nyomtatott sor olvasható: „Vera effigies Joannis Decii Baronii”. Mi a képet Koszcs József: *A marosvásárhelyi evang. reform. collegium története*. (Különlenyomat a Collegium 1883—1888. iskolai Értesítőiből.) Marosvásárhelyt, 1889. 26. lapjának melléklete után közöljük.

³ TELEGDI után BÉL a 8-ik ismertetett szerző.

⁴ Idézett műve első részének *De litteratura hunno-scythica* című első fejezetében a levél szövegét Bod Magyar Athenas-a nyomán egész terjedelmében közli. (1. és 50. l.)

in Hungaria sit visa nemini¹.¹ (*Magyarul*: Mindenek között első Telegdi János, a tudós férfiú, ki a következő művecskét írta a XVI. század végén: *Rudimenta priscae Hunnorum Linguae*. A kis terjedelmű holmíró, mely négy levélből áll s Dietericus Konrádnak van ajánlva, a híres Schwarcz Godofréd *Initiis Religionis etc.* című munkájában azt állítja, hogy Ayrmann Chr. Fr. történetírónak, a giesseni akadémia egykori tanárának szívességéből folyólag az ifj. Mai könyvtárából megszerezte s ugyanezt igazolja a nagyírú Cornides Dániel is. Hogy e művecske nyomtatásban csakugyan megjelent-e, biztosan nem állíthatom; Schwarczé azonban kétségtelenül írott példány volt. Nekem legalább ez a véleményem. A lipcei tudósok Bél ugyanilyen tartalmú, alább megemlíthető munkájának bírálatában hasonlóképpen megemlékeznek róla e szavakkal: Érdemes dolgot végzett volna a derék szerző, ha az 1598-ban Leydenben 8-adrétű formában megjelent dolgozatot, a melyet — úgy látszik — nem látott, figyelemre méltatta volna. Mert az időpont csakugyan talál. Hiszen Baranyai Decsi János ezen dolgozatról szóló, Telegdihez intézett levelét, melyet alább közölni fogunk, 1598. évi márczius 5-én Marosvásárhelyről keltezte. E kiadásnak mindenesetre igen ritkának kell lenni, mert Magyarországon még senki sem látta.)

WALLASZKY idejében még minden olvasója tudta, hogy a lipcei tudósok kritikái az európai tekintélyű *Acta Eruditorum, quae Lipsiae publicantur* pótköteteiben, a *Supplementákban* jelentek meg. Némi utánjárással tehát meg lehetett volna még azt is utólag állapítani, hogy BÉL MÁTYÁS *De vetere literatúra hunno-scythica exercitatio* című 1718-ban Lipcsében megjelent művét az *Actorum Eruditorum Supplementa* 1718—1721. évi VII. kötetének III. füzetében bírálták meg. De arra, hogy valaki a gömöri magányában, Jolsván dolgozó derék vidéki tudósunk idézetét ellenőrizze, senki sem gondolt. Az irodalmi köztudatba zavartalanul befészkelte magát az, hogy TELEGDI műve Leydenben csakugyan megjelent, de utóbb annyira elkallódott, hogy egyetlen példányát sem tudjuk a hazai és külföldi könyvtárakban előkeríteni.

Midőn JERNEY JÁNOS a magyar rovásírás régi irodalmának könyvészeti adalékait összeállította, a sorrendet ekként kezdte meg: „Telegdi Joan. Rudimenta priscae hunnorum linguae, brevibus quaestionibus et responsionibus comprehensa, cum praefatione Epistolari Joannis Decii Barovii ad Telegdium. 1598. Kézirat. Nyomtatásban is megjelent a 4 lapnyi munkácska (Lugduni Batav. 1598. in 8-vo) de már csak irva találhatik, jelesen gróf Telekyek, a nemzeti múzeum könyvtárában s egyebütt². E megállapítás első latin részét, a BARANYAI DECSI levelét is említő latin címet, GRÓF TELEKI SÁMUEL könyvtárának katalogusa hozta forgalomba.³ A többi WALLASZKY fentebb idézett szövegéből való. A későbbi kutatók már JERNEY szövegét olvasták és idézték. Ez volt forrása a magyar bibliographia mesterének, SZABÓ KÁROLYNAK is, aki JERNEY kétnyelvű keverék-szövegét akként egységesítette, hogy a latin címet latin nyelvű könyvészeti adatokkal egészítette ki. Szerinte a titokzatos szerző „mint tanuló, külföldön járván, egy igen érdekes munkácskát adott ki Leydenben, e cím alatt: Joannis Telegdi Rudimenta priscae Hunnorum linguae etc. . . . ad Telegdium. Lugdini Batavorum, 1598. 4-r.⁴ Jellemző, hogy JERNEY 8-rétjét itt 4-rétre kijavítva találjuk. Nyilván azért, mert a Teleki-könyvtár katalogusának évszáma után szintén 4-es szám olvasható. Ez azonban nem a leideni nyomtatvány, hanem a Teleki-könyvtár kéziratának 4-rétjét jelenti.

Arra, hogy ebben a főfontosságú könyvészeti kérdésben WALLASZKY forrását is ellenőrizni kell, JERNEY óta nem gondolt senki. Vagy ha gondolt is, nem tudott nyomára jönni, hogy a leideni adatot JERNEY honnan vette. A mint tarlózásaimban rábukkantam, nyomban felkutattam a BÉL MÁTYÁS könyvről szóló lipcei kritikát, a melyben ámulatomra WALLASZKY fenti idézete helyett ezt a szöveget találtam: „Ceterum operae pretium forte fecisset Cl. Auctor si BONAV. VULCANII libellum *de literis et lingua Getarum sive Gotharum. Lugd. B. 1597, 8 editum*, quem non vidisse videtur, in consilium adhibuisset⁵. Szóval BÉL MÁTYÁSNAK VULCANIUS BONAVENTURA gót betűkről és gót nyelvről szóló Leidenben 1597-ben kinyomatott kis 8-rétű könyvét kellett volna tanulmányozni. TELEGDI könyvről a

¹ Az első és második kiad. 1—2. l.

² Tudománytár, id. köt. 109. l.

³ *Bibliotheca Samuelis com. Teleki de Szék.* Pars. III. Bécs, 1811. 256. l. (Teljes szövege: „Telegdi (Jo.) Elementa lit. veterum Hunnorum, seu priscae Hunnorum linguae rudimenta, brevibus quaestionibus et responsionibus comprehensa, cum Praef. Epistolari Jo. Decii Baronii ad Telegdium. 1598. 4. MS.“)

⁴ Budapesti Szemle, id. köt. 122. l.

⁵ *Actorum Eruditorum Supplementa*, VII. köt. III. füz. 137. l.

lipcei tudósok semmit sem tudtak. Rosszul idézett kritikájukba ezt a vonatkozást valami módon, valami végzetes tévedés, vagy félreértés árán WALLASZKY keverte bele.

A leideni nyomtatvány felkutatásának százesztendőös meddő munkájából a legnagyobb és a legterheesebb rész — sajnos — nekem jutott. A *Rudimenta* külföldi másolatainak kutatása közben ugyanis mindig figyelemmel voltam az esetleg lappangó nyomtatott példányára. Hosszú és fáradságos utánjárással és a megkérdezett európai könyvtárak tudós igazgatóságainak hathatós támogatásával sikerült megállapítanom, hogy TELEGDI JÁNOS e latin nyelvű művét a következő nyugat-európai nagy könyvtárak egyáltalán nem ismerik: *Hollandiában* a leideni, utrechti, groningeni egyetemi és a hágai királyi könyvtár, a *londoni* British Muzeum könyvtára, a *párisi* Bibliothèque Nationale; *Belgiumban* a brüsseli Bibliothèque Royale, a haarleemi városi, a genti városi és egyetemi, a lüttichi városi könyvtár; *Dániában* a kopenhágai királyi és egyetemi könyvtárak; *Svájcban* a baseli egyetemi s a zürichi városi könyvtár; *Németországban* a berlini királyi könyvtár, a müncheni udvari és állami könyvtár, a stuttgarti és düsseldorfi királyi országos könyvtár, a karlsruhei udvari, a wolfenbütteli és gothai hercegi könyvtár, a hannoveri királyi és tartományi könyvtár, a königsbergi és a boroszlói királyi és egyetemi könyvtár, a majna-frankfurti, augsburgi, nürnbergi, ulmi és lübecki városi könyvtár, a lipcei, heidelbergi, bonni, hallei, göttingai és rostocki egyetemi könyvtár; *Ausztriában* a bécsi udvari és egyetemi könyvtár, a krakkói Jagello-könyvtár, a prágai és gráci egyetemi könyvtár.¹

E kutatások folyamán TELEGDI művének két németországi másolata elvégre mégis előkerült. Sikerült megtalálnom a felfedezése után ismét eltűnt értékes giesseni másolatot és a giesseni után készült ismeretlen hamburgi másolatot. Az első sem közvetlenül TELEGDI kézírata nyomán készült ugyan, de megállapítható, hogy a lemásolt példány csak 15—16 évvel volt fiatalabb az eredetinel. Ha tehát tekintetbe vesszük azt, hogy a marosvásárhelyi másolat csonka szövegéből a rovásírásos példák egészen hiányzanak s hogy csonka szövege is átdolgozottnak bizonyult, akkor a giesseni másolatot kell ama fontos kútforrásnak tekintetünk, a mely számunkra TELEGDI *Rudimentáját* a maga teljességében megmentette.

II.

A giesseni másolat.

A giesseni egyetemi könyvtár kézirati példányáról SCHWARTZ GODOFRÉD hazánkfia szerzett először tudomást s ugyanő 1739-ben CH. F. AYRMANN könyvtárigazgató szívesességéből a kézirat másolatát is megszerezte.² E másolat 1764-ben DOBAI SZÉKELY SÁMUEL birtokába jutott. Ezt leírta CORNIDES DÁNIEL, az övét pedig LUGOSSY JÓZSEF másolta le. A M. Tud Akadémia és a M. Nemzeti Múzeum másolatai már LUGOSSY példánya után készültek. Amazt TOLDY FERENCZ 1861-ben íratta le RING ADORJÁNNAL, ezt pedig RÉSŐ ENSEL SÁNDOR írta le.

Mivel a másolatok szövegéből megállapítható, hogy a giesseni példány már másodkézből származott, az újabb kutatások komoly feladatává lett, hogy a hatodikézből származó két budapesti másolatot mellőzve, a giesseni forrást hozzáférhetővé tegyék. Midőn a giesseni egyetemi könyvtárban a másolatok eredetije után kérdezősködtem, azt a választ kaptam, hogy ott a Schwartz-féle másolat eredetijének nyoma veszett. De e megállapítással szemben még mindig reményt nyújthatott az a körülmény, hogy I. VAL. ADRIAN 1840-ben megjelent katalogusa a gyűjtélkes kötetek kézíratait külön címek szerint nem sorolja fel. Mikor kiderült, hogy a nyugat-európai és közép-európai nagy könyvtárak közt csak a hamburgi városi könyvtárnak van Telegdi-másolata; mikor kiderült továbbá az is, hogy ez a másolat sem azonos azzal, a melyet 1739-ben SCHWARTZ GODOFRÉD számára lemásoltak: a giesseni könyvtár igazgatóságának megküldtem azt a füzetemet, a melyben a hamburgi másolatot

¹ SEBESTYÉN: *Telegdi János 1598-iki Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi másolata*. Magyar Könyvszemle, Új foly. 1903. XI. kötet. 247. l. (A különlenyomatban 12. l.) — U. a.: *Rovás és rovásírás*, 203. s köv. l. (Ethnographia, 1904. 256. l.)

² SCHWARTZ G.: *Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta*. Hale Magdeh. 1740. 77. l.

tüzetesen ismertettem.¹ E füzet hasonmásai segítségével sikerült aztán a XIII. számú gyűjtéléses kötetben TELEGDI művének keresett másolatát itt ismét megtalálni.²

A rendelkezésünkre álló későbbi másolatokból már megtudtuk, hogy a giesseni példány cím-lapjának vallomása szerint TELEGDI művét DIETERICH KONRÁD ulmi superintendens számára egy SZANCHI M. LÁSZLÓ nevű magyar másolta le. DIETERICH KONRÁD 1614-től 1639-ben bekövetkezett haláláig volt ulmi superintendens. Ezt megelőzőleg 1607-től 1614-ig theológiát tanított a giesseni egyetemen s egy-idejűleg a paedagogiumnak is igazgatója volt. Nagyon valószínű, hogy a SZANCHI M. LÁSZLÓ nevű magyar itt egyik tanítványa volt³ s így a kézirat létrejötté DIETERICH távozása idejére, vagyis 1614. tájára teendő.

Az említett másolatokból továbbá megállapítható, hogy a giesseni példány már nem lehetett SZANCHI eredeti kézírata. Hiszen a címlaphoz írott jegyzet BAUDRANDUS M. A. 1695-ben megjelent földrajzi lexikonára és ennek nyomán az erdélyi TOPPELTINUS LÓRINCZ 1667-ben kiadott *Origines et occasus Transsylvanorum* című művére utal. Nem lehet a magyar másoló kézírata azért sem, mert a címlapon éppen a magyar másoló neve van elvéve, a címlap jegyzetében pedig a magyar másoló semmi esetre sem mondhatná, hogy az ő anyanyelvén nevezik a székelyeket németül „Zeckler“-nek.

A giesseni XIII. sz. gyűjtéléses kötetről már ADRIAN katalogusa jelzi, hogy a Mai-könyvtárból való s hogy Mai J. H. filológiai iratgyűjteményét foglalja magában. A kötet tartalma még azt is elárulja, hogy tulajdonosa nem IDŐSB MAI JÁNOS HENRIK, a giesseni egyetem 1688-tól tanító s 1719-ben elhunyt theológiai tanára, hanem az a keleti kéziratokat gyűjtő IFJABB MAI JÁNOS HENRIK volt, a ki ugyanitt 1709 óta görög nyelvet tanított. Mivel e tanszéken utóda volt DIETERICH KONRÁD superintendens unokaöccsének, az 1650-től 1669-ig Giessenben tartózkodó DIETERICH JÁNOS KONRÁDNAK, mint gyűjtő könnyen értesülhetett arról, hogy elődje hagyatékában egy lemásolásra érdemes, exotikus emlék van. Mivel tehát a hamburgi másolat az IFJABB MAI példánya után 1714-ben készült, a késői giesseni példánynak 1709 és 1714 közt kellett létrejönni.

A szerencsésen megkerült giesseni kézirat címlapját és TELEGDITől származó rovásírásos részeit XIII—XVIII. sz. némileg kibővített méretű hasonmásainkon mutatjuk be olvasóinknak. A *Rudimentának* BARANYAI DECSI levelével kiegészített latin szövegét, a rovásírásos részek megfejtését és a latin szöveg magyar fordítását egész terjedelemben adjuk, a mint következik:

¹ SEBESTYÉN: *Telegdi János Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata*. Huszonegy szöveg közé nyomott ábrával. Budapest, 1903. (Különlenyomat a *Magyar Könyvszemle*, új foly. 1903. XI. köt. 247—280. l.)

² ADRIAN: *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Academiae Giessensis*. Francofurti ad Moenum, 1840. 5. l. így szerepelteti a jelzett gyűjtéléses kötetet: „No. XIII. Codex chartaceus saec. XVIII foliorum 317., quorum plura vacua sunt. Continentur: Io. H. Maii jun. *Collectanea philologica*. E bibliotheca Maiiana.) — Itt említjük meg, hogy e gyűjtéléses kötetnek következő tartalma van: I. Írókról szóló latin nyelvű jegyzetek, elől betűrendes mutatóval. 1—229. l. — II. Latin nyelvű jegyzetek a görög philosophia köréből 231—293. l. — III. Görög etymologiai kísérletek latin nyelven. (A π—ω betűs rész töredéke.) 295—316. l. — IV. A chald, samaritan, török, arab, persa, latin stb. nyelvekre vonatkozó jegyzetek. 319—401. l. — V. De occasione et scopo praeconis salvis. 304—436. l. — VI. RVDIMENTA Priscæ HVNNORVM linguae breuibz quaestionibus ac responsionibus comprehensa opera et studio IOANNIS THELEGDI. Nunc in gratiam Reu. ac Clarissimi CONR. DIETERICI SS. Theol. D. Ecclesiarum Vmanarum Superintendentis descripta per Ladislaum M. Szanchii (törölve: -chij) Vngarum 339—446. l. (22×18.3 cm). — VII. מעשה חלום מליצאסבורד (Nikolsburgi démontörténet). Egy 1696-iki amsterdami kiadvány után készült másolat. 441—463. l. — VIII. Tractatus Chagagia. 467—490. l. — IX. Constitutiones de Votis. 491—560. l. — X. Responsum. Giessen, 24. martii, 1710. Bielenfeld autor. (A giesseni egyetem theológiai facultásának német nyelvű válasza egy névtelen támadásra.) 561—572. l. — XI. Letzte Stunden Frauen Maria Helena Wagnerin, geborene Mayin. 6. Februar. Anno 1728. 573—591. l. — XII. Hecate Sacrum etc. V. Idus Januarias 1721. (Latin nyelvű halotti búcsúztató.). 593—596. lap.

³ Sajnos, a giesseni egyetem matriculájának 1612—3. évi névsora elveszett, az előző évekében pedig SZANCHI neve nem fordul elő. KLEVITZ, E. und EBEL, K.: *Die Matrikel der Universität Giessen 1608—1707*. Giessen, 1898. 170—194. lap.

RVDIMENTA

Priscae HVNNORUM linguae

breuibus quaestionibus ac responsionibus | comprehensa |
opera et studio

IOANNIS THELEGDI.

Nunc in gratiam

Reu. ac CLarissimi CONR. DIETERICI

SS. Theol. D. Ecclesiarum VImanarum | Superintendentis |

descripta

per

Ladislaum M. Szanchii

Vngarum.

NB. Hunnorum et Sicularum lingua hic intelligitur, qua vtuntur populi quidam Transsylvaniae, de quibus ita *Michael Antonius Baudrandus* in Lexico Geographico; Siculi populi sunt Transsylvaniae regionis, qui in patria lingua *Szekhely* dicuntur, Dacice Zeckeli (nostra lingua Zedler) a sedium l. districtus occupatione, quod post primorum Hunnorum eruptionem, pulsus e Panonia Scythis,* quaedam ipsorum pars in extremum Transsylvaniae angulum confugit, quem etiam hodie tenent; vnde Siculi orta est dictio, teste Laurentio Topeltino Transylvano etc.

* Conf. *Zosim.* IV. 20. p. 386. s. (Későbbi folytatás). Multa de his Siculis in *Nicol. Olahi* Attila, inserto *Bonfinii* rebus Vngaricis pag. 135. s. | 440.

Ioannes Decius Baronius

Ioanni Thelegdio S(alutem) P(lurimam) D(icit).

Quum nuper mihi exhibuisses litteraturam tuam Scyticam, et an dignam publicatione eam iudicarem interrogasses; non solum honestos hac in re conatus tuos laudavi, sed etiam, vt

(*Magyarul*: A HUNOK régi nyelvének ELEMEL. Rövid kérdésekben és feleletekben összefoglalva írta THELEGDI JÁNOS. Most pedig főtisztelendő és nagytekintetű DIETERICUS KONRÁDNAK, a szent hittudományok doktorának és az ulmi egyház superintendensének lemásolta SZANCHI M. LÁSZLÓ magyar.

Jegyzet. Itt a hunnok és székelyek nyelve értetődik, melyet Erdély némely népei használnak, s melyről BAUDRANDUS MIHÁLY ANTAL így ír a Geografiai Lexiconban: A székelyek az erdélyi tájak népei, kiket anyanyelvükön *Szekhely*-eknek neveznek. Dácul: Zeekeli-nek (a mi nyelvünkön Zedler-nek) a kerület székeinek foglalásáért, mert a hunnok első kitörése után, kiűzvé Pannoniából a szkithákat,¹ ezeknek egy része Erdély legszélső szögébe menekült, melyet még ma is birtokukban tartanak; innen származik a „székely” elnevezés, az erdélyi Topeltinus Lőrincz tanúsága szerint.

Baranyai Decsi János Thelegdi Jánosnak minden jót kíván.

Midőn nekem a minap scyta ábéczedet átnyújtottad és megkérdezted, méltónak tartanám-e a közzétételre, nemcsak ez ügyben kifejtett tiszteletre méltó törekvéseidet dicsértem, hanem azon munkálkodtam, hogy mihamar közrebocsásd, és segítségedre is voltam ebben. Nem kételkedem ugyan, hogy sokak előtt kicsinyesnek és gyermekiesnek látszik az időt ezen betűk terjesztésével és tanulásával tölteni: én mégis teljesen ellenkező véleményen vagyok és a dolgot méltónak tartom arra, hogy ne csak a mi népünk, hanem a külföldi nemzetek is megismerjék. Először is, mert ha minden egyéb okoskodás cserben hagyja bennünket, magukból ezen iratokból bizonyosan megállapíthatnók, hogy a magyar nép sokkal régebbi és azon kelet-ázsiai scytáktól származik, a kikről azt olvassuk, hogy Cýrust, Dariust és más igen nagy hatalmú uralkodókat is legyőzték. Mert, miként a héberek, syrek,

¹ V. 6. ZOSIM. IV. k. 386. l. Sok van ezen székelyekről OLAH MIKLÓS: Attilájában, idézve BONFINIUS Rerum Vngaricarum-jának 135. l.

PROLOGUS

Prisae HUNGARICA linguae

brevibus questionibus ac responsionibus
comprehensa

opera et studio

IOANNIS THELEGI.

Nunc in gratiam

Rec. ac Classici CONR. DIEDERICI

SS. theol. D. Ecclesiarum Romanarum
Superintendentis

Descripta

per

Ladislauum M. Szarabjuchii.

Vngarum.

13. Hungarica et Sclavonica lingua hic intelligitur, quae utrumque populi quibus Transylvaniae, et
Sclavoniae in legibus Geographicis. Sclavi populi sunt Transylvanicae regionis, qui in
Sclavonica lingua Sclavice dicuntur. Dicitur Zepfeli (sclavica lingua Sclavice) a sedibus huius
suis occupatione, quod post primorum Hunnorum eruptionem, pallas e Panonia Sclavice
quandam ipsorum pars in ephemeris Transylvanicae angula confugit, quem etiam hodie se
rent, unde Sclavi ortu est Sclavia, hodie Sclavonia Transylvanica est
et conf. Zepf. 14. 2a. p. 206. f. Sclavi ortu est Sclavia, hodie Sclavonia Transylvanica est

A giesseni másolat címlapja.

De litteris Humorum, quae vulgo litterae
Siculorum vocantur.

Quot sunt Humorum litterae?

Siculorum transylvanorum litterae in universum sunt XXXII. quae initium
a dextra facientes sinistrorsum tendunt hoc modo.

ah egi egg ef e ed essi ecs ob at
X f K ⊕ 2 4 H 11 ↑ × q
o o eni en em eli el ak ek ei i
X 5 d 7 8 9 10 12 13 14 15 16 17
es 18 eu w v eli et 20 es er ep
ψ H M 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32

Quomodo pronuntiantur?

Horum characterum sonum seu pronuntiationem facillime absq. vna voce
perdisces, si cum Latinis characteribus conferas; parum n. ab eorum
enuntiatione differunt, nisi quod Latini sues consonantes bifariam effert.
Quaedam enim ita sonum edunt, ac si vocalem post se habeant, ut be,
ce, de, ge, ka, pa, te, re; quaedam vero vocalem in initio apprimunt
videntur, ut ef, el, em, en, es, es. Siculi autem vna tantum modo
effert, quae singulae consonantes vocalem e ante se habent,
ut el, ecs, esi, ed, ef, egg, egi, ek, el, al, em, en, eni, ep, er,
es, es, et, eti, eff.

Cur litterae Siculorum sunt Latinis plures?

Si te in primis hoc ab ediscendo absterreat, quod litterae Siculorum in
tantum excrevant, numerum Latinorum excedant, venire tibi in mentem
debet, Romanas litteras ad enuntiationem nativi, seu sermonis esse
insufficientes, unde cogimur litteris quibusdam, ut e, g, l, n, t
vim inferre, et addita q (quod ego gravi tono malui indicare) no-
tare) i vocali in obsequium nostrae linguae trahere, ut gemolte
l'anna valias. Similiter & duarum vocalium sonum o et v trans-
ferimus & scribimus o v, ut ox ul ok. Siculi autem harum
omnium laeo peudiores characteres habent, ut max. videlicet. Quin
et Romani in duobus characteribus porphus deficient, unde formam
& usum vocalium i et u. ante aliam vocalem mutant, hoc modo
justus vipers vivet. At Siculi horum laeo habent suum suum

7 8 M quae vim consonantium habent, et semper ante voca-
lem ponuntur, uti: 3M 2 3 9 11 9M 12 3 9 7
neve vala Ianos.

Quomodo pronuntiatur uniuersae litterae?

Iam bonum alphabetum iuxta pronuntiationem, seu obtusioris soni hoc modo effertur.

et, eb, ec, ec', ed, ef, eg, eg', eh, i, ei, ef, ah, fl, el', fon, fn,
ea', o, o', ep, fr, ez, ez', et, et', eu, ez, ez'. +43

Dic regulam de notatione litterarum?

Quae apud Latinos eodem sonu effertur, ut f, l, m, n, r, s. absque vocali simpliciter notantur, notata habes, ut facilius intelligas; ceteris deo additis notatis, quae pronuntiatio edisci possit.

Quomodo diuiduntur litterae Rudorum?

In vocales et consonantes.

Quae sunt consonantes?

Viginti tres.

D C B O A Z O X # A @ + # ↑ X
ψ Η * γ Ι Λ Η Ε

Quomodo diuiduntur consonantes?

In simplices et mixtas.

Quae sunt simplices?

Decem et octo.

γ Ι Λ Η Ε C B A Z O X # A @ + # ↑ X
ψ Η

Quae sunt mixtae?

Quinque. * D O # #

eti oni eli egi ecri.

In dictae quod mixtum cum i vocali sonum dunt.

Quae est observatio de mixtis consonantibus?

Quoniam in nostra lingua utimur Latinis characteribus (ut supra quod notui) consonantibus quibusdam, quos perfectius ad nativi sermonis enunciationem sonum referant, solemus accentum grauem adponere, ut, e', g', l', m', n', d' si autem peculiares litteras habent

X q z q D B C O C B M O q # + q z q #
nialat zolrom galya cenn

q x q
atia.

Quid ad observandum de littera | ?

Varium aliquem simplicissimum duarum consonantium vim ceteris debere debet, qualem in vernacula lingua litterae s. addimus z, ut zenofeg, zopsegh. Sicuti simplici littera scribunt, ut

1573
Szeged.

A 31 y 31
 Szentseg

Quot sunt vocales?

Novem.

m 4 8 x 5 7 f 2 q
 v " u k o o ei e a

Quid Viferant

7. et 8.

Nihil different, nisi quod
 ab a sequitur, utrumque commodius possit, et in fine semper corrigitur.

39249

529

adnak

akkor

Quid differunt ψ et ψ ?

Posterioribus duos ambientes ψ et φ inter se differentes, suppositis exemplis facile reprehendere poteris.

१०१५

$$+Ax \neq$$

Fallia

301 d

De Abbréviationibus.

Quae est ratio abbreviationis litterarum apud Graecos?

Stabant Siculi sylvas quædam brevitatis causa inmensas, cum quoniam lateribus con-
sonantium vocales inferrent, ut

Handwritten musical notation on a single staff, featuring various notes and rests, with some notes labeled with letters (a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, w, x, y, z) and numbers (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100).

Ad ita sunt observandae istae syllabae, ne regulam collectionis confundant.

ЭН Х

491X

But

Boles

Tales ^{totae} ~~folliculae~~ ^{plures} ~~officij~~ possunt pro dignitate scriptor^{um} tandem
vix doceri.

Suntne & alii abbreviationis modi?

Sunt et aliae abbreviatioes, quae duae consonantes in unum coarctantur, fere absque vocalibus, quibus tamen dictionibus vocales adduntur, ut:

2 4 7 2 3 7 3
 2 4 7 2 3 7 3
 2 4 7 2 3 7 3

primo quoque tempore promulgares, et auctor et adiutor fui. Etsi enim non dubito, quin ludicrum et puerile videatur non paucis, tempus in hisce litteris uel propagandis uel etiam discendis consumere: tamen ego prorsus diuersum sentio, remque dignam esse iudico, quae non solum nostrae genti, sed etiam exteris nationibus innotescat. Primum enim si aliae omnes coniecturae nos deficerent, ex his tamen solis litteris certo colligere possemus, gentem Vngaricam esse longe antiquissimam, et ab orientalibus illis Asiaticisque Scytis oriundam a quibus Cyrum, Darium et alios potentissimos Monarchas deuictos legimus. Nam sicut Hebraei, Syri, Chaldaei, Arabes et Turcae, caeterique Orientales a dextra sinistram versus, contra Graecorum, Latinorumque morem, exarant suas litteras: ita etiam haec nostra elementa simili ratione scribuntur. Id quod vel ex eo patet, quod non solum communem pronuntiandi atque scribendi inflectendique cum Hebraeis rationem nostri habeant, sed etiam sexcenta et amplius vocabula reperiantur quae tam apud Ebraeos, quam apud nos eandem paene significationem obtineant. Deinde, vt haec nihil ad huius litteraturae commendationem faciant; tamen honestissimum semper habitum est, vnamquamque gentem peculiari litteratura vti atque frui. Videmus enim paucissimas esse gentes, alioquin ciuilitate et potentia excellentes, quae peculiaribus litteris linguas suas exprimere possent. Nam certe nec Itali, nec Hispani, nec Galli, nec Germani habent proprios characteres, sed omnium eorum populorum litterae ex Latina lingua, tamquam fonte, promanarunt, Graeci quidem gloriati sunt, se ex Phoenicia litteras, nescio quot, attulisse, alias vero ex gruuum volatu excogitasse, in eumque ordinem, quem nunc videmus, digessisse. Vnde non erubescunt inuentionem Philosophiae atque omnis scientiae et antiquitatis sibi arrogare. Sed vel hae ipsae litterae nostrae fabulas eorum abunde refutant, ac certis testimoniis demonstrant, Asiaticos Scythas et vetustiores ipsis, et populo Dei longe propinquiores fuisse, veteremque sapientiam ab Hebraeis ad Asiaticos, et ab his ad Graecos demum promanasse. Iam uero si uel numerum litterarum nostrarum spectes, omnes aliarum gentium characteres superant, uel elegantiam consideres nullis exterorum elementis cedent, in hoc uero longis etiam parasangis superant, quod et sine punctis scribuntur, et pronuntiationes omnes multo quam aliae litterae perfectius exprimant, et denique facilius addiscantur. Graecam, Ebraeam, Latinam linguam toto vitae curriculo vix mediocriter addiscere possumus, Germanicam, Gallicam, Hispanicam, difficillime imbibimus, et ad eas ex | 441. arte

chaldok, arabok és törökök és a többi keleti népek — a görögök és rómaiak szokásával ellentétben — jobbról balra írják betűiket; úgy a mi betűink is hasonló módon iratnak. Kiválglik ez nemcsak abból, hogy kiejtésünk, írásunk és szóhajtogatásunk módja közös a héberekével, hanem hatszáznál több szavunk is van, melynek úgy a hébereknél, mint nálunk, majdnem azonos jelentése van. Továbbá — jöllehet ezek mit sem jelentenek ezen ábécze ajánlására — mégis mindenkor becsületére vált bármely nemzetnek, ha az tulajdon írásával élt és annak hasznát vette. Azt látjuk ugyanis, hogy csak igen kevés, egyébként műveltség és hatalom tekintetében kiváló nemzet van, a mely saját betűivel tolmácsolhatná nyelvét. Mert kétségtelen, hogy se az olaszoknak, se a spanyoloknak, se a francziáknak, se a németeknek nincsenek saját írásjeleik, hanem mindezen népek betűi, közös forrásból, a latinból erednek. Dicsekedtek ugyan a görögök, hogy ők, tudom is én hány betűt, Phöniciából hoztak magukkal, másokat azonban a darvak repülésének megfigyeléséből eszeltek ki és soroztak azon rendbe, melyben most látható. Innen van, hogy nem átalják maguknak tulajdonítani a bölcsélet és minden tudomány és régiség feltalálását. Pedig már a mi betűink is bőven megczáfolják meséiket és biztos adatokkal bizonyítják azt, hogy egyrészt az ázsiai scythák náluk régebbiek, másrészt, hogy ezek az Isten népéhez sokkal közelebb állottak és hogy a régi bölcsészet a héberektől az ázsiai népekhez és csak ezektől került végre a görögökhöz. Már pedig akár betűink számát tekinted, minden más nemzetek írásjegyeit fölülmulják, akár szépségüket veszed szemügyre, a külföldiek semmiféle betűnél sem állanak hátrább, abban a tekintetben pedig messze fölül is mulják, hogy egyrészt ékezés nélkül iratnak, másrészt minden egyéb betűknél tökéletesebben fejezik ki összes beszédhangjainkat és végül könnyebben is sajátíthatók el. A görög, héber, latin nyelveket egész életünkön át alig tanulhatjuk meg középszerűen, a németet, francziát, spanyolt igen nehezen sajátítjuk el, és mesterséges megértésükhöz sok könyvre, sok költségre, papirosra, író tollra, tintára és mit tudom én még mi más minden eszközre van szükségünk. Ezen betűinket bárki igen rövid

percipiendas, multis libris, multis expensis, papyro, calamo, atramento, et nescio quibus aliis multiplicibus instrumentis opus habemus. Has nostras litteras facillime quis addiscere potest breuissimo tempore, easque sine vllis libris, calamo, atramento, papyro, vel lignis, instar scythalae Lacedaemonicae, uel aliis quibusuis materiis, nullo negotio inscribere. Quamobrem dignas hasce litteras iudico esse, quae nonsolum in omnibus scholis pueris proponantur, et instillentur, sed etiam quas omnium ordinum homines nostrates pueri, senes, viri, mulieres, nobiles ac rustici, breuiter, omnes qui Vngaros se nominare volunt, addiscant. Laudo igitur propositum tuum, quod haec linguae Scythicae rudimenta collegeris, et discere volentibus communicare volueris. Etsi enim breuiora sunt ac rudiora, quam forte quis desideraret; tamen non diffido, quin alii quoque reperiantur, qui hoc exemplo haec linguae nostrae praecepta amplificare, et exactius tradere velint. *Ianus* ille *Pannonius*, episcopus Quinqueecclesiensis nostrorum Poëtarum celeberrimus, quum tanta doctrina et auctoritate praeditus fuisset, tamen non erubuit, Vngaricam Grammaticam conscribere; eam, si maiorum nostrorum negligentia non amissemus, haberemus certe, quo in hoc quoque studii genere gloriaremur. Nunc quum illa interciderit, et tu recte facis, qui nostrae gentis litteraturam ab obliuione vindicare studes, et alii maximis forent digni laudibus, si Vngaricam grammaticam natiuorumque vocabulorum et proverbiorum origines ad praescriptum artis elaborarent, vt si iam cum Graecis patriam magna ex parte amisimus, et ni Deus pro sua clementia auerruncet, amissuri totam videmur, saltem linguam et res gestas ac litteraturam immortalitati consecremus. Quanquam si id quod sentio fateri licet, meliora omnia, de interitu imperii Turcici spero, augurorque hanc diuinitus gloriam nostrae genti reseruatum, vt non multo post armis Vngaricis Dei beneficio Turcica potentia inclinetur. Quod vt Deus pro sua clementia faxit, vos et nobiscum totam Ecclesiam orthodoxam conservet ex animo precor.

Datum ex foro Siculorum, quinto die Mart. An. 1598. | 442.

idő alatt igen könnyen és pedig bármely könyv, toll, tinta, papiros nélkül akár lacedaemon hengerhez hasonló fára, akár valamely más anyagra írni (beróni) nagyobb fáradság nélkül megtanulhatja. Miért is ezen betűket nemcsak arra tartom érdemeseknek, hogy minden iskolákban tanítsák és a gyermekekbe csepegtessék, hanem arra is, hogy minden rendű honfitársunk, gyermekek, öregek, férfiak, asszonyok, nemesek és parasztok, egy szóval: mindazok, kik azt akarják, hogy magyarnak neveztesse, tanulják meg. Dicsérem tehát szándékomat, hogy a scytha nyelv ezen elemeit összegyűjtöd és a tanulni szándékozók részére közzé akarod tenni. Mert, bár rövidebbek és kezdetlegesebbek, mintsem talán némelyek óhajtanák; mégis bízom, hogy akadnak mások is, kik e példa nyomán nyelvünk szabályait gyarapítani és tüzetesebben tanítani kívánják. Ama *Janus Pannonius* pécsi püspök, költőink leghíresebbje, hatalmas tudománya és tekintélye daczára sem röstelt magyar nyelv-tant írni; melyet, ha őseink gondatlansága folytán el nem vesztettünk volna, bizonyára a tudomány ezen ágában is volna mivel dicsekednünk. Most, minthogy az elveszett, helyesen cselekszel, ha azon vagy, hogy nemzetünk írástudományát megmentsd az elfeledéstől, és mások is nagy dicséretre lennének méltók, ha a magyar nyelvtant és ősi szavaink és szólásmódjaink eredetét tudományos rendszerrel megírnák,¹ hogy — ha már a görögökkel együtt hazánkat javarészt elvesztettük és hacsak az isteni kegyelem meg nem könyörül, úgy látszik, elvesztjük az egészet — legalább nyelvünket, történetünket és írástudományunkat örökítsük meg. Ámbár, ha szabad kimondanom, a mit gondolok, a török uralom bukásától minden jót várok és megjóslok, hogy az a dicsőség a mi nemzetünk részére van Isten rendeléséből föntartva, hogy nem sok idő multán Isten jóvoltából magyar fegyver előtt bukják el a török hatalom. Hogy ezt Isten az ő kegyességéből megadja, titeket velünk és az egész igazhitű egyházzal megtartsom, szivemből kívánom.

Kelt Székelyvásárhelyt (Marosvásárhelyt), 1598. évi márczius 5-én.

¹ Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy *Baranyai Decsi J.* ebben az évben kiadott egy vegyes nyelvű közmondás-gyűjteményt e címen: *Adagiorm graecolatino vngaricorm Chiliades quinque*. Bártfa, 1598.

De litteris Hunnorum, quae vulgo litterae Siculorum vocantur.

Quot sunt Hunnorum litterae?

Siculorum Transsylvanorum litterae in vniversum sunt XXXII. quae initium a dextra facientes sinistrorsum tendunt hoc modo:

<i>ah</i> H	<i>egi</i> GY	<i>egg</i> G	<i>ef</i> F	<i>e</i> E	<i>ed</i> D	<i>ecsi</i> CS	(törlés)	<i>ecs</i> CZ	<i>eb</i> B	<i>A</i> A
<i>ô</i> Ö	<i>o</i> O	<i>eni</i> NY	<i>en</i> N	<i>em</i> M	<i>eli</i> LY	<i>el</i> L	<i>ak</i> K-	<i>ek</i> -K-	<i>ei</i> J	<i>i</i> I
<i>ess</i> ZS	<i>ez</i> Z	<i>eu</i> V	<i>w</i> Ü	<i>v</i> ¹ U	<i>eti</i> TY	<i>et</i> T	<i>esz</i> SZ	<i>es</i> S	<i>er</i> R	<i>ep</i> P

Quomodo pronunciantur?

Horum characterum sonum seu pronunciationem facillime absque viua voce perdisces, si cum Latinis characteribus conferas; parum enim ab eorum enunciatione differunt, nisi quod Latini suas consonantes bifariam efferunt. Quaedam enim ita sonum edunt, ac si vocalem post se habeant, vt *be, ce, de, ge, ka, pe, te, ze*: quedam vero vocalem in initio exprimere videntur, vt *ef, el, em, en, er, es*. Siculi autem vno tantum modo efferunt, quasi singulae consonantes vocalem *e* ante se habeant, vt *eb, ecs. ecsi, ed, ef, egg, egi, ek, el, em, en, eni, ep, er, es, ess, et, eti, ez, ess*.

Cur litterae Siculorum sunt Latinis plures?

Si te in primis hoc ab ediscendo absterreat, quod litterae Siculorum in tantum excrescant, numerumque Latinarum excedant, venire tibi in mentem debet, Romanas litteras ad enunciationem natiui sermonis esse insufficientes, vnde cogimur litteris quibusdam, vt *c', g', l', n', t'*

A hun betűkről, melyek közönségesen székely betűknek neveztetnek.

Hány hun betű van? — Az erdélyi székelyeknek összesen 32 betűjük van, a melyek jobbról kezdődve, balra haladnak ekként: *A, eb, ecs* (helyesen: *ecz*), — törlés —, *ecs, ed, e, ef, egg, egy, ah* (helyesen: *eh*), *i, ej, ek, ak, el, ely, em, en, o, ô, ep, er, es, esz, ety, v*, (helyesen: *u*), *w* (helyesen: *ü*), *eu* (helyesen: *ev*), *ez, ess* (helyesen: *esz*).

Miként ejtetnek ki? — Ezen írásjegyek hangját vagy kiejtését hallás nélkül legkönnyebben úgy tanulod meg, ha a latin jegyekkel egybeveted; mert azok kiejtésétől, kivéve azt, hogy a latinok mássalhangzóikat kétféleképpen mondták ki, nem igen különböznek. Némelyek ugyanis úgy hangzanak, mintha hangzó volna utánna; pl. *be, ce, de, ge, ka, pe, te, ze*; mások pedig magánhangzóval látszanak kezdődni, pl. *ef, el, em, en, er, es*. A székelyek azonban csak egyféleképpen ejtik ki, t. i. az egyes mássalhangzók előtt *e* magánhangzóval. pl. *eb, ecs (ecz), ecsi (ecs), ed, ef, egg, egi (egy), ek, el, em, en, eni (eny), ep, er, es, esz, et, eti (ety), ez, ess (esz)*.

Miért több a székelyek betűje a latinokénál? Ha téged az riasztana el a megtanulástól, hogy a székelyeknek oly sok betűjük van és a latinokénak számát túlszárnyalják, arra kell gondolnod, hogy a római betűk elégtelenek anyanyelvünk kifejezésére, miért is kénytelenek vagyunk némely, pl. a *c', g', l', n', t'* betűk értelmét megváltoztatni és egy *i* magánhangzó hozzáadásával (a mit élesen hangsúlyozni kívántam) nyelvünk szolgálatába vonni, pl. *giamoltalan niavalias* (gyámoltalan, nyavalyás). Hasonlóképpen az *o* és *u* magánhangzók jelentését is megváltoztatjuk és *ô*-nek vagy *û*-nek írjuk, pl. *örülök* (örülök). A székelyeknek azonban — a mint mindjárt látjuk — mindezek számára megvan a saját jegyük. A rómaiaknak is hiányzik két betűjük, miért is az *i* és *u* magánhangzók alakját és használatát más magánhangzók előtt ilyképpen változtatják meg: *justus viuens*

¹ E *v* = *u*, a következő *w* = *ü*, az *eu* = *v*, végül az *ess* = *zs*. (L. alább, a „Quot sunt vocales?” kérdés magánhangzói közé kevert *v* jegyzetét.)

vim inferre, et addita (quod ego graui tono malui notare) *i* vocali in obsequium nostrae linguae trahere, ut *gamolta l'anna valias* (helyesen: *giamoltalan, niavalias*, azaz gyámoltalan, nyavalvás). Similiter et duarum vocalium sonum *o* et *v* transferimus et scribimus *ô* v(el) *ê* ut *ôrölök* (helyesen: *ôrölök*, olv. örülök). Siculi autem harum omnium loco peculiare characteres habent, vt mox videbimus. Quin et Romani in duobus characteribus prorsus deficiunt, vnde formam et vsum vocalium *i*, et *u* ante aliam vocalem mutant, hoc modo, *justus viuens vivet*. At Siculi horum loco habent suum J U V¹ quae vim consonantium habent et semper ante vocalem ponuntur, vti:

NEVE VALA JÁNOS

neve vala Ianos

| 443.

Quomodo pronunciantur vniuersae litterae?

Iam totum alphabetum dura pronunciatione, seu obtusiore sono hoc modo efferes: *A, eb, ecs* (helyesen: *ecs*), *ec', ed, f, egg, egi* (azaz: *eg'*), *ah* (igy!), *i, ei, ek, ak, l, el', m, n, en', o, ô, ep, r, s, sz, et, el', u, z, eu* (azaz: *ev*), *ez, ess* (azaz: *esz*).

Dic regulam de notatione litterarum?

Quae apud Latinos eodem sono efferuntur, vt *f, l, m, n, r, s*, absque vocali simpliciter notata habes, vt facilius intelligas; ceteris ideo additas vocales, quo pronuntiatio addisci possit.

Quomodo diuiduntur litterae Sicularum?

In vocales et consonantes.

Quot sunt consonantes?

Viginti tres.

NY	N	M	LY	L	K-K	-K-	H	GY	G	F	D	CS	CZ	B
							ZS	Z	TY	T	SZ	S	R	P

Quomodo diuiduntur consonantes?

In simplices et mixtas.

Quot sunt simplices?

Decem et octo.

T	SZ	S	R	P	N	M	L	K-K	-K-	H	G	F	D	CZ	B
														ZS	Z

vivet. Holott a székeknek ezek helyett megvan az *ô j, u* és *v* jegyük, melyek mássalhangzók jelentésével bírnak, mint: *Ianos vala neve*.

Miként ejtetnek ki az összes betűk? — Az egész ábéczt kemény kiejtéssel, vagy tompa hangon ekképen kell kiejteni: *A, eb, ecs, ec', ed, ef, egg, egi* (*eg'* helyett), *ah* (igy!), *i, ei, ek, ak, el, el', em, en, en', o, ô, ep, er, es, sz, et, el', u, ü, eu* (azaz: *ev*), *ess* (azaz: *esz*).

Mondj szabályt a betűk átírásáról? — A melyek a latinoknál ugyanazon hangzóval mondatnak ki, mint *f, j, m, n, r, s*, hogy könnyebben megérthető legyen, egyszerűen magánhangzók nélkül vannak átírva; a többi mellé azért van adva magánhangzó, hogy a kiejtésük elsajátítható legyen.²

Miképpen osztatnak fel a székek betűk? — Magánhangzókra és mássalhangzókra.

Hány mássalhangzó van? — Huszonhárom (*b, cz, cs, d, f, g, gy, h, -k-, k-k, l, ly, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, z, zs*).

Miképpen osztatnak fel a mássalhangzók? — Egyszerűekre és összetettekre.

Hány egyszerű van? — Tizennyolcz (*b, cz, d, f, g, h, -k-, k-k, l, m, n, p, r, s, sz, t, z, zs*).

Hány összetett van? — Öt (*cs, gy, ly, ny, ty*). Azért neveztetnek így, mivel *i* magánhangzóval összetéve adnak hangot.

¹ A középső jegyet a későbbi Uffenbach-féle hamburgi másolat készítője & (et) jegyre javította ki.

² E homályos szabályt a giesseni másoló úgy értelmezte, hogy az előző szabály ábéczejében az *ef, el, em, en, er, es* betűket nem kellett volna *e*-vel írni s ezért *e* magánhangzót mellettük keresztül is húzta.

Quot sunt mixtae?

Quinque.

TY	NY	LY	GY	(!) CS
eti	eni	eli	egi	(!) ccsi

Sic dictae quod mixtum cum *i* vocali sonum edunt.*Quae est observatio de mixtis consonantibus?*

Quum in nostra lingua vtimur Latinis characteribus (vt supra quoque monui) consonantibus quibusdam, quo perfectius ad natiui sermonis enuntiationem sonum referant, solemus accentum grauem aponere, vt *e'*, *g'*, *l'*, *m'*, (igy! *n'* helyett) *t'*, sed Siculi peculiares litteras habent.

NYALÁB	ZOLYOLYOM	(helyesen: GYALU) ¹	GYALYV	CSANÁD
(igy!) nialat	Zoliom		(igy!) galyv	Canad
ATYA				
atia				

Quid est observandum de littera SZ?

Vnicum SZ alioquin simplicissimam duarum consonantium vim eatenus habere videtur, quatenus in vernacula lingua litterae S, addimus *z*, vt *Szenoseg* (helyesen: *Szentség*), *Szepsegh*. Siculi simplici littera scribunt, vt: | 444.

SZÉPSÉG	SZENTSEG
Szepseg	Szentseg

Quot sunt vocales?

Nouem.

V	Ü	U	Ö	O	J	I	E	A
v ²	ü	u	ö	o	ei	i	e	a

Quid differunt K-K et -K-?

Nihil differunt, nisi quod K-K in initio, -K-³ in fine dictionum, quum eam vocalis *a* sequitur, vsurpari commodius possit, et in fine semper corripitur.

ADNAK	AKOR
adnak	akor

Mit kell tudnunk az összetett mássalhangzókról? — Miután a mi nyelvünk latin betűt használ (mint arra már fentebb is rámutattam), néhány mássalhangzóra, hogy minél tökéletesebben tüntessék fel hazai nyelvünk kiejtését, kemény ékezetet szokunk rakni, pl. *c'*, *g'*, *l'*, *n'*, *t'*, de a székelyeknek van erre saját betűjük (*Csanád*, *gyalu*, *zolyom*, *nyaláb*, *atya*).

Mit kell az SZ betűről megjegyezni? Az egyetlen SZ, noha igen egyszerű, két mássalhangzó jelzésére szolgál olyan formán, hogy hazai nyelvünkben az S-hez z-t adunk, pl. *Szentség*, *Szépség*. A székelyek egyszerű betűvel írják, pl. (*Szentség*, *szépség*).

Hány magánhangzó van? — Kilencz (*a*, *e*, *i*, *ej*, *ó*, *ö*, *u*, *ü*, *v*).

Miben különbözik a K-K és -K-? — Semmiben sem különböznek azonkívül, hogy K-K a szavak elején és végén, ha *a* magánhangzó következik utána, kényelmesebben használható és a szó végén mindig megrövidítetik.⁴ (*Akor*, *adnak*.)

¹ Az *u* és *v* jegy hangértékének felcserélésére l. a köv. jegyzetet.

² Ez a *v* tévedésből került a magánhangzók közé. Fentebb a teljes betűsorban az *u* v-vel, a *v* ev-nek ejtendő eu-val jeleztetett. Mivel a *szerző* a *v* jegy így jelzett hangértékével nem volt tisztában, az *u*-val való jelzés ezimén beosztotta a magánhangzók közé. L. alább az V. részben a Dobai-féle betűsor hasonló tévedését, mely igazolja, hogy itt nem a giesseni másoló, hanem a *szerző* tévedéséről van szó.

³ Az alább közölt marosvásárhelyi másolatból kitűnik, hogy a második -k- jegy helyén eredetileg & (et) volt olvasható.

⁴ Téves, mert az *a* magánhangzó (miként a példák is mutatják) mindig előtte van. Így aztán rövidítve (az *a* mellőzésével) a vég-k jegynek *ak* szótagértéke van.

Quid differunt ZS et Z?

Posteriores duae consonantes ZS et Z quomodo inter se differant ex suppositis exemplis facile deprehendere poteris.

ZSÁLYA ZÖLD
sallia zöld

De Abbreviationibus.

Quae est ratio abbreviationis litterarum apud Siculos?

Habent Siculi syllabas quasdam breuitatis causa inuentas, quum lateribus consonantium vocales inseruntur, vt

	GO	GI	GA	CSA	BO	BI	BE	BA
	go	gi	ga	ca	bo	bi	be	ba
	RU	RI	RA	LO	LE	LA	HO	HA
(igy!)	ro ¹	ri	ra	lo	le	la	ho	ha
						ZA	SO	SE
						za	so	se
								SA
								sa

Sed ita sunt obseruandae istae syllabae ne regulam collectionis confundant.

BÍRÓ BALÁZS
Biro Balas

Tales syllabae plures effingi possunt pro dexteritate scriptoris, vt tandem vsus docebit.

Suntne et alii abbreviationis modi?

Sunt et aliae abbreviationes, quum duae consonantes in vnum coagmentatur fere absque vocalibus, quibus tamen in dictionibus vocales addi debent, vt:

(?)	NT	RT	ST	LT	NK	NGY	NG	ND	NCZ
	nt	rt	st	lt	nk	ngi	ng	nd	(igy!) ncs

Et haec quidem in finali terminatione locum habent, vt

NEKÜNK	PARANCSOLT	ESPERE ST	FERE ^{NCZ}
nekünk	parancsolt	esperes(t)	Ferencz

Miben különbözik a ZS és Z? — Hogy a két ZS és Z mássalhangzó miben különbözik egymástól, azt az alább következő példákból könnyen megítélheted: (Zöld, zsálya).²

Az összevonásokról.

Mi jelentősége van a székelyeknél a betűk összevonásának? — Van a székelyeknek néhány rövidség kedvéért feltalált szótagjegyük, mindön a magánhangzók a mássalhangzók oldalához csatoltatnak, pl. (ba, be, bi, bo, ca — helyesen: csa —, ga, gi, go, ha, he, ho, la, le, lo, ra, ri, ro — helyesen: ru —, sa, se, so, za).

Hanem ezen szótagjegyeket úgy kell alkalmazni, hogy a szótagolás rendjét ne zavarják. (Balázs, bíró.)

Ilyen szótagjegy az író ügyessége szerint, a mint majd a gyakorlat megmutatja, több is alakítható.

Van-e még más összevonási mód is? — Van még más összevonás is, midőn két mássalhangzó magánhangzó nélkül csaknem egybekapcsolódik, melyekhez kiejtés alkalmával mégis kell magánhangzókat toldani, pl. (ncs — helyesen: ncz —, nd, ng, ngy, nk, lt, st, rt, nt).

Ezeknek a szó végén van a helyük, pl. (Ferencz esperest parancsolt nekünk).

¹ E tévedést a kihagyott ro rovásírásjegy idézte elő.

² Csak akkor volna értelme, ha a zs mássalhangzót a magyar szöveg szintén z-vel jelölné. BARANYAI DECSI egyidejűleg megjelent *Adagia* című közmondás-gyűjteményében s a következő évtized több kiadványában, pl. PÁZMÁN PÉTER könyveiben a z-jelzés fordul elő.

Fossuntne hae abbreviationes in medio dictionum usurpari?

In medio dictionum usurpari non possunt, quia regulam collectionis turbant, vti

ANTAL ANDRÁS
Antal Andras

Non enim sic colligitur Andras Ant-al; sed Andras An-tal.¹

Quid observandum est de scribenda littera H (=R)?

I (=R) paruum omissis duabus columnis in fine et medio caussa brevitatis saepe usurpatur, vt

PÉTER TERCSI
Péter (így!) Tercsi

Vtuntur praeter has litteras Siculi aliis?

Praeter has sunt quaedam syllabae reptilium formas referentes, quae non sunt ex certis characteribus conflatae. Siculi capita dictionum vocant, vt:

(?) ANT (?) TPRU (?) AMB
ant tpru amb

ORATIO DOMINICA.²

(Az Úr imádsága.)

MI ATYÁNK KI VAGY ME³NYEGBEN SZENTEL-
TESSÉ*K MEG AZ AZ (így!) TE NEVED · JÖJÖN EL AZ
TE OCSSZÁSOD (így!) : LEGYEN TE AKARATOD⁴ · MIKÉ*PE*N
ME*NYEGBE*N AZONKÉ*PEN IT EZ FÖLDÖN IS :
MI KE*NYE*RJNKE*T (így!) MIN IEN (így!) NAPIT AD MEG NEKÜ-
NK MA : ÉS BOCSÁJD (így!) MEG ACS (így!) MI BJNEINKE*T (így!)
MIKÉPEN MI ES ME*GBOCSÁTUNK E*LLE*NÜNK
VÉTETEKNEK : ÉS NE* VIGY MINKET ACS (így!) KI-
SÍRTE*TBE*N : DN (így!) SZABA⁵ AZ GONOSZTUL : MERT
TIE*D AZ ORSZÁGH AZ HATALOM AZ IROSEG (így!)
MINI (így!) ÖRÖKÖN ÖRÖKÉ* · ÁMEN ·

Használhatók-e ezen összevonások a szavak derekán? — A szavak derekán nem használhatók, mivel a szótagolás rendjét zavarják, pl. (András, Antal).

Mert nem így tagoltatik Andr-ás, Ant-al; hanem And-rás, An-tal.

Mit kell a (latin H-hoz hasonló) R betű írásáról megjegyezni? — Mellőzve a két oszlopot, rövidség okáért gyakran használják a szó közepén és végén a kis I (r) betűt, pl. (Tercsi, Péter).

Használják-e a székelyek ezeken kívül más betűket is? — Van ezeken kívül még néhány hullőkhöz hasonló szótagjegyük, a melyek nincsenek valódi betűkből összetéve. Ezeket a székelyek a szavak fejének nevezik, pl. amb, tpru, ant.

(Következik az Oratio Dominica és a Symbolum Apostolicum magyar szövege.)

¹ Ez másolási hiba e helyett: „... And-rás, Ant-al; sed An-drás, An-tal”.

² A H-vá ferdített E jegyeket csillaggal jelöljük meg. — A szók szétszaggatását a megfejtésben nem tűn-
tetjük fel.

³ Ez az egy tevedés a sor felett ki van javítva.

⁴ Helytelenül alkalmazott k-k jeggyel.

⁵ Kimaradt: DITS MEG.

SYMBOLUM APOSTOLICUM.

(Az apostoli hitvallás.)

HISZE*K EGY ISTENBEN MINIENHATN (így!) ATYÁBAN MENN (így!) -
 EK FÖLDNEK TEREHTŐÜÉ*BEN (így!) È*S JÉ*ZSUS
 CZRISTUSBAN Ő EGYETLENEGY FIÁBAN MI
 URUNKBAN KI FOGONTATÉK SZENTLÉLEK-
 TŰL SZÜLETE*TÉK SZŰSZ MÁRIÁTUL KINZATÉ*K
 PONTIUSNAK ALATTA · ME*G FESZITETÉK MEG-
 HALA ÖARMAD (így!) NAPON HALOTAIBUL* FEL-
 TÁMADA MENE MENYEGBEN ÜLE ATYA ÍSTEN-
 NEK JOBJÁRA ONNAN LESZEN ELJÖVE*NDŐ
 ITÉLNI E*LEVE*NEKE*T ÉS HOSTAKAT (így!) .
 EISZEK (így!) SZENTLELEKÖEN (így!) : KÖZÖNSÉ*-
 GES KERESZTYÉN ANYA SZENT E*GYHÁZAT SZENT
 EKNEK EGYESSÉGÉ*T¹ · BŰNÜNKNE*K BOCS-
 ÁNATYÁT · TESTNEK FELTAMADAÜÁT (így!) . ÉS A(Z?)
 ÖRÖK ÉLE*TET · ÁMEN ·

★ dees Gralla pokobra, et descendit ad inferos.²

Ha a Dieterich- és Mai-féle példányok nem Giessenben készült másolatok lettek volna, a kettő közt több másoló közvetítését és több kéz romboló munkájának nyomát kellene kutatnunk. Mert valóban sok hiba az, a mi a fenti másolatban a magyar nyelv és magyar rovás ismerete hián felhalmozódott. Ilyen esetben az írásjelek vonalainak szövevényét szolgálai hűséggel kellett volna lerajzolni. E nélkül az egymáshoz hasonló *e-h*, *h-ö*, *ö-b*, *i-d*, *j-ü* és *cs-z* jegyek állandóan összecseréltek. E nélkül jött létre a *gyamolta l'anna valias* (gyámoltalan, nyavalyás), a *galyn* (gyalu), a *nyalat* (nyaláb) és a *Gralla pokobra* (szálla pokolra). E nélkül végül a szóelválasztó pontozás szükségét és a szavak írásjegyeinek összetartozó csoportjait felismerni sem lehetett.

Az avatatlan kéztől származó másolási hibák tömege a forrásul használt Szanchi-féle másolat jellegét egészen eltörölte. Még a rovásírásos mutatványok sorvégi elválasztó jegyeinek ügyetlen elhelyezését sem lehet egészen forrásának tulajdonítanunk, mert az *Úr imádságában* előforduló *nekü-nk* már az avatatlan német másoló mesterkedésének jegyét viseli magán. Sőt hozzátehetjük, hogy e hibás másolatban még a címlapon megkorrigált „Szanchi M. László” név sem biztos, mert teljesen szokatlan és helynévvel sem igazolható.

Noha TELEGDİ az ügyetlen giesseni másolatban már legalább is két másoló megett áll, személye még sincs elfedve szemeink elöl. Együgyű írói egyéniségén a közelkorú SZANCHI másolata még aligha változtathatott, a német másoló pedig már rontani nem tudott. A székely ÁBCz-nek tőle eredő elemi szabályait már BARANYAI DECSI JÁNOS rövideknek és kezdetlegéseknek jelezte. Hozzátehetjük, hogy nagyon hibásak és zavarosak is. Lépten-nyomon elárulják, hogy *Telegdi a rovásírást már nagyon foggyatékosan* ismerte. Ez különösen akkor lesz szembetűnővé, midőn a rovásírás két főszajátságát, a *magánhangzó-ugratást* és az *írásjegyek összerovását* kellene olvasóival megismertetni. A *sz*, *k*, *z* és *zs* jegyeiről elmondott felvilágosítások részben feleslegesek, részben zavarosak. Néha kevés mondanivalójában is ellenmondás észlelhető. Legelső példáival azt bizonyítja, hogy a *v* jegy mássalhangzó s alább mégis odakeveri a magánhangzók közé. A *gy*, *ly*, *ny*, *ty* összetett jegyeiről öreg emberre valló tájékozottsággal tudja, hogy régiesen első jegyük ékkel is ellátható; de az egykorú gyakorlat szerint ő is *i*-vel kívánja őket nyelvünk szolgálatába venni s ír *niavaliás*-t stb. Sőt utóbb

¹ Az *ss* összeírva *v*-nek látszik.

² Magyarul: „hiányzik Gralla pokobra (helyesen: Szálla pokolra), és szálla alá poklokra”. — Megjegyzendő: a sor elején, a „hala” után kellett volna e hiányt jelezni.

már azt is tanítja, hogy e jegyek „i magánhangzóval összetéve adnak hangot“. A XVI. század végén divatba jött a *cs* mássalhangzó jegyének *chi* és *cz* formában való jelzése. Ebből folyólag TELEGDI megtette ötödik *i*-vel hangzó összetett mássalhangzónak. Alkalmazni azonban már nem tudta. Sőt e miatt a *cz* mássalhangzó jelzésével is zavart csinált.

Ugyanilyen tévetege hangzik ki műve *latin* szövegéből, midőn *latinul* mindig *anyanyelvünkről*, a *mi nyelvünkről* és *hazai nyelvről* beszél. Ezért föltehető, hogy ez a derék öreg székelyt a kiveszőben lévő rovásírás fogyatékos ismerete avatta íróvá. Ezért dilettáns létére eredetileg csak *magyarul* irt és csak a kisebb igényű székely olvasóközönséghez kívánt szólani. A latin szöveg pedig csak akkor jött létre, midőn a Dunántúlról Erdélybe származott nagy látókörű BARANYAI DECSI JÁNOS a székely rovásírás nemzetközi tudományos értékét fölismerte és ennek külföldön is érvényesíthető latin nyelvű kiadását tervbe vette.

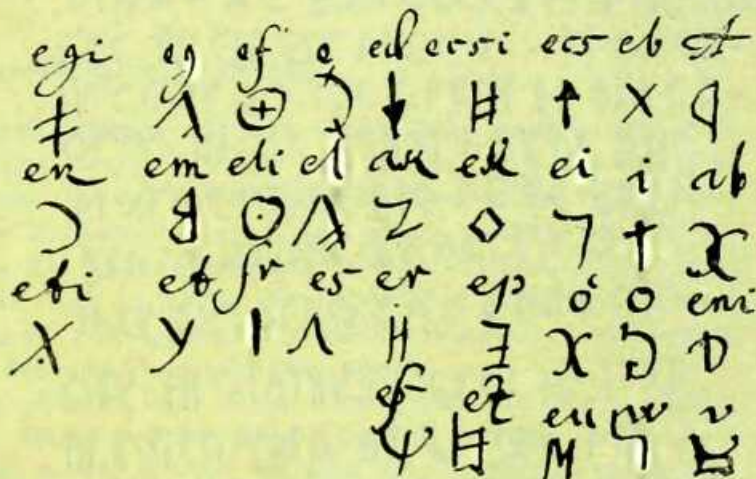
Azt már tudjuk, hogy ha a tervezett kiadás ügye meg nem feneklik, a másolás másfél évtized múlva aligha vált volna már szükségessé. De — utólag el kell ismernünk — a tudós marosvásárhelyi tanár beavatkozásának meg lett mégis az a súlyos eredménye, hogy a mű latin kézírata széleskörű tudományos összeköttetései révén *külföldre* került. Ezért elsősorban neki köszönhető, hogy a giesseni másolatok létrejöttek. Bizonyára neki köszönhető az is, hogy a hazai másolatok nyomán itthon szintén érdeklődni kezdtek a rovásírás utolsó halvány emlékei iránt, neki köszönhető továbbá, hogy itthon szintén nyomára bukkanhatunk a kiadásra szánt művecske késői marosvásárhelyi másolatának.

III.

A hamburgi másolat.

Már megemlítettük, hogy Hamburgban TELEGDI művének másolatát a Városi Könyvtár kézíratai közt találtuk meg. Az a 342. számú 4-rétű gyűjteléses kötet rejti magában, a melynek vegyes philologiai dolgozatokat jelző eme címe a kötet hátán olvasható: „*Philologica miscellanea*. Ms. App. XX. 4°.“ Az első tábla felső peremére belől ex libris van ragasztva e felirattal: „ex Biblioth. Hamburg. Wolfiana“; alább pedig ez a könyvtári bejegyzés olvasható: „*Critica Varia*. Contenta hujus vol. vid. in fine pag. ult.“. E tartalomjegyzék az egybekötött tiz darab XVII—XVIII. századi kézíatról a kötet végén számol be.¹

A gyűjtemény első helyét TELEGDI *Rudimentája* foglalja el. Címlapjának szövege azonos a giesseni másolat címlapjának szövegével. Némli eltérés csak SZANCHI nevének írásában észlelhető. Itt ugyanis a giesseni másolat törlése alapján „Szanchy“ található „Szanchii“ helyett. Mellőzve van a giesseni címlap terjedelmes jegyzete is. A másoló utánajárt annak, hogy a jegyzet szövege tulajdonképp BAUDRANDUS lexikonát idézi, ezért helyette a cím „Hunorum“ szavához ezt a lapszéli

19. A hamburgi másolat betűsora.

¹ E tartalomjegyzék (a lapszámokkal részünkről kiegészítve) egész terjedelmében így hangzik: I. Joh. Thelegdi *Rudimenta priscae Hunorum s. Siculorum Linguae brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa*. 1—32 (21·8 × 18 cm.) — II. Grammatica Syriaca ad Methodum Schickardianam adornata, indicans tantummodo, in quibus Syri ab Ebraeis dissident. 33—40. — III. Stolbergii gr. lit. in Acad. Viteb. prof. (Graecarum literarum in Academia Vitebergensi professoris) Epitome Collegii Critici de Interpretatione Scripturae Sacrae. 1679. 41—78. — IV. Morhofius: De imitatione et lectione Ciceroniana. 79—120. — V. Epitaphium Jo. Geileri Keyserbergii. 120a. — VI. Von der Art und Eigenschaft eines Madrigals. 121—170. — VII. Acis et Amyndas. Tragoedia versib. germ. 171—198. — VIII. Alexandrinisches Fürstenlob auf Churfürsten Carls Pfalzgrafen bey R. (Rhein?) sein Geburtstag. 199—228. — IX. Commentarius in Ciceronis de oratore Dialogos. 229—342. — X. Joh. Salzmann Orationes variae (14 darab) 343—546. Megjegyzendő, hogy a II. sz. értekezés 4—5. (a kötet 36—7.) lapja közé egy négyoldalas 4-rétű XVIII. századi nyomtatvány van kötve e címmel: *Alphabetum Russarum Stockholmiae. Typis Petri a Selav. Év nélkül*.

jegyzetet fűzi: „Seu Siculorum. De his Siculis vide Baudrandi Lexicon Geogr. voce: Siculi.“ Ugyane kéz a cím alá, tehát a mellőzött jegyzet helyére még ezt a fontos megjegyzést írta: „*Ex illustri cujusdam Bibliothecae Codice, hanc sibi per amanuensem copiam fieri jussit Z. C. ab Uffenbach 1714.*“

E másolat tehát a nagyhirű Uffenbach-gyűjteményből került a Wolf-féle könyvtárba s innen a hamburgi Városi Könyvtárba. Ha tudjuk azt, hogy UFFENBACH ZAKARIÁS KONRÁD, a ki egész Nyugat-Európát bebarangolta s minden országban foglalkoztatta a könyvkereskedőket, másolókat és könyvtolvajokat,

a leghiűbb, legféltekenyebb, legirigyebb és egyben a legbolondabb könyvgyűjtők közé tartozott, akkor nem lephet meg az sem, hogy a Mai-féle gyűjtemény példányára ráakadt, sem pedig az, hogy a lemásolt példány hollétét eltitkolta.¹

A mi esetünkben tényleg bebizonyult, hogy UFFENBACH másolatának nagy értéket kellett tulajdonítani, míg az eltitkolt példány elő nem került. A M. Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtára számára lefényképeztettük, szakfolyóiratában, a *Magyar Könyvszemlében*, szövegét az összes rovásírási részek facsimilei kíséretében és összehasonlító kritikai jegyzeteinkkel ellátva egész terjedelmében kiadtuk. Sőt, hogy a másolat eltitkolt eredetijét sikerrel felkutathassuk, még különlenyomatokról is gondoskodtunk.²

Mikor a lappangó giesseni példányt az egyetemi könyvtár igazgatósága különlenyomatunk segítségével megtalálta, a hamburgi másolat jelentősége megszűnt. Csak könyvészeti adaléknak tekinthető, de könyvészeti szempontból is csak a giesseni példány korát némileg megvilágító 1714-es évszámának van értéke.

Az igazság érdekében meg kell még említenünk, hogy UFFENBACH másolója meglepően pontos munkát végzett. Noha magyarul ő sem tudott, a magyar szövegen és a rovásírási részekben egyetlen vonást el nem rontott. A titokzatos kéziratot lemásolása előtt tüzetesen áttanulmányozta s tapasztalatai alapján több másolási hibáját felismerte és kijavította. A „János vala neve“ példa előtt észrevette, hogy a I és V rovásírási jegyei közt az elrontott U jegyhez hasonló ákombákomnak a latin *et* & jegyet kell jelenteni. A „Quot sunt vocales“

Oratio Dominica
 13 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044 1045 1046 1047 1048 1049 1050 1051 1052 1053 1054 1055 1056 1057 1058 1059 1060 1061 1062 1063 1064 1065 1066 1067 1068 1069 1070 1071 1072 1073 1074 1075 1076 1077 1078 1079 1080 1081 1082 1083 1084 1085 1086 1087 1088 1089 1090 1091 1092 1093 1094 1095 1096 1097 1098 1099 1100 1101 1102 1103 1104 1105 1106 1107 1108 1109 1110 1111 1112 1113 1114 1115 1116 1117 1118 1119 1120 1121 1122 1123 1124 1125 1126 1127 1128 1129 1130 1131 1132 1133 1134 1135 1136 1137 1138 1139 1140 1141 1142 1143 1144 1145 1146 1147 1148 1149 1150 1151 1152 1153 1154 1155 1156 1157 1158 1159 1160 1161 1162 1163 1164 1165 1166 1167 1168 1169 1170 1171 1172 1173 1174 1175 1176 1177 1178 1179 1180 1181 1182 1183 1184 1185 1186 1187 1188 1189 1190 1191 1192 1193 1194 1195 1196 1197 1198 1199 1200 1201 1202 1203 1204 1205 1206 1207 1208 1209 1210 1211 1212 1213 1214 1215 1216 1217 1218 1219 1220 1221 1222 1223 1224 1225 1226 1227 1228 1229 1230 1231 1232 1233 1234 1235 1236 1237 1238 1239 1240 1241 1242 1243 1244 1245 1246 1247 1248 1249 1250 1251 1252 1253 1254 1255 1256 1257 1258 1259 1260 1261 1262 1263 1264 1265 1266 1267 1268 1269 1270 1271 1272 1273 1274 1275 1276 1277 1278 1279 1280 1281 1282 1283 1284 1285 1286 1287 1288 1289 1290 1291 1292 1293 1294 1295 1296 1297 1298 1299 1300 1301 1302 1303 1304 1305 1306 1307 1308 1309 1310 1311 1312 1313 1314 1315 1316 1317 1318 1319 1320 1321 1322 1323 1324 1325 1326 1327 1328 1329 1330 1331 1332 1333 1334 1335 1336 1337 1338 1339 1340 1341 1342 1343 1344 1345 1346 1347 1348 1349 1350 1351 1352 1353 1354 1355 1356 1357 1358 1359 1360 1361 1362 1363 1364 1365 1366 1367 1368 1369 1370 1371 1372 1373 1374 1375 1376 1377 1378 1379 1380 1381 1382 1383 1384 1385 1386 1387 1388 1389 1390 1391 1392 1393 1394 1395 1396 1397 1398 1399 1400 1401 1402 1403 1404 1405 1406 1407 1408 1409 1410 1411 1412 1413 1414 1415 1416 1417 1418 1419 1420 1421 1422 1423 1424 1425 1426 1427 1428 1429 1430 1431 1432 1433 1434 1435 1436 1437 1438 1439 1440 1441 1442 1443 1444 1445 1446 1447 1448 1449 1450 1451 1452 1453 1454 1455 1456 1457 1458 1459 1460 1461 1462 1463 1464 1465 1466 1467 1468 1469 1470 1471 1472 1473 1474 1475 1476 1477 1478 1479 1480 1481 1482 1483 1484 1485 1486 1487 1488 1489 1490 1491 1492 1493 1494 1495 1496 1497 1498 1499 1500 1501 1502 1503 1504 1505 1506 1507 1508 1509 1510 1511 1512 1513 1514 1515 1516 1517 1518 1519 1520 1521 1522 1523 1524 1525 1526 1527 1528 1529 1530 1531 1532 1533 1534 1535 1536 1537 1538 1539 1540 1541 1542 1543 1544 1545 1546 1547 1548 1549 1550 1551 1552 1553 1554 1555 1556 1557 1558 1559 1560 1561 1562 1563 1564 1565 1566 1567 1568 1569 1570 1571 1572 1573 1574 1575 1576 1577 1578 1579 1580 1581 1582 1583 1584 1585 1586 1587 1588 1589 1590 1591 1592 1593 1594 1595 1596 1597 1598 1599 1600 1601 1602 1603 1604 1605 1606 1607 1608 1609 1610 1611 1612 1613 1614 1615 1616 1617 1618 1619 1620 1621 1622 1623 1624 1625 1626 1627 1628 1629 1630 1631 1632 1633 1634 1635 1636 1637 1638 1639 1640 1641 1642 1643 1644 1645 1646 1647 1648 1649 1650 1651 1652 1653 1654 1655 1656 1657 1658 1659 1660 1661 1662 1663 1664 1665 1666 1667 1668 1669 1670 1671 1672 1673 1674 1675 1676 1677 1678 1679 1680 1681 1682 1683 1684 1685 1686 1687 1688 1689 1690 1691 1692 1693 1694 1695 1696 1697 1698 1699 1700 1701 1702 1703 1704 1705 1706 1707 1708 1709 1710 1711 1712 1713 1714 1715 1716 1717 1718 1719 1720 1721 1722 1723 1724 1725 1726 1727 1728 1729 1730 1731 1732 1733 1734 1735 1736 1737 1738 1739 1740 1741 1742 1743 1744 1745 1746 1747 1748 1749 1750 1751 1752 1753 1754 1755 1756 1757 1758 1759 1760 1761 1762 1763 1764 1765 1766 1767 1768 1769 1770 1771 1772 1773 1774 1775 1776 1777 1778 1779 1780 1781 1782 1783 1784 1785 1786 1787 1788 1789 1790 1791 1792 1793 1794 1795 1796 1797 1798 1799 1800 1801 1802 1803 1804 1805 1806 1807 1808 1809 1810 1811 1812 1813 1814 1815 1816 1817 1818 1819 1820 1821 1822 1823 1824 1825 1826 1827 1828 1829 1830 1831 1832 1833 1834 1835 1836 1837 1838 1839 1840 1841 1842 1843 1844 1845 1846 1847 1848 1849 1850 1851 1852 1853 1854 1855 1856 1857 1858 1859 1860 1861 1862 1863 1864 1865 1866 1867 1868 1869 1870 1871 1872 1873 1874 1875 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1907 1908 1909 1910 1911 1912 1913 1914 1915 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939 1940 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970 1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326 2327 2328 2329 2330 2331 2332 2333 2334 2335 2336 2337 2338 2339 2340 2341 2342 2343 2344 2345 2346 2347 2348 2349 2350 2351 2352 2353 2354 2355 2356 2357 2358 2359 2360 2361 2362 2363 2364 2365 2366 2367 2368 2369 2370 2371 2372 2373 2374 2375 2376 2377 2378 2379 2380 2381 2382 2383 2384 2385 2386 2387 2388 2389 2390 2391 2392 2393 2394 2395 2396 2397 2398 2399 2400 2401 2402 2403 2404 2405 2406 2407 2408 2409 2410 2411 2412 2413 2414 2415 2416 2417 2418 2419 2420 2421 2422 2423 2424 2425 2426 2427 2428 2429 2430 2431 2432 2433 2434 2435 2436 2437 2438 2439 2440 2441 2442 2443 2444 2445 2446 2447 2448 2449 2450 2451 2452 2453 2454 2455 2456 2457 2458 2459 2460 2461 2462 2463 2464 2465 2466 2467 2468 2469 2470 2471 2472 2473 2474 2475 2476 2477 2478 24

kérdés jegyei közt mellőzte ezt az u-forma ákombákomot s helyére meglepő módon odairta az *U* rendes rovásírásos jegyét. Ugyanígy ki tudta javítani az „Abbreviatio“-k csoportjában a *ST* és *LT* összevont jegyeit. Az *Úr imádságának* és az *Apostoli hitvallásnak* rovásírásos szövegében merőben új sorbeosztása van és a szavak részeinek elválasztását nem téveszti el. A másolt szöveg szavainak hibás megszaggatását ő sem szüntette meg, az elrontott betűket ő sem igazította ki, a szóelválasztó pontozás visszaállítására ő sem vállalkozhatott, de a meglepő pontosságú másolathoz mégis hozzáadott néhány olyan vonáskát, a melyet a szöveg megértése nélkül csakis ugyanilyen tartalmú magyar nyomtatvány figyelembevételével lehetett elhelyezni. Értjük a mondatokat tagoló vonások felrakását. Ilyenek vannak az *Úr imádsága* „akaratod“ és „hatalom“ szavai után is; az *Apostoli hitvallásban* pedig az első sor „istenben“, a második sor „atyának“ és „földnek“ és a következő sorok „teremtőjében“, „Cristusnak“, „fiában“, „urunkban“ stb. szavai után.

Nehogy a másoló ügyeskedése mögött valaki magyarul értő segítséget gyanítson, főlemlítjük azt is, hogy a giesseni másolat minden írott és rovásírásos magyar botlása szolgál hűséggel belekerült UFFENBACH kéziratába is. Benne van a „Canad, galyn, Nilat“, a „Szenoeseg“ és a „Gralla pokobra“, viszont hiányzanak ebből is az *Úr imádsága* szövegéből kimaradt „—dits meg“ (szabadíts meg) szótagok.

IV.

A marosvásárhelyi másolat.

Midőn a csíkszentmihályi felirat marosvásárhelyi másolatát ismertettük, a másolatot őrző gyűjtékes kötet tartalomjegyzékéből megtudtuk, hogy a X. számú darab tartalmát ez a latin cím jelzi: „*Priscae Hunnorum Linguae Rudimenta, brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa opera et studio Joannis Telegdi*“. Szóval a *Rudimenta* egy XVIII. századi másolata fölmerült ott, a hova TELEGDI műve eredeti kéziratát a XVI. század végén BARANYAI DECSI JÁNOSNAK, a marosvásárhelyi ref. főiskola tudós tanárának kiadás végett átnyújtotta. Mivel az 1739-ki Schwartz-féle giesseni másolat 1764-ben már DOBAI SZÉKELY SÁMUELÉ volt, nyomban számolnunk kellett azzal az eshetőséggel, hogy a marosvásárhelyi példány már a Schwartz-féle másolat után készült.

Mielőtt a giesseni másolat eredetije előkerült volna, nekem alkalom nyílt arra, hogy a giesseni után készült hamburgi másolatot, a Bod *Athenásában* lenyomatott Baranyai Decsi-féle levelet és a marosvásárhelyi kézirat szövegét pontosan összehasonlítsam. Így aztán kiderült, hogy az utóbbi kettő olyan közös forrás után készült, amelynek szövege már sokban eltért a giessenitől. Mivel az eltérés TELEGDI szövegében ölt nagyobb mérvet, ezt a részt a szükséges összehasonlítások végett itt egész terjedelmében lenyomatjuk. Ezt a kiadást a szöveg rövidségén kívül megkönnyíti még az a sajátos körülmény is, hogy belőle a rovásírásos részek egészen hiányzanak.

Elementa veterum Hunnorum breviter proposita.

Quot sunt Literae veterum Hunnorum seu Scytharum?

Triginta duae: (a hiányzó betűk számára hat üres sor van hagyva).

De pronunciatione harum Literarum.

Quomodo pronunciantur?

Horum Characterum sonum seu pronunciationem facillime absque viva voce perdisces, si cum Latinis characteribus conferas, parum enim ab earum enunciatione differunt; nisi quod

A régi hunnok írásjegyei röviden előadva.

Hány betűjük volt a régi hunnoknak, vagy scytháknak? — Harminczkettő: (a hiányzó betűk számára hat üres sor van hagyva).

Ezen betűk kiejtéséről.

Miként ejtetnek ki? — Ezen írásjegyek hangját vagy kiejtését hallás nélkül legkönnyebben úgy tanulod meg, ha a latin jegyekkel egybeveted, mert azok kiejtésétől, kivéve azt, hogy a latinok

Latini suas Consonantes bifariam efferant. Quaedam enim ex illis ita sonum edunt, ac si Vocalem post se habeant: ut: *be, ce, de, ge, ha, pe, te, ze*. Quaedam vero in initio Vocales exprimere videntur | 18. tur, ut: *ef, el, em, en, er, es*. Siculi autem uno tantum modo efferunt, quo singulae Consonantes Vocalem ante se habeant. Pronunciantur vero sic universae veterum Hunnorum seu Scytharum Literae: *A, eb, ets, etz, ed, e, ef, egh, egy, eh, i, ej, ek, ak, el, ely, em, en, eny, o, ö, ep, er, es, ess, et, ety, u, ü, ev, ez, ex* (helyesen: *esz*).

Quomodo dividuntur hac Literae?

In Vocales et Consonantes.

Quot sunt Consonantes?

Viginti tres: (a hiányzó betűk számára négy üres sor van hagyva).

Quomodo dividuntur Consonantes?

In simplices et mixtas.

Quot sunt simplices Consonantes?

Novem decim; (két üres sor van elhagyva) sic dictae, quod vim unius seu simplicis Consonantis habeant.

Quot sunt mixtae Consonantes?

Quatuor sic dictae, quia mixtum cum | 19. Vocali sonum edunt.

Quae est observatio de mixtis Consonantibus?

Cum in Lingva nativa utimur Latinis characteribus, nonnunquam in quibusdam dictionibus Romana Lingva non est sufficiens ad enunciationem nativi sermonis; unde Literis quibusdam *g, l, n, t* vim inferre cogimur; notamus enim accentu gravi, hoc modo: *g', l', n', t'*, ut perfectius ad nativi sermonis enunciationem sonus referatur. Sic in ungarico sermone Latinis characteribus v. gr. (azaz: verbi gracia) *Gāmoltalan*, pro *Gyámoltalan*, *navalas* pro *nyávályás*.¹ At Siculi et Hunni veteres peculiares habent literas has quinque, quibus implicitae vocali y

a mássalhangzóikat kétféleképpen mondták ki, nem igen különböznek. Némelyek ugyanis úgy hangzanak közülök, mintha magánhangzó volna utánuk: pl. *be, ce, de, ge, ha, pe, te, ze*. Mások pedig magánhangzóval látszanak kezdődni, pl. *ef, el, em, en, er, es*. A székelyek azonban csak egyféleképpen ejtik ki, t. i. az egyes mássalhangzók előtt hangzó van. A régi hunnok vagy scythák összes betűi így ejtetnek ki: *A, eb, ets, etz, ed, e, ef, egh, egy, eh, i, ej, ek, ak, el, ely, em, en, eny, o, ö, ep, er, es, ess, et, ety, u, ü, ev, ez, ex* (helyesen: *esz*).

Miként osztatnak föl ezen betűk? — Magánhangzókra és mássalhangzókra.

Hány mássalhangzó van? — Huszonhárom: (a hiányzó betűk számára négy üres sor van hagyva).

Miként osztatnak föl a mássalhangzók? — Egyszerűekre és összetettekre.

Hány egyszerű mássalhangzó van? — Tizenkilenc: (két üres sor van hagyva) azért neveztetnek így, mivel egy egyszerű mássalhangzót jelentenek.

Hány összetett mássalhangzó van? — Négy: a melyek azért neveztetnek így, mert magánhangzóval összetett kiejtésük van.

Mit kell tudnunk az összetett mássalhangzókról? — Miután anyanyelvünk kifejezésére latin jegyeket használunk, néha némely szókban a latin nyelv nem elég a hazai kiejtés kifejezésére: innen van, hogy némely betűnek, *g, l, m, n, t*, kénytelenek vagyunk jelentését megváltoztatni; ugyanis kemény ékezzel jelöljük meg ekként: *g', l', n', t'*, hogy tökéletesebb hangot adjon anyanyelvünk kifejezéséhez. Így van a magyar beszédben latin jegyekkel például *Gāmoltalan* *Gyámoltalan* helyett, *nāvālas* *nyavalyás* helyett. De a székelyeknek és régi hunoknak ezek jelzésére a

¹ A mássalhangzók szóban forgó accentus gravis-át a másoló accentus lenis gyanánt a szomszédos magánhangzók fölé fektette.

sonus perfecte editur; ut *Zolyom* *Gyalu*, *Tsanád*, *Atya*, *Nyavalyás*

Quid observandum circa Literam . . . sz?

Circa Literam . . . alioquin simplicissimam observandum est; quod eatenus, quatenus in vernacula Lingva Literae s addimus sz, ut: *Szentség*, *szépség*, habeat vim duarum Consonantium: Siculi autem simplici Litera haec scribunt sic: szentség, szépség

Quid differunt (hézag a két k részére)?

Nihil nisi quod (hézag a k-k részére) in initio et fine dictionum, cum eam vocalis (hézag az a részére) sequitur, commodius usurpari possit, quam alia, | 20. et in fine semper corripitur, ut *Kalmár*, *adnak*, *akkor*, nam duas Literas in se continet *ka*, verum utroque modo licebit, sive . . . sive . . . accipiat.¹

Quid differunt invicem posteriores duae Consonantes?

Quantum differant ex suppositis exemplis liquido deprehendi potest: '*Sálya*, *zöld*, '*sák*

Quot sunt Vocales?

Novem:

De Abbreviationibus.

Quae est ratio Abbreviationis Literarum apud Siculos?

Habent Siculi Syllabas quasdam brevitatis causa inventas, cum Vocales Consōnantium lateribus inseruntur; ut (a hiányzó példák számára másfél sornyi hely van hagyva). Sed ita sunt observandae istarum Syllabarum combinationes ne regulam rectae collectionis confundant. Non valet ergo *Harmadik*, quia literae (Itt megszakad).

következő öt betűjök van, melyek segítségével a befoglalt y magánhangzó hangja tökéletesen érvényre jut: pl. *Zolyom*, *Gyalu*, *Tsanád*, *Atya*, *Nyavalyás*

Mit kell a . . . sz betűről megjegyezni? — A különben igen egyszerű . . . betűről megjegyzendő, hogy a mint a hazai nyelvben az s-hez z-t toldunk, pl. *Szentség*, *szépség*, akkor ez két mássalhangzó erejével bír, a székelyek azonban ezeket egyszerű betűvel így írják: szentség, szépség

Miben különböznek (hézag a két k részére)? — Semmiben, csak a (hézag a k-k részére) szó elején és végén, ha azt (hézag az a részére) magánhangzó követi, kényelmesebben használható, mint a másik, és a szó végén mindig megrövidítetik, pl. *Kalmár*, *adnak*, *akkor*, mert *ka* két betűt tartalmaz, de azért mindkétféleképpen helyes, akár . . . , akár . . . alkalmaztatik.

Miben különbözik egymástól a két utolsó mássalhangzó? — Hogy mennyiben különböznek, az az alábbi példákból tisztán megérthető: '*Sálya*, *zöld*, '*sák*

Hány magánhangzó van? — Kilencz

Az összevonásokról.

Mi magyarázata van a székelyeknél a betűk összevonásának? — Van a székelyeknek néhány, rövidség okáért feltalált szótagjegyük, midőn a mássalhangzók oldalához magánhangzók csatoltatnak, pl. (a hiányzó példák számára másfél sornyi hely van hagyva) Hanem úgy kell azon szótagjegyeket szerkeszteni, hogy a helyes szótagolás rendjét ne zavarják. Nem helyes tehát *Harmadik*, mert a betűk (Itt megszakad).

¹ A szabály még így kibővítve is zavaros, mert a szerző nem emeli ki, hogy a *ka*-tól helyesen megkülönböztetett *k-k* jegyének *ak* jelentése van.

mutatjuk be olvasóinknak. Első rovatában vannak a TELEGDI-féle írásjegyek. És hogy e jegyek csakugyan a *Rudimentából* valók, TELEGDI nevének jelzése nélkül is igazolható volna azzal, hogy köztük a *cz* és *cs* jegyek épp úgy föl vannak cserélve, mint a *Rudimenta* fenti marosvásárhelyi szövegében.

V.

Egyéb másolatok nyoma.

Az erdélyi születésű (Sepsi-széki) LISZNYAI KOVÁCS PÁL debreczeni tanár 1692-ben kiadott *Magyarok Crónicájában* ez olvasható: „Ezeknek a székelyeknek (a mint az Atyllának és meg az előtt való magyaroknak is) tulajdon magános magyar betűi és írásai voltak, és valamint ma írnak a sidók és a napkeleti népek, az ő írásokban jobb kéz felől bal kéz felé mentenek, mely magyar betűket és írásokat, hazámban lakván, én magam is láttam, sőt Erdélyben és Székely földén olyan praedikátorokat is, kik magyar betűkkel egymásnak irtanak, láttam s ismertem; *ilyen vala TSULAI nevű erdélyi püspök is*“.¹

CSULAI GYÖRGYTŐL, a ki az erdélyi ref. püspöki széken 1650-től 1660-ig volt GELEJI KATONA ISTVÁN utóda, ilyen rovásírásos fogalmazvány nem maradt. De annak igazolására, hogy a héber, szír és chald nyelvekkel és írásokkal foglalkozó protestáns theológusaink TELEGDI kis művéből a XVII. század derekán nagy előszeretettel sajátították a székely rovásírás titkait, utalunk KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY debreczeni tanárra és prédikátorra, a ki fentebb, az irodalmi részben tárgyalt nyelvtani művében elég körülményesen ismertette a székely rovásírás mibenlétét. Megemlítette, hogy a debreczeni czeni főiskola könyvtárában is volt egy ilyen könyv. Ennek alapján állapította meg, hogy a tulajdonképeni magyar írásnak 32 betűje van, mert a *k*-t másképen írják középett, másképen végül s elől. Ebből aztán mi is megtudtuk, hogy a debreczeni nagy égés alkalmával elpusztult rovásírásos könyv csakis TELEGDI *Rudimentájának* másolata lehetett.

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY írástudományának egyébként maradt fenn egy érdekes írott emléke is. A debreczeni főiskola könyvtára őrzi KISMARJAI VESZELIN PÁLNAK azt a XVII. századi emlékkönyvét, a melynek 241. lapjára KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY Leidenben, 1653 márczius 12-én (IV. Idus Martii Juliani) Telegdi-féle betűkkel és Telegdi-féle szabályok szerint írta fel ezt a jobbról balra olvasandó s görögül is megismételt szöveget:

ELÉG ÉNNEKEM AZ ISTEN KEGYELME. TE ESMÉRD
MEG MAGADAT.

E lap facsimiléjét 21. sz. ábránkon mutatjuk be olvasóinknak s teljesség kedvéért a rákövetkező 22. sz. ábrán bemutatjuk ugyanezen emlékkönyv 297. lapjának facsimiléjét is, mert erre meg MISKOLCI C. GÁSPÁR 1654 febr. 3-án Franequerában írt rovásírásos emléksorokat. Ennek ugyanúgy olvasandó szövege így hangzik:

LEGY HŰ MIND HALÁLIGLAN ÉS TENEKED ADOM AZ ÉLETNEK
KORONÁJÁT.

¹ I. m. Debreczen, 1692. 12-rét, 172—3. l.

Marci. Aug. Rom Imp.
Unus ex praeceptis Gm. utrum vero sit aut non in propria pa-
ria praeceptum facit
Apoc. 2. p. 10.
QJYJAD H4 20+4 +20JYJY 12 HAHMA444I +J1B 4X +2A
7474JYJY
Frangula Friso?
3. Febr. 1654
Prædicatione, ac Doctrina Juvoni Domino Paulo
Hus Klerici S. S. Theol. Sacerdotis, in synodi animo
hymnorum, amica manu scribitur
Caspas C. Miskolci

22. Miskolci C. Gáspár album-lapja 1654-ből.

Jellemző, hogy a hangzó-ugratásnak egyik feliratban sincs nyoma. Felületes érdeklődő a *Rudimenta* minden szabálylyal ellenkező rossz példáiból ezt nem is tanulhatta meg. Ezért tartjuk meglepőnek, hogy KOMÁROMI CSIPRÉS GYÖRGY egy esetben legalább a *k-k* jegyet alkalmazni merté. Írástörténeti szempontból még érdekesebb MISKOLCI C. GÁSPÁR írásmutatványa. Ebben ugyanis a *g* és

VII *Antiqua Hunnorum Elementa.*

23. Hickes Harsányi-féle ABCzéje 1678-ból.

kapott. Noha a betűk legtöbbje értelmetlenül elrajzoltatott, a két *e* és két *k* jegye elárulja, hogy a forrás ezúttal is TELEGDI Rudimentája volt.

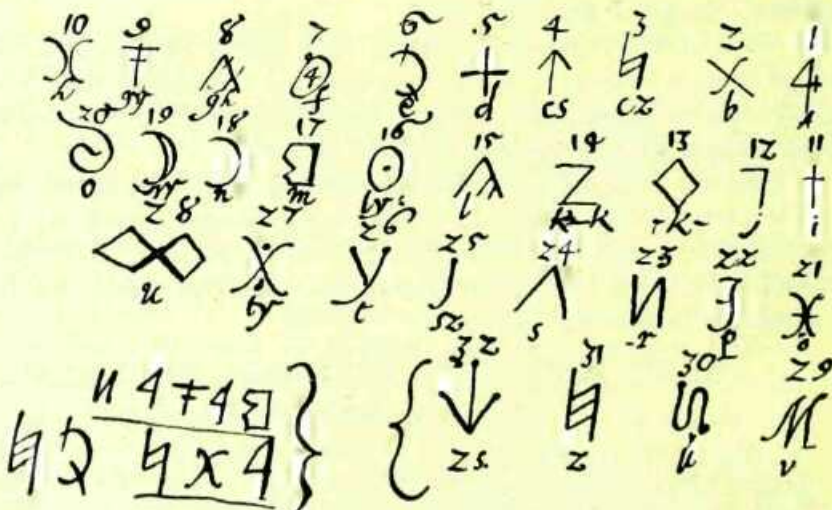
A következő 24. sz. ábrán azt a „Magyar ABCz”-ét közöljük, a melyet 1680 körül jegyzett bele valaki GÖNCZI GYÖRGY *De disciplina ecclesiastica* című 1613-ban Debreczenben megjelent latin művének m. nemzeti múzeumi példányába. Néhány jellemző betűje segítségével alább megállapítjuk, hogy ennek is a *Rudimenta* volt a forrása.

Sorrendben haladva itt kell megemlítenünk azt a Rudimentakéziratot is, a melynek segítségével 1690-ben MARSIGLI a székelyföldön felfedezett rovásírássos fadarab középkori magyar szövegét jól-rosszul megfejtette. A rovásírássos szöveg betűsora természetesen jóval tökéletesebb volt, a TELEGDI szövegét tolmácsoló székely pedig már a *Rudimentál* sem értette meg. Ha ehhez hozzávesszük, hogy MARSIGLI magyarul nem tudott, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a betűsor hangértékének megállapításába számos hiba csúszott be s hogy MARSIGLI a *Rudimenta* tanítását is félreértve, a magánhangzókat mindig TELEGDI *e* magánhangzójával együtt akarta érvényesíteni.

Ez után OTROKOSI FÖRIS FERENCZ 1693-ban Franequerában megjelent *Origines Hungaricae* című könyvének hat betűre terjedő rovásírássos mutatványa következik. A 25. sz. ábránkon látható hat jegyet egy *Alphabetum antiquorum Hunnorum* című teljes betűsorból vette át. Jelzi azt is, hogy

l jegye meg van fordítva. Szerepel benne továbbá egy külön *é* jegy is. Alább kiderül, hogy ez a három jegy csak abban a betűsorból szerepel együtt, a melyet BÉL MÁTYÁS 1718-ban kinyomatott. E betűsort ő KAPOSSI SÁMUEL gyulafehérvári tanártól kapta. A marosvásárhelyi kézirat kilencz betűsorában külön szerepel majd egy Kapossi-féle is. E betűsorból a *g* és *l* nincs visszafordítva, viszont tökéletesen van írva az *r*. Mivel MISKOLCI C. GÁSPÁR a Bél-féle fordított *g* és *l* társaságában ezt a Bél-félétől elütő tökéletes *r* jegyet használja, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy TELEGDI 1598-ban világga bocsátott kézírata a XVII. század derekán, tehát fél évszázad mulva már romlott betűsorokkal volt Európaszerte forgalomba hozva.

Az első teljes Telegdi-féle betűsor — tudjuk — 1703-ban Oxfordban, az angol HICKES GYÖRGY *Antiquae literaturae septentrionalis libri duo* című nagyivréti művének I. kötetében látott napvilágot. Az első kötet előbeszédének VIII. lapjához csatolt réznyomat VII. száma mutatja be azt a 23. sz. ábránkon is látható betűsort, a melyet HICKES 1678 táján a magyar HARSÁNYI JÁNOSTÓL

24. Egy 1680 táján följegyzett ABCz.

ezt az ÁBCzét egy barátja Velenczében közölte vele, ez pedig Magyarország nyugati (?) részéből kapta valakitől. „Minthogy azonban — folytatja — ezek a betűk még magam előtt is gyanúsak, különösen azért, hogy a magánhangzók (melyeknek száma nyelvünkben hét) a mássalhangzókkal vegyesen vannak az európaiak módjára elősorolva, azért azok közzétételét, vagy rólok való bizonyosabb ítéletemet addig elhalasztom, míg — ha isten megengedi — rólok máshonnan jobban értesülök. Mert az az ember vagyok, a ki nem szeretek semmit homokra építeni“. Mikor pedig izeltetőül a hat első betűt már bemutatta, megjegyzi, hogy az összes jegyek száma 34, mivel a lágy *gy*, *ly*, *ny* és *ty* mássalhangzóknak más jegyük van, mint a *g*, *l*, *n* és *t* mássalhangzóknak.¹

OTROKOCSI ezzel kétségbe vonhatlanul bizonyosságát szolgáltatta annak, hogy a Magyarországból érkezett velencei forrás csakis TELEGDI *Rudimentája* lehetett. Nyelvünk magánhangzóinak száma ugyanis nem hét, hanem — a rovásírás betűsorában nem szereplő *á*-t és az utólag belehelyezett *é*-t is számítva — kilencz. OTROKOCSI tehát a hamis számhoz úgy jutott, hogy a *Rudimenta* kilencz magánhangzója közül kiküszöbölte az oda nem tartozó *ei* (*j*) és *v* mássalhangzókat. A *Rudimenta* tanítását hirdeti akkor is, midőn a betűk számát azzal igazolja, hogy a négy „lágý“ (Telegdi szerint is megkülönböztetett négy „összetett“) magyar mássalhangzónak külön jele van.

SZAMOSKÖZYRŐL szóló előző fejezetünkben meg kellett említenünk, hogy NAGY-ÁRI JÓZSEF meggyanúsította OTROKOCSI SZAMOSKÖZY *Origines* című műve kéziratának elplagizálásával. Mintán OTROKOCSI egyik forrását most megismertük, az érintett tárgyban ezt a kiméletlen vádat egészen elejthetjük. A megemlített velencei forrás semmiféle kapcsolatba sem hozható azzal, hogy száz évvel korábban SZAMOSKÖZY szintén Felső-Olaszországban járt. A kik később ott megfordultak, azok éppen az ő följegyzése miatt érdeklődtek a florenczi könyv iránt. BERZEVICZY ALBERT említi, hogy 1818–1820. évi külföldi tudományos kutatásai folyamán Rómában az *Angelica Augustinianorum* könyvtár magyar vonatkozású kéziratai közt szintén talált egy *Rudimenta*-másolatot, melyet „kétségkívül valamely magyar tudós a végre ideküldött, hogy a régi magyar betűknek formái az itt lévő híres és gazdag könyvtáraknak kézírataiban megkerestessenek vagy fel-találtassanak, leginkább pedig a florentziai könyvtárban, melyben hasonló magyar betűkkel írott könyvet lenni állított felül (t. i. a *Rudimenta* idézett címében) említett BARANYAI DECSI JÁNOS (tévesen SZAMOSKÖZY JÁNOS helyett).“²

e	d	cs	cz	b	A.
g	†	W	ŷ	Ź	4

25. Otrokocsi Főris Ferencz betűmutatványa 1693-ból.

Nekünk az a benyomásunk, hogy NAGY-ÁRIT a két *Origines* közös címe és — ha az érintett tárgyra is tekintettel volt — a valóban megtévesztő Rettegi-féle kompiláció vezethette félre.

A következő század elején a székely betűknek szélesebb körben való terjesztésére LAKATOS ISTVÁN csik-kozmási plébános 1702-ben írott *Siculia accuratius, quam hactenus, delineata et descripta in lucemque data...* című művecskéje lett volna hivatva. A nyomdába szánt, de soha meg nem jelent és kéziratban mégis széltere elterjedt kísérlet THURÓCZI ismert soraival hívja fel a figyelmet az erdélyi székelyek ősi eredetű írástudományára. Utána pedig *Alphabetum Siculorum seu veterum Hunnorum, qui a dextra ad sinistram scribebant* címen megkezdte a *Rudimenta* rövid kivonatának közlését. Benne tehát a mássalhangzók szintén feloszlanak egyszerűekre és összetettekre. Az egyszerűek közt a *cz* és *cs* jegy fel van cserélve; az összetettek száma megmaradt ötnek, mert a *cs* itt is megmaradt közöttük. A sok kihagyás daczára a *z* és *zs* jegyek felesleges megkülönböztetése a jól ismert *zöld* és *zsája* példákkal együtt továbbra is épségben maradt. Ugyanigy megmaradt a két *k* jegyről szóló tanítás is azzal a tévedéssel együtt, hogy az *a* jegy nem előtte van, hanem utána következik. Megismerkedünk az összevonásokkal és a Ferencz esperesről szóló példa eme bővített kiadásával: „Azért Esperest parancsolt olyant nekünk, rongy ingh, mind Ferencz“. Ezután az *r* jegyről szóló szabály következik a például felhozott „Tercsi“ és „Péter“ nélkül. A hullókhöz hasonlított összerovások záradéku felsorolt hibás példái szintén elmaradtak. Ha végül megemlítjük azt, hogy betűsorában a *zs* jegy *x*-nek van jelezve: nemcsak azt tudjuk meg, hogy a *Rudimenta* fogyatékos

¹ I. m. 320–321. l.

² *Jegyzetei magyar hazánkat illető és a külföldi könyvtárakban található jelenségekről.* (Tudományos Gyűjtemény 1820. évi VI kötet. 46. l.)

Characteres Sculorum

<i>Magdi</i>	<i>Rapcsi</i>	<i>Pécsi</i>	<i>Arany</i>	<i>Ullach</i>	<i>Barany</i>	<i>Debő</i>	<i>Egri</i>	<i>Dobó</i>	<i>Pöstyén</i>	<i>Pegiz</i>		
4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	4	A	
X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	B	
И	↑	↑	4	4	↑	↑	↑	И	↓	↓	C	
↑	И	И	Λ	4	И	И	И	↑			Cs	
f	+	+	f	f	+	+	+	+	q	7	D	
3	3	3	3	3	3	3	3	3	X	E	E	<i>Lugos</i>
	3				3		3				E	<i>Bra</i>
⊕	⊗	⊗	⊗	⊕	⊗	⊗	⊗	⊗	∇	∇	F	
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	P	PX	G	
≠	≠	≠	≠	≠	≠	≠	≠	≠			Gy	
⌘	⌘	⌘	⌘	X	⌘	⌘	⌘	⌘	X	X	H	
†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	I	
7	7	7	7	7	7	7	7	7			J	
◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇	◇		†	K	<i>im</i>
Z	N	N	Z	Z	N	N	N	†	P	PY	K	<i>fick</i>
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	L	
○	○	○	○	○	○	○	○	○			LY	
B	B	B	B	B	B	B	B	B	Φ	Φ	M	
○	○	○	○	○	○	○	○	○	Λ	Λ	N	
3	3	3	3	3	3	3	3	3			NY	
2	2	2	2	2	2	2	2	2	Λ	≠	O	
X	X	X	X	X	X	X	X	X			Ö	
E	E	E	E	E	E	E	E	E	B	B	P	
H	/	/	H	H		/	/		R	R	R	
	И	И			И	K	X	И		h	R	
Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	q		Sch	
/	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ		Y	Sz	
Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	↑	7↑	T	
X	X	X	X	X	X	X	X	X			Ty	
⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	⌘	M	Ω		U	
4	4	4	4		4	4	4	4			Ü	
M	M	M	M	M	M	M	M	⌘		P	W	
И	И	И	И	И	И	И	И	И	⌘		Z	
Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	Ψ	V			Z ^s	<i>nd. x. fi</i>

26. A marosvásárhelyi kézirat kilencz székely ÁBCzéje.

kivonatával van dolgunk, hanem azt is, hogy LAKATOS forrása ugyanaz a hibás erdélyi változat volt, a mely több kutatónkat, köztük KÁJONI JÁNOST is félrevezette.¹

Szinte hihetetlen, hogy a Telegdi-másolatok ilyen bősége közepett BÉL MÁTYÁST, a kutatásra sarkalt hazai és külföldi tudósok egyike sem tudta a *Rudimentával* és HICKES művével megismertetni. Neki pusztán csak az a betűsor állott rendelkezésére, a melylyel KAPOSSI SÁMUEL, a Gyulafehérvárra áttelepített sárospataki ref. főiskola 1713-ban elhalt tanára örvendeztette meg. Jellemző, hogy ez a magyarázó szöveg nélkül szereplő betűsor közeli változata volt annak a másik betűsornak, a melyet HARSÁNYI JÁNOS ugyancsak szöveg nélkül bocsátott annak idején az angol HICKES rendelkezésére. Nevezetesen KAPOSSIÉBAN is külön jegye van az *e* és *é* betűknek, továbbá szerepel nála a két *r* jegy is, a melyek közül az egy vonalból álló jegy szára szintén ferdén áll. Még feltűnőbb, hogy a *gy* stilizált és jobbra döntött jegye a Harsányi- és Bél-féle változatban egymáshoz sokkal jobban hasonlít, mint a mennyire KAPOSSI marosvásárhelyi betűsorának rendes *gy* jegye a Bél féle kiadvány *gy* jegyéhez hasonlít.

Az utóbb említett betűsor a marosvásárhelyi kézirat ama táblázatán maradt reánk, a melyen kivüle még más nyolcz betűsor is szerepel. A mellékelt 26. sz. ábrán látható gyűjteményt a *Rudimenta* marosvásárhelyi másolója abban a hiszemben állította össze, hogy a székely rovásírás betűsorának kilencz külön változatát mentette meg. Arról tehát sejtelve sem volt, hogy — kezdve a TELEGDITŐL címzett első rovaton — egytől-egyig a kézzel-kézre adott Telegdi-féle betűsor eltorzulásának köszönheti létrejöttét. Ma azonban már nem nehéz igazolni, hogy e változatok valamennyien egy külön kialakult erdélyi családba tartoznak.

A törzs, melynek betűi a giesseni változat betűihez és a TELEGDI előtt lejegyzett betűkhöz legjobban hasonlithattak, HARSÁNYI és KAPOSSI ama közös forrásában keresendő, a melyen a *cz* és *cs* jegye még nem volt fölcserélve, a két *r* pedig pontosan meg volt különböztetve;² viszont — a romlás útjára térve — már stilizálni kezdte a *b*, *gy*, *j*, *ny*, *ó*, *ö*, *p*, *r*, *sz* és *ty* jegyeket. A tudatos

¹ E művecske számos másolatban maradt fenn. Mi a nagyszombati Bruckenthal-Múzeum, a marosvásárhelyi Teleki-Könyvtár, a M. Tud. Akadémia könyvtárának 1—1 példányát s a M. Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtárának 3 példányát vizsgáltuk meg. — KÁJONI betűsorát l. e könyv VIII. fejezetében.

² HARSÁNYI rovata HICKES kiadványa nyomán van kitöltve. Hibás jegyei közt csak a nagy *R* szerepel annak jeléül, hogy a kis *r* kimaradt.

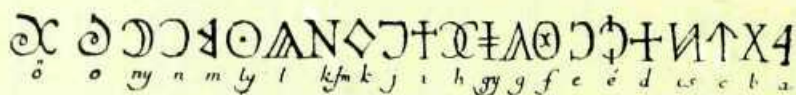
Tab. I. et II. ad Sect. II. §. VII. p. 15.

Alphabetum Hunno-Scythicum					
А	a.	Ј	j.	Х	R.
Х	b.	◊	k	Λ	s.
Ѓ	cz.	ℵ	k _{fn.}	~	sz.
И	cs.	Λ	l.	У	t.
†	d.	○	ly.	Х	ty
З	e.	А	m.	⋈	u.
С	é	᠋ᠣ	n.	ㄣ	ü.
⊗	f.	᠋ᠣ	ny	М	v.
Λ	g.	᠋ᠣ	o.	И	z.
ƒ	gy	᠋ᠣ	ö.	Ψ	cz s.
Х	h.	З	p.	Tab. II. ^{p. 15}	
†	i.	Ј	r.		
				Х	ba.
				Х	be.
				Х	bi.
				Х	bo.

27. Bél Mátyás Kapossi-féle ÁBCzéje.

változtatás célja a hasonlónak tetsző, vagy könnyen összetéveszthető jegyek megkülönböztetése volt. Ilyen megbolygatott csoport volt a *b—h—ty*, az *e—n—ny—ó—ö*, a *d—i*, az *ak—R* és az *r—sz*. A sokból például csak pár tudatos változtatásra mutatunk rá. Az *ak* azért lett kissé hátra, vagy kissé előre buktatva, hogy inkább *Z*, vagy *N* formájú új jegy legyen, mintsem hanyat fektetve a nagy *R* jeggyel legyen azonos; másrészt a nagy *R* jegy is átformálódott a latin betűsor *H*-jává. Az *sz* jegye függőleges, a kis *r* jegye jobbra dőlt vonal volt: az *sz* jegyét tehát balra döntötték s kissé hullámossá változtatták. Az összevonásokból rájöttek a megkülönböztető járulékok alkalmazására s néhány betű (pl. az *ny*, *o*, *ö*, *ty*) változataival valóságos bábelt idéztek elő. Ilyen járulék alkalmazásával jött létre ebben az erdélyi változat-csoportban az *é* külön jegye is.

Lucia Hunno-Scythica et M^{ris} Clarissimi Propositi

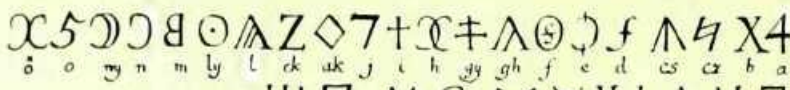

- N° 1. Hi Characteres variis ordine recensentur*
2. Inde videtur ad morem Litterarum Latinarum venideri non posse
3. Hoc characteres non esse ex ingenio fictos patet: nam
characteres qui latinis cognati sunt, et eadem littera
cum aliqua additione distinctionis gratia exprimi
possunt e.g. Tz & Ts Pz & Py Lz & Ly O & Ö U & Ü
J & Jy Z & Zy tota forma diversi sunt, non ex aliis
nati &c

Ex M^{ss} Anonymi

Littera antiqua Hunnorum quibus antiquitatem ut Hungaria unebatur gens nomen!

Hic autem dixeris de quibus uti velis advertas eandem ab antiqua Hungaria hunc retrograde fuisse numeratum

28. A marosvásárhelyi kézirat Kapossi-féle és Névtelen ABCzéje.

rovat alaposan megromlott Telegdi-féle betűsora köré. Ezek közül legrégibb jellege, tehát legkevésbé romlott betűsora DOBAI rovatának van. Ezt a táblázat készítője külön lapon is szerepelteti e címen: *Litterae Siculae ex Notationibus Generosi STEPH(ani) DOBAI*. A betűsor alatt pedig ez a lemásolásra vonatkozó keltezés olvasható: „Anno 1753. die 2^a May“ (L. a 29. sz. ábra felső részén.)

¹ Közvetített úton ugyaninnen merített OERTELIUS JÁNOS GODOPRED, a wittenbergi egyetem jeles magyar hallgatója is, midőn 1719-ben egy rimaszombati barátjától azt az alaposan elrontott betűsort megkapta, a mely utóbb *Harmonia (I) orientis et occidentis speciatimque hungaricae cum hebraea etc.* című művében megjelent. Kiadta HLIVAI JÁNOS, Wittenberg, 1746. — Facsimiljét l. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 256. l. (Ethnographia, 1904. 409. l.)

² Nem tévesztendő össze DOBAI SZÉKELY SAMUELEL, a ki a XVII. század derekán szintén kutatta a rovásírásos emlékeket s a kinek SCHWARTZ GODOPRED 1764-ben megküldötte a giesseni kézirat másolatát. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 257. l. jegyz. (Ethnographia, 1904. 410. l.)

Ha tehát e zavaros alakulatokat a maguk értékére leszál-
litjuk, a marosvásárhelyi kilencz
betűsorból sem nehéz kibogozni
a Telegdi-féle betűsor archi-
typusát. A jelzett Harsányi-Ka-
possi-féle törzs ÁBCz mellett
Bél és „Lipsius“ rovatai már
nem számítanak, mert az utóbbi
kettő a Kapossi-féle betűsor ki-
nyomatott változatait jelenti. Az
utóbbi ugyanis a *Die so nöthige*
als nützliche Buchdruckerkunst
und Schriftgieszerey című 1740.
évi lipcsei kiadvány ama betű-
sorát jelenti, a melyet kiadója
Bél Mátyás 1718-ban Lipcsében
megjelent *De vetere literatura*
hunno-scythica exercitatio című
kötetéből merített.¹ Mivel e
kettő a táblázatban egymástól
némileg eltér (pl. Bél é jegye
HARSÁNYI rovatába került) s eltér
Bél kinyomatott betűsorától is,
az utóbbit 27. sz. ábránkon kü-
lön bemutatjuk olvasóinknak.
Bemutajuk továbbá (28. sz.
ábra) a marosvásárhelyi kézirat
Kapossi-féle betűsorának külön
lapját is.

A többi rovatot — DESIÉT ki-
véve — a *cz* és *cs* jegy téves
fölcserélése csoportosítja az első

Úgy itt, mint a táblázatban ez a változat őrizte meg legjobban a rovott jegyek merev vonalait. Összes társai közt ebben van érintetlenül a *b*, *gy* és *ak* jegy. Különösnek tetsző *ô*, *v*, *zs* jegyei megtalálhatók az 1680 táján másolt fenti (24. sz.) Telegdi-féle ABCzében, a melynek *ez* és *cs* jegye szintén el van cserélve. Végül megemlítjük, hogy DOBAI betűsora abban is eltér a táblázat többi betűsorától, hogy benne az *u* és *v* szintén el van cserélve.

A giesseni másolat betűsorában az *u* jegye *v*-vel, a *v* jegye *eu*-vel van jelezve, a magánhangzók közt pedig az *u*-val jelzett *u* jegy mellett még (kilenczedik magánhangzó gyanánt!) a *v*-vel jelzett *v* jegy is szerepel. Arra kellett tehát gondolnunk, hogy TELEGGI JÁNOS a betűsor hangértékének megállapításánál az *eb*, *ecz*,

ed stb. példájára *e*-vel írott *eu* (ejtsd: *ev*) hangértékével nem volt tisztában. Noha ebből folyólag a *Gyalu* példánál és a *ru* összevonásánál szintén feltűnő zavar volt észlelhető, még mindig fennforgott az az eshetőség, hogy e hibát esetleg a külföldi, talán magyarul jól nem is tudó másolók keverték bele TELEGGI szövegébe. Most DOBAI ISTVÁN avatag betűsorának *u*-val jelzett *v* jegye és *v*-vel jelzett *u* jegye kétségtelenné teszi, hogy TELEGGI *Rudimentájában* ez a tévedés csakugyan benne volt.

Ezzel aztán bebizonyosodott az is, hogy DOBAI szintén Telegdi-féle betűsornak volt birtokában. Egy olyan Rudimenta-másolatból ismerte meg, a melyben — ugyancsak a megtévesztő hangértékelés miatt — az *ecz* és *ecs* (a giesseniben *ecs* és *ecsi*) már fel volt cserélve, de ez a szemetesúró hiba még érintetlen maradt.

Végül még Dési rovatáról kell röviden megemlékeznünk. Ebben — említettük — a *cz* és *cs* még nincs felcserélve. Mivel külön *é* jegye sincs, hihető, hogy régiebb is a vele egy csoportba tartozó Harsányi-Kapossi-féle betűsornál. Azt, hogy ez is a *Rudimentából* került ki, már a táblázat összeállítója bebizonyította. Mellékelt 29. sz. ábránk tünteti fel azt a DOBAI mintájára elkészült külön lapot, a melyen betűsorával együtt szerepelteti az abreviációk ama jól ismert csoportját is, a melyet Dési csakis TELEGGI kéziratának másolataiból ismerhetett meg.

Littera sicula et Notationibus, Invenit Steph Dobai.

1 j 2 i 3 h 4 gy 5 a 6 f 7 c 8 d 9 t 10 cs 11 cz 12 b 13 a
14 r 15 p 16 ö 17 o 18 ny 19 n 20 m 21 ly 22 l 23 kfin 24 k
25 v 26 z 27 u 28 ü 29 M 30 X 31 Y 32 I 33 e 34 s

Anno 1753 die 2^a May.

Alphabetum Ungaricum Clar. Dési Udvarhelyi

1 ny 2 n 3 m 4 ly 5 l 6 k 7 kfin 8 j 9 i 10 h 11 gy 12 gh 13 f 14 c 15 d 16 cs 17 cz 18 b 19 a
20 si 21 z 22 v 23 u 24 ü 25 ty 26 sz 27 sr 28 r 29 a 30 p 31 o 32 o

Abbreviationes in initio locum scribe:

1 sa 2 si 3 se 4 sa 5 ru 6 ri 7 ru 8 lo 9 le 10 lu 11 hi 12 he 13 ha 14 ga 15 gi 16 ga 17 ba 18 bi 19 ba

Abbreviationes in fine locum:

1 nt 2 st 3 le 4 nk 5 ngy 6 ng 7 nd 8 ncz

29. A marosvásárhelyi kézirat Dobai- és Dési-féle ABCzéje.

HETEDIK FEJEZET.

AZ ENLAKAI FELIRAT 1668-BÓL.

I.

Báró Orbán Balázs felfedezése.

Midőn BÁRÓ ORBÁN BALÁZS *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból* című hat kötetes művének anyagát gyűjtötte, tanulmányútjain éber figyelemmel kutatott a székely rovásírás epigraphiai emlékei után. Azt már tudjuk, hogy a csikszentmiklósi feliratot nemcsak eredeti lelőhelyén, hanem KUNICS és mások tévedéséből folyólag Gyergyószentmiklóson, sőt Csikszentmihályon is hiába kereste. Most pedig arról számolunk be, hogy a szerencse egyszer mégis rámosolygott: midőn az enlakai feliratot 1864 márczius havában felfedezte.

Ez a kis unitárius község Udvarhely-vármegyében a Firtos alján azon a félreeső hegyhátan helyezkedett el, a melyet a Kisküküllő és Nagyküküllő vízválasztójának kell tekintenünk. Neve az 1332—3-iki pápai adólajstromban *Jandalaka*, egy 1567-iki regestrumban *Yhanlaka* (Janlaka),¹ 1566-ban *Ijenlaka*, 1576-ban *Janlaka*, 1602-ben *Jenlaka*, 1712-ben pedig *Enlaka* formában fordul elő.² Régi temploma, mely az 1661-iki tatárdúlás alkalmával sokat szenvedett, BÁRÓ ORBÁN szerint a XV. századi gótika hanyatlási korának egyszerű falusi terméke. Képe BÁRÓ ORBÁN könyvének fametszete nyomán 30. sz. ábránkon látható. Beomlott boltozata helyett a hívek 1668-ban apróbb mezőkre tagolt és diszesen kifestett deszka-mennyezetet csináltattak. Képét a Műemlékek Orsz. Bizottságának fényképfelvétele alapján 31. sz. ábránkon közöljük.³ E mezők egyikében a következő latin felirat olvasható: „D : O : M : S : Hocce Templum per man(us) | noxias immanu(m) Tartaro(ru)m Anno 1661 in cineres reldactu(m), beneficis et pio erga deu m) | zelo incolar um) Jenlakien(sium) et Marto(nosien(sium) in honore(m) uni(us) veri dei | lacunare tectu(m) arte pictoria in|signit(um) A(nno) 1668 p(er) GEOR(GIUM) MUSNIEN(SEM), | pastore existente JOHANNE ARKOSI.” (*Magyarul*: Ezt az egyházat, mely a kegyetlen tatárok dúló kezei által 1661-ben hamuvá lett s a jenlakai és martonosi lakosok jótéteményéből és isten iránti kegyes buzgóságából az egy igaz isten tiszteletére mennyezettel befedettet, festői mesterséggel diszesíti 1668-ban MUZSNAI GYÖRGY, ÁRKOSI JÁNOS lelkipásztorsága idején.)

Egy másik mezőn az asztalos-mester mutatkozik be: „Per manus Mensarii ANDREAE Szász Mense Augusto.” A harmadikon egy latin distichon kíséretében az unitárius hitközség nemeseinek nevei olvashatók: „Pecatum idolatrie, — condidit in terris hominem, Deus unic(us) unum — factus homo multos fecit in orbe deos. Tempore Edilium Mich(aélis) BÁLINT, Petri SEBESTYÉN, Geor(gii) MIKLÓS, And(reae) SIGMOND.”

BÁRÓ ORBÁN BALÁZS még a következő vallásos és erkölcsi mondásokat másolta le: „Soli deo gloria”; — „Ad Legem et Testimonia”; — „Pacientia vic.”; — „Laus Deo, quia finem video”; — „(keresztben:) Scala Coeli (hosszában:) Fides, Caritas, Spes. I. Corint. 13. (keresztben:) In Coe-

¹ BÁRÓ ORBÁN B.: *A Székelyföld leírása*. I. köt. Pest, 1868. 123. l.

² *Székely Oklevéltár* II. köt. 200. l., IV. köt. 40. l., V. köt. 306. l., VII. köt. 142. l.

³ Először *Az enlakai templom mennyezete* címen az Ethnographia, 1914. 55. l. közöltük.

lum gradib(us) virtutum Maxima septem — Quatuor ascendit spes bona quinqu(e) Fides — Spes Lunam Solemqu(e) Fidēs contigit amoris — Scala vel ad summum Pertinet usqu(e) polum¹.

E feliratok betűzgetése közben került sor a hátulsó kar felett arra a mezőre, a melyen a rovás-írással szöveg van. Tartalmának megfejtése után kiderült, hogy benne MUZSNAI festő neve van egy unitárius jellegű ótestamentomi idézet keretében megörökítve.

II.

Szabó Károly megfejtése.

Az enlakai templom két sorra terjedő rovásírással feliratának felfedezéséről a *Kolozsvári Közlöny* 1864. márciusában értesítette a közönséget. A rövid hírt a budapesti újságok is csakhamar átvették és a hozzá fűzött kalandos magyarázatokkal igen magasra csigázták a megfejtetlen felirat iránti érdeklődést. Ez a körülmény kényszerítette BÁRÓ ORBÁN BALÁZST arra, hogy a másolatot megszó-
laltatás végett SZABÓ KÁROLYNAK átadja. A székelyek legrégibb történetének jeles bűvára TELEGGI *Rudimentájának* betűsorával, a csíkszentmihályi felirat megfejtett betűivel és egy KÁJONITÓL eredő betűsorral az enlakai szöveget csakugyan el tudta olvasni.

SZABÓ KÁROLY megfejtése facsimile kíséretében először ARANY JÁNOS *Koszorújának* 1864. évi 22-ik számában jelent meg e címen: *Az enlakai egyház és székely betűkkel írt fölírat*.² Eredményei egy sikerültebb facsimile kíséretében másodszor a *Budapesti Szemle* 1866. évi VI. kötetében láttak napvilágot.³ Megfejtése szerint a jobbról balra és alulról fölfelé (!) olvasandó kétsoros szöveg így hangzik:

30. Az enlakai templom.

Georgyius Musnai. Csak egy az Isten. Deut(eronomium) VI.⁴

A felirat sovány tartalmában az érdeklődők nagyon csalódtak. Csak SZABÓ KÁROLY, a szakértő volt megelégedve. Értékelése így hangzott: „a csíkszentmihályi fölíratnál több mint másfél századdal ifjabb ugyan az enlakai fölírat, de — fölfedeztetése mégis nagyfontosságú eseménynek mondható a székely írás ügyére nézve, a mennyiben ez, tudunkra a hun-székely írás egyetlen emléke, mely a székely földön mai napig fennmaradt”.

SZABÓ KÁROLYNAK tökéletesen igaza volt. Ugyanígy sikerült a felirat készítőjére vonatkozó eme megállapítása is: „Musnai György, mint nevéből következtethetjük, az Enlakához nem messze eső

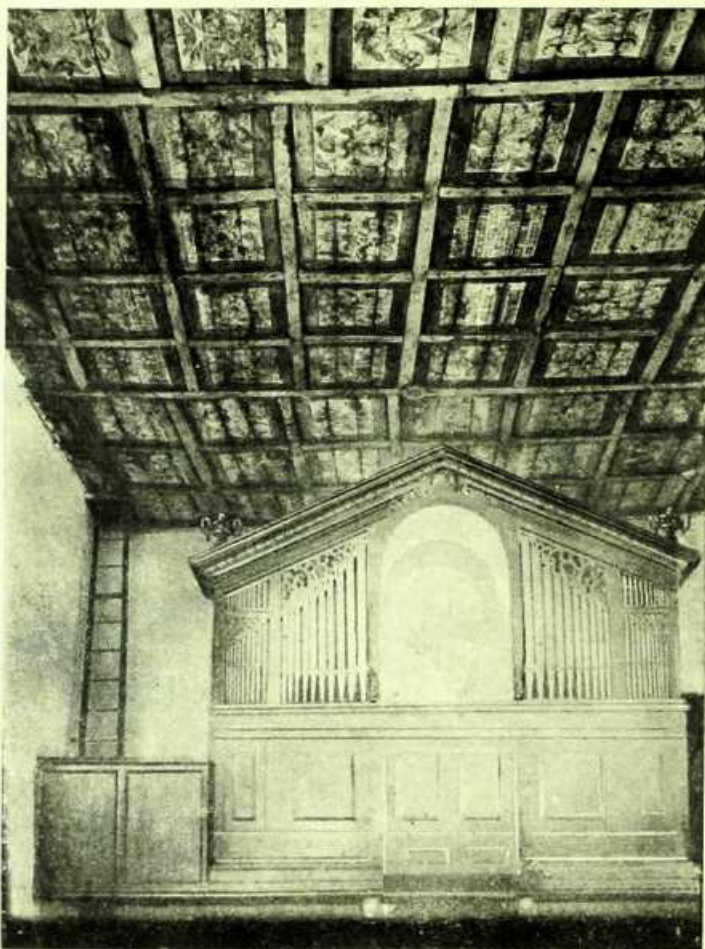
¹ I. h. 124. l.

² I. h. 522—523. l. A várvavárt közleményt több egykorú lap is átvette. Kivonatát fölötte hibás facsimilével közli BÁRÓ ORBÁN BALÁZS: *A Székelyföld leírása*. 1868. I. köt. 124. l. — Utóbb egész terjedelemben megjelent: SZABÓ KÁROLY *kisebb történelmi munkái*. 1878. II. köt. 189—196. l.

³ *A régi hun-székely írásról*. 115—117. l.

⁴ V. Móz. VI. 4. (Halljad Izráel: a mi Urunk Istenünk egy Isten!)

Muzsnára való székely volt, ki a hamvába dőlt egyház ujdon mennyezetét, melyet egyik rajta lévő latin fölírat szerint helybeli asztalos mester, Szász András készített, a köznépünknel oly kedves és maig is divatos tulipános modorban, a mennyre falusi művésztől kitelhetett, oly díszesen kifestette. Hogy ő egyébiránt latin iskolába járt volt és így tanulatlan falusi mesterember nem lehetett, bizonyítják az egyház mennyezetére általa írt, még pedig az akkor divatos írásmódor szerint igen csinosan írt többrendbeli feliratok, melyekről azonban nem merném állítani, hogy éppen az ő s nem az akkori enlakai unitárius lelkész, Árkosi János fogalmazványai.¹ Musnai nem elégedvén meg azzal, hogy festői hírért a latin fölíratban örökítse, bizonyosan a latinul nem értő, de a székely betűket ismerő

31. Az enlakai templom mennyezete.

köznép kedvéért írta föl ismét nevét, az unitáriusok kedvelt jelmondatával együtt, az egyház mennyezetére.

A felirat létrejöttének rügói közül itt csak egy van kifejejtve: a hagyomány. Hiszen bizonyítani sem kell, hogy Enlakán 167 esztendő múlva az 1501-iki csikszentmiklósi eset ismétlődött meg. Azok az iparosok, a kik az istenházának építésén munkáltak, műyük befejezése után nevüket a feliratok közt megörökítve látták. A régi kath. templomfeliratok nyelve és betűje a Székelyföldön is latin volt, a közéjük ékelt profán rész nyelve pedig csakis az ősinek tisztelt ó székely betűk leple alatt maradhatott meg magyarnak. Ez a utóbbi gyakorlat érvényesült MUZSNAI GYÖRGY esetében is. ÁRKOSI JÁNOS lekipásztor azzal, hogy a latin szöveget a maga, a jeles festő, az asztalosmester és az egyházi előjáróság nevének megörökítésére szintén felhasználta, alaposan megzavarta azt a régi székely hagyományt, mely a székelyföldi szentegyházakban a magyar nyelvnek és az ó-székely betűknek is szerepet juttatott. Ezt kívánta pótolni MUZSNAI. És pótolta is ÁRKOSI tisztelendő úr deáktudományának és bibliai ismeretének igénybevétele nélkül — keresztnevének fogyatékos latinságával és a latin fel-

iratokban már kétszer megemlített unitárius „egy Isten” fogalomnak magyarul való rovásírásos ismétlésével.

SZABÓ KÁROLY szóvateszi, hogy a XVII. században TELEGDI művecskéje nyomán a székely rovásírásnak több s eredeti sajátságaiból már sokat vesztett betűsora volt forgalomban. De szerinte „ezeket Musnai 1668-ban már vagy nem értette, vagy legalább nem követte. Nála a szókat elválasztó pontoknak nyoma sincs, hanem azok helyett a szavak közt hézag van hagyva; a betűk egybekapcsolására, mint a rovásnál divatban volt, valamint a magánhangzók, különösen az *e* kihagyására, mely mássalhangzók előtt el szokott maradni, egyetlen példát sem találunk.”

Egy főbenjáró hiba ismét kimaradt: az, hogy a székely rovásírás utolsó emlékét már ecset és nem rovókés készítette. Ez a jelenség első pillanatra MUZSNAI-t az írott emlékekhez állítja közelebb. De ebben az esetben a közelségnek csakugyan volna valami irodalmi ismeretet sejtető nyoma. Ez a nyom az, a melyet SZABÓ KÁROLY minden irányban keresett, de nem talált meg.

¹ Ennek igazolására jegyzetben idézi a „Condidit . . .” kezdetű latin distichont

III.

Egyéb megfejtési kísérletek.

Az enlakai felirat további története azt igazolja, hogy pár szóra terjedő rovásírásos szövege máig sincs s aligha is lesz valaha végérvényesen megfejtve.

A hiba ezúttal nem a megfejtőkben, hanem a feliratban van. Készítője nem végzett egyenletes munkát és nem nyújtott egységes eredményt. Ennek természetes mentsége abban van, hogy MUZSNAI írástudománya már nagyon késői jelenség. Hiszen a kimulófélben levő hagyományt két emberöltővel

32. Az enlakai felirat.

TELEGDI és SZAMOSKÖZY után ennél tökéletesebben már tetemesebb tudományos ismerettel sem lehetett volna megszólaltatni.

Ezt a szempontot SZABÓ KÁROLY még nem alkalmazta. Ezért a pontosan kibetűzhető szavakból csak az együgyű deákos emberre tudott következtetni. Arról aztán, a ki magát „Georgyius“-nak nevezte és az „Isten“ szó minden betűjét kiírta, nyugodtan föltette, hogy nemcsak jobbról balra, hanem alulról fölfelé is írt; sőt föltette még azt a jóval nagyobb együgyűséget is, hogy az „egy“ szónak szintén kiírt két betűjét a sorvégeken elválasztotta. Mivel ezt az olvasási módot még kétségesebbé tette az a körülmény, hogy az „egy“ szónak első betűje tulajdonképpen nem is „e“-nek van írva s hogy a „csak“ szó első betűjét sem lehet zavartalanul „cs“-nek tekintenünk: SZABÓ KÁROLY eredményét a későbbi kutatók már sorra kiigazították.

Az első külön véleményt NEMES ÖDÖN hallatta, a ki a feliratot a helyszínen tanulmányozta és az alatta látható disztiménnyel együtt pontosan lerajzolta.¹ Szerinte az olvasás sorrendje és az

¹ NEMES ÖDÖN: *A székely írás*. (Magyarország és a Nagyvilág. 1882. XIX. évf. 48. sz. 765. l.) V. ö. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 1909. 238–39. l. (Ethnographia, 1904. évf. 391. l.)

„egy” szó kettészakítása továbbra is megtartandó, de a „csak” szót ezután már „deák”-nak kell olvasnunk. A felirat szövege tehát ekként alakul:

Georgyius Musnai deák. E-
gy az Isten. Deut. VI.

Ettől függetlenül FISCHER KÁROLY ANTAL szintén lerajzolta és megfejtette a feliratot. Az alulról fölfelé haladó olvasás helyességét kétségbevonva s ezzel az „egy” szó megszakítását is elejtve, ezt az olvasást ajánlotta:

Deuteronom. VI. (E)gy az Isten.
Georgius Musnai p a k o.

De nyomban hozzátette: „hogy e négy utolsó betű, mely nyilván rövidítés, mit jelenthet, most már meg nem határozható”.¹

Teljesség kedvéért itt is megemlítjük, hogy DÉSY FERENCZ a vitás írásjegyeket érthetetlen módon „Jenlakán”-ra magyarázza,² TAR MIHÁLY, a rovásírás révén hirhedté lett omori (Temes-vm) földműves pedig egy napilapban³ ezt a szöveget ajánlotta elfogadásra:

Egy az isten. Deut. VI.
Georgyius Musnai de Jákó.

Sorrendben az utolsó megfejtő DEBRECZENYI MIKLÓS volt, a ki a vitás írásjegyeket káplánt, kántort stb. jelentő „djakon”-nak, a *diakon* (diaconus) népies változatának olvasta.⁴ Ez a változat bennünket közelebbről azért érdekel, mert a mi olvasásunkat kívánta helyesbiteni.

Mikor kétségtelenné lett az, hogy a felirat első *gy* jegye *egy*-et jelent, a kutatók figyelme nyomban a felirat végén levő kétes jegyek esetleges összevonásai felé irányult. Így derült aztán ki, hogy az a jegy, a melyet SZABÓ KÁROLY hiányos *es*-nek tekintett, tulajdonképpen tökéletes összevonása a *d* és *j* jegyeknek. Ezért olvastam aztán a feliratot ekként:

eGY AZ ISTEN Deut(eronomium) VI.
GEORGYIUS MUSNAI DeJÁK eN(lakán).

MUSZNAI deákos neve mellett, különösen a „Georgyius” mellett, igen természetesen helyezkedik el a szintén magyaros kiejtés szerint leírt „deják” szó. Ezért nem tartjuk aztán helyesnek a „dejákon”-ná való kiegészítést. Egyrészt azért, mert a vég-k betű minden gyakorlattal ellenkezve a szó derekára került; másrészt pedig azért, mert a világosan kiírt „deják” után még csak egy írásjegy következik, a mit lehet ugyan „ó”-nak és „n”-nek is olvasni, de „on”-nak semmi esetre sem.

DEBRECZENYI MIKLÓS azt mondja, hogy az én „En(lakán)” szavam olvasása nem megnyugtató, mert a latin felirat szövegében „Jenlaka” fordul elő. Csakhogy az is bizonyos, hogy ez a felirat MUSZNAI nevét sem „Georgyius”-nak, hanem „Georgius”-nak (Georgiusz-nak) mondja. Joggal föltehető tehát, hogy ÁRKOSI lelkipásztor archaizáló latin szövege a régi névhez ragaszkodott, MUSZNAI pedig egyéb népieskedésével kapcsolatban azt az újabb névváltozatot jelezte, a melyet 1712-ben már okiratszövegben is megtalálhatunk.⁵

Jóval fogósabb kérdés az, hogy valóban Enlaka nevének első szótagjával van-e dolgunk. E valóban merész föltevésre engem az indított, hogy a szótagjegy után rövidítést jelző pont van szűrve. Csak úgy, mint a „Deut” és a „VI” után is. Indított továbbá az a biztosíték is, hogy előtte szót lezáró írásjegy (vég-k) van, utána pedig üres tér már nem következik.

¹ A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei. 1889. 65. 1. 4. jegyz.

² A magyar ősrész. (Auróra, 1902. augusztusi szám).

³ Magyar Szó, 1902. decz. 11-iki 292. sz.

⁴ Az ősmagyar írás néhány hazai s oroszországi emléke. Budapest, 1914. 17. 1.

⁵ Székely Oklevéltár VII. köt. 142. l.

NYOLCZADIK FEJEZET.

KÁJONI JÁNOS FÖLJEGYZÉSEI 1673-BÓL.

I.

Kájoni élete.

A magyar rovásírás írott betűsorainak vizsgálatánál mindig figyeltünk arra, hogy nem merül-e fel olyan jelenség, a minek nem TELEGDI *Rudimentája*, hanem valami népi eredetű rovott emlék lehetett volna a forrása. E föltevésre MARSIGLI fölfedezése kényszerített rá bennünket. Ha ugyanis a Székelyföldre vetődött szerencséskezű olasz kutató 1690-ben kétszáz esztendő, vagy ennél is régebb rovásírásos fadarabot találhatott, akkor száz évvel későbbben szintén előkerülhettek volna olyan emlékek, a melyeket SZAMOSKÖZY megfigyelése szerint 1590. táján a székelyek még fára róhattak, utóbb pedig rovásokról lemásolva, írott formában is forgalomba hozhattak. Az ilyen irányú megfigyelésre különösen az a körülmény hatott bátorítólag, hogy ma már nemcsak a Telegdi-féle betűsor jegyeinek formáit ismerjük, hanem ismerünk a korábbi időkből három olyan középkori betűsört is, a melyeknek alakulataival a Telegdi-féle jegyek formáitól eltérő minden újabb vagy régebb jelenség hitele megállapítható. A mi vizsgálódásunknak az a meglepő eredménye lett, hogy KÁJONI JÁNOS egyik fogatékosan lejegyzett s romlottnak is tetsző betűsorát szoros rokoni kapcsolat fűzi ahhoz a legrégebb betűsorhoz, a melyet MARSIGLI a középkori örök-naptár rovásfáján talált.

Ennek bejelentése után nyomban fölmerül az a kérdés, hogy ki volt KÁJONI, hogy hol, mikor és milyen körülmények közt menthette meg ilyen elkésve a magyar rovásírás egyik legrégebb emlékét?

KÁJONI JÁNOS XVII. századi ferenczrendi szerzetes nevét a csiki klastromban 1676-ban kinyomatott magyar- és latinnyelvű *Cantio catholicum* teszi irodalmunkban halhatatlanná. Élete körülményeiről keveset tudunk. *Hortulus devotionis* című kéziratban maradt fiatalkori imakönyvének czimlapján magát valachusnak, oláhnak mondja. Szülei görög keleti vallásúak voltak s fiukat, a ki 1629-ben Jegenyén (Kolozs vm.) született — miként ezt KÁJONI az erdélyi custodia történetében maga megemlíti¹ —, az egeresi református pappal kereszteltették meg. Írásaiban magát mindig magyarnak vallja és nevét mindig így írja alá: P. FR. JOANNES KÁJONI DE KÖS KÁJON.² A zenében és kézi ügyességben már a humaniorák tanulása idején kitüntette magát. A csiki convent 1648. szept. 17-én fogadja a szerzetbe próbaévesnek. A szerzetesi anyakönyv KISKÁJONI JÁNOSNAK nevezi s szüleit *schismaticusoknak* mondja. Oláh nemzetiségét (natione valachus) ide csak egy későbbi kéz jegyezte be.³ Az említett imádságos könyv czimlapján a következő évben már a csiksomlyói kolostor orgonistájának mutatja be magát. A székelyföldi rendházak kéziratban őrzött *Domus historiai* sokat beszélnek orgonaépítő és orgonajavító munkálatairól. Mikházán (Maros-Torda vm.) 1664. előtt már házfőnök volt s két növendékét,

¹ A kolozsvári rendház levéltárában őrzött kézirat.

² SZINNYEI tévesen Gábornak nevezi és Nagykájont mondja születési helyének. (*Magyar írók élete és munkái*, V. köt. 802. hasáb.)

³ BALÁZS MIHÁLY *Protocolium custodiarum*. (Kéziratban.) A Csiksomlyó számára készített régi orgona *promemoriáját* viszont még később is így írja alá: „Scriptum anno 1664. FR. JOANNES KAJONI VALACHUS, diffinitor actualis, concionator, confessarius, organista, organifaber, p. t. gvardianus Szárhegyensis”.

Alfalvi Istvánt és Ferenczi Miklóst meg is tanította az orgona kezelésére. Hihetőleg folytatta ezt a mikházai után következő szárhegyi főnökség idején is. Közben rendkívüli rátermettséggel gyűjti a régi latin- és magyarnyelvű egyházi és világi énekeket. A latin hymnusokat rendszerint magyarra is lefordítja s gyűjteményét — a melynek Csiksomlyón őrzött nagy kézírata ezer lapra terjed — tetemesen növeli latin- és magyarnyelvű, részben meg is zenésített eredeti szerzeményeivel. Említett *Cantionáléjába* e gyűjteményéből keveset vett fel, világi énekei pedig még ma is teljesen ismeretlenek.

33. Kájoni János.

A rendkívüli képességekkel megáldott egyszerű szerzetes híre utóbb a pápai trónig eljutott. Noha hosszabb ideig püspöki helynök volt, a neki ajánlott püspöki széket nem fogadta el.¹ Itt bemutatott arcképe még mint szárhegyi házfőnököt tünteti fel 44 éves korában.² Csiksomlyói házfőnökségének és egyéb terhes tisztségeinek (tartományi főnökségének, misszió-főnökségének, apostoli helynökségének) munkás évei után ismét Szárhegyre ment vissza, a hol 1687. ápr. 23-án tért örök nyugalomra.

Bennünket Kájoni élete körülményeiből különösen az érdekelt, hogy rovásírási följegyzései éppen az arcképen szereplő 1673. évből erednek. Abból az időből, midőn Kájoni működésének tere még csak Maros-, Gyergyó- és Csikszék volt. Ugyanekkor foglalkoztatta az énekgyűjtés és a *Cantionale* kiadásának ügye is. Szerzetének szabályai értelmében az együgyű nép fiainak igaz barátja volt, szívvel-lélekkel munkálta üdvösségüket és kutatta folyton ápolandó, nemesítendő és gazdagítandó lelkivilágukat. Így sajátította el a székelység ódon nyelvének szépségeit, régi hadi

dalainak és népénekeinek templomi zenében is értékesíthető hymnikus dalsorait.³ A néppel való folytonos érintkezés és a nép művelődésének emlékei iránt való élénk érdeklődés terelték figyelmét a szé-

¹ A szárhegyi kriptában még kibetűzhető epitaphium szintén megemlíti, hogy „az apostoli szentszéktől felajánlott püspökséget, mint az alázatosság igazi szeretője, visszautasította”.

² Eredetijét SIMON JUKUNDIÁN szerzetes fedezte fel KAJONI 1675-ben alapított csiksomlyói nyomdájának egyik poros fülkéjében. Jelenleg ugyanott a zárda díszes ebédlőjében van elhelyezve.

³ E tekintetben KAJONIT az a XVI. századi csiksomlyói graduale is bátoríthatta és irányíthatta, a melyben a magyaros hangnemben megzenésített latin egyházi énekek szövegei és hangjegyei fölé a hasonló magyar dallamok emlékeztetőül veres betűkkel oda van jegyezve: „hopp haya koma” — „nosza emelked jól” — „nosza lóra legények” — „nosza huszárok” — „értők hozzá atyámfia” stb. (Kalauz az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításához. Budapest, 1882. 22. l.)

kely írás nagy misztériumára. Tudós létére ismerte az előző századok kútfői följegyzéseit. Nyomára jött a Telegdi-féle *Rudimenta* fogyatékos szövegének. Mivel pedig a Székelyföld legfölréesőbb területein azzal is tisztában volt, hogy az írott kútfők népi forrásaihoz minden tudós érdeklődő közt talán ő áll legközelebb: kötelességének tartotta, hogy TELEGDI adalékait az ősi hagyomány még hozzáférhető emlékeivel ellenőrizze és esetleg ki is egészítse. Így sikerült aztán egy olyan betűsört felkutatnia, a mely TELEGDIÉTŐL csakugyan eltér. Noha hiányos volt, híven lejegyezte. Eredeti lejegyzése elkallódott, vagy még lappang a rendházak rendezetlen könyves polczain. Egyik másolata azonban éppen akkor menekült meg, mikor a csikszentmiklósi feliraté. Utóbb a nagy RÉVAI még finom rézmetszetet is készíttetett róla, de valódi értéke csak most derül ki, midőn már rendelkezünk olyan középkori emlékekkel, a melyekkel KÁJONI följegyzésének nemcsak hitele, hanem középkori eredete is bizonyítható.

II.

Kájoni rovásírási följegyzései.

BATTHYÁNY nádor fiát, FÜLÖP GRÓFOT Bécsben egy HORVÁTH BENEDEK nevű kegyestanitőrendi atya oktatta retorikára. E feladat keretében HORVÁTH a nádor titkárával, OSVÁLD FARKASSAL egyetemben egy magyar nyelvtan megírására vállalkozott. A régi grammatikusok nyomdokain elindulva, a „hunszkitha írás” tárgyalása elől már csak azért sem lehetett kitérniök, mert HORVÁTH BENEDEK atya maga is székely volt. Már az előkészületek alkalmával emlegette munkatársának, hogy az ő nagyatyja még tanulta és jól ismerte a székelyek szkitha betűit.¹ Sőt, összeköttetéseit felhasználva, puhatolózni is kezdett ilyen emlékek után. Így küldte el aztán neki SZILÁGYI SÁMUEL a csikszentmiklósi feliratnak azt az 1749-ki másolatát, a melyet HORVÁTH utóbb DEZSERICZKYNEK adott át közlés végett.

A tervezett nyelvtan elkészült, de HORVÁTH betegeskedése és ezt követő gyors elhunytja miatt meg nem jelenhetett. Kézirata utóbb rendtársa, HAJÓS ISTVÁN kezeihez jutott. Mivel ez is egy nagyobb arányú nyelvtani munkán dolgozott, a forrás megnevezésével mindent felhasznál belőle, a mi a székelyek ősrására vonatkozik. Tudomásunkra hozza, hogy az előbeszédben HORVÁTH maga is részletesen leírta a nagyatyja és a többi literatus székelyek írástudására vonatkozó érdekes értesülését: „... certum est — írja — vel superiore saeculo complures extitisse, praesertim inter sículos transilvanos, qui veteribus hungarorum characteribus utebantur, eosque partim privata industria, partim in scholis discebant, quod et avus meus maternus capularis jam senex, qui anno hujus saeculi 29. fatis concessit, dum ego nimirum eodem anno studiis grammaticis operam darem, asservare non dubitavit, se characteres magaricos, hebraicis figura consimiles in schola didicisse, quos ego puer ludicris potius intentus, cujusmodi, quotve fuerint, reipsa etiam exhibere mihi non admodum laborari. Sed jam vix unus, ac ne unus quidem fortassis reperitur, qui eos novisset. Ita universa tempus mutavit, vel plane obliteravit. Itaque pro eis utimur jam ubique characteribus latinis”. (*Magyarul*: ... bizonyos, hogy még a múlt században is sokan voltak, különösen az erdélyi székelyek közt, kik a régi betűkkel éltek, s azokat részint magánszorgalommal, részint iskolában tanulták. Anyai nagyatyám, mint elagott vén ember, ki ezen század 29-ik évében (tehát 1729-ben), midőn én épen a grammatika iskolába jártam, halt volt el, nem kételkedett azt állítani, hogy az iskolában tanulta a zsidó betűkhöz hasonló magyar betűket, melyeket én, mint gyermek, kinek inkább a játékon járt az eszem, milyenek és mennyien voltak, magamnak megmagyarázni bizony nem igen ügyeltem. De ma már alig van, vagy talán nincs is egyetlen egy ember sem, a ki ezen betűket ismerné. Így megváltoztatott, vagy teljesen homályba borított mindent az idő, úgy hogy ezek helyett mindenütt latin betűket használnak.)²

Ezzel kapcsolatosan beszél HORVÁTH BENEDEK a székely betűk számáról, majd Gyergyóban végzett eredményes kutatásáról is megemlékezve, folytatja: „... paucos ante annos, dum in Gyergyó inclita

¹ HAJÓS: *Monumentum literarium hunno-scythicum*. (A M. Tud. Akadémia könyvtárának másolata.) 9. l. — Ugyanezt elmondta DEZSERICZKY INCZE nyitrai kegyestanitőrendi társának is: *De initiis ac majoribus Hungarorum*, II. köt. Buda, 1753. 2-rét. 155. l.

² HAJÓS i. m. 10. l. SZABÓ KÁROLY fordítása. Budapesti Szemle, Új foly. V. köt. 1866. 137. l.

theologiai művének két helyéből az ő rövid magyar jegyzetével leírtam oly módon, a mily betűket a székelyek egykor összevontabban használtak s mint írtak általában.)

Következik az a 34. sz. ábrákon bemutatott magyar szöveg és írásmutatvány, a melyet mi nem a Hájos-féle kézirat másolata, hanem SIMONCHICZ INCZÉNEK Tatán 1793-ban kelt és REVAI MIKLÓSHOZ intézett leveléből közlünk. KÁJONI e szövegét SIMONCHICZ közlésének hitelül nem a facsimiléről, hanem a Hájos-féle akadémiai másolatból idézzük:

„Régi mód szerint való Székely A. B. C. mellyel régenten a' Székelyek éltek, melyet vissza kell olvasni, és írni, a mint ebből ki-tetszik“ (mi csak a megfejtés latin betűit közöljük — ugyan-csak jobbról balra és a kézirat nyilat is alkalmazva):

.Ka .k .j .i .h .gy .g .f .e .d (a es jegy alatt:).cz (a ez jegy alatt:).cs .b .A ←=

.ű .u .ty .t .sz .s .r .p .ő .o .ny .n .m .ly .l

(a ss jegy alatt:).x .z .v

„Ha ki pedig mostani mód szerint akar velek élni, írja ügyében őket, mint a mostani A. b. c. d. etc. **A B C Z C S D E F G** etc. de a' régi Székelyek így pronuntiálták: A, eb, ecs, ecz, ed, ef, e, eg, egy etc. Minden betű eleibe E betűt tettek in pronuntiando.

Abbreviationes.

(Mi a kézirat jobbról balra haladó betűrendjében ismét csak a megfejtés latin betűit közöljük. A balfelöli nyíl erre az olvasási irányra, a jobbfelöli nyíl pedig — igen helyesen — az összerótt jegyek jobbról balra irányuló sorrendjére figyelmeztet.)

→ ba, be, bi, bo, cza (a csa alatt), ga, ge, go, ha, he, ho, za, la, le, lo, ←=

→ ra, re, ri, ro, ru, sa, se, so, ant, lt, st, rt, ncz, nd, ←=

ng, nyg, nk, nt, pthru, omb. Litera **ZS** id est *X* (így!) utimur pro litera *S*, sed gravi sibillo prolata ut *S*'álya **ZSÁLYA**. (Magyarul: *zs* betű, vagyis *x*, használjuk a *s* betű helyett, de erősebb sziszegéssel kiejtve, mint *sája*.)

Fr. Johannes Kajoni scribebat 1673. Vide fol. 287.

Következik az *Alphabetum Siculicum* és hozzá rovásírásos mutatványul két istenes mondás. Ezeket 35. sz. ábrákon ismét SIMONCHICZ leveléből mutatunk be olvasóinknak. Mivel a rovásírásos betűsor minden vonala egyezik, a latin betűs megfejtés pedig HAJOS másolatában régiesebb, mi ezúttal is csak az utóbbit közöljük:

.u .t .s .r .p .o .n .m .l .k .i .h .g .f .e .d .c .b .a ←=

z nap (két megfejtetlen jegy) .ő .ű

→

nema ekkörödnim kesseteöcsűd netsi ←=

(ne)ma even ű za kessettedrih arpan lorpan

Az írásmutatvány után kapunk felvilágosítást arra, hogy KÁJONI fentebb miért utalt a HORVÁTH BENEDEK forrásául szolgáló hittani kézirat 287. lapjára:

„Duplex istud alphabetum ab eo: Régi mód szerint etc. ex duplici loco (ut praemisi) theologiae manuscriptae P(atris) Johannis Kajoni, primum quidem ex pagina 46, alterum autem ex pag(ina) 287. de verbo ad verbum descriptum est una cum postremis duabus sententiis, quae literis magaricis expressae erant, quarum tamen interpretationem latinis literis factam ipse adjeci nihil praeterea addendo, neque demendo“. (Magyarul: Ez a két betűsor, kezdve a „Régi mód szerint stb“-n — a mint említém — KÁJONI JÁNOS atya hittani kéziratának két helyéről, és pedig az első a 46-ik, a második a 287. lapról íratott le szóról szóra azzal az utolsó két jeles mondással egyetemben, melyek magyar betűkkel voltak írva, ezeknek értelmezését latin betűkkel én csatoltam hozzá, ezen kívül semmit hozzá nem téve és el sem véve.)

HORVÁTH BENEDEK eme tájékoztató sorainak végét úgy kell értelmezni, hogy a 287-ik lapról lejegyzett betűsor után a két jeles mondás csak rovásjegyekkel volt írva, mert a latinbetűs megfejtés tőle származik. E felvilágosításra valóban szükségünk volt, mert a régiesen írott *ő* és *ű* jegyek bennünket könnyen tévedésbe ejthettek volna. Így azonban megtudtuk, hogy ez KÁJONI rovásírásos

betűsorának latinbetűs megfejtésében volt így írva: HORVÁTH, tehát e megfejtés segítségével írta a magáét is — KÁJONIhoz szolgai hűséggel alkalmazkodva — régiesen.

Meg kell említenünk, hogy KÁJONI két betűsorát HORVÁTH BENEDEK megtoldotta még egy harmadikkal is. De mivel megmondja, hogy ezt DEZSERICZKY *De initiis ac majoribus hungarorum* című könyvének

III. kötetéből vette át, egyben az is nyilvánvalóvá lesz, hogy a Bél-féle betűsorral van dolgunk. Jellemző, hogy KÁJONI módjára írásmutatványról is gondoskodik, a mennyiben utána közli a csikszentmihályi felirat megfejtetlen rovásírásos szövegét. E közlést azzal indokolja, hogy a DEZSERICZKY könyvében közölt másolatot csak kevés olvasója tekintheti meg. Azt nem mondja meg, hogy DEZSERICZKY közlését veszi-e át, sem azt, hogy ezt mellőzve más forrásra támaszkodik. Mi azonban tudjuk, hogy HORVÁTH BENEDEK nem volt arra a DEZSERICZKY-féle közlésre ráutalva, a melyet SZILÁGYI SÁMUEL küldeménye alapján éppen ő közvetített. Ha tehát az ő közlését DEZSERICZKYÉVEL összehasonlítjuk, bennünket nem lephet meg az, hogy HORVÁTHÉ a jobb, mert benne nincs a János név első betűje elrontva és hibátlanul van másolva a százegy.

A csikszentmihályi felirat másolatainak bemutatása alkalmával fenti 4. sz. ábránkon először is SIMONCHICZ ama másolatát állítottuk szembe DEZSERICZKYÉVEL, a melyben ugyancsak ez a két szó volt jól le-másolva. Már akkor jeleztük, hogy a jobbik változat forrása a Horváth-féle másolat volt. SIMONCHICZ INCZE ugyanis 1794-ben kiadta *Dissertatio de numismatica Hungariae diplomatica accomodata* című kötetét, a melynek 40-ik §-ában a székely rovásírásról szólva, megemlíti: „Ipse possideo triplex huiusmodi alphabetum, accurate ex m(anu) scriptis F(ratris) Johannis Kájoni Ord(inis) S(ancti) Franc(isci) famosi piarum cationum in Transylvania editoris, dum Szárhegyeni degeret. Antequam illud pag. 46. anno 1623. posteritati depinxisset, sic fatur: (Magyarul: Magamnak három ilyen betűsorom van, melyeket Kájoni János szent-ferenczrendi atya, a kegyes énekek

TABVLA II. ALPHABETUM HVNNO-SCYTHICVM. SICVLICVM.

Belianum. Aliorum. Belianum. Aliorum.

А	a.	4	4	⌘	А	m.	В	В	W
	á.			⌘	Э	n.	О	О	VI
Х	b.	Х	Х	⌘	Э	ny.	Э		hVI
Ъ	tz.	↑	↑	⌘δ	Э	o.	Э	Э	⌘
И	ts.	И		⌘δ		ó.			⌘
†	d.	f	†	⌘	Э	ö.	Х	Э	⌘
Э	e.	Э	Э	⌘	Э	p.	Э	Э	W
О	é.			⌘	Э	r.	Х	И	⌘
Ө	f.	Ө	Ө	Э	Х	r. ut.			
Λ	g.	Λ	†	⌘	Λ	s.	Λ	Λ	⌘⌘
ƒ	gy.	†		⌘=	Λ	sz.	И		⌘⌘
	gh.			⌘=	У	t.	У	У	δ
⌘	h.	⌘	⌘	⌘f	Х	ty.	Э		⌘δ
†	i.	†	†	⌘↓	⌘	u.	⌘	⌘	⌘
Ъ	j.	⌘		⌘	⌘	ü.	⌘	⌘	⌘
◇	k.	◇	◇	⌘	М	v.	М	М	⌘
ℵ	k _{fin} .					y.			⌘,⌘
Λ	l.	Λ	Λ	⌘	⌘	z.	⌘	⌘	⌘
О	ly.			⌘⌘	Ψ	zs.	Ψ		⌘⌘

Abbreviationes.

⌘⌘⌘ ⌘ ⌘ ⌘ ⌘ ⌘ ⌘ ⌘
ho, he, ha, go, ge, ga, tza, bo, bi, be, ba.
УХ⌘ ⌘ ⌘ ⌘ ⌘ ⌘ ⌘ ⌘
st, rt, za, so, se, sa, ru, ro, ri, ro, ra.

Novissima nota: Postea

35. Révai Miklós régi ABCzéi.

erdélyi híres kiadója jegyzett le pontosan szárhegyi tartózkodása idején. Mielőtt a 46. lapra az utódok számára 1623-ban — helyesen: 1673-ban — lemásolta volna, így nyilatkozik:) „Régi mód szerént való Székely A. B. C.” stb. — Következik KÁJONI szövege a rovásírásos részek elhagyásával e záró mondatig: „Minden betű eleibe e betűt tettek in pronuntiando.”

Ebből most pontosan megállapítható, hogy a szerző a három Kájoni-féle betűsorra és a helytelen évszámra vonatkozólag csakugyan HORVÁTHnak azt a szövegét értette félre, a melyet HAJÓS kézírata idézett. Hogy aztán közvetlenül vagy HAJÓS közvetítésével merített-e HORVÁTH kéziratából, nehéz megállapítani. Idézett sorai után jegyzetben megemlíti, hogy adatait elküldte RÉVAI MIKLÓSNAK, a kit meg-

kért, hogy e kincseket ne hagyja tovább is az ő fiókjában veszelődni. Ez a küldeménye ma RÉVAI irodalmi hagyatékával egyetemben a M. Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi-Könyvtárában őriztetik.¹ Kájoni kétféle betűsorának, rövidítéseinek és szövegmutatványainak facsimiléit 34. és 36. sz. ábráinkon mutatjuk be olvasóinknak. Mivel e rajzok mellől KÁJONI neve, felvilágosító sorainak jó része és HORVÁTH tájékoztatása is elmaradt, RÉVAI sem tudta a forrást pontosan megjelölni. Az *Elaboratio grammatica hungarica* I. kötetének 35. sz. ábrákon bemutatott II. tabulája BÉL MÁTYÁS rovata mellett *másokénak* (Aliorum) még két rovatot nyitott. Ezek közül az elsőben szerepelteti a SIMONCHICZTÓL kapott két Kájoni-féle betűsört, a másodikban pedig a *Gellei imádságos könyv* hamisított betűsora foglal illetéktelenül helyet. RÉVAI a hozzáírott felvilágosító sorokban nem említi meg, hogy a két betűsoros rovat anyagát SIMONCHICZ bocsátotta rendelkezésére.² Csak az utolsó rovat eltérő betűsorára vonatkozólag tájékoztat arról, hogy KALLÓ ANTAL gellei (Pozsony vm.) plébánosnak CETTO BENEDEK veszprémi kegyesrendi iskola-igazgatóhoz írott levele szerint ezekkel a betűkkel van írva az az imádságos³ könyv, a melyet egy KETSZKEMÉTHI nevű öreg ember adott át KALLÓNAK.³

36. Kájoni eredeti ABCzéje és írásmutatványa.

Ha tehát KÁJONI nyilvánosságra hozott betűsorainak irodalmi ügyében annyira tájékozódni kívánunk, hogy eredetüket megfelelő mértékben megállapíthassuk, akkor vissza kell térnünk minden erre vonatkozó közlemény forrására: HORVÁTH BENEDEK fentebb idézett szövegére.

¹ Kisérő levele, melyet a 34. sz. ábrán látható Kájoni-féle első betűsor és rövidítések hátlapjára írt rá, így hangzik: „Révaio Simonchicz s(alutem). d(icit). Mitto Tibi Magyaricas litteras, quanto magis dignus es hujusmodi monumentis, tanto libentius. Sed ego non ideo has conservavi, ut inter meas chartas quiescant, quare tu quoque adjuves (?) consilium meum, et velis has (két fél sor üres) leges incidere regno. Quod si praestiteris, non comittam post hac, ut istiusmodi pluribus etiam monumentis n(on) ditiescas. Fac me hac de re certum, jam enim aliquid adnotavi, quod ad Dissertationem valeat, qua in luce ponere intendi has litteras. Vale. Dabam Tatae 17. Martii 1793. — Tuus Innocentius m. p.

² *Elaboratio grammatica hungarica*. I. köt. Pest, 1803. 128. l. és a 146. l. tabula II.

³ E koholmányt CETTO B. három példányban hozta forgalomba. CORNIDES D. példánya a M. Tud. Akadémia könyvtárának Teleki-osztályában, egy másik példány pedig a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban található meg *Libellus precum* etc. ezimen. Tartalmáról megállapítható, hogy KÁJONI 1676-ban megjelent *Cantionale catholicum*-ból van kiírva. Még feltűnőbb — a mit RÉVAI-nak okvetlenül észre kellett volna venni —, hogy ebben a „szittya-magyar” betűsorban az összetett betűk XVIII. századi gyakorlat szerint vannak összeállítva. Pl. a *cz* benne *tz*, a *cs* pedig *ts* s ugyanígy kettős betű benne a *gy*, *ly* (!), *ny*, *sz*, *ty* és *zs* is. (V. ö. SZABÓ KÁROLY: *A régi hún-székely írásról*. Budapesti Szemle. Új folyam, V. köt. 1866. 136. l. és VI. köt. 120. l.)

III.

Kájoni eredeti betűsora.

Az a betűsor és abbreviatio-sorozat, a melyet 34. sz. ábránkon SIMONCHICZ küldeményéből bemutattunk, HORVÁTH BENEDEK szerint KÁJONI szárhegyi kéziratának 46. lapjáról volt lemásolva. E mutatóvány vonásról vonásra egyezik azzal, a mi HAJÓS kéziratának fentebb egész terjedelmében idézett Horváth-féle szövegében is szerepel. Ugyanezt szerepelteti LOSTAINER LÉNÁRD, a ferenczrendiek tudós történetírója a csiksomlyói zárda könyvtárában őrzött *Chronologia topographico chorographica* című kézirat művében is azzal a megjegyzéssel, hogy ezt a betűsort KÁJONI GYALAKUTAI LÁZÁR IMRE írásából 1673-ban vette át, a ki viszont TELEGDI JÁNOS művéből másolta ki.¹ Ugyanezt jegyezte le BLAHO VINCZE ferenczrendi szerzetes is HAJÓS számára 1780-ban az udvarhelyi convent jegyzőkönyvéből azzal a megjegyzéssel, hogy rendje *Historia Domus Csikiensis*-be az van följegyezve, hogy „a régi hunok ezen betűt, vagyis a scythia betűket GYALAKUTAI LÁZÁR IMRE kézíratai közt találták, ki azokat TELEGDI JÁNOS munkácskájából másolta.”² Hihetőleg ugyanez a betűsor szerepel a székelyföldi ferenczrendi kolostorok többi *Domus historia*-iban is.³

E tévétel adatokra csak akkor volnánk ráutalva, ha a Kájoni-féle betűsor hiteles másolata maga is nem igazolná, hogy a forrás csakis TELEGDI *Rudimentája* lehetett. Hiszen a fentebb bemutatott marosvásárhelyi táblázat (26. sz. ábra) segítségével még azt is meg tudjuk állapítani, hogy KÁJONI forrása a *Rudimentának* az az Erdélyben elterjedt romlott változata volt, a melyből az említett táblázat első rovatának romlott Telegdi-féle betűsora lemásoltatott. Mindkettőben benne van a *cz* és *cs* téves fölcserélése, a kampóssá torzult *d* és *ty* jegyek és a *b*, *h* jegyekkel könnyen összekeverhető *ō* betű. TELEGDI *Rudimentájára* vallanak továbbá KÁJONI abbreviatiói is, a melyek ismét azokkal az erdélyi változatokkal azonosak, a melyeket — néhány kivétellel — a marosvásárhelyi kézirat a fenti 29. sz. ábrán bemutatott „Dési Udvarhelyini” táblán sorol fel. A mellőzöttek közül KÁJONINÁL különösen a három *Ant*, *Pthru* és *Omb* fontos, mert TELEGDINÉL is ez a hullókhöz hasonlított három szótagjegy van például felhozva. LOSTAINER említett följegyzése még arról is pontosan be tud számolni, hogy ezeket KÁJONI a *Rudimenta* „capita dictionum” szavaival a „beszéd fejei”-nek nevezte. A *Rudimenta* idézett szöveg részeit egyébként HORVÁTH BENEDEK sem mellőzte egészen. Mert hiszen az abbreviatiók végén említett *zs* használatának nehézsége és a például felhozott *'Sája* szintén a *Rudimentából* való.

Összehasonlításaink folyamán észre kell venni, hogy RÉVAI rajzolója, vagy híres pesti rézmetszője, KARACS hibát követett el, midőn a szóban forgó betűsor rovatából (az „*Aliorum*” első rovatának első betűsorából) az *ak* jegyét kifejejtette, az *ō* jegyét a *b* jegyével azonosnak tüntette fel, a *zs* jegyét pedig — KÁJONI tévedését leplezve — nem az X hangértékével szerepeltette.

Midőn KÁJONI értékesebb lejegyzésével először megismerkedtünk, már jeleztük: „annak bizonyosságául, hogy 1673-ban már TELEGDI *Rudimentájától* függetlenül is voltak forgalomban székely betűsorok és írásmutatványok, KÁJONI művének 287. lapján fel volt jegyezve egy másik betűsor is... E betűsorból hiányzanak a *cs*, *gy*, *j*, *ly*, *ak*, *n*, *sz*, *v* és *zs* jegyek; a *ty* és egy hozzá hasonló másik jegy nincs megnevezve, az abbreviatiókat pedig csak a hibásan írt „nap” képviseli. Néhány hiányzó jegy elhagyásának okát mi abban keressük, hogy a *cz* és *cs* régi elnevezése egymásra zavarólag hatott volna; a *g* itt már tévesen lefoglalta a *gy* jegyét s ugyanígy lefoglalta a *r* az *sz*-ét, a *s* pedig a *j*-ét. A *cz* után következő *cs* elhagyása azonban nem járt a kívánt eredménnyel, mert az írásmutatvány „dütsőtettség”

¹ Az i. m. 15. l. olvasható: „elementa veterum Hunnorum, seu Scytharum transsumpta per Fr. Joannem Kájoni Anno 1673 ex scriptis generosi Domini Emerici Lázár de Gyalakuta, copiatas de opusculo Joannis Telegdi”. Következik az *Elementa veterum Hunnorum, seu Scytharum breviter proposita* rövid kivonata a 32 betű, a 23 mássalhangzó, a négy összetett (*egy*, *ely*, *eny*, *ety*) mássalhangzó anyagul rajzolt írásjegye; a „szentség”, „zsálya” szókhoz fűződő törvények; a hibásan összeállított 9 magánhangzó (*a*, *e*, *i*, *j*, *o*, *ō*, *u*, *ū*, *v*), s végül az abbreviatiók az ismerős *Ant*, *pthru* és *vrah* (*amb*, *omb*?) példákkal. — P. SÁNDOR VITÁLIS csiksomlyói zárdafőnök szíves közlése.

² SZABÓ KÁROLY: i. h. V. köt. 139. l.

³ KÁLLAY FERENCZ: *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*. Nagy Enyeden, 1829. 21. l. említi: „Jól emlékszem reá, hogy csak még ez előtt 14 esztendőkkal is láttam a Csik Somlyói Klastrom levéltárában Hunnus Alphabetumokat, melyek hasonlítottak a BÉL MÁTYÁSTÓL kiadott példányhoz”. KÁJONI vagy LOSTAINER másolatai voltak-e, nem lehet eldönteni.

szavában a betűsor helyesen megnevezett *c* jegye már *ts*, azaz *cs* jegy gyanánt szerepel. De egyébre aztán a mutató sem adhat felvilágosítást, mert benne az elhagyott jegyek nem fordulnak elő.¹

Mi annak idején a *h*, *ő*, *u*, *z* jegyek elütő formáit újabb jelenségnek tartottuk, mert bátorító adat hiányában gondolni sem mertünk arra, hogy ami elütő, az a meglevőnél esetleg régebb és eredetibb is lehet. Azóta előkerült a bolognai középkori emlék s benne megtaláltuk KÁJONI *ő*, *u* és *r* betűjét; az 1515-ki konstantinápolyi feliratban megvan a *z* betűje, SZAMOSKÖZY pedig aligha KÁJONI *g*-jével nem írta le GÁLFI nevét.

Mivel így minden kétséget kizáróan ősi betűsorunk egyik régi változatának jutottunk birtokába, azzal is tisztába kell jönnünk, hogy KÁJONNAK mi volt a forrása. A két jeles mondás megfegtetlenül hagyott rovásírási szövegét ilyennek tekintenünk már csak azért sem lehet, mert a hiányos betűsornak több olyan jegye is van, amely a szövegben nem fordul elő. Viszont minden jel arra mutat, hogy csak íráspróbával van dolgunk. Hiszen a kísérletező a legegyszerűbb hangzó-ugratással és összerovással sem mert megbirkózni. A *nap* szótagjegyét a betűsor végén készen kapta. Mivel az ilyen példának voltak társai is, joggal föltehető, hogy a többi azért maradt el, mert a lejegyző nem tudta megfejtetni.

Az is valószínű, hogy KÁJONI a hiányos betűsört már megfejtve kapta. Mert csak így képzelhető el, hogy a betűsor *cz* jegyét az első írásmutatóvány második szavában a szintén lejegyzett Telegdi-féle másik betűsor hibás hangértékével *cs* gyanánt alkalmazza. Ugyanilyen vállalkozás az is, hogy a második írásmutatóvány „neve” szavában *u* jeggyel helyettesíti a betűsor hiányzó *v* jegyét.

Mivel igen régi emlékről van szó, KÁJONI esetleges írott forrásánál megállapodnunk nem szabad. Hiszen ha e változat sorsa már régen író tollra és papírosra lett volna bízva, akkor a sok Telegdi-féle változat mellett néha ez a betűsor is fölmerült volna. Ezért tartjuk valószínűbbnek, hogy ezt az 1673-ban lejegyzett betűsört ép úgy rovásbot tartotta fenn, mint a hogy rovásboton volt megrögzítve az a vele rokon betűsor is, amelytől MARSIGLI 1690-ben, tehát KÁJONI után lejegyzett.

Végül megemlíti, hogy SIMONCHICZ INCZE azt a harmadik betűsört, amelyet tévesen KÁJONIÉNAK tartott, szintén elküldte RÉVAI-nak. Mivel HORVÁTH BENEDEK tájékoztató sorai nélkül is azonnal kitalálható, hogy ez BÉL MÁTYÁS betűsora, RÉVAI az első rovatban ezt mutatta be, de nem SIMONCHICZ hibás kéziratából, hanem BÉL könyvének finom, de nem hibátlan metszete nyomán.

¹ SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 244. l (Ethnographia, 1906. 396. l.)

HARMADIK KÖNYV.

IRÁSTÖRTÉNETI ELIGAZODÁS.

ELSŐ FEJEZET.

A MAGYAR ROVÁSÍRÁS RENDSZERE.

I.

Az írás eszközei.

A magyar rovásírás hiteles emlékeinek megismerése után a bennük letéteményezett írásrendszer mibenlétével kell tisztába jönnünk. E műveletnél élénken érezzük majd az eredeti emlékek hiányát; viszont örömmel tapasztalhatjuk majd azt is, hogy a másolatokban akadnak olyan adalékok, a melyek nemcsak a magyar, hanem az egyetemes írástörténelemben is örökéletű értéket képviselnek.

Az eligazodás rendjét gondosan megtartva, először a hazai rovásírás eszközeivel kell megismerkednünk. Először Mátyás király magyar krónikása, THURÓCZI JÁNOS tette szóvá, hogy az erdélyi székelység bizonyos fára rovott jegyeket betűk gyanánt alkalmaz s ezeket a keleti eredetű ős betűket (a krónikások frazeológiája szerint „scythiai betűket“) nem tinta és papiros segítségével, hanem pálczákra metszés mesterségével *rovás módjára* használják. Ugyanezt a rovásra (szögletes fadarabokra és pálczikákra) metszett írást tárgyalja BONFINI, OLÁH MIKLÓS, VERANCICS ANTAL, SZAMOSKÖZY ISTVÁN és BARANYAI DECSI JÁNOS is. És mindenek felett ezt igazolja az a magyar szöveggel telerótt középkori rovás-fa is, a melyet MARSIGLI 1690-ben a Székelyföldön fölfedezett és bolognai gyűjteménye számára lemásolt.

Mivel összehasonlító írástörténeti úton minden kétséget kizáróan bizonyítani tudjuk, hogy ezt az írástudományt keletről hoztuk, figyelemre kell méltatnunk a krónikások és emlékirók följegyzéseinél régebbi nyelvtörténeti adalékokat. Tudnunk kell az *ír*, *írás*, *betű*, *ró*, *rovás* szavak nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti értékét. Keleti rokonaink közül csak a közép-ázsiai ó-törökségnek és a régi ujjuroknak volt rovásírása és csak az átörökségnek maradtak rovásról másolt, kőbe vésett VI—VIII. századi epigraphiai emlékei. E művelt turk nép nyelvében a *bit*-, *bed*- szótó bemetszést, a *bitig* írást (*bitig taš* írott kő, emlékkő), *biti* „írni“ igét, *bičik* könyvet, íratot, *bitiklik* írástudót, *bitikči* író, ennek író-eszköze a *biček*, *bičak* pedig — kést jelentett. Nekünk e fogalomkörből két török kölcsönszavunk van: a *betű* és a *bicska*. A XVI. század végéig volt hozzá késsel rovott írásunk is. Midőn a tollat és tintát megismertük, a *betű* jelentése erre a fogalomkörre is kiterjedt, a rovásírás elmúlásával pedig egészen tintával írott és festékkel nyomtatott írásjeleket jelentett. Ugyanilyen fogalomvándorlás ment végbe a szintén régi török kölcsönhatást jelző *írás* szavak jelentésében is. A csuvas *ir*, *sjir*, ó-török *sür* igének „rajzol“ és „ír“ jelentése van. Körülbelül ezt fedi a magyar *ír* szó fogalomkörének „cifrára festett“, „faragásokkal, bevágásokkal, karczolásokkal cifrázott“ jelentésű *íratos* része is. A székely a guzsalyt, botot stb. ma is „megírja“. A nóta szerint „N. N. István kincsem *irj* guzsalyat nekem. — Irnék biz én kincsem. de nincs — *író késem*“. De ma már a székely is csak akkor *bütüz*, ha valaminek (botnak, állatfűlnek stb.) a végét levágja, *megbűli*, *bütüvel*, metszéssel ellátja.¹

¹ ERDÉLYI JÁNOS: *Népdalok és mondák*, I. köt. 1846. 319. l. (Székely dalok 527. sz.) V. ö. Magyar Népköltési Gyűjtemény. Kiadja a Kisfaludy-Társ. Új foly. I. köt. 1872. 278. l. — SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar Tájszótár*, I. köt. 952. és 209. rov. — SZARVAS-SIMONYI: *Nyelvtörténeti Szótár* I. köt. 1602. rov.

E nyelvtörténeti távlattal látásunk elér abba a korba, midőn a székely *bicski*, *bicska*, *bicsok* volt az az írókés, mely *bütüket*, *betüket* metszve *irt*, *ródalt* a gömbölyű, vagy szögletesre faragott *rovásra*.¹ Szóval arra az íróeszközre, a mely a népi számolásnak napjainkig eszköze maradt. Mert azt, hogy a *rovás*, ez a magyar képzővel alkotott és ujszerűnek is tetsző igenév az említett török kölcsönszavak régi fogalomkörében is benne volt, nem nehéz bebizonyítani. Az Árpád-kori adórovás egyes kerületeit adókéseknek (latinul *cultellus*-oknak) nevezték. Így fordul elő, e nevet magyarul is megszólaltatva, egy 1322-ki oklevélben *Adonkes*, egy 1448-ki adólajstromban „*cultellus Vertheskees . . . Keerkes . . . Rigalchkees* (Vértes-kés, Kér-kés, Rigyalcz-kés)“. A rovásnak a latin adólajstromokban *dica*, az adószedőknek *dicator* a neve. Az utóbbiak tartották nyilván az adókések ketté hasított rovásainak *rovásfejeit* és lehasított *párjait*. Ők voltak a *kirovók* s a nép ezért őket *rovóknak*, *rovóknak* nevezte. A közfelfogásban a *rovás* utóbb már adót is jelentett. HELTAI GÁSPÁR 1562-ki *Új testamentoma* szerint a „*tributum vel censum*“ már „*rovás avagy adó*“. A székelység pedig az adószedőt még ma is *rollónak* (rovónak) nevezi.

Mindezt azért kell tudnunk, mert az adó és adózás nyilvántartásának ezt a pompás eszközét Közép-Európával a germánok, szlávok és románok közé betelepedett magyarság ismertette meg. Az ó-cseh nyelv a XIII—XIV. században a *rovaš* szóval kapcsolatban ismeri a rovásfej párját jelentő magyar *paria* kölcsönszót. E *rovaš* szó szerepel a szlovén és tót nyelvben; míg a mai cseh *robiš*, a szerb *raboš*, a tengerparti horvát *raboš*, a bolgár *raboš* (*rabuša*, *raboš*), a kis orosz *ravaš*, az újjörög ραβάζι „jegy, billet“, az oláh *rebuš*, *răvaš* s a délnémetiség *rábisch*, *räbusch*, *rosch* formában ismeri.²

A mit tehát így kölcsön adhattunk, a mire a velünk együtt élő nemzetiségeket, a velünk érintkező nyugati szomszédokat és megadóztatott ellenségeket ekként megtaníthattuk: az nyilván tulajdonunk volt már akkor, mikor közibük letelepedtünk. Ezért nem lephet meg senkit az, hogy BUDENZ a magyar *rov-* és *rov-* szótöveket a finn- és cseremis nyelvben szintén megtalálta.³ Mivel azonban összehasonlító nyelvészeti úton a magyar *rovás* szó multját a rokonyelvek kialakulásának koráig kinyomozni nem lehet, súlyt kell helyezni arra a korábbi összehasonlító néprajzi eredményünkre, a melyvel megállapítottuk, hogy „az Erdély keleti részén elszigetelve élő székelyek, kikhez ethnikaileg a gyimesi csángók is hozzátartoznak, még ma is olyan kétsoros rovást használnak, a mely azonos, sőt még változataiban is tökéletesen egyezik a vogulok és osztjakok kétsoros rovásaival.“⁴

A magyar számrovás ősi volta írástörténeti szempontból azért fontos, mert eszközei a betűrovás eszközeivel minden izükben azonosak. Ez volt az oka, hogy a *Nemzeti Krónika* névtelen szerzője a magyar betűrovást és az oláh pásztorok számrovását összetéveszthette. Ugyanez volt az oka, hogy THURÓCZI a székelység betűrovásának minden más írástól eltérő különleges voltát az általánosan ismert számrovással magyarázhatta meg.

II.

Rovás, sorvezetés és bistrophedon.

A hazai és külföldi kutatás eddig is azon az állásponton volt, hogy a számrovás eszközeinek kezeléséből a betűrovás minden elmaradhatlan, *technikai okokban gyökerező* sajátossága megállapítható. Midőn a dán BREDSORFF utalt arra, hogy a runákat eredetileg nem köre és fémtárgyakra metszették, hanem hosszúkás deszkadarabokra és botokra rótták, nyomban meg is állapította a betűrovás következő négy törvényszerű velejáróját: 1. Vízszintes vonalak nehezen alkalmazhatók, mert a farostokkal egyirányban mennek, s ezért részben nem is lesznek eléggé láthatók s meg sem készít-

¹ KRIZA JÁNOS székely tájszótára szerint „*Bicski*: kis bicsok; *bicska*: nagyobb bicsok; *kicsike bicski*: tollkés. — *Bütü*: betü és: böte vagy büte valaminek. Megbütüzi a végit, Bütüs végü. — *Ródalni*: rovólag vagdalni: így rearódalni: ráverni. Ródás fésze“. (*Vadrózsák*, I. köt. VI. Tájszótár. V. ö. SZINNYEI: *Magyar tájszótár*, I. köt. 127, 209. és II. köt. 302, 314. l.)

² SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 33—41. l. (Ethnographia, 1903. 84—92. l.)

³ *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. Budapest, 1873—1881. 664. l. — V. ö. SEBESTYÉN: i. m. 42. l. (Ethnographia, 1903. 93. l.)

⁴ SEBESTYÉN: i. m. 100. l. (Ethnographia, 1903. 186. l.)

hetők anélkül, hogy egy-egy szilánk ki ne pattanjon, a miért szívesen mellőzik és ferde vonalakkal helyettesítik. — 2. Függőleges vonalak legkönnyebben készíthetők. — 3. Görbe vonalak szintén nehézséget okoznak, ezért helyettük szívesen alkalmaznak megtörött egyenes vonalakat. — 4. Mivel a rovás kissé fárasztó, szívesen rovunk egy vonalat kettő helyett.¹ Ugyane sajátságokat állapította meg utóbb BREDSORFFTÓL függetlenül KIRCHHOFF is.²

A mi RÉVAI MIKLÓSUNK a számrovás ismeretével a rovásírás sorvezetésének törvényszerűségét tudta megállapítani. Annak bizonyítására, hogy a székely írás jobbról balra menő sorvezetését nem kell keleti eredetű sajátságnak tekinteni, a rovás technikájából ezt olvassa ki: „... a székelyeknél ugyan a jobbról balra menő olvasást maga a metszés hozta magával. Mert, mikor a metsző balkezébe fogta a botocskát annak fején, jobbkezével alkalmasban kezdette, aztán könnyebben is folytatta a metszést, a botocskát mindinkább kifelé mozdítván magától. Így tehát a metszőnek hozzája menő jelölése szükségképen balra esett, következésképen az olvasást is úgy kívánta”.³

Főntebb már jeleztem, hogy a sepsiszentkirályi erdőirtók közt egy értelmes székely a szövevényesebb kétsoros számrovás készítésének magyarázása közben engem az egyetemes írástörténet legrejtelmesebb titkának vezetett nyitjára. Miközben ugyanis szemeim előtt egy olyan kétsoros rovást készített, melyeknek egyes számjegyei az egyik, ötös és tizes számjegyei pedig a másik oldalára kerültek, a második páros sor megkezdése előtt észrevettem, hogy a rovást megfordította és a második sorpárt — az előző sorpárhoz viszonyítva — fordítva, azaz visszafelé s a jegyeket fejtetőre állítva róttta. Mivel a sorvezetés a fordítás után jobbról balra menő maradt, e furcsának tetsző jelenséget csak akkor tudtam megérteni, midőn az én derék székelyem megmagyarázta, hogy a rovást a rovássor befejezése előtt — ha végig akarjuk róni — okvetlenül meg kell fordítanunk. Csak így tudunk ugyanis

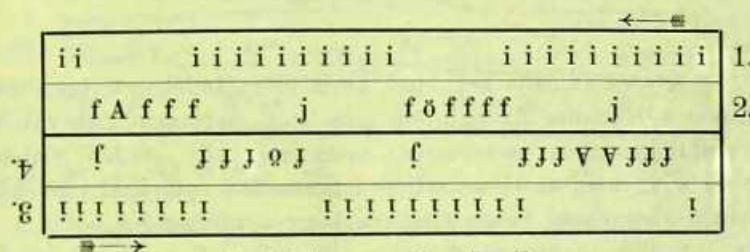
a rovásbot ama végére is róni, a melyet a fordítás előtt még balkezünkben tartottunk. A rovás e végét a fordítás után visszafelé, a jegyeket pedig fejtetőre állítva rójuk s mikor vele elkészültünk, folytatását nyomban átvisszük a szomszédos üres lapra, a melyen aztán rovunk rendesen tovább, jobbról balra, felénk irányuló sorban és lábon álló jegyekkel. Mindez azonban a rovás megfordítása után történik s így a sor az előzőhöz viszonyítva fordított lesz, jegyei pedig fejtetők állanak.

Mivel az ilyen rováson csak részarányos számjegyek szerepelnek, vagyis a zavarólag ható V és / (ötös) jegyek mellőzve vannak, a visszaforduló páros sorok — mondhatni észrevétlenül történő — fejtetőre állítását már igen éberem kell megfigyelni. De ha létrejöttük törvényszerűségét sikerül megértenünk, akkor már azzal is tisztában vagyunk, hogy a rovás forgatása minden körülmények közt olyan bustrophedonokat eredményez, a melyeknek minden második, tehát minden páros sora az első és minden utána következő páros sorhoz viszonyítva fejtetőre állított jegyekkel visszafordul.

Könnyebb megérthetés végett 37. sz. ábránkon bemutatjuk az előttem rovott emlékezetes sepsiszentkirályi kétsoros rovás négy lapját. Közlünk egy vele egyenértékű schemát is (38. sz.), a melyben a részarányos számjegyeket betűkkel helyettesítettük. De nyomban hozzáteszem, hogy csak történeti

37. Sepsiszentkirályi kétsoros rovás.

38. A kétsoros rovás schemája.

¹ Om Runeskiftens Oprind, 8. l. Idézve L. F. A. WIMMER: Die Runenschrift. Aus dem dänischen übersetzt von Dr. F. HOLTHAUSSEN. Berlin, 1887. 98. l.

² Das gothische Runenalphabet. II. kiad. 3. l. — V. Ö. H. PAUL: Grundriss der germanischen Philologie. I. köt. 258. l.

³ Magyar irodalom, vagyis: a magyar deák történet. (Tudományos Gyűjtemény, 1833. II. köt. 58. l.)

hűség kedvéért példázódunk a nyomravezető szövevényes kétsoros számrovással. Mert hiszen ez a *rovásfordítás* az egysoros rovás végigrovott lapjain is mindig megismétlődik, s ha a rovást a szomszédos lapon továbbfolytatjuk, akkor ez a második sor az előzőhöz viszonyítva nemcsak visszafelé fordul, hanem jegyeit is fejtetőre állítja. Ennek igazolására 39. sz. ábránkon bemutatjuk a rovás számsorának folyószámszerinti szövegét négy rovás-lapon át folytatva. A következő 40. sz. ábrán pedig bemutatjuk ugyanennek schemáját, a mi egyben a tökéletes bustrophedonnak is schemája.

Tegyük fel most már azt, hogy a rováson nem számjegyek, hanem rovott betűk szerepelnek. Mivel a rovás technikája ebben az esetben sem változik meg, a rovást minden lap befejezése előtt csak úgy meg kell fordítani, mint hogyha rajta számjegyek szerepelnének s a következő lapon történő folytatás csak úgy fejtetőre állít minden betűt, mint a hogy fejtetőre állít minden számjegyet. Midőn én ebből azt a jogos következtetést levontam, hogy az epigraphia titokzatos bustrophedonjai rováson jöttek létre és rovásról lettek szolgálilag lemásolva: a „bustrophedon“ eredetének titka csakugyan meg volt fejtve; sőt meg volt fejtve annak a jobbról balra vezetett írásrendszernek titka is, a mely úgy jött létre, hogy a fordított rovások minden páros sorát a lemásolás előtt egyszerűen visszafordították.¹ Igazam bizonyítására bemutattam a 41. sz. ábrán látható kelet-szibériai jakut naptárt, melyen a hónapok elhelyezkedése szintén bustrophedont eredményezett.² Egy dologgal azonban nem tudtam szolgálni: az egyetemes írástörténet nem tudott egyetlen olyan rovásról sem, a melyen rovásfordítást és bustrophedont előidéző terjedelmes rovásírási szöveg maradt volna reánk.

• III X • IIX • IX • X • IIIIV • IIIV • IIV • IV • V • IIII • III • II • I	1.
XIIII • XII • XII • XIIII • XIIII • XIIII • XX • XXI • XXII •	2.
• IIIIVXX • IIIVXX • IIVXX • IVXX • VXX • IIIIXX • IIIXX	3.
XXX • XXXI • XXXII • XXXIII • qas	4.

39. A forgatott rovás számsorának bustrophedonja.

40. A tökéletes bustrophedon schemája.

A sors különös kegyelme azóta megajándékozott bennünket egy ilyen írástörténeti kincscsel is. Értem a bolognai Marsigli-féle másolatot, mely nem fára rovott eredeti rovásírási emlék ugyan, de azért tudományos szempontból talán még egy eredeti emléknél is értékesebb. A nagyműveltségű másoló ugyanis az előtte teljesen ismeretlen epigraphiai jelenség hű másolása és megörökítése alkalmával akaratlanul is igazolta azt, hogy a rovásírási boton a páros sorok csakugyan visszafordultak és jegyeiket csakugyan fejtetőre állították. Sőt a másolás küzdelmeiben azt is bebizonyította, hogy a szolgai másolásnak az ő esetében szintén bustrophedont kellett eredményezni. (L. a 2. és 3. ábrát.)

E nélkül a magyar rovásírási sorvezetését illetőleg nagyon nehezen lehetne eligazodnunk, a rováson elhelyezkedő sorok bustrophedonjáig pedig csak a számrovások és fogalomjegyes naptárak analógiáival tudnánk ezután is eljutni. Azt, hogy a fára rovott szöveg sorvezetése jobbról balra irányuló, csak VERANCICS említi meg. De jellemző módon hozzáteszi, hogy az a szöveg „egy, legfőlebb két ilyen sor lehet“. Ugyan, miért? Mivel „némi pontok hozzátételéről“, tehát a szóközi pontozásról, továbbá a kevés jeggyel kifejezhető sok értelemről is értesült, mi már szóvátettük (fentebb a 4. l.), hogy VERANCICS a betűrovást valóban megfigyelte. Most pedig felcsillanni látjuk azt a lehetőséget, hogy a tudós főpap a második sornál talán éppen a kígyózó sorvezetés miatt akadt meg.

A feliratok másolatait nehéz vallomásra bírni. A csikszentmiklósi felirat egyik másolata két-

¹ SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*. Bevezetés. (Ethnographia, 1903. 1—29. l. U. a. németül: Zeitschrift für Ethnologie, 1903. 755—771. l. Az utóbbinak van különlenyomata is. — A görög βοστροφηδών fogalmát a német *Furchenschrift* nyomán eddig *barázdoló írás*-nak neveztem. Egyik műszaki kifejezés sem helyes, mert a „bustrophedon“ sorvezetése az ekejárással nincs helyesen értelmezve. A szántónak ugyanis csak a két első barázdája „bustrophedon“. Mivel a folytatás az első barázda másik oldalára esik, a „bustrophedon“ 3-ik sorának az 1. fölé, a 4-iknek a 2. alá, az 5-iknek a 3. fölé stb. kellene kerülni. Ezért a kígyózó *serpentin-írás* elnevezést tartom helyesnek, mert ez kifejezi, hogy a páros sorok egyszerűen visszafordulnak s a betűk sorakozásának rendjét megtartva, a visszaforduló sorok betűit fejtetőre állítják.

² LEINOVSKIJ K. D. közleménye a szentpétervári Živajastarina, 1902. II. füz. 195—200. l. és I—IV. tábla. — Megjegyzem a naptár ünnepeinek (ügylátszik utólagosan rótt) ideogrammai, fogalomjegyei nincsenek fejtetőre állítva.

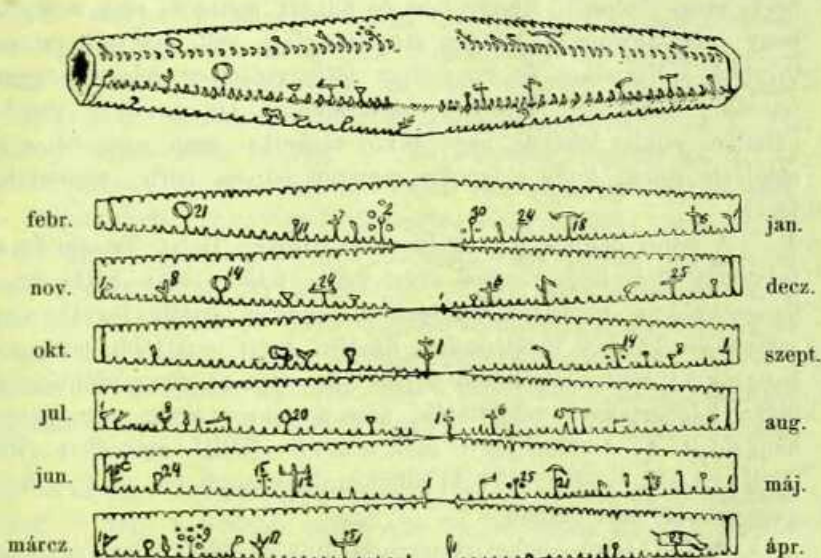
soros, a másik négysoros; tehát az sem lehetetlen, hogy a rövid szöveg esetleg csak egy sorban volt elhelyezve. Sőt ha többsoros volt is, arra nem gondolhatunk, hogy ezúttal rovásmásolattal és ennek eredményeként bustrophedonnal lehetne dolgunk. Mert hiszen, ha a székelv írástudó nem rovásra rött, nem is volt szigorúan alávetve a rovásforgatás törvényszerű következményeinek. A bustrophedon egyetemes története arra fog bennünket tanítani, hogy az epigraphiai alkalmazásban csakis a rovás oldalainak szolgálai másolata idézte elő a kigyózó sorvezetést. E különös feliratok sorvezetésének létrejöttét az tehette elkerülhetlenné, hogy kezdetben a kőfaragók és ötvösök nem voltak egyszersmind írástudók is. Görög feliratokon nyoma van az előzetes fölrájolásnak, a nagyszentmiklósi „Attila-kincs” ó-török feliratainak szövege pedig fel volt karczolva annak, a ki a betűket utólag bemélyítette, betrébelte.¹ A rovást kezelő írástudónak minden körülmények közt lehetett annyi tájékozottsága, hogy a felrovás alkalmával forgatott fadarabot a leolvasás alkalmával visszaforgassák. E tájékozottság következménye lett az, hogy utóbb már a rovás-másolás alkalmával is megtörtént a visszaforgatás.

A rovástól megszabaduló régi írásrendszer sorvezetése a viaszos lapot karczó stílus és a festékbe mártott ecset és toll kezelése következtében okvetlen megváltozik. Ám akkor, midőn a sor-

vezetés balról jobbra irányulóvá lesz, a nem részarányos betűk sem fordulnak többé balra, hanem fordulnak jobbra. A rovás sorvezetését nálunk először KETEJI SZÉKELY TAMÁS, a konstantinápolyi felirat szerzője változtatta meg. Erre neki alkalmat az adott, hogy nem fára rovott, hanem fehér kőre metszett, — vagyis egy feliratot a rovás betűivel, de a rovástól függetlenül készített el. A visszafordított sorok jegyeit az egész vonalon szintén visszafordította; de az összerovott jegyek megszokott formáin ilyen könnyen változtatni már nem tudott s ezért néhány betű-párt a rovás és rovásírás rendes sorvezetéséhez alkalmazkodva, meghagyott eredeti helyzetében, — jobbról balra fordulónak. Ilyen a *ti* szótag a „tizenöt” szóban, az *al* szótag a „valt” és „lóval” szavakban s az *ár* szótag az első „császár” szóban. Még nagyobb tévedések fordulnak elő SZAMOSKÖZYNÉL. A Rudolf császár ellen írott vers balról jobbra irt latin szavait ugyanis csupa háttal álló fordított székelv betűkkel írta le.²

Az ilyen alkalmoszerű kísérletek nem alkalmasak arra, hogy belőlük a székelv betűrovás epigraphiai alkalmazásának átmeneti korszakára vonjunk következtetést. Ha a kőfaragó vésője, az ecset és írotoll alkalmazása nálunk számot tevő nyomokat hagyott volna, akkor MUZENAI GYÖRGY 1668-ban ecsettel már nem úgy festette volna az enlakai felirat betűit, mint hogyha azok rováson készültek volna. SZAMOSKÖZY sem irt volna először jobbról balra, később pedig balról jobbra — háttal álló betűkkel. Sőt már TELEGDİ se írta volna példáit és írásmutatványait úgy, a hogy a *Rudimentában* találjuk. Különösen írásmutatványainak héberszerű sorvezetése meglepő. Ezért mi nem is fejlődés eredményének, hanem a héber írásrendszer protestánskori befolyásának tartjuk. Valamint annak sem tulajdonítunk jelentőséget, hogy az írott emlékek ezt a sorvezetést szintén megtartották. Hiszen volt alkalmunk meggyőződni arról, hogy a tollal kísérletező írástudók — még KAJONIT sem véve ki — első ismereteiket nem az életből, hanem TELEGDİ művecskéjének másolataiból merítették.

Az ilyen alkalmoszerű kísérletek nem alkalmasak arra, hogy belőlük a székelv betűrovás epigraphiai alkalmazásának átmeneti korszakára vonjunk következtetést. Ha a kőfaragó vésője, az ecset és írotoll alkalmazása nálunk számot tevő nyomokat hagyott volna, akkor MUZENAI GYÖRGY 1668-ban ecsettel már nem úgy festette volna az enlakai felirat betűit, mint hogyha azok rováson készültek volna. SZAMOSKÖZY sem irt volna először jobbról balra, később pedig balról jobbra — háttal álló betűkkel. Sőt már TELEGDİ se írta volna példáit és írásmutatványait úgy, a hogy a *Rudimentában* találjuk. Különösen írásmutatványainak héberszerű sorvezetése meglepő. Ezért mi nem is fejlődés eredményének, hanem a héber írásrendszer protestánskori befolyásának tartjuk. Valamint annak sem tulajdonítunk jelentőséget, hogy az írott emlékek ezt a sorvezetést szintén megtartották. Hiszen volt alkalmunk meggyőződni arról, hogy a tollal kísérletező írástudók — még KAJONIT sem véve ki — első ismereteiket nem az életből, hanem TELEGDİ művecskéjének másolataiból merítették.

41. Kelet-szibériai bustrophodonos jakut rovás-naptár.

¹ DR. W. LARFELD: *Griechische Epigraphik* (DR. IWAN V. MÜLLER: *Handbuch der klassischen Alterthums-Wissenschaft*, I. köt. 5. rész, 3. kiad.) München, 1914. 129. l. — HAMPEL JÓZSEF: *A nagy-szentmiklósi kincs*. (Archaeologiai Érte-
sítő. Új foly. IV. köt. 1884. 43. l.) — DR. Mészáros Gyula: *A nagy-szentmiklósi kincs rovásos feliratainak megfejtése*.
(Ethnographia, 1915. 10. l.) — SEBESTYÉN: *Az „Attila-kincs” feliratainak ügye*: II. *Suum cuique!* (Ethnographia, u. o.
220. l.) — ² Csak a *t* jegyét alkalmazza helyesen a „peste” és a „pestifero” szavakban.

III.

Betűrovás, magánhangzó-ugratás, összerovás és pontozás.

Mire a betűk tárgyalásáig eljutottunk, már bebizonyult, hogy a rovásírás Rudimentáit, ÁBCzés-könyveit nem a betűk ismertetésével kell kezdeni. TELEGDI az írás eszközeiről, a rovásról és sorvezetésről meg sem emlékezett. BREDSORFF sem jött rá a jobbról balra vezetett sorok törvényszerűségére. Ezért aztán a betűk orientáltságát sem figyelte meg. Sőt a rovás tüzetesebb vizsgálata még egyéb ilyen mulasztását is meg tudja majd állapítani.

Rovásról szólva, először azzal kell tisztában lennünk, hogy *gömbölyű* vagy *szögletes* pálczákra és botokra történik e rovás. A runa betűsorának csupa egyenes vonala és csupa egykora írásjegye van. Ebből tehát a kútfők és emlékek tájékoztatása nélkül is az következik, hogy ez a germán írásrendszer csakugyan rováslapokon alakult ki. Viszont a magyar rovásírás betűsorában az *f*, *ly* és az *ö* egyik változata körökkel, az *e*, *h*, *n*, *ny*, *o* és az *ő* másik változata félkörökkel lesz kimetszve. Ezért egészen bizonyos, hogy a jegyek nem lapos, hanem *gömbölyű rovásokon* jöttek létre. Mert arról bárki meggyőződhetik, hogy kört és félkört metszeni csak a lapos rovásra nehéz. Mivel kétségtelen, hogy a számrovásnak mindig szögletes fája volt, nagyon valószínű, hogy a MARSIGLI másolatában, továbbá a VERANCICS és SZAMOSKÖZY följegyzéseiben jelzett négyszögletű rovásfák már a számrovás tetszetős eszközének befolyása alatt állottak. De az ilyen szögletes rovás nálunk állandóan használatban aligha lehetett, mert akkor technikai úton nemcsak a jegyek egykoraságát, hanem azt is előidézte volna, hogy a lapokra metszett jegyek görbe vonalai legalább némi részben megmerevedjenek.

A teljes betűsor jegyeit illetőleg BARANYAI DECSI, TELEGDI és a régi grammatikusok igen helyesen jegyezték meg, hogy számuk azért múlja felül a latin betűsorét, mert a palatalis *gy*, *ly*, *gy* és *ty* hangzóknak a rovásírás betűsorában egészen önálló jegyük van. A külön vég-k (*k-k*) jegyét is számításba véve, a betűk száma 32 lett. Azért nem több, mert a régi betűsorban az *á* és *é* magánhangzóknak még nincs külön jegyük. Az elsőt az *a*, az utóbbit az *e* jegyével jelezték. Szóval éppen olyan hangértéknek tekintették, mint a szintén külön meg nem jelölt *í*, *ó*, *ú* és *ű* hosszú magánhangzókat. Az *é* külön jegye csak a XVII—XVIII. században (BÉL MÁTYÁS Kapossi-féle betűsorában és MISKOLCI C. GÁSPÁR 1654-iki albumlapján) merül fel, tehát a betűsorban nyelvtörténeti szempontból szerepeltetni nem szabad.

Mielőtt összehasonlító írástörténeti úton a betűk eredetét megállapítanánk, szóvá kell tennünk, hogy a jelzett négy palatalis betű közül háromnak eredete ilyen összehasonlító művelet nélkül is kimutatható. A *gy* jegyről már bebizonyítottuk, hogy a *d* és *i* jegyek összerovásából keletkezett. Utaltunk arra, hogy szerkesztője az Árpád-kori magyar nyelvnek ugyanazt a hangtanát érvényesítette, a mely szerint a krónikások és oklevélírók a *diák*, *Dienes*, *Divék* szavakat még *gyak*-nak, *Gyenes*-nek, *Gyvek*-nek (*giak*-nak, *Giienes*-nek, *Giivek*-nek) írták és *gyiák*-nak, *Gyienes*-nek, *Gyivék*-nek olvasták.¹ Az erdélyi részekről csak egy adatot idézünk: a hunyadvármegyei Al-Gyógy nevét. CSÁNKI DEZSŐ földrajzának adatai szerint az Árpád-kor végén még *Gyog*, 1404 és 1412 közt *Gyod*, *Dyogh*, *Gyogh*, 1439 óta pedig *Dyod* volt a neve.² Az *ny* jegyében szintén fölismerhető, hogy az *n* jegyébe az *i* jegye épp úgy bele van róva, mint a *gy*-be. A *ty* első pillanatra a *b* alakításának látszik, holott a bolognai és csikszentmihályi jegyek megkülönböztető járulékaai világosan mutatják, hogy itt szintén i-sítésről, még pedig a *t* rövid szárának i-sítésével s az így alakított jegy kettőztetést jelző részarányos szerkezetével van dolgunk. Az alábbi összehasonlító írástörténeti részben kiderül, hogy a negyedik palatalis szintén ilyen kettőztetésnek lett az eredménye.

Ha az itt érintett betűképzést a magyar nyelv e sajátos hangjainak jelzése tette szükségessé, akkor ezt a műveletet a magyar rovásírás történetében csakis a magyar palatalisok kialakulásának idejére, vagy — ha másnyelvű nép írásrendszerének átvételéről lehetne szó — a velük kiegészített betűsor megismerésének és első alkalmazásának idejére kellene tennünk. Ez az írástörténeti kérdés azonban csak akkor lesz tüzetesen tárgyalható, ha alább összehasonlító úton azt a közös forrást már megjelöltük, a melyből nemcsak a mi rovásírásunk, hanem minden más középtengermelléki rovásírásos

¹ SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 281. l. (Ethnographia, 1906. 275. l.)

² *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. V. köt. 1913. 53. l.

rendszer is merítve lett. De annyit előre bejelenthetünk, hogy a szóbanforgó alakítás a székeleyek és magyarok közös történetének legelejére esik.

Mielőtt a magyar rovásírás történetének e nagy távlatával megismerkednénk, a bemutatott emlékeken rámutatunk pár olyan jelenségre, a mely magában véve is kiáltóan igazolni tudja a rovott írásrendszer megtartó erejét. MARSIGLI 1690-ben lemásolja a legrégebb középkori emléket s betűsorában ugyanazt az *ő* és *r* jegyet találjuk, a mely KÁJONI 1673-ban lemásolt egykorú vagy közelkorú ÁBCZ-jében is megtalálható. Felületes vizsgáló ebből elhamarkodva azt következtethetné, hogy KÁJONI bizonyossága szerint MARSIGLI sem régi, hanem egykorú vagy közelkorú rovásírást másolt. Mivel azonban MARSIGLI másolatának éppen a szövege régi, betűsorát sem lehet újabbnak tekintenünk. De ezzel még nincsen bizonyítva az, hogy MARSIGLI betűváltozatai régibbek a később fölmerülő változatoknál. Sőt ellenkezőleg: bizonyítani tudjuk, hogy a legrégebb szöveg betűváltozatai már régebbi alakításnak és ferdítésnek voltak eredményei. TELEGDI *Rudimentája* érthetően megmondja, hogy a latin H betűhöz hasonló *r* jegy két szára alkalomadtán egészen elhagyható. Így aztán csak az az összekötő vonal marad meg, a melyet TELEGDI tévesen függőlegesnek rajzol és kis *r*-nek nevez. Mivel tehát a Marsigli-féle bolognai emlék *r* jegye azonos a Telegdi-féle kis *r*-rel, minden kétséget kizáróan bebizonyult, hogy a legrégebb magyar rovásírást szöveg betűsora már tévesen mellőzte a teljes *r* jegyet. A vele együtt szereplő *ő* jegy viszont annyira czikornyás, hogy az egyszerűbb változatok kútfejének egyáltalán nem tekinthető. Összehasonlítva az 1501-iki csíkszentmihályi felirat latin K-hoz hasonló *ő* jegye bizonyul eredetinek. A 1515-iki konstantinápolyi feliraton (a XI. sz. mellékleten) és TELEGDI *Rudimentájának* betűsorában (a XIV. sz. mellékleten), továbbá KAPOSSI és a marosvásárhelyi kézirat ANONYMUS betűsorában (a 26. és 28. sz. ábrán) már olyan változat szerepel, a mely az említett csíkszentmihályi archetypussal közvetlenül viszonyba nem hozható. A bolognai és Kájoni-féle *ő* most a Dobai-féle (26. és 29. sz. ábra) és az 1680 táján lejegyzett magyar nemzeti múzeumi betűsor (24. sz. ábra) ugyane jegyre tereli figyelmünket. E két jegy ugyanis megkettőzése a csíkszentmihályi *ő* jegynek, a bolognai és Kájoni-féle pedig stilizált változata a Dobai-féle és múzeuminak. Az utóbbi kettőnek ugyanilyen stilizált, de egyben egyszerűsített változata a Telegdi-féle és a vele azonos Kapossi-féle és Anonymus-féle is. Kérdezzük tehát: mikori jegy lehet a csíkszentmihályi, ha a belőle kialakult kettőzött *ő* jegynek a legrégebb középkori magyar rovásírást emlékből már romlott változata fordul elő?

Ez az avatag régiség legyen mentsége TELEGDI félreértéseinek, az emlékirók és krónikások hiányos tudósításainak, valamint annak is, hogy a fentebb bemutatott és tüzetesen tárgyalt hiteles emlékek szerzői sem voltak már egészen tisztában a mindinkább háttérbe szoruló, rohamosan felejtett és elrontott ősrégi rovásírás rendszerével. SZAMOSKÖZYNEK és TELEGDINEK már sejtelve sincs a magánhangzók ugratásáról. Mikor a csíkszentmihályi felirat ismeretessé lett és ugrató rendszere is nyilvánvalóvá vált, tudósaink kezdték a *Rudimentába* belemagyarázni, hogy az ott e-vel jelzett mássalhangzók betűinek a rovásírás rendszerében e-vel bővíthető hangértéke van. Ezért olvastunk aztán a csíkszentmihályi szövegben kétszer „csenálták”-ot, s nem vettük észre, hogy e szókból még az *i* jelenléte is jelezve van. Ugyanígy eszelték ki a vég-k jegyének *ak, ák* szótagértékét s nem értettük, hogy a csíkszentmihályi felirat második „csinálták” szavában az „ák” előtt miért van még egy külön „á” is róva.

Erre a keletiesnek tetsző magánhangzó-ugratásra a bolognai emlék derített világot. Hiszen ennek ismerete nélkül a konstantinápolyi felirat szövegének megfejtésében még „Temás”-t és „enét”-et szerepeltettem, noha az első tévedéstől a csíkszentmihályi felirat „Mátys” (Mátyás) szava megoltalmazhatott volna. Ez a legrégebb eddig ismert középkori emlékünkből azonban végérvényesen igazolta, hogy a magyar rovásírás rendszere minden magánhangzó írásjegyének mellőzését megengedi. De azt a szabályt, hogy a szavak melyik magánhangzójának jegye mellőzhetlen, még a rendelkezésünkre álló szavak nagy tömegéből sem tudjuk pontosan megállapítani. Mivel a rovásírást naptár fára rótt szövegét az írástudók ellenőrzése nélkül aligha hozták forgalomba, mi azt hisszük, hogy e hangzóugratásnak nem is volt semmi kötelező szabálya. Kiki elhagyta azt a jegyet, a mely nélkül a felrótt szöveget még ki lehetett betűzni, vagy — értelemzavarólag — más szónak nem lehetett olvasni. Hiszen ha ránk bízna a legalkalmasabb szabályok megállapítását, ma sem tudnánk ennél jobbat kieszelni.

A magánhangzók elhagyását a rovásírás eszközeinek nehézsége idézte elő. A lassan róható írásjegyek számának apasztásánál még az a szempont is fölmerülhetett, hogy a rovásfán a nagy és esetlen írásjegyekkel rótt szövegből minél több elférjen. Ez az összezsugorító törekvés hozta aztán létre a

jegyek összerovását és az összerovott jegyek vonalainak egyesítését. Ilyen művelettel ugyanis nemcsak a betűközök tűnnek el, hanem a jegyek vonalainak száma is kevesbedik. Ha pl. az „úr” szó két jegyét összerójuk, az *r* jegyének egyik szárát már az összerótt *u* jegy szárával helyettesítjük; az „ura” szóban pedig az *r* jegy másik szárára már az *a* jegy fejét is ráróhatjuk.

A magyar rovásírás rendszerének ezt a nagyfontosságú elemét megtalálhatjuk minden más rovásírásban is, de a magyar összerovások szerepe oly rendkívüli mértékben kifejlődött, hogy ez a fejlettség példátlanul áll az egyetemes írástörténetben. E jelenség értékének megállapításánál okvetlenül tudni kell, hogy az összerovások rendszere nem a reánk maradt emlékek korában alakult ki. Hiszen tapasztalhattuk, hogy minél későbbi az emlék, az összerovás benne annál tökéletlenebb. KÁJONI írásmutatványában már csak egy példa van: az egy jeggyel leírt „nap”. TELEGDI külön fejezetet írt e rendszerről s példáival úgy-ahogy igazolni is tudja az összerovás szabályait; de terjedelmes szövegmutatványaiban már nem tudott élni velük. A középkor végén készült konstantinápolyi és csikszentmiklósi feliratok szövegét nem rutinos írástudók írták s bennük az összerovásoknak mégis igen ötletes példáira akadunk. Egész pompájában azonban csakis a középkori bolognai emlék szövegében bontakozik ki. Pedig minden jel arra mutat, hogy a szöveg rovója állandóan ügyelt azokra az együgyűbb olvasókra, a kiknek a naptárkibetűzésnél még a szöveghez mellékelt betűsorra is szükségük lehetett.

Az összerovás kánonszabályaira vonatkozólag sem mondhatunk mást, mint a mit a magánhangzók jegyeinek ugratására vonatkozólag mondtunk. A bolognai emlékből az összerovás nem egyenletes. Az „Albert”, „Antal” egyetlen írásjeggyé összezsugorítva már túlzás. Naptár-ismeret nélkül még azok sem olvashatták volna el, a kik számára róva volt. Viszont vannak olyan példák is, a melyekből az összerovás ki van felejtve. Nekünk úgy tetszik, hogy az összerovásnak a magánhangzó-ugratással közös szabálya volt: az rótt tökéletesen, a ki az összerovásban minden kínálkozó alkalmat felhasznált, a nélkül, hogy a leolvasást megnehezítette volna, vagy hogy többféle olvasásra nyitott volna alkalmat. TELEGDI nagyon tetszetős tanítása értelmében ügyelni kellene még arra is, hogy az összerovás a szótagolás rendjét ne zavarja. Ezzel szemben a csikszentmiklósi felirat szerzője a szomszédos szavakat is egyberóttá. Így lett nála egy szóvá a „Mátyásmester” és a „Gergelymestercsinálták”. Ugyanigy egy szóvá róttá össze a bolognai emlék rovója is a május 3-iki és a szeptember 14-iki „Szenkereszt”-et.

Nem nehéz megállapítani, hogy ezúttal mindenik fél tévedett. A szótagolás rendje a magas műveltséget szolgáló grammatikusok tanításához tartozott. Erre szüksége volt a sorvégeket megszagató literátus embernek és könyvnyomtatónak; de nem élhetett vele az, a ki a rovás nehézkes eszközeit kezelte. TELEGDI esetében azonban mentségül fölemlíthető, hogy ő már nem is a rovásra gondolt, hanem a latinbetűs írás kényelmesen kezelhető készségeire.

A szavak összerovását felesleges dolog volna menteni. A csikszentmiklósi templom-építő együgyű iparosok érdekes feliratában nemcsak hibák merültek fel, hanem szemeink elé tárult az a szabály is, a mely ellen hibákat követtek el. E feliratról tudtuk meg legelőször, hogy a magyar rovásírás rendszeréhez olyan pontozás tartozott, mely minden szót elválasztott egymástól. A csikszentmiklósi szöveg négy pontot alkalmaz szó-elválasztó jel gyanánt. A konstantinápolyi feliratban csak egy-egy pont szerepel, TELEGDI írásmutatványában pedig hol egy, hol két pontnak van nyoma.

E pontozás az olvasó eligazodásán kíván könnyíteni. Nélküle az összerovással és a magánhangzók elhagyásával különben is nagyon megterhelt szöveget sok esetben talán ki sem lehetne betűzni. Csak a konstantinápolyi felirat Dernschwam-féle másolatát kell megtekinteni, hogy a pontok elhagyásának súlyos következményeivel megismerkedjünk. Vagy vizsgálni kell a bolognai emlék megfejtetlen részeit, a melyekben a szavakat elválasztó rovátkák hiányos másolása idézett elő leküzdhetlen zavarokat.

Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a magyar rovásírás legrégibb és legértékesebb emlékeit késői másolatok mentették meg, akkor nagyon megelégedhetünk azzal, hogy e másolatok elég alkalmasak a bennük megmaradt ősrírás rendszerének megállapítására. Mert a rendszer pontos ismerete most már arra is elegendő biztosítékot nyújt, hogy a magyar rovásírás hiteles emlékeinek helyét az egyetemes írástörténetben meg tudjuk jelölni.

MÁSODIK FEJEZET.

A MAGYAR ROVÁSÍRÁS ÉS A KÖZÉPTENGERMELLÉKI ÍRÁSRENDSZER KAPCSOLATA.

I.

A rokonsági kapcsolat kérdése.

A magyar rovásírás irodalmának ismertetése alkalmával tapasztalhattuk, hogy a kutatókat első sorban a rokonsági kapcsolat kérdése foglalkoztatta. Mivel az írástörténet bőségesen ontotta a hasonlításra alkalmas anyagot, a megállapításoknak egész tömege jött létre a nélkül, hogy valamely eredmény az előzőt támogatta vagy támadta, kiegészítette vagy megdöntötte volna.

Másfél századon át csak TELEGDI műve és betűsorának több eltorzult változata volt ismeretes. A sorvezetés iránya, a betűk merevsége és néhánynak meglepő hasonlatossága mégis azt a gondolatot ébresztette, hogy a zsidó írás valamely titokzatos változatával van dolgunk. E jól meg nem értett jelenségből, a melyre BARANYAI DECSI JÁNOS előszava még csak sejtetőleg utalt, BÉL MÁTYÁS már őstörténelmi és vallástörténelmi megtévelyedésen alapuló rendszert dolgozott ki annak igazolására, hogy az ősmagyar írás az ősmagyar nyelvvel egyetemben a héber írásból és nyelvből származott. Voltak, a kik e nyomon a phöniciai művelődés legrégibb köréig eljutottak. Sőt a héber írás hasonlóságát igazolták azok a támadók is, a kik azt vitatták, hogy a magyar rovásírás betűsorát XVI. századi protestáns theologusok hamisították. DERNSCHWAM viszont a konstantinápolyi felirat alá azt jegyezte oda, hogy ilyen írásjegyek találhatók OLAHUS MAGNUS gót krónikájában. Tudjuk, hogy utóbb PRAY szintén a Magnus-féle gót runákra utalt, midőn a székely rovásírás genuin voltát kétségbe vonta. Sőt már PRAY előtt is volt e hasonlóságnak egy megfigyelője: az a névtelen, a ki a marosvásárhelyi kézirat főntebb (a 26. sz. ábrán) bemutatott kilencz székely ÁBCzéje mellett a gót runák hibás jegyeinek rovatot nyitott. Ugyanez a névtelen volt az, a ki egy szibériai megfejtetlen ó-török felirat írásjegyeinek és pontozásának hasonlóságára először utalt. Végül KISS BALINT és KÁLLAY FERENCZ, a még megfejtetlen ó-törököt kivéve, már az összes keleti eredetű ősrásokat, tehát nemcsak a phöniciait, hébert, szírt és arabot, hanem az ó-görögöt is belevonták összehasonlításaik körébe.

A tisztos előmunkálatoknak ma már csak könyvészeti értékük van. Ebben a bonyolult összehasonlító művelésben pusztán formai találkozásokra támaszkodni nem lehet. Történelmi nyelvészetünk mestere, RÉVAY vette először észre, hogy a holt írástörténelmi jelenségekben felismerhető nyomai vannak az élet amaz erőinek, a melyek azonos eszközökkel és azonos körülmények közt mindig azonos eredményeket hoznak létre. Sajnos, a mély értelmű megfigyelés eredményét nem a rokonsági kapcsolat igazolására, hanem tagadására használta fel. Mert abban igaza volt, hogy a székelyek fára rovott írásának jobbról balra irányuló sorvezetését nem kell szükségszerűleg héber eredetűnek tekinteni. Előidézhette ezt a rovás technikája is. Ez azonban így csak fél igazság. Nyomban hozzátehetjük ugyanilyen értékkel azt, hogy ha a héber sorvezetés irányát is rovás idézte elő, akkor a rokoni kapcsolat kérdését már nem a sorvezetés azonossága, hanem az egész írásrendszer mibenlétének azonossága, tehát a közös forrásra visszavezethető erők, eszközök és eredmények azonossága segíti eldönteni.

Ha ezt tudjuk, akkor már nem látszik nagy vakmerőségnek, hogy az eddigi előmunkálatok folytatását egészen néprajzi térre vittem át. BREDSORFF és KIRCHHOFF példáin felbuzdulva (mert RÉVAI posthumus dolgozatát még nem ismertem), a ma is élő őskori számrovásokon tanulmányoztam az örökre megszűnt rovásírás törvényszerű jelenségeit. Mivel teljességre törekedtem, a számrovás egész hazai és nemzetközi világát fel kellett kutatnom. E terhes néprajzi eligazodás eredményeinek teljességére még sem merünk számot tartani; de azt határozottan állíthatjuk, hogy a magyar rovásírásban nem fedezhető fel egyetlen sajátság sem, a minek törvényszerűsége a rovás és rovóeszközök kezelésének pontosan megállapított eredményei közt megtalálható ne volna.

Így felkészülve nyultunk hozzá a rokonsági kapcsolat kérdésének megfejtéséhez. Mivel tisztában voltunk azzal, hogy az összehasonlító néprajzi művelet — mint minden ezzel csaknem azonos összehasonlító régészeti és ősrégészeti művelet — a maga eszközeivel történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetek nélkül is súlyos eredményeket tud elérni: fölöttébb ügyeltünk arra, hogy az összehasonlításnál csak azokat az írásokat vegyük számításba, a melyekről föltétlen bizonyossággal megállapítható, hogy rováson szerepeltek. Az óvatosságra azért van szükségünk, mert a rovásírás betűinek merevsége, egykorasága s a balra irányuló sorvezetés a rovásnak természetes következménye ugyan, de nem kizárólagos tulajdona. A középkori könyvirás és az újkori könyvnyomtatás széltére alkalmazza azokat a nagy betűket és nagybetűs szövegeket, a melyeknek formáit az ókori rovás hozta létre, a rovásról másolt ókori epigraphiai emlékek és ezeknek újabkori folytatásai pedig megőrizték és tovább közvetítették. A máig használt héber szöglet-írás eredeti vonalaait az ecsetkezelés némileg átalakította, de meghagyta a jobbról balra menő ősből sorvezetést. Marad tehát a rovásfordítással és a felrovott szöveg szolgálai másolatával létrehozott serpentin-írás kigyózó vonalvezetése, vagyis a bustrophedon. Ez csak rováson jöhet létre s mivel így a rovásírás egyetlen kizárólagos velejárója, abban is bizonyosak lehetünk, hogy a benne előforduló betűformákat, betűméreteket és sorvezetési irányt is a rovó készségek határozták meg.

Mielőtt azonban a bustrophedont a rokonsági kapcsolat próbakövének elfogadjuk, — RÉVAI felfogását alkalmazva — arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy ha a számrovás és betűrovás bustrophedont eredményez, akkor a rováson létrejöhet több írásrendszer, a melynek velejárói közt a bustrophedon mindig ott szerepel. Csak hogy nyomban hozzátesszük, hogy ez írástörténeti szempontból már nem lehet komoly föltevés. Hiszen ha különféle rovásírásról beszélnénk, akkor azt is igazolnunk kellene, hogy minden egyes esetben a rovásírást külön feltalálták s minden feltalálás alkalmával külön betűsorokat is eszeltek ki.

Bátran elkészülhetünk arra, hogy ahol bustrophedonokat találunk, ott a keresett írástörténeti kapcsolat csakugyan megvan. És elkészülhetünk arra is, hogy a hol a bustrophedon bennünket ilyen kapcsolatoknak nyomára vezetett, ott nemcsak a sorvezetésben és a betűformákban találunk természetes hasonlatosságot, hanem találunk olyan csodálatos jelenségeket is, a melyek a betűk azonos formáival együtt azonos hangtani jelentésüket szintén megőrizték. Szóval megfelelő módszerrel az egyetemes írástörténet kincseivé lesznek azok a formai és jelentésbeli magyar hasonlóságok, a melyeket a fentebb említett derék előmunkások már régen felismertek, de értékesíteni nem tudtak, vagy a melyeket a szigorú, de tájékozatlan kritika félreismert és a magyar rovásírás hitelének megostromlására használt fel.

II.

A középtengermelléki ős írásrendszer rováson történt ókori elterjedése.

A Középtenger mellékének keleti részén sarjadt ókori művelődés három írásrendszert hozott létre: az egyiptomi képirást, a szumer-eredetű babylon ékirást és az elsőhöz kapcsolódó kanaani, vagy phöníciai írást. A szomszédos tengermellékeket és előázsiái részeket a legfiatalabb és legalkalmasabb phöníciai írásrendszer hódította meg. Ez lett a klasszikus görög és latin művelődés legfőbb eszközévé is.

A phöníciai írás létrejöttének és első terjedésének korát nem lehet pontosan megállapítani. Legrégibb emléke, Mesa moabi király emlékköve, a Kr. e. IX. századból való. Ezen azonban a betűk vonalvezetése és a tisztán kialakult jobbról balra irányuló sorvezetés már olyan fejlettséget mutat, a minőt a görög köleszőnők még évszázadok múlva sem tudtak elérni. A betűknek héber közvetítéssel megőrzött nevei azt sejtetik, hogy ezek a betűk kezdetben még egyiptomi képirás körébe tartozó ideogrammok, fogalomjegyek lehettek s az ábrázolt fogalom nevének első hangzója lett utóbb a fogalomjegyből

egyszerűsített írásjegy hangértéke. Például az ökörfejnek rajzolt *Alef* (ökö) lett az *A* betű, a háznak rajzolt *Beth* (ház) lett a *B* betű, a tevéfejnek és nyaknak rajzolt *Gimel* (teve) lett a *G* betű és így tovább. Mesa kővén már ilyen hangértékekkel bíró tökéletes betűsor és magánhangzókat ugrató írásrendszer szerepel. Ezért tartjuk mi is valószínűnek, hogy a magasfokú írástörténeti fejlődésnek a legrégebb epigraphiai jelenségek előtt már többszázados multja volt.

A görögök phöniciái kölcsönét először HERODOT említette meg (V. 58.). TACITUS szerint (Annales, XI. 14.) a közvetítő Kadmos volt. A kölcsönzött írásrendszert a görögök maguk is φοινικία néven ismerték s a betűk eredeti sorrendjét és neveit (ἄλφα, βῆτα, γάμμα stb.) szintén megtartották. A magánhangzókat

347 767. 007 774
767 774 774 774 774 774 774 774 774 774
007 774 774 774 774 774 774 774 774 774

42. Részlet a Mesa-kő feliratáról.

ugrató rendszert már nem fogadták el, hanem kiegészítették teljes betűsorról szerepeltető, vagyis a beszéd minden hangját külön jelző tökéletes phonetikus írásrendszerrel. Szinte érthetetlen írástörténeti jelenség, hogy a phöniciái írás tökéletesebb görög változatában nem található meg a Mesa-kő imént jelzett sorvezetése.

A görög írás legrégebb emlékein a sorvezetés szintén

jobbról balra irányul, de ha a szöveg többsorossá bővül a második sor nem kezdődik újra jobbról, hanem a betűket fejtetőre állítva balról jobbra visszafordul s létrehozza a tökéletes bustrophedonokat.

E jelenségnek az epigraphusok sem történeti alapon, sem belső okok felismerése útján nem tudtak nyitjára jönni. LARFELD VILMOS *Griechische Epigraphik* című kitűnő kézikönyvének 1914-ben megjelent s „teljesen átdolgozott” 3-ik kiadásában valószínűtlennek tartja LENORMANT F. ama következtetését, hogy a bustrophe-

don sajátos sorvezetéséhez az antik vázákön látható ábrák köriratai szolgálhattak volna ötletet. Viszont igen figyelemre méltónak tartja, hogy SCHLOTTMANN K. az egyiptomiak rajzolt és festett hieratikus és hieroglyphikus írásában már jobbra és balra forduló ember- és állatfejeket is talált. Pedig a bustrophedon csiráját e messze eső s különben sem homogen jelenségben keresni már csak azért sem szabad, mert hiszen a legrégebb s egyben a legtökéletesebb bustrophedonok jegyei mindig a sorvezetés irányába, vagyis fejtetőn állva még a visszaforduló páros so-

43. Tökéletes görög bustrophedon.¹

rokban is mindig jobbról balra fordulnak. Hivatkozik továbbá CURTIUS ERNŐRE, a ki azt hitte, hogy a régiek az írás jobboldali kezdését, a pirkadás és világosság (jobbról eső keleti?) oldalát egyházi kezdeményezésre választhatták. Főlemlíti végül, hogy BERGH T. szintén vallási okokra gondol, mert a bal iránt mindig előítéletesek voltak az emberek.²

E tévétel elmefuttatások bemutatása helyett jóval kiadósabb vállalkozás lett volna az „írást” jelentő γραφήν ígét nyelvtörténeti vallomásra bírni. Ez a görög szó az irodalmi korban „bele-

¹ H. ROEHL: *Inscriptiones graecae antiquissimae*. Berlin, 1882. 4. l. 15. ábra.

² LARFELD: i. m. Dritte völlig neubearbeitete Auflage. München, 1914. (IWAN V. MÜLLER UND ROBERT V. PÖHLMANN: *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*. I. Bd. 5. Abt.) 131. l.

karczolni" jelentéssel bír. HOMÉR egy helyütt (Ilias, VI. 169.) megemlíti, hogy az íráshoz összehajtható fatáblát használtak. Mivel e viaszos táblák később, a Kr. e. V. századi AESCHYLUS-nál felmerülő neve $\delta\epsilon\lambda\tau\omicron\varsigma$ volt s e név azonos a héber *delet* „ajtószárny“, „kettőshasáb“ szóval, azt kellene hinnünk, hogy ez a késői eszköz a phöniciai eredetű betűkkel együtt került a görögökhöz. Mi azonban csak azt látjuk igazolva, hogy a Homéri korban, illetőleg az Ilias kialakulása idején, a görögök már fatáblákra karczolták írásaikat. Ez a fejlődési fok körülbelül megfelel annak az ó-testamentomi héber művelődési állapotnak, a melyben már vasvesszővel karczoltak és metszettek kőlapokra és óntáblákra (Jób, 19 : 24. — Jer. 17 : 1.).

Bizony ha az epigraphus nem sejté azt, hogy a feliratok bustrophedonja a fatáblákra karczolt írásnál sokkal ősbibb jelenség, akkor az utóbbival kapcsolatosan szereplő héber kölcsönszó csakugyan megállítaná a görög bustrophedonok keletkezéséig hatoló tudományos kutatást. A ki azonban valamely

őstárgyú néprajzi eligazodásban már megbizonyosodott arról, hogy az élő hagyomány az ősfoglalkozások terén történelemelőtti emlékeket is megőriz számunkra, az a $\gamma\rho\acute{\alpha}\varphi\epsilon\iota\nu$ „belekarczolni“ jelentését csak a $\delta\epsilon\lambda\tau\omicron\varsigma$ egykorú velejárójának tekinti. Ha aztán megvizsgálja a hozzátartozandó indogermán szócsaládot, akkor azt találja, hogy a vele azonos középfélnémet *kerben*, lett *grebju*, angolszász *ceorfan* még „róni“ jelentéssel bír.² Nyilvánvaló tehát, hogy a $\gamma\rho\acute{\alpha}\varphi\epsilon\iota\nu$ a $\delta\epsilon\lambda\tau\omicron\varsigma$ -t megelőző primitívebb korban szintén rovást jelentett.

Csak azzal kellene tisztában lennünk, hogy a görögök tudtak-e betűt „róni“ is. Ilyen értelemben véve a görög $\gamma\rho\acute{\alpha}\varphi\epsilon\iota\nu$ „írás“ és a $\gamma\rho\acute{\alpha}\rho\mu\alpha$ „betű“ fogalmát, előtanulmányaink alapján, ennél a kényes pontnál kívánjuk a görög írás történetébe beékelni azt a föltétlen hiteltű megállapítást, hogy a bustrophedon jelenléte minden korban és minden viszonyok közt rovásírásról, rovásforgatásról és epigraphiailag alkalmazott rovásmásolatokról tanuskodik. Erről tanuskodik a görög írás legrégibb történetében is.

Jól tudjuk azt, hogy a görög epigraphia és palaeographia időszámításának eleje ezzel örökre ködbe vész. Mert ki tudná valaha megmondani azt, hogy a rovásbotok és rovókések kezelésének titkát, a rovott betűk formáit és hangtani értékét a görögség a phöniciaktól mikor vette át? Hiszen az ókori héber, görög és latin irodalmak egyetlen szóval sem emlékeznek meg a rováson szereplő

45. A legrégibb római oszlópfelirat.

phöniciai eredetű írásrendszerről. Ennek természetes oka az, hogy a korhadó fából készült rovások már évszázadokig teljesítették feladatukat, mire az írástudomány annyira általános lett, hogy olvasóközönségre számító nyilvános feliratok létrejöttek. Mikor pedig a bustrophedonok merev írásjegyeiből és képtelennek tetsző sorvezetéséből újabb és kényelmesebb írásrendszerek alakultak ki, a rovásírás a maga együgyű eszközeivel nyomtalanul eltűnt a használatból és örökre kihullott az emlékezetből.

A görög bustrophedonok eredetének megismerése és a görög írástörténet határainak kitolódása teszi érthetővé, hogy a phöniciai és görög írástörténeti jelenségek a görög epigraphiai kor kezdetén

¹ Az estei lelet írószerei közül. GHIBARDINI után DR. C. PAULI: *Altitalische Forschungen*. III. köt. 9. — V. ö. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*. 23. l. (Ethnographia, 1903. 223. l.)

² O. SCHRADER: *Reallexikon*. Strassburg, 1891. 734. l.

már nagy eltéréseket tüntetnek föl. Értjük a Mesa-kő írásrendszerét, mely már évszázadokkal korábban kialakulhatott, és értjük azt, hogy hosszú évszázadok mulva jelentkező első epigraphiai emlékein a görögség már az emberi beszéd minden hangját pontosan jelző tökéletes phonetikai írással jelenhetett meg. Érdekesen megállapíthatjuk, hogy a phöníciaiakkal élénk kereskedelmi viszonyban levő görögség a Középtenger észak-nyugati partvidékeire nemcsak a keleti árukat közvetítette, hanem közvetítette a Phöniciából hozott rovásírást is. E tengerjáró nép legnagyobb kikötői az Itál-félsziget nyugati részén voltak. Éppen az írástörténelem bizonyította eddig is azt, hogy itt legelőnkebben a félsziget északi felében élő etruskokkal érintkeztek. Noha e rendkívül tehetséges nép nyelve egészen idegen volt, a minden beszédhangot szerepeltető görög rovásírást épp oly tökéletesen elsajátította, mint a hogy a görög elsajátította a szintén idegen phöniciait. Ez a külön fejlődő etrusk írás szintén eljutott a karczoló féműk (44. sz. ábra) és a bekarczolható széles írástáblák használatáig; de a legrégibb emlékek bustrophedonja itt is pontosan értésünkre adja, hogy századokkal korábban szintén azt a primitív írásrendszert ismerték meg, a melynek a rovásfa és rovókés volt az íróeszköze.

A görög közvetítés kiterjedt a többi itáliai népekre is. Bennünket a kölcsönzők közül legelső sorban a latinok érdekelnek, mert a görög kölcsönzésből ők fejlesztették ki azt a tökéletes írásrendszert, a mely utóbb az egész művelt világot meghódította. A kölcsönvétel természetesen náluk is csak a primitív eszközökkel dolgozó rovásírás volt. Ez az oka, hogy az első epigraphiai alkalmazás náluk szintén bustrophedonokat eredményezett. Ennek igazolására a mellékelt 45. sz. ábrán bemutatjuk azt a római Forumon előkerült s körülbelül Kr. e. 600 táján készített latin oszlopfeliratot, a melynek nemcsak kigyózó sorai, hanem merev betűi is szembetűnően igazolják a phöníciai-görög eredetét.¹

Végül megemlítjük, hogy a phöníciai kultúra birtokába lépő keleti partvidéki héber örökösök a rovásírás ismeretét az arab félsziget nyugati részén élő himjári, sabbeus és egyéb semita néptörzsekkel is közölték. Ezt azért kell tudni, mert ezeknek primitív emlékein a bustrophedon ismérvei szintén előfordulnak s így nemcsak a betűik merev formája, hanem a jellemző sorvezetésük is igazolja azt, hogy a phöníciai írás csakugyan rovásírás volt. Mivel ugyanis phöníciai írásemlék nem maradt fenn, a Mesa-kövön, a Siloa-csatorna kövén s a Makkabaeus-érmek feliratain pedig rovásmásolást igazoló tökéletes bustrophedonok már nem találhatók: a kutatónak az arabiai emlékek nélkül még azzal az eshetőséggel is számolni kellene, hogy esetleg a görög kölcsönzők voltak azok, a kik ezt az írásrendszert római kezdték s a rovásírás merev betűit, sorvezetését, bustrophedonos másolási módját az etruskoknak és az ó-itál népeknek közvetítették.

III.

A germán runa és az ó-török rovásírás.

Az újabbkori írástörténet legnagyobb és legterhesebb tudományos feladatai közé tartozott annak megállapítása, hogy a germán runát és a középpázsiai ó-török írást milyen rokoni kapcsolatok fűzik a náluk régibb merevbetűs középtengermelléki írásrendszerekhez.

A runa legrégibb emlékei (a bukaresti múzeumban őrzött pietroassai gótfeliratos gyűrű, az ugyanilyen feliratos koweli és münchebergi lándzsavég, a charnay-i ezüst-csat, a vadstenai brakteata stb.) azt igazolják, hogy a gótoknak ULFILAS († 381) előtt már volt közhasználatban

o n g l m e b t s z p - j i n h v g k r a t h u f

46. A vadstenai brakteata jobbról kezdődő runa-sora.

lévő írásrendszerük. Ezt egyébként maga ULFILAS püspök is bebizonyította, midőn gót bibliafordításának a latin uncialis írásjegyekből alakított eredeti betűsorába két olyan runát is fölvetett, a mely latin forrásában nem volt meg. Az említett vadstenai trébelt arany érmen látható betűsor (46. sz. ábra)

¹ C. F. LEHMANN: *Beiträge zur alten Geschichte*. II. köt. 2. füz. V. ö. V. GARDTHAUSEN: *Ursprung und Entwicklung der griechisch-lateinischen Schrift*. (Germanisch-Romanische Monatshefte. I. Heidelberg, 1909. 273. és 337. l.) és SEBESTYÉN: i. m. 25. l. (Ethnographia, 1903. 25. l.)

már az első pillanatra elárulja, hogy a betűk merev vonalai és éles szögei rováson keletkeztek.¹ Annak igazolására, hogy a többi germán nép is fára róttá betűit, első bizonyítékul TACITUS *Germaniájának* 10. fejezetét szokás fölemlíteni. A germánok jóslásáról van itt szó azzal a valóban figyelemre méltó megjegyzéssel, hogy a jóslás céljára összemélt faág minden darabkájára bizonyos jelek (*notae, nota impressa*) voltak róva. Mivel alább a 19. fejezetben ugyanő azt is állítja, hogy az írásmesterség titkai (*litterarum secreta*) a germán férfiak és asszonyok előtt ismeretlenek voltak, a kutatók legtöbbje azon a véleményen van, hogy a jósló pálczikákon még nem írásjegyek, hanem csak tulajdonjegyek, vagy valami titokzatos fogalomjegyek szerepeltek. Csak a VI. század vége felé említi meg VENANTIUS FORTUNATUS, hogy a germánok levél gyanánt használt deszkákra és fadarabokra rótták runáikat.² SAXO GRAMMATICUS szintén megemlíti, hogy papír helyett fadarabokat használtak és erre rótták rá betűiket.³ Ezek tehát már azok a rovásfák voltak, a melyeket az északi germánok saga-i (énekei) *kefli, runakefli* néven szerepeltetnek. E célra legalkalmasabb fanem a fehér bükkfa volt, az ó-felnémet *buoh*, ó-szász *bök* s ennek ága, rovásfája, az ó-felnémet *buohstab, rûnstab*, ó-szász *bôcstaf*, ó-angol *bôcstoef, rûnstoef*. Az elsőből lett a mai német *Buch* (könyv), a másodikból a *Buchstab* (betű). Az írás fogalmát az ó-északi *rita*, az angolszász *writan*, ó-felnémet *rizzan* „írni, karczolni, róni“, az ó-felnémet *riz*, gót *writs* „vonat, betű“ fejezte ki.⁴

47. A strandi sirkő.

Ha a runa rováson szerepelt, akkor sorvezetése és jegyeinek orientáltsága csakis jobbról balra irányított lehetett. Valamint annak is törvényszerűleg el kellett következni, hogy az epigraphiai alkalmazásban bustrophedonok jelentkeztek. A legrégibb lándzsavégeken a szöveg csak egy szóra terjed s így beérhetjük azzal, hogy a balra orientált runák jobbról balra sorakoznak. A Kr. u. VI. században északon már megkezdődik az emlékkövek felállítása s a legrégibbnek tetsző strandi és tunei (dániai) köveken már a bustrophedonnal való küzdelem nyomai látszanak. A strandin (47. sz. ábra) a sorok már a héber írás rendszerével jobbról balra irányodók; míg a tunein (48. sz. ábra) az első sor balról jobbra, a második jobbról balra megy lábra állított és visszafelé fordított (!) runákkal. Annak igazolására, hogy a rovás-másolás északon még 3—400 év múlva is gondot okozott és egy fordított irányú (balkezesnek is nevezhető) bustrophedont eredményezhetett, bemutatjuk (a 49. sz. ábrán) a 900 körül fölállított glavendrupi (dániai) emlékkő egyik oldalát.

48. A tunei sirkő.

Midőn WIMMER az emlékkövek sorvezetését tanulmányozta arra az eredményre jutott, hogy a feliratok túlnyomó részének sorvezetése — a latin írással és epigraphiai emlékekkel egyezőleg — balról jobbra irányul. Mivel pedig vannak fordított irányú epigraphiai jelenségek is, a kettőből alakultak ki szerinte a bustrophedonos szövegek. E tévedés következménye lett aztán, hogy ő nem a germán rovásírás forrását kereste, hanem a Kr. u. II—III. századnak vélt runasort egyszerűen az új latin nagybetűk átírásának tekintette. Mivel ez a betűsor szintén a phöniciai eredetű latin rovásírás-

¹ A koweli lándzsavég, vadstenai brakteata, charnay-i csat képét I. SEBESTYEN: *Rovás és rovásírás*, 88. és 90. ábra. Forrásom WIMMER *Die Runenschrift* (aus dem dänischen übersetzt von Dr. F. HOLTHAUSEN. Berlin, 1887.) című kitérő műve volt. Ennek nyomán mutatok be u. o. négy runás emlékkövet s ebből veszem át a köv. 49. sz. ábrát is. — A bukaresti gyűrűt I. J. ARNETH: *Die antiken Gold- und Silber-Monumente des K. K. Münz- und Antiken-Cabinet* in Wien. 1850. Tat. VI. no. 2.

²

„Barbara fraxineis pingatur runa tabellis
Quodque papyrus agit, virgula plana valet.

(Carminum lib. VII. 18:19. Migne: *Patrologiae cursus completus*. LXXXVIII. köt. Páris, 1850.) WIMMER i. m. 69. l.

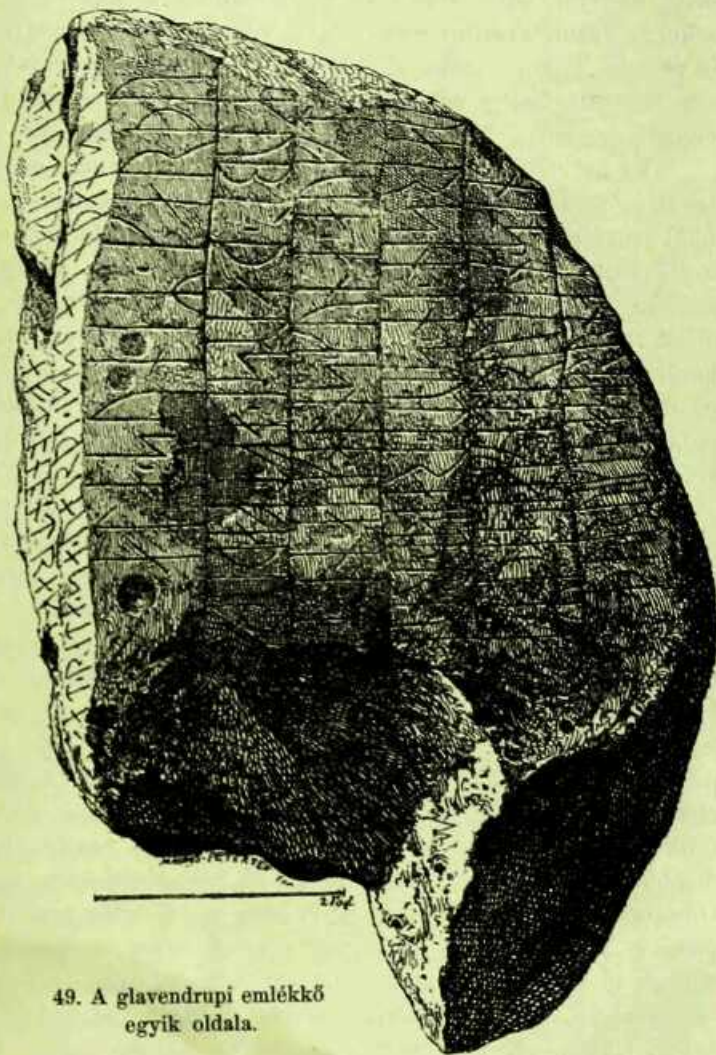
³ „Proficiscuntur cum eo bini Fengonis satellites, litteras ligno insculptas — nam id celebre quondam genus chartarum erat — secum gestantes. (Lib. III. Müller-féle kiad. 145. l.)

⁴ E. SIEVERS: *Runen und Runenschriften* (H. PAUL: *Grundriss der germanischen Philologie*. I. köt. Strassburg. 1901.) 250. l. V. 5. G. NECKEL: *Zur Einführung in die Runenforschung*. I—II. (Germanisch-Romanische Monatshefte, 1909. 7. és 81. l.)

ból alakult ki, csakugyan mutatkozott annyi hasonlóság, a mennyi még a runa legkiválóbb kutatóját is meg tudta tévesztetni. A rovás szerepét természetesen WIMMER is számításba veszi. Neki tulajdonítja a nagy latin betűk görbe vonalainak (a mai nyomdai betűk közt szereplő B, C, O, P, R és S betűknek) megmerevítését. Szóval a germánoknak a viaszos deszkákra kényelmesen fölkarcsolt, alkalmas fakérgekre, állatbőrökre még kényelmesebben leírt betűket és balról jobbra irányított sorokat kellett volna visszavinni a nehezen kezelhető, minden betűt és sort ismét visszaforgató rovásra.

Mivel a fejlett állapotnak ilyen visszafejlesztésére az egyetemes írástörténelemben példa nincs, a rovásírás ismérveinek megállapítása után mi rögtön meg is czáfoltuk WIMMER tanításait. Utaltunk arra, hogy a jelzett kései kölcsönzéssel szemben az *l* runa-jegyét maga WIMMER is tisztán ó-görög jellegűnek tartja s hogy a 46. ábrán látható *j* runa-jegye szintén az ó-görög *i*, *j* és *sz* (isz) közös jegyéből magyarázható meg. Sőt arra is rámutattunk, hogy az ó újlatin-runá összehasonlításából hiányzó (s a 46. ábra runasorának végéről is hiányzó) M = *d*, továbbá a *g* és *ng* szintén mellőzött runái csakis két ó-görög Δ = *d* és Λ (Γ) = *g* írás-jegy összetételéből jöhetett létre.¹ Azt hisszük, hogy az ilyen jelenségek teljes mértékben igazolják azok aggodalmait, a kik az újlatin nagybetűk átvételébe belenyugodni nem tudnak. Ezek közé tartozik maga WIMMER is, a ki azt is tanítja, hogy a germánok a runaírás kialakulását megelőző Kr. u. I–II. században már ismerték a latin írás rovásra alkalmas *capitalis* (nagybetűs) jegyeit, sőt ismerték azt a még régibb *rovott runát* is, melyből szerinte a későbbi római befolyás alatt a köz-germán *futhark* runasor keletkezett.² Ezek a régibb runák volnának tudniillik azok a titokzatos rovott jegyek, a melyekről TACITUS megemlékezett. A *runa* csakugyan „titok, titkos ismeret” jelentéssel bír. A runa-jegyek eredeti nevei közt pedig olyan mithoszi fogalmak vannak (*Ás*, *Týr*, *Fé*, *Freys aet* stb.), hogy ezeknek runái a jósok pálczikáin csakugyan szerepelhettek fogalomjegyek gyanánt is.³ De ha meggondoljuk azt, hogy az ősgermán runanevek akrophonikusan a runák *hangértékét* is jelentik, akkor csakugyan nem tudjuk, hogy a germánok a runajegyek formáinak és hangértékeinek átvétele alkalmával miért ne tanulhatták volna meg azt is, hogy a betűkkel írni lehet?

E kérdésben az eligazodást TACITUSnak az a fentebb ismertetett másik állítása nehezíti meg, a mely a germán férfiak és nők írástudatlanságát hirdeti. Pedig nem nehéz tisztába jönni azzal, hogy a Kr. u. 98-ban író római consul az egykorú római viszonyok szerint értékelte az írástudást. Szerinte tehát a germánok nem ismerték a viaszos fatáblákra karcsolt, vagy festékkel írt római betűket; de

49. A glavendrupi emlékkő egyik oldala.

¹ *Rovás és rovásírás*, 154. l. (Ethnographia, 1904. 248. l.)

² I. m. 73., 141., 176. l.

³ G. NECKEL: *Zur Einführung in die Runenforschung*. II. Die Runen kulturhistorisch betrachtet. (Germanisch-Romanische Monatshefte, I. Heidelberg, 1909. 81. l.)

szerinte is jól ismerték a rovást és a rovott jeleket. Mivel azonban a Kr. u. I. század művelt római embere már nem sejtette, hogy a római írás hajdan rovásírás volt s hogy a germán jósok rovásaira írni is lehet, említett följegyzését az írástörténetnek úgy kell értelmezni, hogy a germánok *litterarum secreta*-ját tulajdonkép TACITUS — *ignorálta*, nem ismerte.

Újabban a rováson kialakult runasor forrását már nem a latin-germán érintkezés első történelmi időpontjánál, hanem az ókor titokzatos századaiban keresik. S. BUGGE már kis-ázsiai, különösen galatai és örmény hatást is hangoztat. G. GUNDERMANN pedig a runák ősi neveiből, minden mástól elütő sorrendjéből hármass csoportosításából a történelem előtti időkre vont merész következtetéseket.¹ Mások nyelvtörténeti alapon vitatják, hogy némelyik emlék ősgermán nyelve még a gótnál is régibb.² LARVELD pedig a gyakorlott epigraphus szemével látja meg, hogy vannak runák, a melyeknek nemcsak formái egyeznek ízről-ízre az arábiai sabeus írás rovott, tehát balra irányodó phöniciai eredetű jegyeivel, hanem egyeznek hangtani értékeik is.³

Mi az időbeliség szempontját mellőzve, a runák eredetének kérdésébe azt kívánjuk mindenek felett számításba vétetni, hogy a bustrophedon jelenléte a runák történetében is minden kétségen felül megállapít két dolgot: *a)* azt, hogy a runák forrása a minden hangot megjelölő középtengermelléki phöniciai-görög rovásírás volt; *b)* azt, hogy a délről kölcsönzött betűsor a jegyek alakítása, germán nevekkal való ellátása, új sorrendbe való állítása és három csoportra való tagolása után is olyan rovásírás maradt, mely a kölcsönzött jegyek eredeti hangértékét szintén megtartotta. Az a körülmény, hogy a legrégebb emlékeken már pontosan kialakult és a déli és nyugati germánság minden nyelvterületén elterjedt egységes betűsor jelentkezik, arra enged következtetni, hogy a kölcsönzés korának csakugyan mélyen bele kell nyúlni azokba az ókori századokba, a melyekben a kölcsönzők is még használták a rovást és a rovásírást.

Az a középtengermelléki rovásírás, melynek ismerete a runa útján Britanniáig és Skandináviáig eljutott, a phöniciai ősforrástól keletre az ázsiai földségen is rendkívüli módon elterjedt. Szíriának a héberrel rokonnyelvű népe a phöniciai örökséget még a rováson ismerte, de az írásbeliség fokozásával utóbb az úgynevezett *estrangelo*-vá átalakította. Ugyancsak rovásírás volt még az is, a mit az arameus semitaság kezdetben használt s az estrangelo befolyása alatt *mandeus*, *melchita* és *nestorianus* írásrendszerekké fejlesztett. A kölcsönhatások szövevényei fejlesztették az eredeti *szír*-írást is a *pesitho* néven ismert s ma már általánosan *szír*-nek nevezett folyóírássá.

Az arabok főntebb említett pompás rovásírását a Kr. u. V. század elején már az estrangelo ostromolja. Így jön aztán létre Kufa városában a Korán első kéziratához használt *kufi* írás, melynek merev formáit az állandó használat és az írókészségek finomodása is a máig használt *neskhi* arab írásra lágyította. Ez a még mindig jobbról balra vezetett folyóírás lett az iszlám vallás eszköze s moghódította az összes török, persa és arab területeket, egész Észak-Afrikát, a malájok földjét s Oroszország délkeleti részeinek minden mohamedán területét. Persiában a Sassanidák alatt az arameus és árja keveredés létrehozta a pehlevi nyelvet és írást. Ugyanakkor az arameus írás is elterjedt s innen tovább hódítva, eszközévé lett az ó-baktriai zend nyelvnek is. E helyütt korábban a phöniciai rovásírás lehetett elterjedve, mert az úgynevezett *kabul* írásban nyomai még pontosan fölismerhetők. Ugyaninnen jutott el az arameus írás Indiába is, hol a *sanskrit* írást előbb jobbról balra irányzott sorvezetéssel *brami* írássá, majd balról jobbra irányuló *devanagiri* írássá alakította. Ez az utóbbi lett azután forrása az indiai művelődés körébe eső összes keleti népek írásrendszereinek, pl. a pahli, marathi, bengali, siami, kavi, javai, battak, bisayi, birmai, singalez, tamul, tibeti stb. írásoknak.⁴

A phöniciai írásból kialakult írásrendszerek e nagy elterjedtségével azért kell tisztában lennünk, mert különben egy bennünket közel érítő írástörténeti kérdésben aligha tudnánk eligazodni.

Az arameus írás különféle foku változatait a persa és a velük együtt működő turk és sémi szomszédok nestoriánus térítői Közép-Ázsia népeinél is elterjesztették. Ott azonban, a hol a hatalmi és egyéb viszonyok megkívánták, hogy írásaik kíséretében a kínai fordítást is közöljék, a kínai írás

¹ SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 155.

² G. NECKEL: i. m. 14, 1.

³ *Griechische Epigraphik*, 133. 1.

⁴ LENORMANT: *Essai sur la propagation de l'alphabet phénicien dans l'ancien monde*, I. Paris, 1872. — BÜHLER: *Indische Paläographie* (Grundriss der indo-arischen Philologie und Alterthumskunde, I, Strassburg, 1896. 17. l. és I. tábla). — KAULEN: *Schrift* (Wetzer und Welte's Kirchenlexikon, X. Freiburg i. Br. 1897. 1940. hasáb).

felülről lenek haladó sorvezetése az arameusból alakított nemzeti írásoknak is ilyen felülről lenek haladó sorvezetését idézte elő. Így jött létre az ujugur, mongol, kalmük és mandzsu írás, szóval négy függőlegesen irt és rajzolt ural-altáji írásrendszer.

Bennünket az *ujgurok* írástudománya érdekel. Ez a nép annak a nagy hun-fajta *hiungnu* nemzetnek volt egyik tagja, a mely ellen a kínaiak a nagy falat fölépítették. Midőn írástörténeti szerepük megkezdődik, Mongolország északi részeiben laktak. Közvetlenül mellettük, az Altáji-hegység és a Bajkál-tó közti területen, különösen a Jenisszei folyam felső folyásánál és a Szaján-hegység lejtőin egy *türk* nevű középázsiai ó-török nép birtoka terült el. E két hadi nép a nagy falon túl s a kínaiak előtt egészen ismeretlen befolyás alatt nagy műveltségre tett szert. Egy Kr. u. VI. századi kínai kütfő a türkökről azt említi meg, hogy „*nincs írásuk* (t. i. mint a kínaiaknak), *hanem ha szerződést kötnek, bevágásokat csinálnak fatáblácskákra.*”¹ A T'ang-dinasztia VI. századi évkönyvei szerint az így metszett jegyek „a *hu* nép írásának betűivel azonosak”. Mivel az előző századok kínai forrásaiban a *hu* név a *hiungnu*k utódait, vagyis az ujugurokat jelentette, hivatkozhatunk még egy másik VI. századi kínai hivatalos följegyzésre is, mely megemlíti, hogy Kao-csangban, (az ujugurok Hami nevű földjén) a kínai íráson kívül a *hu* írás is divatban van.² Szóval az ujugurok régi írása szintén róva volt.

A VI. századi telerovott botok és fatáblácskák éppen úgy elpusztultak, mint a phöníciaiak, héberék, ó-arabok, görögök, etruskok, latinok és ősgermánok minden e nemű emlékei. Csakhogy az újabb kutatások kiderítették, hogy e két ó-török nép hamar rájött az együgyű rovásírás szövegének epigraphiai alkalmazására s az Orkhon, Szelenga és Jenisszei folyók mentén a VII–VIII. század folyamán egész tömegét készítette el a rendkívül bő szövegű emlékköveknek.

Nagy Péter orosz császár 1720-ban elindított közép-ázsiai expedíciójáé az érdem, hogy a benne résztvevő MESSERSCHMIED DÁNIEL GOTTLIEB fiatal danzigi természettudós Abakan tájékán a VII. századnak bizonyult uibati, vagy csirkovi feliratoskövet STRAHLENBERG FÜLÖP JÁNOS és SCHULMAN KÁROLY fiatal svéd rajzoló társaságában fölfedezte. SCHULMAN rajzát STRAHLENBERG utóbb az expedíció eredményeiről beszámoló németnyelvű művében adta ki.³ (50. sz. ábra.) A titokzatos „szibériai runák” a következő évszázadban már nagyon érdekelték a kutatókat. A helsingforsi finn régészeti társaság 1887-ben egy tudományos expedíciót szervezett a dél-szibériai feliratok újból való megvizsgálására. E munkálatok eredménye 1889-ben jelent meg.⁴ Mivel ebben az évben N. M. JADRINZEW orosz utazó felfedezte a Koso-Zaidam melletti Kül-Tegin-emlék rendkívül terjedelmes feliratait, a helsingforsi finn-ugor társaság egy újabb expedíciót szervezett s 1893-ban díszesen kiadta Dr. A. HEIKEL orkhon-vidéki kutatásainak eredményeit.⁵ Ezzel egyidejűleg az orosz császári akadémia szintén szervezett expedíciót s RADLOFF VILMOS, fáradhatlan útítársa, Dr. KLEMENTZ támogatásával 1892-ben már megkezdte a mongolországi emlékek pazarfényű atlaszánsz kiadását.⁶

Az egymással feltűnően versenyző finn és orosz tudományos körök megkezdett nagyarányú munkássága még be sem fejeződött, midőn Dániából híre érkezett annak, hogy THOMSEN VILMOS, a kopenhágai egyetem kitűnő tanára megfejtette a feliratokat. Eredményeit egy előzetes jelentésben a

50. Az uibati VII. századi ó-török feliratos kö.

¹ STAN. JULIEN: *Documents historiques sur les Tou-kiou*. (Journal Asiatique. VI. évf. III. köt. 1864. 351. l.)

² RADLOFF: *Das Kudaiku Bilik*. I. rész. Szentpétervár, 1891. LXXXIV. l.

³ *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm, 1730. 409. l. és V. tábla V. ö. még II. és XII. tábláival. — Ez után I. R. ASPELIN: *Antiquités du Nord Finno-Ougrien*. I. Livr. Ages de la pierre et du bronze. Helsingfors, Szentpétervár, Páris, 1877. 73. l.; SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 167. l. (Ethnographia, 1904. 293. l.)

⁴ *Inscriptions de l'Iénissei recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'Archéologie*. Helsingfors, 1889.

⁵ *Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne*. Helsingfors, 1893.

⁶ *Atlas der Alterthümer der Mongolei*. Im Auftrage der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Dr. W. RADLOFF. I. Lieferung. Szentpétervár, 1892. (A II. közlés 1893-ban, a III. 1896-ban jelent meg.)

dán akadémiának 1893 decz. 15-én mutatta be.¹ Másfélszázados találgatás után sikerrel igazolta, hogy az Orkhon és Jenisszei vidékén talált emlékeken VII—VIII. századi ó-török szövegek maradtak reánk. THOMSEN világgraszoló jelentésének eredményeit RADLOFF mint elsőrendű turkologus azonnal érvényesítette. A következő év elején már megkezdte a finn kiadványok és a saját atlaszában megjelent másolatok szövegének, phonetikus átírásának és német fordításának tüzetes kiadását.² THOMSEN, a ki egyelőre csak a terjedelmesebb orkhoni feliratok megfejtésére, francia fordítására és rendszeres magyarázatára vállalkozott, művével 1896-ban készült el.³

Mióta GROTEFEND az ékiratokat megfejtette, THOMSEN sikeres beavatkozásánál nagyobb esemény nem volt az epigraphia és nyelvészet egyetemes történetében. Neki köszönhető, hogy az ó-török feliratok írásrendszerével teljesen tisztában vagyunk. Tudjuk, hogy az általa megfejtett szövegekben összesen 38 írásjegy fordul elő. A magánhangzóknek kettős jelentése van. Vagyis az *a-e*, *i-y*, *o-u* és *ö-ü* magánhangzó pároknak csak egy-egy jegyük van. A betűk száma azért lett mégis olyan sok, mert a mássalhangzók túlnyomó többségének jelzésére két, sőt több jegy is rendelkezésül áll. Erre azért van szükség, mert a kettős jegyű mássalhangzók egyik jegye a mély gutturális magánhangzók, másik jegye pedig a magas palatális magánhangzók előtt és után mindig kiíratik. Ez a rendszer tette aztán lehetővé, hogy a vocalharmonióval is fegyverezett nyelv magánhangzóinak jegyeit bizonyos szabályok figyelembevételével egészen mellőzni tudták. Szóval az ó-török írás egyrészt a tiszta mássalhangzós, másrészt a tiszta szótag-írás köreit érinti.

Az ó-török írás eredetének kérdésében THOMSEN inkább csak azokat az utakat kívánta megjelölni, a melyeken a történelmi igazságok megközelíthetők. Figyelmeztet arra, hogy a rovott betűknél rokonságról a rovás technikájából folyó hasonlóságok alapján beszélni nem lehet. Nem lehet különösen akkor, ha az összehasonlított írásrendszerek jegyei közt csak formai és nem egyszersmind jelentésbeli is a hasonlatosság; még kevésbbé lehet akkor, ha a két írásrendszer közt áthidalhatlan időszámítási ür tátong. Figyelmeztet továbbá arra, hogy az ó-török írás betűsorában, különösen a mássalhangzók két jeggyel való párhuzamos megjelölésében olyan eredeti török hangtani sajátosságok jutnak kifejezésre, a melyeknek jegyeit a kölcsönzők készen nem kaphatták. A rovás technikai velejáróira WIMMER figyelmeztette THOMSENT, a ki egyéb intelmeinél O. DONNER finn összehasonlító nyelvész meddő ioniai, phrygiai, lyciai és cariai betű-hasonlításait tartotta szem előtt.⁴ Egyébként őszintén bevallja, hogy az ó-török írás forrását nem kellett sokáig keresnie, mert könnyű szerrel rájött, hogy nyugaton, az iráni művelődés körében lappang. Szerinte ugyanis „az a forrás, a melyből — ha nem is közvetlenül, hanem közvetve — a török írás betűsora ered, az *aramaeainak* nevezett írásjegy-forma volt. Ezt bizonyítja a betűk formai és jelentésbeli speciális egyezésének nagy tömege, továbbá az is, hogy az írás jobbról balra menő iránya szintén tökéletesen egyezik”. Hasonlításainál az arameus írás persiai *pehlevi* s bokharai *sogdiai* változatait használja. Mert szerinte az ó-török írás csakis az ephtaliták V. századi legyőztetését követő időkben alakulhatott ki, a mikor aztán hatással lehettek rá a Közép-Ázsiában forgalomban levő görög pénzek betűi is.

A már említett előzetes jelentés után DONNER újra hozzálátott a forrás felkutatásához s most THOMSEN eredményeivel csaknem egyezőleg azt bizonyította, hogy a turkesztáni kereskedelem közvetítésével a pénzek feliratain az ó-törökséghez már nagyon korán eljuthatott az arameai írás, vagy ennek V—VI. századi *pehlevi* változata.⁵

A mi eljárásunk szerint mindennek előtt azzal kell számolni, hogy az ó-török írást a VI. századi kínai kútfők rovásírásnak találták, valamint a megfejtett feliratok szövegének írástörténeti és nyelv-

¹ *Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénissei*. Notice préliminaire. Extrait du Bulletin de l'Académie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark pour l'année 1903. 285—299. l. Kopenhága, 1894. (Ismertette SIMONYI ZSIGMOND: *Esemény az uralattáji nyelvészet terén*. Nyelvtudományi Közlemények, 1894. 1. l.)

² *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. I. Lieferung. Szentpétervár, 1894. — A teljes I. kötet az elhamarkodott első füzet hibáinak helyreigazításával 1895-ben jelent meg. — Neue Folge. Nebst einer Abhandlung von W. BARTHOLD: *Die Historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*. Szentpétervár, 1897. — Zweite Folge. W. RADLOFF: *Die Inschriften des Tonjukuk*. FR. HIRTH: *Nachworte zur Inschriften des Tonjukuk*. W. BARTHOLD: *Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen*. Szentpétervár, 1899.

³ *Inscriptions de l'Orkhon*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. V. kötet. Helsingfors, 1896.)

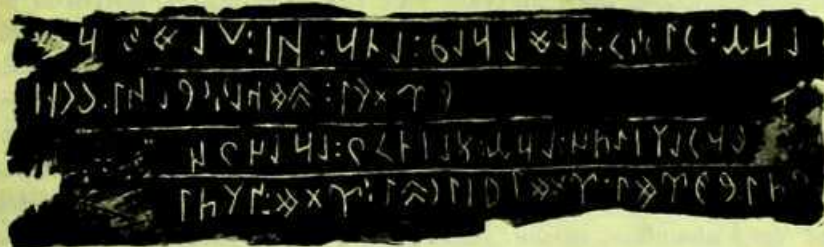
⁴ DONNER: *Inscriptions en caractères de l'Iénissei*. Système d'écriture. Langue. (Inscr. de l'Orkhon, XXXIX. l. 1892.)

⁵ *Sur l'origine de l'alphabet turc du Nord de l'Asie*. (Journal de la Société Finno-Ougrienne. XIV.) Helsingfors, 1896. (több egyidejűleg THOMSEN kötetével.)

történeti adalékai is (a *bičik*, *biti*, *bitig*, *bitikči*, *biček*, *bičak* stb.) egyértelműleg annak vallották. Ha ezt kiegészítőleg a betűk formái és már némileg megzavart orientáltsága a sorvezetés iránya, sőt esetleg még a rovásmásolás fölismerhető jelei is az ó-törökség rovásírása mellett tanuskodnak: akkor a kutatás ezután már csakis olyan forrásokat vehet tekintetbe, a melyekben a rováson élő írásrendszer még nem bontakozott ki ősi állapotából. Az epigraphiai emlékek korában élő rovásírás csálhatatlan ismertető jele a rovásmásolásból eredő bustrophedon lévén, mi egyszerűen csak arra utalunk, hogy ez az epigraphiai jelenség az ó-török feliratok közt szintén megtalálható. Például felhozzuk a Jenisszei vidéken talált atsurai sírkő feliratát, a melynek egy része a mellékelt 51. sz. ábrán látható.¹ Megemlítjük továbbá, hogy ugyanilyen bustrophedon elemek találhatók még Mongolországban a VII. század második feléből származó kemtsik-vidéki sziklafeliratokon, az as'chetei emlékkövön, Dél-Szibériában pedig az egyik uibati emléken és a tsakuli 6. sz. feliraton. A Jenisszei vidéken felfedezett begrei kő oldalain még a sorok fordulása is látható.²

Az ó-török rovás-másolás minden egyéb esetben egyoldalú sorkezdést hozott létre. A sorok az emlékkövek oldalain felülről lefelé haladnak és balról jobbra következnek egymásután. E másolási rend bemutatása céljából 52. számú ábránkon közöljük Kül-Tegin 732-iki emlékkövének egy részletét. Az ilyen hatalmas feliratok készítésénél bajos volna rovás-másolásra gondolni. Sokkal valószínűbbnek tetszik, hogy a kőre ilyenkor már írástudók rajzolták fel azt, amit a kőfaragónak be kellett vésnie. A felirat tényleg elárulja, hogy ez az írástudó Kül-Tegin unoka-öccse, Jollyg-Tegin volt. „Ennyi írást fogalmazván — mondja szó szerinti — én, Jollyg-Tegin, Kül-Tegin rokona irtam le. Húsz napig időzvé, én, Jollyg-Tegin, irtam le e kő lapjára ezen írásjegyeket.“

Az emlékkő másik sarkán pedig ez olvasható: „... a követ én, Jollyg-Tegin irtam tele“. Két év múlva meghalt Bilge-Khán is, kinek a kínai császár hozzájárulásával a következő 735-ik esztendőben emeltek hatalmas emlékkövet. Ezen emlékre szintén Jollyg-Tegin írta fel a terjedelmes szöveget. Ezért a felirat végén megemlíti, hogy „a kínai császártól munkásokat hozattam (a kik megcsinálták) és az én szavaimat nem rontották el... velük a követ megfaragtattam, kívül és belül díszítésekkel elláttattam... Ezt az emlékkövet én állítottam fel...“

51. Ó-török bustrophedon.

52. Felirat-töredék Kül-Tegin 732-iki emlékkövéből.

én láttam el írással“. Az egyik sarkára pedig azt vésette fel, hogy az írás és a díszítési munkálatok egy hónapját és négy napját vették igénybe.

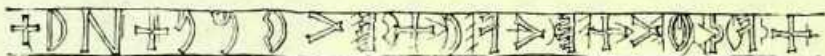
¹ RADLOFF: *Atlas*, LXXIX. sz. tábla. — Szövegét I. SEBESTYÉN: *Rovás és rovásírás*, 180. l. (Ethnographia, 1904. 307. lap.)

² *Inscriptions de l'Iénisséi*, XVII. és XXIV. tábla. — RADLOFF: i. m. LXXIX. 1., LXXX. 1., LXXXIV. 6., LXXXV. 2—4. és LXXXVI. 3.

A felirat-készítés e pompás írástörténeti adalékai igen világosan beszélnek arról, hogy a feliratot akár idegennyelvű kőfaragók is felvészhették. Beszélnek a fejedelmi írástudó egész hónapot kitöltő fáradozásáról s nyilván igazolják, hogy neki rovásra már aligha lehetett szüksége. Sőt az ilyen hatalmas emlékek szövege azt is meg tudja értetni velünk, hogy a *hosszú sorok* a rováskézelőt a másolás alkalmával több rovas-lap egy sorra való felmásolására is rákényszeríthették. Így aztán nemcsak a héberek, de primitivebb műveltségű népek is rájöhettek, hogy a bustrophedont a rovas visszaforgatásával hogyan lehet elkerülni és egyoldalú sorkezdéssé átváltoztatni.

Az ó-török feliratok függőleges sorvezetését sem szükséges a kínai írás és az újabb uigur írás sorvezetésével viszonyba hozni. Hiszen a runás köveken és a régi klasszikus feliratokon szintén előfordul. Az egymástól független epigraphiai jelenségek találkozásának titka abban rejlik, hogy az oszlopok hosszú lapjainak feliratait kezdetben mindig a rovas szolgailag másolt hosszú oldalaihoz alkalmazkodva kívánták elhelyezni. Mivel a rovas a leolvasás alkalmával mindig vízszintesen tartották, arra egyetlen példa sincs, hogy a feliratos kövek függőleges soraiban az oldalukon fekvő s nehezen olvasható betűket lábra állították volna, vagyis a kínai és uigur írás módjára egymás lába alatt helyezték volna el. Ez az oka, hogy a phöniciai írásrendszerhez tartozó keleti írásokban a jobbról balra irányuló sorvezetés alakult ki. Ugyanez a sorvezetés található meg az ó-török írás ama papirra és könyvbe írott emlékein is, a melyeket STEIN AURÉL hazánkfa újabban Kelet-Turkesztánban felfedezett.¹

Mielőtt az ó-török írás a VIII. század folyamán a technikai fejlődés e horizontjáig eljutott volna, rendszerében gyökeres változások történtek. Mivel e változások eredményei a bustrophedonokon is rajta vannak, a változásoknak akkor kellett végbemenni, midőn ez az írásrendszer még egészen rovason élt. A legrégibb VII. századi feliratokon már a mássalhangzók kettős rendjével és jobbra forduló, vagyis visszafordított jegyeivel is találkozhatunk. Az ó-török rovasírás tehát jóval korábban

53. A nagyszentmiklói kincs egyik felirata.²

került olyan keleti írásrendszer befolyása alá, a melynek betűit a toll és ecset, a tinta és festék már felszabadította

a rovas törvényszerű következményei alól. Mivel a bővülés merev vonalvezetése még nem zavarta meg az ó-török rovasírás jellegét, a sejtethető arameus befolyást mi korábbinak is tartjuk annál a befolyásnál, a mely a nehézkes rovasírástól megváló uigur szomszédoknál egészen új írásrendszert eredményezett. A kialakulás lassú folyamatát azzal az ó-török betűsorral lehet igazolnunk, a melyet DR. Mészáros Gyula a nagyszentmiklói aranylelet rovasírásos felirataiban felfedezett.³ E betűsor a legrégibb Jenisszei-vidéki feliratok betűsorával rokon, de jegyei egynek kivételével még mind balra fordulnak, tehát régebbiek is a már megzavart Jenisszei-vidéki jegyeknél.

Minden egyéb emlék hiányában az ó-török írás eredetének megállapításánál a betűsor legrégibb elemeinek felismerésére vagyunk utalva. THOMSEN nyomán elindulva, mindennek előtt azt a phöniciai eredetű arameus forrást kellene megtalálnunk, a melyből a közép-ázsiai türk és uigur népek rovasírásukat meríthették. Ma azonban olyan arameus írás- emlékeket még nem ismerünk, a melyekről be lehetne bizonyítanunk, hogy megrögzítésük előtt éppen úgy rovason éltek, mint a legrégibb ó-török emlékek. Ha pedig a phöniciai rovasírásnak olyan *keleti* elterjedésére gondolunk, a minő az Arábia felé irányuló déli és a Görögország felé irányuló nyugati volt, akkor félő, hogy olyan félezeréves, vagy még ennél is mélyebb ókori történeti távlat tárul fel előttünk, a melyben az ó-török írás közép-ázsiai tulajdonosait történeti alapon elhelyezni nem lehet. Ezért fontosak a késői arameus befolyás ismérvei mellett azok a görög nyomok, a melyekre már THOMSEN és DONNER is felhívták a kutatók figyelmét. Mivel a runa eredete és kialakulása igazolta azt, hogy a görög művelődés körében a rovasírás még élt, mikor a közép-ázsiai törökség Európában megjelent (sőt a kis-ázsiai nyomok szerint még tovább is élt): mi már eleve is valószínűbbnek tartottuk azt, hogy az ó-törökség nem keletről hozta nyugatra, hanem nyugatról vitte keletre írástudományát. Nagyon óvatosan tájékozódva, még azt is meg tudjuk mondani, hogyan.

E tájékozódáshoz immár szigorúan hozzátartozik, hogy előzőleg a rovasírás magyar emlékeinek írástörténeti elhelyezkedésével szintén megismerkedjünk.

¹ *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban*. Az angol eredeti nyomán átdolgozta HALÁSZ GYULA. Kiadja a Kir. M. Törvényszéktudományi Társulat. Budapest, 1913. 288., 434., 444., 446. 1. és a 124. kép 3. sz.

² Az ábrán látható, hogy az írástudó a feliratot trébelő ötvösnek előzetesen minden betűt felkarcolt.

³ *A nagyszentmiklói kincs rovasos feliratainak megfejtése*. Ethnographia, 1915. 1. 1.

IV.

A magyar rovásírás helye az egyetemes írástörténetben.

Midőn Árpádkori, Mátyáskori krónikásaink és XVI. századi emlékiróink tisztába hozott följegyzései számára, továbbá három középkori, két XVI. századi és három XVII. századi hiteles rovásírási emléküink számára ez a M. Tud. Akadémia fémjelzésével is ellátott kiadvány most helyet kér a magyar epigraphiában és a magyar szellemi élet legrégibb történetében, írástörténeti szempontból nem maradhatunk adósak a megmérhetlen értékű nemzeti kincsek nemzetközi vonatkozásainak és egyetemes írástörténeti értékének tudományos megállapításával sem. Ez az úttörő munka terhes, de a magyar vállalkozó megacézolhatja erőit azzal a tudattal, hogy a művelt emberiség írástörténete számára siker esetén olyan adatokat szállít, a melyeknek értéke nemzeti szempontból így hatványozott arányokban növekedik.

A jelzett írástörténeti tájékoztatás sikerét azzal biztosítottuk, hogy előbb tüzetesen megismertük a magyar rovásírás rendszerét, utána pedig a rendszer ismerveivel az egyetemes írástörténetben felkutattuk és a fejlődés sorrendjében el is helyeztük azokat az ókori és középkori írásrendszereket, a melyeknek okvetlenül rováson kellett létrejönni, kialakulni és a három ó-világ résznének egymással kulturkapcsolatban lévő népeinél elterjedni. Mivel ezt a biztos módszert eddig egy tudományos kutató sem alkalmazta, a magyar rovásírás nemzetközi elhelyezkedésénél először is azt kell megállapítanunk, hogy a rovásírás nemzetközi történetében a magyar tulajdon az, a mely három világrész közöseredetű írásrendszerei közt a rováson legtovább megmaradt. Ez a magyar tulajdon továbbá az, a mely a Kr. e. évezred legelején, vagy talán még régebben kialakult rovásírás törvényszerűségeit már avatag állapotban ugyan, de még mindig felismerhetőleg sértetlenül fenntartotta. Szinte hihetetlenül hangzik, hogy a rovásírás három ezeréves nemzetközi történetében a magyar adatokon kívül csak a runák germán tulajdonosainál maradtak meg olyan írástörténeti adatok, a melyekből a runa rovásírás-voltára lehetett következtetni. De a hagyomány még itt is annyira téveteget, hogy az adatok értékét és történeti elhelyezkedésük törvényszerűségét még a legéleseműbb német, dán és svéd kutatók sem tudták helyesen megállapítani. Nekünk a rovásírást felfedezni, a legrégibb epigraphiai emlékekből terhes tudományos művelettel rekonstruálni nem kellett, mert mi a rovásírást készen kaptuk és — tegyük hozzá — ez a csak 1221 óta nyilvántartott magyar rovásírás még a XVII. századig, tehát elmulásáig sem tudott olyan epigraphiai alkalmazást kitermelni, a melynek folyton alakuló betűsora és sorvezetése a mi tudományos eligazodásunkat is megnehezíthette, vagy végleg megakadályozhatta volna.

Ez a maga nemében páratlan írástörténeti állapot nálunk még a számvírások rendkívül gazdag világával is kiegészíthető lévén, csak utána kellett nyulnunk annak a fizikai alapon nyugvó törvényszerűségnek, hogy a rovásfa és rovókés kezelése jobbról balra irányodó jegyeket és sorvezetést, a rovásfa forgatása és a forgatás közben rótt szöveg pontos másolata pedig bustrophedonokat eredményez. Ezt megelőzőleg a Bredsdorff—Kirchhoff-féle törvények csak a runák és egyéb rovott jegyek merev formáit tudták meghatározni. A magyar anyag értelmezéséből pedig kiderült, hogy ez a törvényszerűség csak akkor vonatkozhatik kizáróan rovott jegyekre, ha a rováson való termelést balra igazodó betűsor, balra irányodó sorvezetés és a bustrophedon is igazolja.

A magyar rovásírás rendszerének és a rováson szerepelt összes írásrendszereknek megismerése után most már a rokoni kapcsolatot kell a rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítanunk. E pontnál először is azzal a jelenséggel kell számolnunk, hogy a magyar rovásírást a krónikások, emlékirók és az összes eddig ismert hiteles emlékek bizonyossága szerint csakis az erdélyi székelyek ismerték. Az kétségtelen, hogy a török eredetű és rovott jegyet jelentő *betű* a XV. századi kódexek korában már közmagyar szó volt. Ezzel azonban semmit sem bizonyítunk, mert hiszen azt kellene tudnunk, hogy a honfoglalás idején, tehát félezer évvel korábban, a magyarságnak volt-e éppen úgy rovott *betű*-je, mint a hogy volt a székelynek. Lehet, hogy volt; de a nyugati mivelődés forgatagában levő magyarság hamarabb megvált tőle, mint az erdélyi hegyek völgyeiben elkülönítve élő székelység. E föltevés elől azért nem lehet kitérni, mert az erdélyi székelység csak a honfoglalás utáni első századokban telepedett át Erdélybe. Ha tehát külön írásrendszere volt, a magyarságot, vagy legalább a szomszédait könnyen megtaníthatta rá. E nélkül a kölcsönszó elterjedését elképzelni nagyon nehéz.

Mi azonban beérjük egyelőre azzal, hogy a betű neve a székelység birtokában magyarrá lett rovásírás legközelebbi rokonának csalhatatlanul a törökség rovásírását jelöli meg.

E nyomon elindulva, nekünk most már nemcsak a kölcsönszó forrását, hanem a vele megjelölt s a székelység tulajdonában csakugyan meglevő rovásírás forrását is meg kell találnunk. Ezért kell számolnunk mindenek előtt azzal az eshetőséggel, hogy a székelység a török rovásírás ismeretét keletről hozta magával. Mielőtt e kérdéssel foglalkoztam volna, egyéb tudományos kutatásaim folyamán arra az eredményre jutottam, hogy a székelység — mely Erdélyben a magyar és szász mellett külön nemzet volt — azonos azzal a *kozár* eredetű *kabarsággal*, mely KONSTANTINUS PORPHYROGENITUS közelkorú feljegyzése szerint a magyarsághoz csatlakozott, annak nyolczadik törzse lett s vele együtt résztvett a honfoglalásban. A magyar honfoglalás mondái szerint a székelyek ősei Attila népének maradványai voltak. Egy részük keletre ment Csabával s ezeknek utódai a honfoglalás előtt csatlakoztak az Attila örökét visszafoglaló magyarsághoz. Más részük a hun-utódok romlása után Pannoniában (a mai Dunántúlon) Csigla-mezőre menekült és szintén csatlakozott a honfoglalókhoz. Mivel a *csigla* török szó s bekerített lakóföldet jelent, a *Conversio Bagoariorum* hiteles adatai szerint pedig a Dunántúl 871-ben két ilyen bekerített mezőn még *avar* népmaradvány lakott: mi a székelyek kettős csatlakozását úgy magyaráztuk meg, hogy a keleti volt a kabaroké, a nyugati vagy dunántúli pedig volt az avaroké. A kettő összetévesztését a „határőrt” jelentő közös *székely* név s a nyugati avar-székelység gyors beolvadása, vagy — a mi valószínűbb — a vezérkori nyugati nagy háborúban történt megsemmisülése idézte elő. Ez teszi érthetővé azt, hogy az erdélyi kabar-eredetű székelység a közös név révén örökösévé lehetett a *hun-avar* hagyományoknak. Az erdélyi székelység elmagyarosodása teszi érthetővé továbbá azt is, hogy e külön erdélyi nemzetség nyelvében minden magyar nyelvjárási árnyalat megtalálható. E nyelvtörténeti nyom szerint azok, a kik a magyar nyelvterület északi és keleti felén magyarosodtak el, a Szamos-völgyön át vándoroltak át Erdélybe; azok pedig, a kik délen és nyugaton magyarosodtak el, a Marosvölgyön át vitték magukkal elavult magyarországi nyelvsajátságaikat.¹

Most már az a kérdés, hogy a régi nyugati törökséghez tartozó *kozár-kabarságnak* csakugyan módjában volt-e a birtokában talált rovásírást az Azovi-tenger és Don-folyam vidékén elsajátítani, vagy régi őseinek öröksége gyanánt birtokolni? *Kozár* és *kabar* írástörténeti adatokkal nem rendelkezünk, de hivatkozhatunk IBN ABU JA'QUB AN NADÍM, más néven MUHAMMAD B. ISHÁQ AL VARRÁQ AL BAGDADI arab író 987 táján készült följegyzéseire, a melyekben a kozároktól délre lakó kaukázusvidéki töröknyelvű ruszokról ez olvasható: „Szavahihető ember beszélt nekem, hogy a Kaukázus hegység királyainak egyike a ruszok királyához küldte őt s ez alkalommal azt jegyzé meg, hogy ezeknek olyan *írása* van, a melyet *fára szokás róni*. Nyomban elő is vett egy fehér fadarabkát, a melyet aztán nekem adott. *E fadarabra írásjegyek voltak róva*, melyek — nem tudom — szavakat, vagy önálló betűket ábrázoltak-e.”² Más alkalommal a zsidózó kozárokról azt írja, hogy héberül írnak, de a *turkok* fejedelméről nyomban hozzát teszi, hogy „ha az alsóbbrendű fejedelmek valamelyikéhez *írni* akart, előhívatta vezirjét és megparancsolta neki, hogy egy *nyilat* hasítson ketté. A vezér aztán *rovásjegyeket metszett bele*, melyeket a turkok előkelői ismertek s kimagyarázták azoknak értelmét, a melyet a főfejedelem (kifejezni) akart s a kihez intézve volt, megértette s azt állította, hogy a kis felirat sokféle jelentésű lehetett. De ezt csak fegyverszünet, békekötés, valamint háborús időkben cselekszik. Ő megjegyezte még, hogy ezeket a telerótt nyilakat jól megőrzik s ennek következtében az egyezséget megtartják. De Isten tudja jobban.”³

E fogyatékos megfigyelésen nyugvó följegyzések nekünk igen értékes biztosítékot nyújtanak arra nézve, hogy a mi Azovi- és Don-vidéki keleti őshazánk szomszédos török-fajta népeinél a rovásírás még kivándorlásunk s a kabarok csatlakozása utáni évszázadban is divatban volt. Nem gondolom, hogy akadna ma még Európában palaeographus vagy epigraphus, a ki az eddigi írástörténeti megállapítások alapján egykori szomszédaink és *kozár* szövetségeseink fehér fadarabkáival és nyilaival kapcsolatban phöniciái eredetű betűket emlegetni merne. Pedig a szakembereknek ezután már azzal a még

¹ SEBESTYÉN: *A magyar honfoglalás mondái*. I. köt. Budapest, 1904. 52. l.; U. a.: *A székelyek neve és eredete*. (Néprajzi füzetek, IV. sz.) 1897; U. a.: *Az avar-székely kapcsolat emlékei*. (U. o. VIII. sz.) 1899. V. ő. SEBESTYÉN: *A regösök*. 1903. 156. l.; U. a.: *Rovás és rovásírás*, 269. l. (Ethnographia, 1906. 265. l.)

² Ch. M. Fraehn: Ibn-abi-Jakub-el-Nedim's Nachricht von der Schrift der Russen. (Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de Saint Pétersbourg. 1836 III. 513.

³ Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1898. XII. 169. l. (ismerteti az Ethnographia, 1905. 119. l.)

hihetetlenebbül hangzó jelen-séggel is meg kell barátkozniok, hogy a bustrophedonos magyar rovásírás még a XVII. században is rendelkezett olyan emlékekkel, a melyeknek írásrendszere szintén az Azovi- és Kaukázus-vidéki nyugati törökség birtokából került az erdélyi határhegyek közé.

A törökségnek e szerint három írástörténeti ponton merültek fel rovásírásos adalékai: a közép-ázsiai VII—VIII. századi feliratok gazdag világában, a VII. századi nagyszentmiklósi, tehát magyarországi avar-kori kincseken és a X. századi Azovi-vidéki arab feljegyzésekben. Az, hogy a nagyszentmiklósi feliratok a középpázsiai feliratok körébe tartoznak, már bizonyosodott. Az is kétségtelen, hogy a székely rovásírás az Azovi-vidéki turkok világából került ki. Csak azt kell még megállapítani, hogy a székely és ó-török írás közt van-e valami rokonsági kapcsolat.

A mint STRAHLENBERG kötevével a még megfejtetlen közép-ázsiai ó-török feliratok első írásmutatványa forgalomba került, a főntebb ismertetettmarosvásárhelyi kézirat névtelene már utalt az ázsiai jegyek és csikszentmiklósi jegyek formai találkozására és szóközi pontozásának azonosságára.

Ettől függetlenül NAGY GÉZA, THOMSEN megfejtése előtt, szintén szóvátette, hogy a görög eredetűeknek tetsző székely jegyek feltűnően hasonlítanak az Orkhon- és Jenisszei-menti feliratok jegyeihez. Mikor pedig az ó-török jegyek hangértékét megismerte, egy rendszeres tanulmányában megállapította, hogy a ha-

Hang- érték	Török csoport		Runa	Középtenger-melléki csoport				Phöniciál-sémi cs.		
	Magyar	Ó-török		Ó-görög	Latin	Etrusk	Pe-lasg	Moa-bi	Si-doni	Ara-mi
1. a, á.	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
2. b.	X	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
3. cz.	↑		ḂḂ		ḂḂ	ḂḂ				
4. cs.	ḂḂ	ḂḂ								
5. d.	+	XḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ		ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
6. e, é.	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
7. f, ƒ.	ḂḂ			ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ			
v, f.			ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	
8. g.	ḂḂ	ḂḂ	X	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ		ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
9. gy.	ḂḂ									
10. h.	XḂ		ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
11. i.	↑↑	↑↑	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ			
12. j.	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ					ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
13. ly.	ḂḂ	ḂḂ								
14. -k.	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
15. k-k.	ḂḂ	ḂḂḂ								
x.				X+V	↓Y	↓Y	Y			ḂḂ
16. l.	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
17. m.	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
18. n.	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
19. ny.	ḂḂ									
20. o.	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	
21. ő.	ḂḂ	ḂḂ								
22. p.	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
23. r.	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
24. s.	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
25. sz.	ḂḂ	ḂḂ								ḂḂ
26. t.	ḂḂ	ḂḂ	↑	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
27. ty.	ḂḂ									
θ.			ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	
28. u.	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ		ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
29. ü.	ḂḂ	ḂḂ		ḂḂḂ						
30. v.	ḂḂ		ḂḂ		ḂḂ	ḂḂ		ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
31. z.	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ	ḂḂ
32. zs.	ḂḂ									
φ.				ḂḂḂ						

54. A középtengermelléki rovásírás egymással rokon betűsorai.

sonló jegyek legtöbbjének még a jelentése is meglepő módon egyezik.¹ Ha mi e téren pontosabb eredményeket érhattünk el, annak kell tulajdonítani, hogy kitűnő elődünk eligazodását a kritikátlanul forgalomba hozott betűsorok hibás jegyei nagyon megnehezítették.

Összehasonlító munkálataink végleges eredménye a mellékelt 54. sz. ábra táblázatos kimutatásán van feltüntetve. Benne a székely és az ó-török írás már külön török csoportban szerepel. Ennek igazolására ismételtén utalnunk kell arra, hogy a magyar palatalizált mássalhangzók közül háromnak (*gy, ny, ty*) olyan késői jegye van, a mely a magyar hangtanhoz való alkalmazkodás idején, tehát utólag lett felismerhető módon megszerkesztve. A rokonsági kapcsolat igazolására nemcsak az azonos jegyeket, az *n, s, sz* jegyét s a kettőzés útján létrejött *ly* és a törökben rendszerint lágyítva és fordítva szereplő *g* jegyet hozhatjuk fel, hanem azokat is, a melyek *ugyanazokból az elemekből* vannak összetéve, vagy *megkülönböztető járulékokkal* vannak ellátva. Ilyenek az *a*, melynek két rövid vonalát — nehogy a szöglet kipattogjon — az ó-török írás és a runa is, elkülönítve rótták; vagy ilyen a *b, cz* (török *cs*), *d, j* (*i*), *k-k, l, r* és az *ö*. A K-hoz hasonló csikszentmiklósi *ö-t* értjük, melynek két rövid vonalát az ó-török írás a függélyes szár végén ügyetlenebbül alkalmazza; de egyébként még abban is egyeznek, hogy rosszul vannak orientálva. Magyar változatai közt az áthúzott nyakú X már megkettőztetés útján jött létre, az áthúzást körrel helyettesítő s a bolognai emléken legrégibbnek tetsző változat pedig csak késői csökevény.

Ha e formai és jelentésbeli egyezésekhez hozzáadjuk, hogy a magyar rovásírás rendszere az ó-törökével még a magánhangzók ugratásában is egyezik, akkor már azt a kérdést is megértettük, hogy ez a két írás nem azokból a phöniciai eredetű *keleti* írásrendszerekből bontakozott-e ki, a melyek éppen az ugratásban térnek el a szintén phöniciai eredetű, de a beszéd minden hangját pontosan tolmácsoló görög és egyéb középtengermelléki *nyugati* írásrendszerektől? Nyomban hangsúlyozzuk tehát, hogy a jelzett nagyjelentőségű sajátossággal szemben a magyar és az ó-török rovásírásnak éppen magánhangzói azok, a melyek legfeltűnőbb módon magukon viselik a phöniciai-görög eredet félreismerhetlen bélyegét. A magyar betűsor *a* jegye szintistán megőrizte a középtengermelléki *a* jegyek legrégibb formáját. Az *o* jegye pedig egyenesen megjelöli, hogy a feleződés útján keletkezett görög jegy volt a forrása. Kétségtelenül ez volt az ó-töröké is; csak hogy itt az *n* jegy hasonlósága miatt szögletesre rótták. A magyar viszont ugyane találkozás miatt a szár végeit megkülönböztető vonalakkal (a rováson: szúrással) látta el. Az ó-török betűsor a középtengermelléki *e* jegyet az *a-e* jegyek egyesítése következtében mellőzni tudta. A magyar betűsorban megmaradt, de a *p* jegy hasonlósága miatt befoglaló szárait görbére rótták, két járulék vonalát pedig a rovó könnyebbségére a görbe szárba ékelték. A mi *ö* jegyünk eredetét az ó-török *ö-ü* egyesített jegy igazolja. A görögben *ö* jegy nincs, ezért a köcsönzésben csakis az *ü* szerepelhetett. Az átvételnél azonban az *Y*-jegy egyenes szárának v-forma járulékát az ó-törökök nem a szár folytatásául, hanem felső végén oldalt rótták. E kényszer az *l* és *cs* jegyek hasonlóságában leli magyarázatát. A magyar *ü* csaknem azonos a török jeggyel; az *ö* pedig csak annyiban tér el, hogy a v-forma járulék nem az egyenes szár felső végére, vagy a szár folytatásának van róva, hanem az oldalára. E betűnél egyébként még azt is meg kell jegyeznünk, hogy azért van rosszul orientálva, vagyis a rovásírás sorvezetésében visszafelé fordítva, mert ha a járulék balról került volna, akkor összetéveszthető lett volna a görög *k* és az arameus eredetű török *r* jegyével. A görög eredetű *i* nálunk megkülönböztető járulékot kapott, mert különben azonos lett volna az ó-török és magyar *sz* jegy egyenes vonalával. Hozzá kell tennünk még azt is, hogy e közös *i-sz* jegyeknek még a megtévesztő kettős hangértéke is görög eredetű. A régi görög emlékeken ugyanis (pl. a 43. sz. ábrán) az *i* és *sz* jegyek hangértéke egészen összekeveredett s azért a jegyek is váltakozva szerepelnek.

Mintán a szóbanforgó betűsorok magánhangzói görög eredetűeknek bizonyultak, a legrégibb mássalhangzók forrását sem szabad máshol keresnünk. Ha ugyanis az ó-török és magyar írásrendszer, már keletkezésekor magánhangzó-ugrató lett volna s csak később tért volna át a magánhangzók következetes jelzésére, akkor még föltehető volna, hogy egy phöniciai eredetű *keleti* rovásírás nyugaton, a középtengermelléki phonetikus írásrendszernek befolyása alatt, magánhangzói számára utólag görög eredetű írásjegyeket vett kölcsön. De a mi esetünkben két olyan rovásírásról van szó, a mely végleges elmulásáig magánhangzó-ugrató maradt. A két írás magánhang-

¹ A székely írás eredete. Ethnographia, 1895. 269. l.

zónák görög eredetű írásjelei tehát csakis azt bizonyíthatják, hogy a két írás eredetileg nem volt magánhangzó-ugrató. Ezzel aztán az ó-török és magyar rovásírásnak nemcsak *eredete*, hanem első, *eredeti rendszere* is meg van állapítva.

Az így meghatározható phöniciiai-görög forrás kézzelfogható bizonyítékai természetesen a mássalhangzók jegyei közt is megtalálhatók. A magyar betűsornak e tekintetben legrendkívülibb jelensége az *m* jegy volt. A phöniciiai-görög jegy egyenes szára mellett eredetileg négy apró vonalka hullámozott. Mivel így a rovás élére kerülő apró rovátkákat a lepattogzástól már a felrovás alkalmával is nehezen lehetett megóvni, a magyar *m* jegyének négy apró vonalát nem a rovás élére, hanem a jegy keresztben metszett egyenes szára mellé rótták. Éppen úgy, mint a hogy az ókori himjári betűsor *m* jegyénél is történt. Az *m* jegye így tökéletesen azonossá lett a görög forrás *b* jegyével. Ez az oka, hogy az ó-török és magyar betűsorban a *b* számára új jegyet kellett alkalmazni. Valóban alkalmaztak is. És — a mi nagyon fontos — a görög betűsorból átvett, de a rovás számsorából már előbb is jól ismert új *X*-forma *x*-jegy az ó-török és magyar betűsorban csaknem azonos. A közös *n* jegy félköréről már fentebb megemlítettük, hogy miatta a görög eredetű *o* jegynek kellett némileg megváltozni. Az ó-török betűsor egyik *n*-jén még nyoma van annak, hogy a görög jegy — nehogy az *ö-ü* jegyével összetéveszthető legyen — alul, a szár másik oldalán szintén kapott egy *v*-forma járulékot. Kísérleteztek a jegy felső járulékanak megcsonkításával is. Így maradt meg végre a szár egyenes vonala, melyet a görbítéssel az *i-sz* jegyeiktől kellett megkülönböztetni. A közös *s*, mely a számrovás *A*, *V* jegyével, vagyis a kéz öt ujját jelentő ősi fogalomjeggyel azonos, szintén a teljes phöniciiai-görög jegy felének mellőzésével, vagy pedig a már megcsonkított görög változat harmadik szárának elhagyásával jött létre. Mivel így a szintén átvett görög *g* és *l* csaknem azonos változataival könnyen összetéveszthető lett volna, ez a két utóbbi jegy megkülönböztető járulékokat kapott. A görög *k* részeinek eredeti elhelyezése az *ö* és *ü* jegyek kialakulása miatt változott meg. A magyar betűsor egyik *k* jegye a *v*-forma járulék megkettőzése, a másik pedig a szár és a járulék két részének ügyes elhelyezése útján jött létre. A szár *v*-forma járulékat az ó-török írásrendszerben háromféleképpen is elhelyezték. Mivel az egyik változat a görög *d* háromszögű jegyével lett azonos, a *d* az ó-török és magyar betűsorban olyanforma új jegyet kapott, mint a mivel a görög *b* jegyét az *m* említett ósrégi magyar jegye miatt már helyettesítették. Az ötletesség ezúttal kétféle irányban nyilatkozott meg. Az ó-török betűsor az *X* jegyet megtette *d*-nek, a *b* *X*-ére pedig rátette a megkülönböztető járulékot, vagy a szárat meggörbítve és egymással szeletve, létrehozta a mi *h* jegyünkkel azonos ó-török változatot. A magyar betűsor ősi forrása érintetlenül hagyta a *b* új jegyét s ugyanezt a jegyet derékszögben róva és egyik szárára felállítva, létrehozta az új *d* jegyet, melynek az a fontos írástörténeti szerepe is megvan, hogy a magyar betűsorból szintén kiküszöbölt görög *d* egykori jelenlétéről tanuskodjék. Ugyanilyen szerepe van az ó-török betűsor új *b* jegyének, a mely viszont azt bizonyítja, hogy az *m* jegye eredetileg éppen úgy hasonlított a görög *b*-hez, mint a hogy a magyar betűsoré még ma is hasonlít. Feltűnő görög kölcsön gyanánt máig megmaradt az a magyar *f* jegy, a melyre az ó-török nyelvnek szüksége nem volt. A görög jegy körét egy vonal felezi, a magyarét kettő négyfelé szeli. E megkülönböztető járulékra egyébként csak akkor lett szükség, midőn az egyik ó-török *j* jegyet a mi betűsorunkba megkettőztetve az *l* palatalizált *ly* jegyül bekebeleztük. Végül meg kell még említenünk, hogy a *cz*, *cs*, *z* és *zs* jegyek szintén ebbe a csoportba tartoznak, mert szemmeláthatólag a görög eredetű *s* és *sz* jegyekből vannak alakítva.

A keletre vitt kölcsön idővel újabb kulturbefolyás alá került s ennek következtében az írásrendszer is gyökeresen átalakult. Megállapítható, hogy az ó-török betűsor *i*, *j*, *p*, *r*, *t* jegyei már arameus forrásból valók, az egyik *n* és a *z* jegy kialakulásán pedig ugyancsak arameus-befolyás nyomai észlelhetők. Ezek közül a magyar betűsorban csak a *j*, *n* és *r* változatai szerepelnek. Mivel a görög *a* és *r* jegyek egymáshoz nagyon hasonlítanak, az arameus *r* behelyettesítése csakugyan indokolt. Midőn ez a helyettesítés megtörtént, a görög eredetű ó-török *a-e* jegy formája már nem szorult változásra. Hogy mégis elváltozott formát találunk, azt e jegy régiségének kell tulajdonítanunk. Ezért utaltunk fentebb arra, hogy az *a-e* jegy formáját, a könnyen kipattogzó szöglet miatt, tehát nem a késői arameus *a* jegy befolyása alatt változtatták meg.

A betűsorok kialakulásában szereplő eme változások chronologiai rendjét és phonetikai értékét csak akkor lehetne pontosan megállapítani, ha a kölcsönzések, kölcsönhatások és gyökeres alakítások különféle korszakaiból nyelvtörténetileg értékesíthető epigraphiai emlékek maradtak volna

ránk. A mi esetünkben az eligazodás azzal van megkönnyítve, hogy viszonylag késői kölcsönzéssel és elég gondosan megőrzött kölcsönrel van dolgunk. Óvatosan tájékozódva, a kölcsönzést követő fontosabb alakulatok írástörténeti értékét elég tisztán föl lehet ismerni. Látjuk, hogy a legősibb elem egyben phöniciai-görög eredetű is. Mivel minden későbbi változás nyoma legnagyobb mértékben az ó-török írásrendszerben van meg, de kisebb mértékben felismerhető a török eredetű magyar írásrendszerben, sőt a nagyszentmiklósi aranyelet betűsorában is: minden kockázat nélkül megállapítható, hogy a középtengermelléki kölcsönt a törökség nyugatról keletre Ázsiába vitte s ott ugyancsak phöniciai eredetű sémi, különösen arameus hatás alatt magánhangzó-ugratóvá s részben szótag-írássá is átalakította. Midőn belőle a magyar írásrendszerben megmaradt nyugati ó-török rovásírás kibontakozott, a keleti hatás még nem volt nagy s inkább csak a magánhangzók ugratására szorítkozott. A középázsiai ó-törökség birtokában maradt rész kialakulásának már jóval későbbi állapotát jelzi a nagyszentmiklósi kincs, melynek balra forduló betűsora még a háborítlanul fejlődött rovásírásról tanuskodik. A fejlődés legkésőbbi nyoma az epigraphiai úton nagyszerűen érvényesített középázsiai ó-török írásrendszerben állapítható meg. Mert ennek szótag-jegyei, mássalhangzóinak kettős rendje, összevisszaforratása s magánhangzóinak kettős csoportosítása már akkor jött létre, midőn tőle a magyar írásrendszer török eredetije nyugatra szakadt. Ez a korai kibontakozás az oka annak, hogy a magyar kézre került s a magyar hangtan követelményei szerint ki is egészített nyugati ó-török írásrendszerben több középtengermelléki régiség maradt meg, mint a középázsiai ó-török írásrendszerben.

Ha e jelenségek figyelembevételénél nem feledkezünk meg arról, hogy az egymással viszonyba hozott írástörténeti emlékeket időbelileg, földrajzilag és nyelvtörténetileg rendkívüli közök választják el, akkor sem merészebb összehasonlító műveletekbe bocsátkoznunk, sem az emlékektől többet várunk nem szabad. Az, a mit a feledés és bizonytalanság kódéből kibontakozó magyar rovásírás most az egyetemes írástörténetnek nyújt, az epigraphia legnagyobb csodái közé tartozik. Mert nemcsak az ókori bustrophedonok eredetének több ezer éves titkát tárta fel, hanem csalhatatlan tudományos biztosítékát szolgáltatva annak is, hogy a bustrophedonok kígyózó írása mindenkor a fára rovott ősi írásrendszer virágzásáról tanuskodik. Hiteles emlékeink megismerésével kapcsolatban derült ki, hogy a phöniciai ősforrás és három világrész ebből eredt minden ókori írásrendszere eredetileg rovásírás volt. Most derült ki továbbá az is, hogy a germánok és törökök ősi írásrendszereinek közös forrása még az a phöniciai eredetű középtengermelléki rovásírás volt, a melyből a görög folyóírás és a világhódító latin írás kialakult. Bennünket tehát az a tudat tegyen boldoggá, hogy nemzetünk a művelt emberiség legértékesebb ókori örökségének szintén részese volt s az ódon kincssel az ókori nagy népek szellemében élni is tudott. Mivel rátermettségével ezt a fenséges régiséget minden kultúrnép közt legtovább megőrizte, most — az ősi magyar epigraphia megalapozásával kapcsolatban — módjában van, hogy a hála adóját a közös kincs eredetének megfejtésével és a belőle részesedő népek írástörténeti viszonyának megállapításával rója le.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Készítette Dr. Jakubovich Emil.

A, Á.

Abakán vidéki ó-török felirat 151.
Ábrahám napja róva 52.
Abyssiniai írás 84.
Adalbert (Albert) napja róva 46, 53.
Adókés (cultellus) 136.
Adó-rovás, Árpádkori 23, 136.
ADRIAN, J. VAL. (Catalogus codicum manuseriptorum Bibliothecae Academicae Giessensis. Francofurti ad Moenum 1840.) 94, 95.
Agata napja róva 45.
Ágnes napja róva 45.
Ágoston napja róva 49, — püspök napja 51.
AIAS basa 79.
Akadémia, M. Tud. 21, 26, 28. — könyvtára 14, 17, 115. — I. osztályától véleményadásra kiküldött bizottság elé terjesztett jelentés: „A rovásírás él-e a magyar nép között?” 19, 20, 66. — kiküldött bizottságának ítélete a Somogyi Antal-féle hamisítványok ügyében. Akadémiai Értesítő XIV. 193—210. I. 19, 66.
ALFALVI ISTVÁN, ferenczrendi növendék 124.
Al-Gyógy neve 140.
ALI BASA mecsetje Konstantinápolyban 71, 72. — szállása Konstantinápolyban 71.
Alphabetum antiquorum Hunnorum, Velenczéből való betűsor 112, 113. — *Alphabetum Russarum*. Stockholmiae. é. n. nyomt. 105.
Ambrus napja róva 46.
Anás püspök neve róva 43.
Ancyranum, monumentum 71.
András apostol napja róva 53.
Angelica Augustinorum római könyvtára 113.
Angorai emlék 71.
Anna asszony napja róva 49.

Annos asszony napja róva 45.
Antal napja róva 44.
Apalina (Apollonia) napja róva 45.
APOR PÉTER BR. 11, 61.
Apostoli hitvallás szövege Telegdi Rudimentájában 5. — giesseni másolata 104. — hamburgi másolata 106.
Aprószentek napja róva 54.
Arab feljegyzések a rovásírásról 156, 157.
Arab írás és rovásírás 97, 143, 150. — nyelv 6.
Arami betűk 16. — írás 150—152, 154. — semitaság 150.
ARANKA GYÖRGY (Erdélyi utazás régi kéziratok ügyében. 1793. nov. 10. Új Magy. Múzeum 1854. I.) 65. — (U. a. tekintettel a Magy. Nyelv-mívelő Társaságra. Új Magy. Múzeum. 1854. I.) 65. — (A Magy. Nyelv-mívelő Társaság munkálatainak első darabja. Szeben, 1796. 111., 201. I.) 84.
ARANY JÁNOS névtelen bírálata Somogyi Antal régi magyar énekeiről. Budapesti Szemle. 1873. III. 5. füz. 224. I. 19, 66.
Árja - arameus keveredés 150. — művelődés 154.
ÁRKOSI JÁNOS, enklai unitárius lelkipásztor 118, 120, 122.
ARNETH, J. (Die antiken Gold- und Silber-Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinets in Wien. 1850. Tab. VI. No 2.) 148.
Árpádkori latin krónikásaink I. Krónikások.) 3. — magyar nyelvi archaizmusok 16.
As'chetei ó-török emlékkő 153.
ASPELIN, J. R. (Antiquités du Nord Finno-Ougrien. I. Livr. Helsingfors, Szentpétervár, Páris, 1877. 73. I.) 151.
ASSISI SZT. FERENCZ 56.

Atsaurai sírkő. (L. Sebestyén: Rovás és rovásírás 180. I., Ethnographia 1904. 307. I.) 153.
„ATIK” ALI PASA. I. még Ali basa 73.
ATTILA 58. — „ATTILA betűsora” hamisítvány 17. — fiai 31. — népe, a székelység 156. — öröke 156. — pénze 17. — kincének (a nagyszentmiklósi aranyeletnek) ó-török feliratai 16, 139, 154.
Augsburgi Fugger-levéltár 70, 77.
Avar emlék 154. — dunántúli népmaradvány 156. — nyugati székelység 156.
AYRMANNUS, CHR. FRID., történetíró, giesseni könyvtárigazgató 92—94.
Azovi-tenger 156. — törökség 157.

B.

BABINGER FERENCZ würzburgi tudós 25—27, 73. — (Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből. Ethnographia 1913. III. füz., 129. I. felolv. Sebestyén Gy. a M. Tud. Akadémia 1913. ápr. 21. ülésén.) 26, 70. — (U. a. németül: Eine neuentdeckte Kerbinschrift aus Konstantinopel vom Jahre 1515. Ung. Rundschau 1914. 41. I.) 70. — (Ein schriftliches Rätsel. Des Rätsels Lösung? Keleti Szemle, 1913. 4., 14. I.) 27, 71. — (Eine unbekannte Denkmünze auf Hans Dernschwam. Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft, 1913. 46. I.) 69. — (Hans Dernschwam, ein Kleinasia-forscher des XVI. Jhs. Deutsche Rundschau für Geographie, XXXV. 535. I.) 69. — (Zur Lebensgeschichte H. Dernschwam's. Deutsche Rundschau für Geographie, XXXVI. 133. I.) 69.

- Babyloniai ékírás* 144.
BAJAZID (Bajazet) szultán 78, 80.
Balázs püspök napja róva 45.
BALÁZS MIHÁLY (Protocollum custodiae, kézirat.) 123.
BALBI JEROMOS humanista 69.
Bálint napja róva 45
BÁLINT GÁBOR (A honfoglalás revíziója. Kolozsvár, 1901. 162. l.) 17.
BÁLINT MIHÁLY, enklai unitárius hitközség tagja 118.
BARANYAI DECSI JÁNOS, a marosvásárhelyi ref. főiskola tanára 6, 57, 91, 104, 105, 107, 113, 135, 140. — (Adagiorum graeco-latino-ungaricorum chiliades quinque. Bártfa, 1598.) 98, 102. — ajánlólevele 1598. márcz. 5.-ikéről **TELEGDI JÁNOS** Rudimentájához 5, 8, 10, 11, 17, 91—93, 95—98, 143. — (Syntagma Institutionum Iuris Imperialis ac Vngarici. 1593. Claudiopolis, Heltai ny.) 92.
Barázdoló írás. L. Bustrophedon 37, 138.
Barnabás apostol napja róva 48.
BARTHOLO, W. (Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften. Szentpétervár, 1897.) 152. — (Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen. Szentpétervár, 1899.) 152.
BÁTHORY ZSIGMOND 87—89. — történetírója (*Szamosközy István*.) L. ott is. 4.
Battak írás 150.
BATTHYÁNY BOLDIZSÁR misekönyvek 1489-iki magyar naptára (Magyar Könyvszemle, 1895. 106—116) 44.
BATTHYÁNY LAJOS GR. nádor, 58. — és **FÜLÖP GR.** 125.
BAUDRANDUS, MICHAEL ANTONIUS (Lexicon Geographicum) 95—96, 105—106.
BECKET TAMÁS, canterbury-i püspök napja róva 56.
Bécsi képes krónika (I. TOLDY F.) 32.
Bécsi udv. könyvtár kéziratai. Lásd Tabulae codicum manuscriptorum 69—70.
Begrei-kő ó-török felirása 153.
BEIGOL, STJEPAN (Spisí grofa Marsiljja u sveučilišnoj biblioteci u Bolonji, Glasnik, Sarajevo, 1901. XIII. 537—563. l.) 36.
BEL MÁTVÁS 10, 12, 57, 62, 67—68, 92—93, 112, 143. — berlini felhívása 8. — Kaposi Sámuel-féle betűsora 8, 58, 87, 115, 128—129, 130. — (Adparatus-ban, Bécs, 1763. kiadta Oláh Miklós Hungáriáját) 33. (De vetere literatvra hynno-seythica exercitatio. Lipsiae, 1718., IV. tábl. II. ábr. 68. l.) 8, 17, 61, 93, 116. — (Der ungarische Sprachmeister, 1729.; ezímképe: Sebestyén: Rovás és rovásírás 255, Ethnogr. 1904. 408. l.) 8.
BÉLA (III.) király névtelen jegyzője (a blachokról és szlávokról XXV. fej.) 3.
BÉLAY (Bilaji, Berley), BARNABÁS (Barla, Barlabás, Borbás, Borobás) 74—76, 79, 80. — szörényi bánága 81. — törökországi követsége 78, 79. — turnuszeverini parancsnoksága 80.
BELICZAY JÓNÁS (Marsigli élete és munkái. M. Tud. Akadémia, Értekezések a tört. tud. köréből, IX. k. 9. sz. Bpest, 1881. 43. l.) 28, 35.
BEMBI PÉTER (Epistolarum Leonis X. pontificis maximi nomine scriptorum libri sexdecim. Basileae, 1535. Lib. XI. 275. l.) 79.
Benedek napja róva 48. — apát napja róva 46.
BENEDEK MIHÁLY 11.
Bengali írás 150.
BENKŐ JÓZSEF levele **ARANKA GYÖRGY**-hoz, Közép-Ajta, 1791. febr. 2. Szamosközy „Origines Hungariae” cz. kéziratáról (M. Nemzeti Múzeum) 84.
BENKŐ KÁROLY (Csik, Gyergyó és Kászón székek leírások. Kolozsvár, 1853. II. rész. 69—70.) 62.
Bereczk napja róva 53.
BERGH T. 145.
BERKESZI ISTVÁN 19.
BERLEY I. Bélay Barnabás
Bernáld napja róva 47.
Bernárd, Sienai, napja róva 56.
Bertalan apostol napja róva 51.
BERZEVICZY ALBERT (Jegyzetei a magy. hazánkat illető és a külföldi könyvtárakban található jelességekről. Tudományos Gyűjt. 1820. VI. 37, 46, 56. l.) 84, 113.
Beszterce folyó vidéki tutajos jegyek 14.
Bethlehem felrovott szó 43.
Betű szó etymológiája 13, 135. — —k száma a magyar írásban 7. — ékezdése 5. — összevonása 4, 5, 68, 73, 83, 89, 102, 104, 109, 120, 127, 130, 139, 142. — orientálása 140, 148, 153. — székely betűk eredete 155—160.
Betűrovás törvényei 136, 137. — egymással rokon betűsorai 157. — megkülönböztető járuléka 158.
Bicska, bicsak, bicski, bicsok szavak etymológiája 135, 136, 153, 158.
Bicik, bicék, bicák ó-török szavak 135, 136, 153.
BILAJI BARLABÁS I. Bélay Barnabás.
BILGE-KHÁN ó-török írása 153.
Birmai írás 150.
Bisayi írás 150.
Bít-, bít-, bitikéi, bitikliké ó-török szavak 135, 153.
Bizancezi görög kútfők 12.
Blachok (blacki, vlachok, oláhok) L. oláhok 3, 32.
BLACHO VINCZE, ferenczrendi szerzetes 58, 130.
BOB, oláh tudós 14.
BOCSKAY ERZSÉBET 89.
BOCSKAY ISTVÁN 89. — történetírója (*Szamosközy István*) 4. — végrendelete 82.
BOD PÉTER 62, 63. — felirata a fogarasi templomon (L. Sebestyén: Rovás és rovásírás 265. l., Ethn. 1904, 418. l.) 67. — (Magy. Athénas, 1766. toldaléka „Tollózás és Igazítás”. 359. l.) 8, 10, 91, 92, 107.
BOGDÁN (III.), moldvai vajda 81
Bók, ó-szász szó 148.
Bódogasszony napja róva (gyertyaszentelő, Purificatio Beatae Mariae Virg.) 45. — (Gyümölcsoltó, Annuntiatio Beatae Mariae Virg.) 46. — (Sarlós, Bold. Asszony látogatása, Visitatio Beatae Mariae Virg.) 48. — (mennymenetele, Nagyasszony, Assumptio Beatae Mariae Virg.) 50. — (havi. Dedicatio Beatae Mariae Virg. ad nives) 50, 56. — (fogantatása, Conceptio Beatae Mariae Virg.) 53. — (bemutatása, Praesentatio Beatae Mariae Virg.) 53.
BOLIAČ CZÉZÁR 14.
Bolognai rovásírásos naptár 5, 25, 28, 35—56, 68, 73, 131, 138, 140—142. — betűsora 42. — hangzógratása 67.
BONFINI, ANTHONIUS, (Rerum ungaricarum decades I. dec. 7. lib.) 13, 15, 21, 33, 40, 96, 135.
Borbála asszony napja róva 53.
BORNEMYSZA JÁNOS 79.
BOXHORNIIUS, MARCUS ZCERIUS (Historia universalis 41., 181. l.) 6.
Brami írás 150.
Brassó 35. — ág. ev. főgimnázium könyvtára 14.
BREDSBORFF (Om Runeskriftens Oprind. 8. l.) 136, 137. — rovás-törvényei 140, 144. — a Bredsdorff-Kirchhoff-féle rovás-törvények 155.
Brigida asszony napja róva 45.
BRUCKENTHAL-múzeum és könyvtára, Nagyszeben 14, 115.
BRUNNER, KARL (Ein Holzkalender aus Pfronten. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. XIX. 249. l.) 39.
Buch szó etymológiája 148.
Buchstabe szó etymológiája 148.
Budai krónika 31, 32.
Budapesti Egyetemi Könyvtár kézirattára 87, 88.
Budapesti Hirlap 18, 23.

Budapesti Napló 20.

BUDENZ J. (Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest, 1873—1881. 664. l.) 136.

BUGGE, S. 150.

Bukaresti múzeum runás gyűrűje 147, 148.

Buoh, ó-felnémet szó 148.

BURADA TÓDOR oláh-székely hamisítványai 3, 15, 16. — (Despre creștăturile plutașilor. Jassi, 1880.) 14.

Burját-rovás-naptár (Živajastarina. Szentpétervár, 1902. II. füz. I—V. tábla) 22, 39.

BUSBECQ, VAN A. Gh. levelei 70. — törökországi követsége 71, 79.

Bustrophedon (barázdáló, kigyózó-írás) 23—25, 28, 37—39, 42, 55, 87, 137, 139, 144—150, 153—160. — schemája 138. — eredete, titkának megfejtése (L. SEBESTYÉN: Rovás és rovásírás, bevezetés. Ethnographia. 1903. 1—29. l.; Zeitschrift für Ethnologie. 1903. 755—771. l.) 22, 138. — balkezes változata 148.

BÜHLER (Indische Paläographie: Grundriss der indo-arischen Philologie und Alterthumskunde. I. köt. Strassburg, 1896. 17. l. tábl.) 150.

Bütüz, bütü, megbütüz, székely tájszók magyarázata 135, 136.

C, Cz.

CANTEMIR DEMETER, (Descriptio Moldaviae. Bukarest, 1875. III. rész. V. fej.) 14, 15.

Capita dictionum (szavak feje) nevű jegyek 103, 130.

Capitalis betűk 149.

Cariai betűk 152.

CASSUM BABA 79.

Caurinoi (?) szkithák 85. — uralkodók 86.

Chald nyelv és írás 97, 111.

Charnay-i ezüstsat runái 147—148.

Chronicon pictum Vindobonense (l. M. Florianus; Bécsi Képes Krónika és Toldy F.) 32.

Čemberli taš, abroncosos kő Konstantinápolyban 72.

Čeorfan, róni, angolszász szó 146.

CETTO BENEDEK, veszprémi kegyesrendi iskolaigazgató 129.

Conversio Bagoariorum 156.

CORNIDES DANIEL, a pesti egyetemen a diplomatika tanára 9, 16, 92—94, 129. — levele Hájos Istvánhoz l. Hájos: Monumentum etc. (1780. nov. 19. M. Nemz. Múz. és M. Tud. Akad.) 9, 57, 62, 106. — (De vetera litteratura Hunnica, kézirat) 62.

Corpus Juris Hungarici (Magyar törvénytár 1000—1895. Millenniumi kiadás I. 1000—1526. 690, 740. l.) 81.

CSABA, királyfi 31, 156.

Csángók 136. — rovása 23.

CSÁNKI DEZSŐ (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. V. köt. 1913. 53.) 140.

CSEKERI FARKAS 65.

Csigla, török szó 156.

Csigla mező (Chigla mezei, in campo Chigle, Chigladmezei, Czygla-mezewj 31, 32, 156.

Csiki székely krónika l. SZÁDECZKY L. 10, 16, 65.

Csikiensis, Historia Domus 58, 130.

Csiksomlyói ferenczrendi kolostor 123, 124. — könyvtára 130. — nyomdája 124. — gradualeja 124.

Csikszentmártoni (?) felirat 59, 60.

Csikszentmihályi (?) felirat 57, 65. 118. — koholt felirat 10.

Csikszentmiklósi rovásírásos felirat, 1501-ből 5, 8—12, 15—17, 19, 21, 23—24, 26, 41, 55, 56, 57—64, 110, 118, 119, 125, 128, 141, 142, 158. — betűsora 25. — marosvásárhelyi másolata (l. Marosvásárhelyi kézirat). 107.

CSIPKÉS l. Komáromi Csipkés György 86.

Csirkovi ó-török feliratos kő 151.

Csizió, XV. századi, magyar, M. Tud. Akadémia kézirtattárának Teleki-kódexéből, Régi Magyar Költők Tára II. 367—368. l. 44. — a Peer-kódexből 44. — egyéb magyar cs. 67.

CSULAI (TSULAI) GYÖRGY erdélyi ref. püspök 111.

Cultellus, adókés 136.

CURTUS ERNŐ 145.

Cyrril-betűk, betűsor, írás, írásrend-szer 3, 13, 14, 15, 63.

CZOBOR MARTON törökországi követsége 78.

D.

Dácia 88—90. — feliratos emlékei 82.

DADAI KIRÁLY PÁL l. KIRÁLY PÁL 18.

Dák betűk 14. — elmélet 14, 15. — írásjegyek 15.

Dánok rovásnapjtárai 35.

Debreczeni főiskola könyvtárának elveszett rovásírásos könyve 6, 7, 111.

Debreczeni Magyar Grammatika l. DOMOKOS LAJOS 11, 63.

DEBRECZENYI MIKLÓS (Az ősmagyar írás néhány hazai és oroszországi emléke, Bpest, 1914. 17, 19. l.) 17, 63, 122.

DECIVS BARONIUS, JOHANNES l. Baranyai Decsi János.

DECSI JÁNOS l. Baranyai Decsi János. *Defter* formájú rovásírásos könyv 87.

DEGUIGNES 85.

Dekeneus varázsló 14.

Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat 19. — *Értesítője*. 1902. IV. füz. 88—95. l. Tar Mihály vallomásáról 19, 66.

Dél-Szibériai ó-török feliratok 151. *δέλιος*, ó-görög írástábla 146.

Demeter napja róva 53.

Dénes napja róva 52.

DENSUSIAN ÁRON 14.

DERNSCHWAM, JOHANNES, de HRADICZIN 11, 25—26, 72, 76, 143. — (Inscriptiones Romanae et lapidibus in territorio Hungariae et Transylvaniae a. 1520—1530. collectae.) 70. — (Tereschwam) Relatio Itinerationis Constantinopolitanae et Turcica (!). Prágai cseh kir. múzeum kézírata 77. — keleti utazása 70, 71. — követségei 79. — klasszikus feliratgyűjtése 9. — naplói 69, 70. — naplója a konstantinápolyi követségi szállásról 72—73. — naplójának augsburgi eredetije, prágai és wolffenbütteli másolata 77, 78, 142. — naplójának prágai másolata. először ENGEL JÁN. KERESZTÉLYNÉL: Geschichte des ungrischen Reichs. Bécs, 1813. III. 2. 181. l.) 70. — emlékirte (Mitteilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft, 1913. 46. l.) 27. — exlibrise, (Deutsche Rundschau für Geographie XXXVI. 133. Ethnographia 1914. I. füz.) 27. — Ugyanaz (Zeitschrift des deutschen Exlibrisvereins 1898. VIII. 55. l. 1900. X. 53. l. 1901. XI. 76. l.) 69.

Dési-féle betűsor 116, 117, 130.

DÉSI, Udvarhelyini, Alphabetum Ungaricum kézirat, Teleki-könyvtár 59.

DÉSY FERENCZ (A magyar ősrész. Aurora, 1902. augusztusi sz.) 122.

Devanagiri írás 150.

DEZSERICZKY INCZE 59, 62, 63. — hasonmása a csikszentmiklósi feliratról 10. — (De initiis ac majoribus hungarorum I. et III. Buda, 1748; II. Buda, 1753; IV—V. Pest, 1760.) 58, 125, 128. — (Dissertatio apologetica I. é. n. h. n. II. 1763.) 58.

Diák, gyidi 140.

Dica, dicator 136.

Dienes, Gyenes 140.

Dikili taš, álló kő Konstantinápolyban 72.

Diód, Gyógy 140.

Diplomatikusok, magyar 5.

DISABUL KHAN 12.

Dicék, Gyivék 140.

DIETRICH (Runenschriften eines gothischen Stammes auf den Wiener Goldgefäßen des Banater Fundes. Germania, 1866. XI. 177 - 209.) 17.

DIETERICH (DIETERICUS) JÁNOS KONRAD, ulmi superintendens, korábban a giesseni egyetemen a theologia tanára 92, 93, 95.

DORAI ISTVÁN-féle betűsor 101, 116, 117, 141. — (Literae Siculae, 1753. kézirát, Teleki-könyvtár) 59.

DOBAI SZÉKELY SÁMUEL 94, 107, 116.

DOBEL, F. (Der Fugger-Bergbau und Handel in Ungarn. Zeitschrift des historischen Vereins für Schwaben und Neuburg. 1879. VI. 33., 50. l.) 70.

Domokos napja róva 50, 56.

DOMOKOS LAJOS, SZIKSZAI GYÖRGY ÉS BENEDEK MIHÁLY (Magy. grammatika. Debreczen) 11.

DONNER, O. finn nyelvész. (Inscriptions en caractères de l'Jénisséi. 152. l. Inscriptions de l'Orkhon. XXXIX. 1892.) 152. — (Sur l'origine de l'alphabet turc du Nord de l'Asie. Journal de la Société Finno-Ougrienne. XIV. Helsingfors, 1896.) 152, 154.

Dorottya asszony napja róva 45.

Dubniczi krónika 32.

E, É.

EBNER, L. F. 27.

EDUMEN, Csaba fia 31.

Egyed napja róva 51.

Egyházi szláv betűsor 15. — nyelv 15.

Egyiptom 14, 79, 80. — felrovott szó 43. — írásrendszere 4. — í képirás 144. — hieratikus és hieroglyphikus írás 145.

Eifischthali hunutódok betűi 17.

Ékirás 144. — megfejtése 152.

Elci-Xan, követségi szállás Konstantinápolyban 73.

Eliás név róva 63—64.

Emlékirók, régi magyar 3—4, 10, 12, 141, 155.

Endes székely családnév az Atilla-kinesen (?) 17.

ENGEL JÁNOS KERESZTÉLY (Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer, I. 1797. Allgemeine Welthistorie, XLVIII. I. k. Halle, 1797. 190—210.) 70.

Enlaka (Udvarhelyvármegyei) község 74, 81, 119—122. — névváltozatai 118. — unitarius templomának ro-

vásírási felirata 1668-ból 10, 12, 15, 17, 24, 88, 118—122, 139.

ERDÉLYI JÁNOS (Népdalok és mondák I. 1846. 319. l. — Székely dalok 527. sz.) 124, 135.

Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 65.

Erzsébet (Magyarországi) napja róva 47, 53.

Estei lelet etrusk írószerei 146.

Estrangelo írásrendszer 150.

Estyán (Stitan, Stytn) név róva 62—64.

Etruria nagyhercegeinek rovásírási könyvet rejtő könyvtára Flórenczben 83, 85.

Etrusk írás 10, 22, 24, 25, 147. — íróvessző bustrophedonnal 41, 146.

F.

Fábián (és Sebestyén) napja róva 44.

Fabuzogány, hamis felirattal 17.

FADRUSZ JÁNOS szobrászművész 18, 20, 21, 25, 28. — cikke a rovásírásról (Szilágy cz. zilahi újság 1902. szept. 18. sz.) 18, 66. — Ugyanaz (Magyar Szó fővárosi napilap. 1902. szept. 24. sz.) 18, 66. — Ugyanaz (Budapesti Hírlap 1902. decz. 25.) 25, 66.

FANTUZZI, GIOVANNI (Memorie delle vita del generale Co: Luigi Ferdinando Marsigli. Bologna, 1770. 109.) 28, 35.

FARKAS NÉP. JÁNOS 65.

FAULMANN KÁROLY (Geschichte der Schrift. Bécs, 1880. 505.) 12, 13.

FEJÉRPATÁKY LÁSZLÓ 10, 19, 66, 88.

Felülről-lefelé haladó sorvezetés (L. Függőleges sorvezetés).

FÉNYKERESŐ I. Szabó József 63.

FERDINÁND (I.) király hadseregének titkára I. VEIT GOLIEL 3. — törökországi követségei 79.

FERENCZ (assisi) napja róva 47. — hitvalló napja róva 52.

FERENCZI MIKLÓS, ferenczrendi növendék 124.

Ferenczrendiek Historia Domus Csiensis-e 130.

FISCHER KÁROLY ANTAL (A hun-magyar írás és annak femmáradt emlékei. 1889.) 16, 17, 19, 122. — (A hunok és magyarok fekete, illetve fehér elnevezésének megfejtése) 17. — (Die Hunnen im schweizerischen Eifischthale. Zürich, 1896. 190—91.) 17.

FLÓRENCZI nagyhercegi könyvtár 4, 6, 84. — ismeretlen írású könyve (xylograph) 82—87, 89, 113.

Fogalomjegyek (ideogrammok) 144, 148. — naptárakon 138.

Fogarasi ref. templom Bod-féle rovásírási felirata 10, 67.

Φοινικία, phöniciái rovásírás 145.

FORTUNATUS, VENANTIUS (Carminum lib. VII. 18 : 19. Migne: Patrologia LXXXVIII. Páris, 1850.) 148.

Forum Romanum ólatin oszlopfelirata 147.

FOSSIS, DE, FRANCISCUS DOMINICUS, FLORENTINUS (Alphabeta varia) 84.

FRAEHN CH. M. (Ibn-abi-Jakub el-Nedim's Nachricht von der Schrift der Russen. (Mémoires de l'Académie Imperial des Sciences de S. Pétersbourg. 1836. III. 513.) 156.

Fragmentum collectionis Szamosközyanae Ao 1590—1608, a budapesti Egyetemi Könyvtár kézirata 88.

FUGGER, augsburgi, család 69. — család levéltára Augsburgban 70, 77. — család magyarországi bányászata 70.

Furchenschrift 138.

Futhark germán runasor 149. — naptárak 35.

Függőleges sorvezetés 6, 83, 86, 87, 151, 154.

Fülöp és Jakab apostolok napja róva 47.

G. Gy.

GABÁNYI JÁNOS 19.

Gál (Gyál) napja róva 52.

Galatai hatás a runasorra 150.

GÁLFI (GYÁLFI) JÁNOS, Báthory Zsigmond nevelője 87, 89.

Galiliában Kána, felrovott szók 43.

GARDTHAUSEN V. (Ursprung und Entwicklung der griechisch-lateinischen Schrift. Germanisch-romische Monatshefte. I. Heidelberg, 1909, 273, 337.) 147.

GELEJI KATONA ISTVÁN (Magyar grammatikácska, Gyulafehérvár, 1655).

6. — (Titkok titka) 6, 111.

Gellei imádságos könyve (Libellus precum) 17, 129.

Gellért püspök napja róva 51.

Gergely mester felrovott név 62—64.

Gergely pápa napja róva 46.

GERLISTHYEI JAKAB, szörényi bán 81.

Germán-runák 22—24, 26, 140, 147—155, 158. — runanaptárak 41. — jósok 148. — jósok pálczikái 149, 150. — sagák (énekek) 148.

Gesellschaft für Anthropologie, Ethnographie und Urgeschichte. Berlin, 1903 okt. 17. ülése I. SEBESTYÉN GYULA 23.

GÉVAY (Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert. II. Wien, 1838.) 79.

GHIRARDINI I. PAULI 146.

Giesseni egyetemi könyvtár 94. — másolata Telegdi Rudimentájának 8, 24, 64, 86, 94—107, 110, 117. — másolat Dieterich-féle példánya 104. — Mai-féle példánya 104. — akadémia 92, 93.

Glagol irás 14—16.

Glavendrupi emlékkő 148.

Gót betűk, runák 7, 9, 12, 17, 25, 62, 72, 143, 147. — bibliafordítás 147. — nyelv 150. — nép 61.

Gothárd püspök napja róva 47.

Gothicum Alphabetum Joannis Magni 12.

GÖNCZI GYÖRGY (De disciplina ecclesiastica. Debreczen, 1613. cz. nyomtatványába jegyzett betűsor.) 112.

Görög betűk, irás, írásjegyek 6, 10, 12, 14, 16, 83, 97, 143, 145, 146, 149, 157—160. — és latin irás 158. — rovásírás 147. — boustrophedon 22, 39, 146. — epigraphia és palaeographia 146. — kisázsiai és kelet-európai feliratok 22, 154. — ötvös 154. — pénzek 152, 154 — új-görög nyelv 23.

Görög-keleti oláhok egyházi nyelve 3.

Γράφειν ige etymológiája 145, 146.

Grammatikusok, régi magyar 5, 11, 16, 140.

Grebju, lett szó, „róni” 146.

GROTEFEND 152.

GUBLITT, C. (Die Baukunst Konstantinopels. Berlin, 1912. 96. l.) 73.

Gyárfás napja róva 48.

Gyárfás (helyesen Gellért püspök) napja róva 51, 52.

GYARMATHI SÁMUEL (Okoskodva tanító magyar nyelvmester, Kolozsvárott, 1794. 4—6. l.) 8, 63, 65, 66.

Gyergyói eloláhosodott székelyek 14.

Gyimesi csángók 136.

György napja róva 46.

Gyulaférvári káptalani levéltár 84. — ref. főiskola 115.

Gyümölcsoltó ünnep róva 43.

H.

HAJÓS ISTVÁN GÁSPAR, kegyesrendi tanár 58, 128. — (Monumentum literarium hunno-scythicum, 1781. 14. l. kézirat a M. Tud. Akadémia könyvtárában) 9, 57, 59, 62, 106, 125—127.

HALÁSZ GYULA I. Stein Aurél.

Hamburgi másolata Telegdi Rudimentájának 24, 60, 94, 105—107. — városi könyvtár 94, 105.

Hamisítványok 9.

HAMMER-PURGSTALL, VON, J. (Constantinopolis und Bosphorus, örtlich und geschichtlich beschrieben. Pest, 1822. I. 166, 438, 597. l.) 73.

HAMPEL JÓZSEF (A nagy-szent-miklósi kincs. Archaeologiai Értesítő, új foly. IV. 1884. 43. 1886. 69.) és Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós. 139.

Hangzóugrató írásrendszer 4, 5, 15, 28, 44, 56, 67, 68, 104, 112, 120, 131, 141, 145, 158.

HANKA, prágai könyvtárnok 70.

HARSÁNYI JÁNOS 112. — betűsora 115, 116. — írásmutatványa 7. — és Kapossi-féle betűsor 116, 117.

HASDEU BOGDÁN 14, 15.

Héber boustrophedon, 39. — irás, írásrendszer 15, 139, 146, 148, 156. — nyelv és irás 6, 111, 143, 150. — irás és szavak 97. — szögletírás 144. — nép 154. — és magyar nyelvrokonság 97. (L. sémi, zsidó.)

HEGEDŰS ISTVÁN coniecturája 83.

HEINEMANN O. (Die Augusteischen Handschriften VI. 1898.) 78.

Helsingfors-i finn régészeti társaság expedíciója Dél-Szibériába 151.

HELTAI GÁSPÁR (Új testamentom, 1562.) 136.

HERRMANN, ANTAL DR. 39.

HERMAN OTTÓ 16, 20. — (A kéz és a szám az ősfoglalkozások körében. Természettudományi Közöny 1903. febr. füz.) 21. — (Az ősszám és az ősbetű viszonya irodalmunkban. Archaeologiai Értesítő, 1903. Új foly. XXIII. 250, 265.) 3, 21. — A szám és betűrovás viszonya hazánkban. Kivonata Pesti Hírlap, 1903. febr. 25. és Vasárnapi Újság 1903. márcz. 1.) 21. — (Rovás. Pesti Hírlap, 1903. február 10. sz.) 20.

Herodes, felrovott név 43.

HERODOT (V. 58.) 145.

HEVENESSY-Collectio LXVIII. 282. Szamosközy tört. jegyzetei. Bpesti Egyetemi Könyvtár kéziratára. 87, 88.

HICKESIUS (HICKES) GYÖRGY (Antiquae literaturae septentrionalis libri duo. Oxford, 1703—05. III. rész. 4. l. tábl.) 7, 17, 112, 115.

Hieratikus irás 145.

Hieroglyphik 13, 25, 145.

Himjári irás 22, 158. — betűk 16. — nép 145.

HIRTH, FR. (Nachworte zur Inschriften des Tonjukuk. Szentpétervár, 1899.) 152.

Hiszkegy szövege róva I. Apostoli hitvallás.

Hiungnu nép 151.

HODOLY LÁSZLÓ (A székely vagy régi magyar írás eredete. Pozsony é. n. különnyomat a pozsonyi főreáliskola 1883—84. évi Értesítőjéből, 13.) 16.

HOLTHAUSEN, I. F. Wimmer 137.

HOMEROS (Ilias, VI. 169.) 146.

HORÁNYI 32.

HORVÁTH BENEDEK, kegyesrendi tanár 58, 59, 125—131.

HORVÁT ISTVÁN 8. — (A magyar és hazája régenten) 9. — (Rajzolatok a magy. nemzet legrégibb történetéből. 1825.) 9. — (bíráta Schwartner Márton Diplomatikájáról. Tudományos Gyűjt. 1819.) 9.

Hu írás 151. — nép 151.

Hun-avar hagyományok 156. — népek 151, 154.

Hun fejedelmek „tanjo” czíme 85.

Hun-magyar-székely kapcsolat 13, 17, 31.

HUNFALVY PÁL (Die Ungern oder Magyaren. Teschen, 1881, 183. l.) 13.

HUSZTI ANDRÁS (Ő és Új Dácia) 84.

I.

IBN ABU JA'QUB AN NADIM (Ibn-abi-Jakub-el-Nedin) X. századi arab író 16, 156.

Illés napja róva 49.

Ilona napja róva 47.

Imre hg. (Depositio) napja róva 51.

Incze napja róva 45.

Indiai írásrendszerek 150.

Inscriptions de l'Jénisséi recueillies et publiées par la Société Finlandaise d'Archeologie. Helsingfors, 1889. 151. — de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890. et publiées par la Société Finno-Ougrienne. Helsingfors, 1893. 151.

Ir, irás szavak etymológiája 13, 135.

Iráni művelődés 152.

Iratos szó magyarázata 135.

Irókés 135, 136.

István (Inventio dextrae Scti Stephani regis) napja róva 47.

István első vértanú napja róva 54.

István király napja róva 51.

István pápa napja róva 50.

ISTVÁNYI MIKLÓS (Historia de rebus ungaricis. Coloniae Agrippinae, 1622. 87. l.) 80—81.

Itál-félsziget írásrendszerei 10, 22, 147. — boustrophedonai 39.

J.

JADRINZEW, N. M. orosz utazó 151.

Jakab apostol napja róva 49.

JAKUBOVICH EMIL IV, 88.

Jakut és *burját* rovott naptárak Kelet-Szibériából 22, 39, 138.
János evangelista napja róva 54. — (Chrysostomus) napja róva 45. — (fővétele, Decollatio Seti Johannis) napja róva 51. — (keresztelő, Nativitas Seti Johannis bapt.) napja róva 48. — (olajban főzött, ante portam Latinam) napja róva 47.
János kovács felrovott név 62—64.
János és Pál vértanúk napja róva 48.
 JANUS PANNONIUS pécsi püspök 98.
 JA'QUB I. IEN.
Javai írás 150.
Jegy, Árpádkori, tulajdonjegy 23.
Jegy-kettőztetés írásrendszerek alakításában 140.
Jenisszei folyam vidéki feliratok 151, 152, 156—160.
Jerikó, felrovott szó 43.
 JERNEY JÁNOS (Közlemények a húnscita betűkkel írott turóczi vármegyei régiségről. Tudománytár, új foly. VIII. k. 1840. Értekezések VIII. sz.) 8, 16, 62, 66, 91, 93.
Jeromos napja róva 52.
Jeruzsálem, felrovott szó. 43.
Jobbról-balra irányuló sorvezetés 4, 8, 9, 12, 15, 22, 24, 73, 83, 87, 97, 111, 137, 139, 140, 143, 144, 145, 150, 152, 154. — titka 138.
 JOLLYG-TEGIN ó-török írástudó 153.
Joniai betűk 152.
Júlia napja róva 45, 46.
Jusef mester felrovott név 62.
 JUSTINUS császárhoz írott scythia betűs levél 12.

K.

Kabarok csatlakozása és írás-közvetítése 24, 27, 156.
 KADDEBO GERGELY 19.
Kabul írás 150.
 KACHELMANN (Geschichte der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung. Selmecz, 1866. III.) 70.
 KADAMOS, a görög írásrendszer megalkotója 145.
 KÁJONI JÁNOS 58, 115. — élete 123—125. — betűsora 8, 119, 131, 141. — írásmutatványa 142. — följegyzései 1673-ból 123—131. — (Cantio catholicum, 1676. Csiksomlyói klastrom.) 123, 124, 129. — (Hortulus devotionis, kézirat.) 123. — — theologiai kézírata 127.
Kalauz az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításához. Budapest, 1882. 22.) 124.
Kalifás felrovott név 43.

KÁLLAY FERENCZ (Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről stb. Nagy Enyed, 1829. 18, 29.) 9, 130, 143. — (A pogány magyarok vallása, Pest, 1861. 169.) 9.
 KALLÓ ANTAL, gellei (Pozsony vm.) plébános 129.
Kalmuk írás 151.
Kána, felrovott szó 43.
 KAPOSSI-BÉL-féle betűsor 62, 66, 115, 140.
 KAPOSSI SÁMUEL-féle marosvásárhelyi betűsor a Teleki-Könyvtárban 8, 10, 112, 115, 116, 141. — a Literae Hunno-Scythicae külön kézírata a Teleki-Könyvtárban 59.
 KARACS, pesti rézmetsző 130.
Karacsay-kódex 18—20, 66.
Karácsony (Nativitas Domini) napja róva 54.
Katalin napja róva 53.
 KATANCICH MÁTYÁS PÉTER (De Istro ejusque adcolis commentatio. Buda, 1789. 307—9.) 63.
 KATONA LAJOS 20.
Kaukázus-vidéki törökség írása 157. — török nyelvű ruszok írása 156.
 KAULEN: Schrift (Wetzer und Welte's Kirchenlexikon. X. Freiburg i. Br. 1897. 1940. has.) 150.
Kavi írás 150.
Kazárok és *kabarok* írása 27, 156. — törökség 24.
Kode község, *Kis- és Nagy*, Udvarhely m.) 74, 81.
 KEDEI (KETEJI) SZÉKELY TAMÁS 26, 74—76, 78, 81, 139.
 KEFLI, germánok rovásírásos fái 148.
Kelemen pápa napja róva 53.
Kelet-szibériai rovott boustrophedonos naptárak 22.
Kemtsik-vidéki sziklafeliratok 153.
 KENDI ISTVÁN 89.
Képes Krónika (L. még Bécsi Képes Krónika) 16, 21.
Képirás 13, 144.
Kerben, középfelnémet szó „róni” 146.
Kés, adókés (cultellus) 136.
 KETEJI SZÉKELY TAMÁS L. KEDDI.
Kétsoros rovás boustrophedonja 22, 23, 136—137.
 KÉZAI SIMON (Chronicon Hungaricum, lib. I. cap. IV. M. Florianus: Fontes domestici. Vol. II. p. 70.) 12—16, 31, 32.
Kéziratok Társasága Erdélyben (Societas Polihistorum Transilvanica) 65.
 KIEPERT HENRIK (Hans Dernschwam's orientalische Reise 1553—1555. Globus 1887. LII. 186., 202., 214., 230.) 27, 70, 78.
Kigyózó-írás és sorvezetés, serpentin I. boustrophedon 138, 144.
Kimber-gótok germán runái 11.

Kínai-császár betűmetszői 153. — írás 150, 154. — kutfők 151, 152.
Király (István király) napja róva 51.
 KIRÁLY PÁL, DADAI 17, 19, 20. — (Hun-székely írás. Ellenzék, 1888. 15. sz.) 66. — (Researches in Hunno-Scythic. London, 1893. The Babylonian and Oriental Record. jun. VI. No. 10. 227.) 25, 66. — hamisított rovásírásos kódexe 17.
 KIRCHHOFF (Das gothische Runenalphabet. II. kiad. 3.) 137. — rovástörvényei 144.
Kisasszony (Nativitas Beatae Mariae Virg.) napja róva 51.
 KISKAJONI JÁNOS I. KAJONI 123.
Kiskarácsony (Köskarácsony, Circumcisio Domini) ünnepe róva 44.
 KISMARJAI VESZELIN PÁL debreczeni emlékkönyve, Leiden, 1653. 6, 111.
 KISS BALINT (Magyar régiségek. Pest, 1839. 75—89.) 9, 143. — (Ásiai és azokból származott európai betűk formái) 9.
Klára napja róva 50.
 KLEIN (MICUL) SÁMUEL I. SINKAI 14.
 KLEMENTZ DR. RADLOFF VILMOS utitársa 151.
 KLEVITZ, E. und EBEL, K. (Die Matrikel der Universität, Giessen 1608—1707. Giessen, 1898. 170.) 95.
Kokas, a számrováson 23.
Kolozs (Scholastica) napja róva 45.
 KOMÁROMI CSIPKES GYÖRGY rovásírásos albumlapja 1653. 111, 112. — (Hungaria illustrata. Utrecht, 1645 L. Toldy: Corpus grammaticorum. Pest, 1866. 342. l.) 6, 86.
 KONCZ JÓZSEF (A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Különnyomat a kollégium 1883—1888. isk. Értesítőjéből. Marosvásárhely, 1889. 26.) 92.
Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék (felirat.) 5, 9, 25, 26, 36, 41, 55, 56, 67, 68, 69—81, 131, 139, 141, 143. — e rovásírásos nyelvemlék prágai és wolfenbütteli másolata 77, 78. — követségi szállítás 71—73.
 KONSTANTINUS PORPHYROGENITUS, 156.
 KORLÁTKÖI OZVALD 81.
Koso-Zaidami ó-török felirat 151.
 KOVACHICH, MART. GEORG. (Scriptores rerum hungaricarum minores. Buda, 1798. Verancsics munkái II.) 34.
 KOVACSÓCZY FARKAS, erdélyi kancellár 82.
Koveli lándzsavég runái. 147, 148.
Kozár I. Kozár.
Középázsiai török írás 158. — török nyelv 25.

Középtengermelleki írásrendszerek 15, 22, 24, 140, 143, 144, 147, 157. — rovásírás 150, 154.
KRIZA JÁNOS (Vadrózsák I.) 136.
Krónikások, magyar 10, 12, 17, 141. — árpádkori, latin 155. — középkori, latin 3—4, 21. — Mátyás-kori 155.
Kufa város írásrendszere 150.
Kufi írás 150.
Kumán-scythák fejedelmének „tanjo” czíme 85.
KUNITS FERENCZ, kolozsvári jezsuita (Dacia Siculica. Kolozsvár, 1731. 51.) 57, 65, 118.
KUNOS IGNÁCZ 27.
KUL-TEGIN ó-török feliratos emlékéve 151, 153.

L.

Lacedaemon henger 98.
LAJOS (II.) magyar király 79, 80.
LAKATCS ISTVÁN, esik kozmási plébános (Siculia accuratius, quam hactenus, delineata et descripta in lucemque data. 1702. kézirat.) 14, 15, 113, 115.
Lándorféhvár elveszésének oka cz. kézirat (M. Nemzeti Múzeum.) 79. — eleste 80.
LARFELD VILMOS (Griechische Epigraphik. [Dr. Iwan v. Müller: Handbuch der klassischen Alterthumswissenschaft. I. 2. kiad.] München, 1892. 443.) 139, 150. — U. a. 3. kiad. 1914 München. Iwan v. Müller und Robert v. Pöhlmann: Handbuch der klassischen Alterthumswissenschaft. I. 5. Abt. 131.) 145.
László király (Szent) napja róva 48, 49.
László király (II. Ulászló) neve róva 74.
Latin ABCz alkalmazása a magyar írásban 6. — bustrophedon 147. — és germán érintkezés 150. — írás használata 4, 54, 55. — oszlopfelirat a Forum Romanumon 147.
Laurenziana, florencei nagyhercegi könyvtár 82, 84.
Lázár napja róva 54.
LÁZÁR IMRE, Gyalakutai, házána Telegdi: Rudimenta másolata 58, 130.
LÁZÁR JÁNOS GRÓF 58.
LÁZÁR MIKLÓS GRÓF (A gróf Lázár család. Kolozsvár, 1858. 92—93. l.) 58.
LAZIUS és Szamosközy, együttes kiadása 82.
LEGINOVSKIJ, K. D. (a kelet-szibériai jakut naptárról, a szentpétervári Živajastarina, 1902. II. f. 195—200. I—IV. tábl.) 22, 138.

LEHMANN, C. F. (Beiträge zur alten Geschichte II. 2. füz.) 147.
LEININGEN-WESTERBURG, KARL EMICH, GRAP ZU (Deutsche und österreichische Bibliothekszeichen, Stuttgart, 1901.) 27, 69.
LENOIR, F. (Essai sur la propagation de l'alphabet phénicien dans l'ancien monde. I. Paris, 1872.) 145, 150.
LEO (X) PÁPA levele 78, 85, 86.
Leydeni ref. akadémia 91, 92.
Lipcei tudósok közleményei: Acta Eruditorum, quae Lipsiae publicantur. Actorum Eruditorum Supplementa 1718—1721. VII. k. 3. füz. 92, 93, 94.
Lipsius-féle betűsor (Die so nöthige als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgießerey. Lipse, 1740. cz. műből) 116.
LISZNYAI KOVÁCS PÁL (Magyarok Krónikája. Debreczen, 1692. 172—173. l.) 111.
LITERATI NEMES SÁMUEL hamisítványai 17.
Literátorok, régi magyar 5, 11.
LOSTNER LÉNÁRD, ferenczrendi szerzetes (Chronologia topographico-chorographica, kézirat a esiksomlyói kolostor könyvtárában.) 130.
Lőrincz napja róva 50.
Lucza napja róva 54.
LUGOSSY JOZSEF másolata Telegdi Rudimentájáról 94.
Lukács evangelista napja róva 52.
Lyciai betűk 152.

M.

MABILLON JÁNOS kritikusa I. HICKES, HICKES GYÖRGY.
Magánhangzók kűrűsének mellőzése I. Hangzóugratás 141.
Magdalon felrovott szó 43.
MAGINUS ANTONIUS (Geographiae Cl. Ptolomaei, Pars II. 1595. 162. l., 17 jegyz.) 4, 83, 84, 87.
MAGNUS, JOHANNES (Gothorum Sveonumque historia. Roma, 1554.) 12, 72, 143.
MAGNUS, OLAVUS gót krónikája 72, 143.
Magyar Nemzeti Múzeum beavatkozása 17, 19, 21, 25. — rovásírásos betűsora 141. — ismeretterjesztő előadásai 20. — (Jelentése 1902. évi állapotáról 189—190. l.) 20. — Orsz. Széchényi könyvtára 14, 36, 115. — régiségtára 17.
Magyar Népköltési Gyűjtemény. Kiadja a Kisfaludy-Társ. Új foly. I. 1872. 278. l. 135.

Magyar nyelv hangtani sajátosságai 5, 140. — nyelvjárások 156. — nyelvtanirók 6.
Magyar szentek napjai 55, 56.
Magyar Szó napilap 18, 20.
MAI, D. JUNIOR 92, 93.
MAI JÁNOS HENRIK IDŐSB. giesseni egyetemi tanár 95. — IFJABB giesseni egyetemi tanár 95, 106. — gyűjteményük 106. — giesseni könyvtárunk Telegdi-kézirata 95.
MAIOR PÉTER 14.
Makkabeus érmek feliratai 147.
Malájok földje és írásrendszere 150.
Mandeus írás 150.
Mandzsú írás 151.
Marathi írás 150.
Margit napja róva 49.
Mária-Magdolna napja róva 49.
MÁRK KRÓNIKÁJA I. TOLDY FERENCZ 32.
Márkus evangelista napja róva 46.
Marostásárhelyi kézirat (a Teleki-Könyvtárban) 17, 59, 60, 62, 63, 112, 115, 141, 143, 157. — betűsorai 8, 116, 130. — másolata Telegdi Rudimentájának 8, 17, 64, 67, 94, 101, 107—110. — Teleki-Könyvtár 115. — ref. collegium könyvtára 5, 91, 92.
MARSIGLI ALAJOS FERDINÁND olasz gróf rovásírásos másolatai 10, 11, 28, 35—41, 55, 112, 123, 131, 135, 138, 140, 141. — bolognai gyűjteménye 40. — (Manuscripti diversi Vol. IV. 54. k.) 36. — Danubiusa 55.
Márton püspök napja róva 53.
Maszaget betűsor 17.
Máté apostol napja róva 51, 52.
MÁTYÁS FLÓRIÁN (Chronicon pictum Vindobonense: Fontes domestici Vol. II. 120.) 32.
Mátyás apostol napja róva 46.
MÁTYÁS KIRÁLY krónikáinak följegyzése 3, 32, 33.
Mátyás kovács, felrovott név 62—64.
Mátyás mester, felrovott név 62—64.
Melchita írás 150.
MELIBOEUS I. Bél Mátyás 8.
MENANDER byzanci följegyzése 12.
MESA moabi király emlékköve 144. — e kö felirata 145, 147.
MESSERSCHMIED DÁNIEL GOTTLIEB, dandzigi természettudós 151.
MESZÁROS GYULA (A nagyszentmiklósi kincs rovásos feliratainak megfejtése. Ethnographia, 1915. I. füzet 1. l.) 17, 139, 154.
Miatyánk szövege róva I. Úr imádsága.
MICUL (KLEIN) SÁMUEL I. SINKAI 14.
MIGNE (Patrologiae cursus completus. LXXXVIII. Paris, 1850. I. Fortunatus Venantius.) 148.

Mihály arkangyal (Dedicatio Seti Michaelis) napja róva 47, 52.
 MIKLÓS GYÖRGY, az enlakai unitárius hitközség tagja 118.
Miklós püspök napja róva 53.
Milkovi püspök 1484-iki missaléja 56.
 MILL JÁNOS, az oxfordi St. Edmund Hall feje 7.
Mindszent napja róva 53.
 MISKOLCI C. GÁSPÁR album-lapja 1654. 111, 112, 140.
Moabi betűk 16.
 MOLDOVÁN GERGELY (A latin, cyrill dák és székely írásjegyek kérdése a románoknál. Budapesti Szemle, LII. 1887. 130. l.) 3, 14, 15, 17.
 MOLNÁR JÁNOS (Deutsche-Valachische Sprachlehre. Bécs, 1788.) 14.
 MOMSEN TIVADAR 23, 69.
Mongol írásrendszer 61, 62, 151.
 MUHAMMAD B. ISHÂQ AL VARRÂQ AL BAGDADI arab író 156.
 MUNKÁCSI BERNÁT 27.
 MUZSNAI (MUSNAI) GYÖRGY, az enlakai rovásírásos emlék festője 118—122, 139.
Müemlékek Orsz. Bizottsága 118.
 MÜLLER IWAN VON I. LARFELD.
 MÜLLER KONRAD 27.
Münchebergi lándzsavég runái 147, 148.
Müncheni kódex naptára 44.

N. NY.

NAGY-ÁRI JÓZSEF 84, 113.
 NAGY GÉZA (A székely írás eredete. Ethnographia, 1895. 269. l.) 24, 157, 158. — A székely írás eredete cz. felolv. az Orsz. Régészeti és Embertani Társ. 1890. április 29. ülésén, (röviden Budapesti Hírlap 1890. 154. sz.) 23.
 NAGY PÉTER orosz czár közép-ázsiai expedíciója 151.
 NAGYBÁNYAI PERGER JÁNOS I. Perger 9.
Nagyszentmiklósi aranylelet (Attila-kincs) 16, 154, 157, 158. — ó-török feliratai 139, 154, 160.
Nándorfehérvár I. Lándorfehérvár.
Naptárak, magyar 44, 55, 67.
Názáret, felrovott szó 43.
 NECKEL, G. (Zur Einführung in die Runenforschung. I—II. Germ. romanische Monatshefte, 1909. 7, 14, 81. l.) 148, 149, 150.
 NÉGYESY LÁSZLÓ (Coniectura a konstantinápolyi rovásírásos emlékekhez. Ethnographia 1915. 159. l.) 74.
 NEMES ÖDÖN (A székely írás. Magyarország és a Nagyvilág. 1882. XIX. 48. sz. 765. l.) 121.
Német rovásnaplárak 39.

NÉMETH JÓZSEF felesiki esperes levele ARANKA GYÖRGYHÖZ, 1797. márcz. 30. (Nemzeti Társalkodó. Kolozsvár, 1836. II. 232—233. l.) 65, 66.
Nemzeti krónika szövege, 1221 körül 3, 14, 31, 32, 136.
Neskhî arab írás, 150.
Nestoriánus írás 150. — téritők 150.
Nikodemus, felrovott név 43.
Nilusi papír 83, 85, 86.
Norrégok rovásnaplárjai 35.
Nyíl 23. — rajta rovás 156.
Nyugatszibériai rovás 23.

O. Ö.

ORTELIUS JÁNOS GODOFRÉD (Harmonia II. (linguarum) orientis et occidentis speciatimque hngaricae cum hebraea. Kiadta Hlivi János, Wittenberg, 1746.) 17, 116.
Ó-görög írás hatása a runára 149.
 OLÁH MIKLÓS, esztergomi érsek 3—4, 13, 135. — (Hungaria et Atila. Brüsszel, 1536. Lib. I. Cap. XVIII. §. II.) 33, 96.
Óláhok (vlachok) 3, 14, 15, 16, 31, 32. — betűi 63. — pástorainak számrovása 136. — hamisított tulajdonjegyei I. BURADA. — pópáinak cyrill-írása 13. — történetírása 14.
Omori bizottság (SZENTILÁRAY, KADEBÓ stb.) 20.
Orbán pápa napja róva 47.
 ORBÁN BALÁZS BARÓ első értesítése az *enlakai* felirat felfedezéséről, (Kolozsvári Közlöny 1864. márcz.) 119. — (A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeri szempontból. Pest, 1868. I. 123, 124. l. — II. 74, 105. l.) 65, 118—119.
Orkhon vidéki feliratok 151, 152, 154. — és Jeniszei vidéki feliratok 157.
Orosz császári Akadémia szibériai expedíciója 151.
Orosz írás 61.
Orsolya napja róva 53.
Országos Régészeti és Embertani Társulat 17, 18, 21, 23.
 OSVÁLD FARKAS, gr. Batthyány nádor titkára 125.
Osztjások 23. — kétsoros rovása 136.
Ó-testamentum, Jób könyve 19:24; Jeremiás 17:1. 146.
Ó-török feliratok, (szibériai) 17, 23, 24, 62, 70, 152. — írásrendszer 22, 25, 143, 157, 158. — boustrophedon 37. — rovásírás 147—155. — nyelv 135. — szövegek 152.
 OTROKOCI FÖRIS FERENCZ (Origines Hungaricae. Francquera, 1693. I—II.) 7, 11, 61, 62, 84, 112, 113.

OTTLEY ÁDÁM 7.
Oxfordi St. Edmund Hall 7.
Össvát napja róva 50.
Örmény hatás a runasorra 150.
Öröknaptárak 28, 40—41, 55.

P.

Páduai egyetem 82, 84.
Pahli írás 150.
Palatalisált hangok a magyar rovásírásban 140.
Pál apostol napja róva 45. — (Commemoratio Sancti Pauli apostoli) napja róva 48. — *remete* napja róva 44. — (IV.) pápa 50.
Pannónia felrovott szó 43. — Dunántúl 31, 32, 156.
Pápai adólajstrom az 1332—3. évből 118. — udvar 78.
 PÁPAI PÁRIZ FERENCZ (Dictionarium. Lőcse, 1708.) 7.
 PÁPAY SÁMUEL (A magyar literatura esmérete. Veszprém, 1808. 347. l.) 11.
Párja, része a hasított rovásnak 23, 136.
Pásztorok számrovása 3, 17—19, 20.
 PAULER GYULA 17.
 PAULI, C. (Altitalische Forschungen. III. 9.) 146.
 PÁZMÁN PÉTER 102.
Pecseneg (besenyők) 27.
Pecr-kódex magyar csizója 44.
Pelazg feliratos emlékek 22. — boustrophedon 39.
Fchlevi nyelv 150. — írás 152.
 PERÉNYI ADOLF 19.
 PERGER JÁNOS (Bévezetés a diplomatikába 1821.) 9. — (A magyar és hazája régenten. Pest, 1831. 21. l.) 63.
Perzsa nyelv 6. — írás 61, 79, 150.
Persia, felrovott szó 43.
Pesitho (szír) írás 150.
Pesti Hírlap 18, 20.
 PETÁNCZI FELIX törökországi követése 78.
Péter (Üszögös Szent Péter, Cathedra S. Petri) napja róva 45.
Péter apostol (vasa szakadása, ad vincula beati Petri) napja róva 49.
Péter és Pál apostolok napja róva 48.
Petronilla napja róva 48.
Phonetikus rovásírás 145, 147.
Phönícia 97. — népe 147.
Phöníciai írás 9, 10, 12, 14, 143—147, 150, 156—160. — feliratos emlékek 22. — rovásírás 154. — és görög rovásírás 150—160.
Phrygiai betűk 152.
Pietroassai gót runás gyűrű (Bukaresti múzeum.) 147, 148.

Pilátus, felrovott név 43.
Podhraczký krónika-kiadásai 32, 33.
Pontozás I. szöveaszto pontozás 142.
Popea Miklós (Vechia Metropolia romana a Transilvaniei. Nagyszében. 1870, 41. l.) 14.
Porphyry oszlop Konstantinápolyban 72.
Pozsonyi számadáskönyvek 53.
Pöhlmann, Robert von I. Lارفeld 145.
Pray György 58, 72, 143 — (Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Bécs. 1774. 61. l.) 12. — Epistolae procerum regni Hungariae. Pars I. Posonii, 1806.) 79. — Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Bécs, 1761.) 85.
Pray-kódex latin naptára 47—48.
Prágai másolata a konstantinápolyi rovásírásos nyelvemléknek 27, 77, 78, 88—90.
Priska (Piroska) napja róva 45.

R.

R hang kétféle jegye 141.
Radloff Vilmos 37. — (Das Kudatku Bilik. I. rész. Szentpétervár, 1891. LXXXIV.) 151. — (Atlas der Alterthümer der Mongolei. Im Auftrage der kaiserl. Akademie. I. Lief. Szentpétervár, 1892. II. 1893. III. 1896.) 151, 153. — (Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. I. Lief. Die Denkmäler von Koscho-Zaidan. Szentpétervár, 1894. Neue Folge I. Barthold.) 152. — (Die Inschriften des Tonjukuk. Szentpétervár, 1899.) 152.
Radulescu Eliade J. 14.
Rákóczi haladó írás 83.
Rákóczy Zsigmond 82.
Ranke Lipót (Die serbische Revolution. Hamburg, 1829. Anmerkungen 2. 236.) 70.
Rav, rov szótövek a finn-ugor nyelvekben 136.
Retteg István (Historia Transylvaniae hungaricae per questiones descripta, accedit vetusto exemplari in Bibliotheca M. Ducis Hungariae existente norma Litterarum Hunnicarum. Kézirat a M. Tud. Akadémia könyvtárában, 1740. évi másolat) 84, 85. — ABCzéje 85, 86.
Rédey Tivadar fordítása 90.
Rész Ensel Sándor 94.
Réthy László (Az úgynevezett hunszékely írás. Archaeologiai Értesítő, új foly. 1888, VIII. 54. l.) 3, 15—17, 20.

Sebestyén: A Magyar Rovásírás Hiteles Emlékei.

Rétyi (Háromszék m) ref. egyház kelyhének felirata 17, 60.
Révai Miklós 13, 22, 125, 127, 128, 130, 131, 143. — (Elaboratio grammatica hungarica. I. Pest, 1806. 126—128.) 12. — (U. a. I. k. Pest, — 1803. 128. 146 és II. tábl.) 8, 129. — (Magyar literatura, vagyis: A magyar deák történet, kiadta Horvát Istv. Tudományos Gyűjtemény, 18, 33. II. 58. l.) 8, 12, 137, 144. — irodalmi hagyaték a M. Nemzeti Múzeum könyvtárában 129.
Révay Pál, sepsiszentgyörgyi ref. lelkész levele Fadrusz Jánoshoz 1902. nov. 2. 21.
Rhodusi lovagok 80.
Ring Adorján Rudimenta-másolata 94.
Rita „irmi” germ. szó 148
Rizzan, ó-felnémet szó 148.
Ró, rov-, ródal, rovás szavak etymológiája 135—136
Rohonci-kódex 17.
Rolló, „rovó”, székely adószedő 136.
Római írás 150. — betűk 7. — számsor 20.
Romanisták, magyar 15.
Rovás 23. — magyar kölesönszó az európai nyelvekben 136. — technikája 24. — törvényei 144. — fordítás 137—139, 155. — jegyeinek száma 140. — fejek 136.
Rovókés 4, 5, 12, 24, 147, 155.
Röhl, H. (Inscriptiones graecae antiquissimae. Berlin, 1882. 4.) 145.
Rudolf császár 88, 89, 90.
Runa, a germán rovásírás 7, 9, 10, 18, 136, 154—5, 158, 160. — betűsorának kialakulása 41, 140, 150. — jegyek nevei (Ás, Týr, Fé, Freys, stb.) 149. — kefli, germanok rovásírásos fái 148. — felírt tárgyak 148. — naptárak 55.
Rünstab, ó-felnémet szó 148.
Rusok 16, 156.

S.

Sabeus nép 147. — írás 150.
Safari F. 15.
Sambucus (Zsámboki) Johannes (kiadta Bonfini Decas-it s függelékül Oláh Miklós Atiláját, Frankfurt, 1581.) 33.
Sándor-család hamisítványa 10, 65.
Sándor István (Sokféle VII. drb. Győr, 1801. 38—40.) 11.
Sándor Vitalis, csiksomlyói zárdafőnök közlése Kájoni feljegyzéseiről 130.

Sándor Zsigmond, Csikszentmihályi 65.
Sanskrit írás 150.
Sárospataki ref. főiskola 115.
Sassanidák 150.
Saxo Grammaticus (Lib. III. Müller-féle kiadás. 145.) 148.
Sbiera János (Codex Voronezan. Csernovicz, 1885. 293.) 14.
Scano-gótok runái 7.
Schedius, Elias (De Diis Germanis, siue veteri Germanorum, Gallorum, Britannorum, Vandalorum religione syngammata. Halle, 1728. 445.) 12.
Schelhornius, Jo. Ge. (Commercii epistolae Vffenbachiani selecta. Ulm, 1753.) 106.
Schepper Cornelius (jelentése I. Ferdinándhoz 1534. aug. 2. I. Gévy: Urkunden... Wien, 1838.) 79.
Schlottmann K. 145.
Schnippel, E. (Über einen merkwürdigen Runenkalender des Grosherzoglichen Museums zu Oldenburg) 39.
Schrader, O. (Reallexikon. Strassburg, 1891. 734.) 146.
Schulman Károly, svéd rajzoló 151.
Schwandner, J. G. (Scriptores rerum hungaricarum. Bécs, 1746.) 32.
Schwartz Márton (Diplomatikájának bírálata Horvát Istvántól, Tudományos Gyűjtemény 1819.) 9. — (Introductio in rem diplomaticam. 2. kiad., Buda, 1802. 56—57.) 11.
Schwartz Godofred (másolata Telegdi Rudimentájának giesseni kéziratáról) 62, 107, 116. — (Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta. Francofurti et Lipsiae, 1740. 76—78.) 61—62, 92—94.
Schweigger Salamon (Ein neue Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel vnd Jerusalem. Nürnberg, 1608 és 1619.) 73.
Scythia betűsor 17, 32.
Sebestyén, felrovott név 64.

Sebestyén Gyula: *Rovás és rovásírás*. A Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából végzett tanulmányok alapján írta, 165 ábrával. Budapest, 1909. A Magyar Néprajzi Könyvtár II. kötete. Először megjelent az Ethnographia 1903—4. és 1906—1907. évfolyamaiban. E mű keletkezése. 20—24. — Ajánlás Thomsen Vilmosnak 25, 70. — Burada hamisított oláh-székely tutajos jegyeiről U. o. 112—3 és 145—6. Ethnogr. 1903. 282. és 239—240. I. 3, 14. — Kismarjai Veszeli Pál emléksorának facsimiléje. U. o. 236. Ethnogr. 1904. 389. I. 6. — A tu-

- róczai fakönyvről. U. o. 294. Ethnogr. 1906. 345. I. 8. 66. — Meliboei (Bél M.) Sprachmeisterének czimképe. U. o. 255. Ethnogr. 1904. 408. I. 8. — A rovott sor irányáról. U. o. 13. Ethnogr. 1903. 13. I. 9. — A fogarasi templom Bod-féle feliratáról facsimilével. U. o. 265. Ethnogr. 1904. 418. I. 10., 67. — Akadémiai jelentése Ifj. Szinyeyivel és Fejérfatakyval. Akadémiai Ért. 1903. 193. U. o. 303. Ethnogr. 1906. 351. I. 10. — A svájci „hunutódok” tulajdonjegyeiről. U. o. 110. Ethnogr. 1903. 279. I. 17. — Somogyi Antal hamisítványairól. U. o. 299., 306. Ethnogr. 1906. 348. I. 18. 66. — Fadrusz zilahi Tuhutum-szobrának hamis feliratairól. U. o. 299. Ethnogr. 1906. 348. I. 18. — Fadrusz bejelentő cikkéről. U. o. 314. Ethnogr. 1907. 78. I. 18. — Tar Mihály leleplezése. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1902. évi állapotáról. 189. és u. o. 308. Ethnographia 1907. 74. I. 20. 66. — Burját és jakut rovásnaptárak. U. o. 15. és 92. Ethnogr. 1903. 15. és 178. I. 39. — Az írást rovók kéznél lévő ABCzéiről. U. o. 153. Ethnogr. 1904. 247. I. 41. — A Dési-féle betűsor, a csikszentmiklósi felirat marosvásárhelyi másolata és a marosvásárhelyi kilencz betűsor facsimiléi u. o. 262—3. 192. Ethnogr. 1904. 415, 416, 345. I. 60. — Telegdi Rudimentája rovásírás részének facsimiléit először kiadta. U. o. 207—18. Ethnogr. 1904. 260—71. I. 60. — A csikszentmiklósi feliratról. U. o. 196—200. Ethnogr. 1904. 350. I. 63. — Rettegi István kéziratáról. U. o. 258. Ethnogr. 1904. 411. I. 85. — Telegdi Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi másolatairól. U. o. 203. Ethnogr. 1904. 256. I. 94. — Oertelius betűsora. U. o. 256. Ethnogr. 1904. 409. I. 116. — Schwartz Godofréd giesseni másolatáról. U. o. 257. Ethnogr. 410. I. 116. — Az enlakai felirat megfejtése. U. o. 238. Ethnogr. 1904. 391. I. 121. — Kájoni betűsoráról. U. o. 244. Ethnogr. 1906. 396. I. 131. — A rovás magyar nevének elterjedése Európában. U. o. 33. Ethnogr. 1903. 84. I. 136. — A vogulok és osztjakok kétsoros rovásáról. U. o. 100. Ethnogr. 1903. 186. I. 136. — A bustrophedon keletkezésének titka. U. o. 1—29. Bevezetés. Ethnogr. 1903. 1—29. Németül a Zeitschrift für Ethnologie, 1903. 755—777. I. 138. — A magyar rovásírás palatalizált jegyeinek létrejöttéről. U. o. 281. Ethnogr. 1906. 275. I. 140. — Az etrusk írószerek bustrophedonjai. U. o. 23. Ethnogr. 1903. 223. I. 146. — A legrégebb latin feliratos oszlop bustrophedonja. U. o. 25. Ethnogr. 1903. 25. I. 147. — A legrégebb runák facsimiléi. U. o. 88., 90. sz. ábra. 148. — A germán runa görög forrásáról. U. o. 154. Ethnogr. 1904. 248. I. 149. — A runa-sor kialakulásáról. U. o. 155. Ethnogr. 1904. 249. I. 150. — A szibériai ó-török feliratokról. U. o. 167. Ethnogr. 1904. 293. I. 151. — Az atsurai ó-török sírkő bustrophedonja. U. o. 180. Ethnogr. 1904. 307. I. 153. — A székelyek eredetéről. U. o. 269. Ethnogr. 1906. 265. I. 156. *A csikszentmiklósi felirat.* Előadás a M. Néprajzi Társaság 1903. okt. 13-iki ülésén. Magyar Könyvszemle. Új folyam XI. köt. 1903. 253. I. 63. *Telegdi János Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata.* Magyar Könyvszemle. Új folyam, XI. köt. 1903. Különlennyomatban szintén megjelent. 60, 63, 94, 95, 106. *A konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből.* Vasárnapi Ujság. 1913. ápr. 27-iki 17. sz. 336. I. 26, 70. *Glosszák a konstantinápolyi magyar nyelvemlékhez.* Ethnographia, 1913. 141. I. 27, 71. *Újabb glosszák a konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlékhez.* Ethnogr. 1914. 14, 65. I. 27, 69, 71. *Az enlakai templom mennyezete.* Ethnogr. 1914. 55. I. 118. *Az „Attila-kincs” feliratainak ügye.* II. Suum cuique! Ethnogr. 1915. 220. I. 139. *Megjelent-e Telegdi Rudimentája Leidenben?* Ethnographia 1915. VI. füz. 92. *A székelyek neve és eredete.* 1897. — *Az avar-székely kapcsolat emlékei.* 1899. — *A regösök.* 1903. — *A magyar honfoglalás mondái.* I. köt. 1904. — 156. SERESTYÉN PÉTER, az enlakai unitárius hitközség tagja 118. *Sémi feliratos emlékek* 22. — *írárendszer* 15. — *művelődés* 154. — *néptörzsek* 147. *Sepsiszentkirályi erdőirtó székely, kinek magyarázata a bustrophedon titkának megfejtésére vezetett* 22, 137. — *kétsoros rovás* 137. *Siami írás* 150. *Sienai Szent Bernárd napja róva* 56. SEEVERS, E. (Runen und Runenschriften. H. Paul: Grundriss der germanischen Philologie. I. Strassburg, 1901. 250.) 148. SIGMOND ANDRÁS, az enlakai unitárius hitközség tagja 118. *Silóa csatorna feliratos kőve* 147. *Simon (és Juda) napja róva* 53. SIMON JUKUNDIÁN ferenczrendi, szerzetes 124. SIMONCHICZ INCZE kegyesrendi tanár levele Révai Miklóshoz 1793. márcz. 17. a M. Nemzeti Múz. Orsz. Széchényi-könyvtárában. 59, 127, 129—131. — (Dissertatio de numismatica Hungariae diplomatica accommodata. 40. §.) 128. SIMONYI ZSIGMOND (Esemény az uraltáji nyelvészet terén. Thomsen megfejtésének ismertetése. Nyelv-tudományi Közlemények. 1894. I. I.) 152. *Sindoneusok városa, felrovott szók* 43. *Singalez írás* 150. SINKAI GYÖRGY és KLEIN (MICUL) SAMUEL (Elementa linguae Daco-Romanæ sive Valachicæ. Bécs 1780.) 14. *Siráki Teleki Könyvtár* 84. *Sjir, sür, „ir”, szavak etymológiája* 135. *Skandináv arany bracteáták runái* 41. — *runa naptárak* 18, 35, 39, SLESITA (I. Szulejman) szultán 79. *Societas Polihistorum Transilvanica* 65. *Sogdai írás* 152. SOMBORY SÁNDOR 82. *Somogyi-Könyvtár hamisítványai* Szegeden 19. SOMOGYI ANTAL hamisítványai 10, 17, 19, 25, 66. — (Régi magy. énekek, I—III. füz. Arad, 1873.) 10, 18, 19, 66. STEIN AURÉL (Romvárosok Ázsia sívatagjaiban. Az angol eredeti nyomán átdolgozta HALÁSZ GYULA. Kiadja a Kir. M. Természettudományi Társulat. Budapest. 1913. 288., 434., 444., 446. I. és 124. kép. 3. 22.) 154. STOEGER (Scriptores, 365.) 57. STRAHLENBERG FÉLŐP JÁNOS (Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asien. Stockholm, 1730.) 17, 62, 151, 157. *Strandi sírkő runái* 148. *Straubingi „Oroszlán” gyógyszertár Dernechwan-érme.* 69. *Svájczban rekedt hunok tulajdonjegyei és betűikkel* 17. *Svédék rovásnaptárjai* 35.

SZ.

- SZABÓ JÓZSEF (FÉNYKERESŐ) (A csik-szent-miklósi templom levő régi felirásról. Tudományos Gyűjtemény, 1840. V. 99—102. l.) 63.
- SZABÓ KÁROLY 10, 16, 120—122. — (Az enlakai egyház öt székely betűkkel írt felirata. Koszorú, 1864. 22. sz.) 119. — (A régi hun-székely írásról. Bpesti Szemle, 1866. V—VI.) 7, 10, 57, 58, 62, 63, 66, 91, 93, 119, 125, 129, 130. — (Kisebb történelmi munkái 1878. II. 189—196.) 119. — (fordítása a Bécsi képes krónikához (I. Toldy Ferencz: Marci chronica.) 32.
- SZÁDECKY LAJOS conjecturája 74. — (A Csiki Székely Krónika. Budapest, 1905. 7—84.) 65. — (Szamosközy magyar historiás éneke az 1610-iki Kendy-féle összeesküvésről. Századok, 1899. 211, 310. l.) 82.
- SZALAY LÁSZLÓ (Verancsics A. összes munkái, I. Monumenta Hungariae historica. Scriptores II. 145—146 l.) 34. — (Magyarország története. III. k. Lípce, 1853. 476. l.) 79.
- SZAMOSKÖZY ISTVÁN 6, 11, 87, 121, 123, 131, 135, 140, 141. — Bocskay udv. történetírója 82. — rovás-írási emlékei 5, 82—90. — Rudolf császár ellen írott rovásírási latin verse 88—90, 139. — (Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum. Patavii, 1593., második kiadása LAZIUS művéhez csatolva) 4, 9, 10, 82, 85, 86. — (De originibus Hungaricis, v. Origines Hungariae elveszett kézirat) 11, 84, 86, 113.
- SZAMOTA—ZOLNAI (Magyar Oklevél-szótár) 44.
- SZÁMROZÁS 3, 16—19, 21—23, 136—138, 140, 144, 155.
- SZANCHI M. LÁSZLÓ 95, 96. — neve 104, 105. — másolata Telegdi Rudimentájáról 95, 96, 104, 105.
- SZANISZLÓ, felrovott szó 43.
- SZAPOLYAI JÁNOS, szürényi bán 81.
- SZÁRHEGYI FERENCZRENDI KOLOSTOR 123, 124, 126, 128.
- SZARVAS GÁBOR cikke Somogyi Antal régi magy. énekeiről. Reform, 1873. 287. sz. és Magy. Nyelvőr, 1902. XXXI. 455—3. l. 19, 66.
- SZARVAS—SIMONYI (Magyar nyelvtörténeti Szótár, I. 1602. hasáb.) 135.
- SZÁSZ ANDRÁS, enlakai asztalosmester 118, 120.
- SZAVAK FEJE, beszédfejek (capita dictionum) nevű jegyek 103, 130.
- SZEGEDI Somogyi-könyvtár 19.
- SZEKELI Transalpin 6.
- Székely-kérdés 13, 24. — az eredet kérdése 27, 31, 156. — a név etymológiája 156. — tájshólás 6. — Székely Oklevéltár, II. 200. III. 168. IV. 40. V. 306. VII. 142. Enlaka nevének változatai) 118, 122. — gyergyói eloláhosodott székelyek 14.
- SZÉKELY ISTVÁN, BENCZEDI (Chronica ex Vilagnac Yeles dolgairol. Krako, 1559.) 6, 13, 23.
- SZÉKELY SÁMUEL I. DOBAY Sz. S. 94.
- SZÉKELY TAMÁS, a konstantinápolyi felirat szerzője I. KEDDI Sz. T. 26, 74—76, 81.
- Székelyvásárhely (Marosvásárhely) 98.
- Szelenga folyó vidéki ó-török feliratok 151.
- SZELIM (II) török szultán 74, 79—81.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT (Nova grammatica vngarica. Hanau, 1610. 10. l.) 6.
- Szentkereszt (feltalálása, Inventio Setae Crucis) napja róva 47. — (felmagasztaltatása, Exaltatio Setae Crucis) napja róva 51, 52.
- SZENTKILÁRY JENŐ 19.
- Szibériai írás 61. — ó-török feliratok 17, 23, 60, 62, 151. — írásmutatvány 143. — „Szibériai ru-nák” 151.
- SZIKSZAI GYÖRGY 11.
- SZILACSEK PÁL 57.
- SZILÁDY ÁRON 20. — (Jelentése bolognai útjáról. M. Tud. Akadémia Értesítője, 1868. II. 128—142.) 36.
- SZILÁGYI FERENCZ (Klio. Históriai zsebkönyv. III. 1836. 431. l.) 52.
- SZILÁGYI SÁMUEL 58, 62, 64, 128.
- SZILÁGYI SÁNDOR (Szamosközy történeti munkái. I. III. Monumenta Hungariae Hist. II. oszt. Scriptores XXI, XXVIII, XXIX. Budapest, 1877.) 82. — (Szamosközy történeti maradványai. Monumenta Hungariae Historica. II. oszt. Scriptores. XXX. Budapest, 1880.) 82, 84, 87, 88. — (A budapesti Egyetemi Könyvtár kézíratainak címjegyzéke II. 1894. 640. l.) 88.
- SZILÁGYI-DEZSERICZKY-féle másolata a csikszentmiklósi felirtnak 59, 64.
- SZILÁSI MÓRICZ 20.
- Szilveszter pápa napja róva 54.
- SZILY KÁLMÁN (Jelentése I. Akadémia 19, 20. — (A rovásírás éle a magyar nép között? 9—14.) 21.
- SZINNYEI JÓZSEF IDŐSE (Magyar írók élete és munkái. V. 802. Kájoni János életrajza.) 123.
- SZINNYEI JÓZSEF IFJ. 10, 19, 20, 66. — (Magyar Tájshólár. I.—II.) 135, 136. — (Fejérpataky Lászlóval és Sebestyén Gyulával a Karacsay-kódex
- hitelességét vizsgáló bizottságban. Akadémiai Értesítő, 1903. XIV. 193—210. Somogyi A. hamisítványairól) 10.
- Szir írás 84, 96, 143, 150. — nyelv 6. — nyelv és írás 111.
- „Szittyá betűk” 20. — írás 19.
- Szkytha betűk I. scytha 85.
- Szlávok 3, 61. — Szláv betűk 62. — egyházi nyelv 3. — nyelv 15, 23.
- SZOLIMÁN szultán I. SZULEJmán 79.
- Szótag-írás 152. — jegy 130, 131.
- Szóolásztó pontozás 4, 5, 21, 64, 68, 107, 120, 138, 142, 143, 154.
- SZÖIS GÉZA, nagyszebeni tanár 19.
- SZULEJmán szultán 71, 79, 80.
- Szumerek írása 144.

T.

- TACITUS (Annales, XI. 14. l.) 145. — (Germania, X.) 148, 149, 150.
- Tállos énekek hamisítása 18.
- Tamás apostol napja róva 54.
- TAMÁS, BECKET, canterbury püspök napja róva 56.
- Tamás püspök napja róva 54.
- Tamul írás 150.
- T'ang dinasztia évkönyveinek ujgúr adatai 151.
- Tangut írásjegyek 62.
- Tanjó kún fejedelem, közép-ázsiai hún fejedelmek czíme 85, 86.
- TAR MIHÁLY, omori (Temes vm.) földmives 18—21. — fia ISTVÁN 18—20. — az enlakai feliratról (Magyar Szó, 1902. decz. 11. 292. sz.) 122. — vallomásáról 66.
- TELEGDI JÁNOS 12, 15, 57. — élet-rajzi adatai 91. — (Rudimenta priscae Hynnorum linguae. 1598.) 91—117. l. még u. o. 4, 5, 7, 8, 10, 11, 14, 17, 24, 41, 55, 58, 67, 68, 74, 84, 85, 86, 88, 89, 111—113. 119, 120, 123, 125. 130, 139—143. — Rudimentájának ajánlólevele. (I. Baranyai Decsi János.) — Rudimentájának másolata a M. Tud. Akadémia könyvtárában 94. — Rudimentájának másolata a római „Angelica Augustinorum” könyvtárban 113. — Rudimentájának giesseni másolata 64, 86, 94—105. — Rudimentájának Schwartz-féle másolata a giesseni példányról 107. — Rudimentájának giesseni és marosvásárhelyi másolata 8. — Rudimentájának marosvásárhelyi (Teleki-Könyvtárból való) másolata 60, 94, 107—110. — Rudimentájának Uffenbach-féle hamburgi másolata 94, 100, 105—107. — Rudimentájának Lugossy József-féle máso-

- lata 94. — Rudimentájának m. nemzeti múzeumi másolata 94. — Rudimentájának nem létező leideni nyomtatványáról 93, 94.
- TELEGDI MIKLÓS, pécsi püspök, esztergomi érseki helynök 91.
- Teleki - Könyvtár* a M. Tud. Akadémia könyvtárában 129. — Marosvásárhelyt 84, 93, 115, 129. — kézirata l. „Marosvásárhelyi” alatt is 59, 60.
- TELEKI JÓZSEF GRÓF siráki gyűjteménye 84.
- TELEKI DE SZÉK, COM. SAMUELIS Bibliotheca. Pars III. Bécs, 1811. 256. l. 93.
- THALY KÁLMÁN 28, 35.
- Themséből* kihalászott rovókés 41.
- THOMSEN VILMOS, koppenhágai egyetemi tanár 27, 70, 152, 154. — megfigyelt kísérlete a konstantinápolyi magyar nyelvemlékről 26, 71, 73, 75. — Déchiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de l'Jénisséi. Notice préliminaire. Koppenhága, 1894.) 151—154. — (Inscriptions de l'Orkhon déchiffrees. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. V. Helsingfors, 1896.) 152. — a székely rovásírásról (U. o. 54. l.) 25.
- THÖKÖLY IMRE 35.
- THURÓCZI JÁNOS (Chronica Hungarorum. 1488. J. G. Schwandtner: Scriptores rerum hungaricarum. Bécs, 1746. 40, 48, 78, 96. l.) 13, 14, 15, 16, 21, 31, 32, 33, 40, 113, 135, 136.
- Thurzó család* 69.
- Tibeti írás* 150.
- TILLMANN FRIESEN (Müntz-Spiegel. Frankfurt, 1529. III. 5. fej.) 17.
- TIMON SÁMUEL (Imago novae Hungariae. Cassoviae, 1734.) 13, 61—62. — (Additamentum ad Imagines antiquae et novae Hungariae. Viennae Austr. 1754, 1762.) 11, 61. — (levele Apor Péterhez 1734. szept. 21.) 11.
- Titkos írás* 4.
- Tizenkét apostol* (Apostolok oszlása. Divisio apostolorum) napja róva 49.
- TOLDY FERENCZ 10, 94. — (Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsüig. Pest, 1866. 114, (130 h.) 125, 293, 329, 341—342.) 6, 7, 86. — (Marci chronica de gestis Hungarorum. Pest, 1867, XVII. l.) 32.
- TOLDY LÁSZLÓ (A régi magyarok műveltségének története. Történelmi Könyvtár, 30. füz.) 19, 20.

- TOMASCHEK 15.
- TOPPELTINUS (TÖPPELT) LÖRINCZ, megyesi szász tudós (Origines et occasus Transsylvanorum. Leyden, 1667.) 11, 84, 95—96.
- TÖTH BÉLA 19.
- TÖPPELT I. TOPPELTINUS.
- Török kölcsönszók* 13, 24. — nyelvek 6, 24, 25. — az ó-török nép nyelve 135. — hangtani sajátosságok 152. — népek írásrendszerei 27, 151, 154, 156—160, 158. — ó-török bustrophedon 22, 37, 39. — ó-török, szibériai, középázsiai feliratok 17, 23, 26, 62, 70, 152. — az ó-török rovásírás és rendszere 4, 22, 25, 97, 143, 147, 157—160.
- Törökországi* követségek 79. — szultánok és udvaraik 76, 79. — területek 150. — uralom 98.
- TRAUSCH (Diplomatarium Transilvanico-Sicilicum ab anno 1251—1807, kézirata) 14.
- TRÖSTLER JÁNOS, nagyszebeni szász tudós (Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia. Nürnberg, 1666.) 11.
- Tsakuli ó-török* felirat 153.
- TSÉTSI JÁNOS (Observationes orthographico-grammaticae.) 7, 8.
- TSULAI GYÖRGY I. Csulai. 111.
- Tuhutum - emlék* feliratai Zilahon, Fadrusz János műve 18, 20, 66.
- Tulajdonjegyek* 14, 15, 17—18, 21—24, 148.
- Tunei sírkő* runái 148.
- Tunguz* betűk 61.
- Turkok Közép-Ázsiában* 150, 154, 156—160. — fejedelme, kánja (Disabul) 156. 12.
- Turóczi regestrum* 1391-ből 8, 10, 66.
- Turóczi fakönyv* hamis rovásírásos szövege 10, 17, 65—66.
- Tutajos-jegyek* 14, 16.
- Türk és türk nép* 151.

U.

- Udvarhelyi* konvent jegyzőkönyve 58, 130.
- UFFENBACH ZAKARIÁS KONRAD gyűjteménye a hamburgi városi könyvtárban 106. — e gyűjteményben hamburgi másolata Telegdi Rudimentájának 100, 107.
- Übati ó-török* feliratos kö 151, 153.
- Uj-görög* nyelv 23.
- Ujgur* írás 151, 154.
- Ujlatin* betűk 149.
- ULÁSZLÓ (II) magyar király l. László 78—81.
- ULFELAS gót püspök 14. — gót bibliafordításának betűsora 147.

Ural-altái írásrendszerek 151.

URECHEA SÁNDOR 14.

Úr imádsága. Rovásírásos szövege Telegdi Rudimentájában 5. — Telegdi Rudimentájának giesseni másolatából 103. — a Telegdi Rudimentájának hamburgi másolatából 106.

Úr színe változatja (Transfiguratio Domini) napja róva 50.

V, W.

Vadstenai brakteata 147, 148.

Valachia Montana 80.

Varég oroszok 27.

VASS JÓZSEF (Adalékok Erdély kiadatlan történetíróihoz. Új Magyar Múzeum, 1854. I. 403 és 411.) 65.

Vég-k jegy (k—k) a magyar rovásírásban 141.

Végtelen számrovás 22.

VEIT GOLIEL, I. Ferdinánd kir. erdélyi hádseregének titkára (Jahrbücher der Literatur. Wien, 1825. Bd. XXIX. Anzeige-Bl. 9.) 3, 15, 33.

Velence — 7, 84. — népe 80. — betűsora 113.

VERANCICS ANTAL esztergomi érsek 4, 13, 15, 21, 24, 33, 34, 72, 84, 135, 138, 140. — összes munkái II. k. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores III. k. 14. 124.) 79, 80. — törökországi követségei 71, 79.

VERESS ENDRE 28, 35. — bolognai kutatásai (Magyar Könyvszemle, 1906.) 36.

Vid (és Modest) napja róva 48.

VIDOVICS GYÖRGY (Istvánfi-fordítása. Debreczen, 1867—71. I. 104.) 81.

Vincze napja róva 45.

Vizkereszt (Szentkereszt, Keresztviz, Epiphania) napja róva 44.

Vlachok l. oláhok 3, 14, 31.

Vogulok 23. — és osztjakok kétsoros rovásáról 136.

VULCANIUS BONAVENTURA (De literis et lingua Getarum sive Gothorum. Lugduni Bataavorum, 1597.) 93.

WALLASZKY PÁL (Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria. Pozsony és Lipcse, 1785. II. kiad. Buda, 1808.) 8, 92—94.

WENZEL GUSZTÁV (A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Bpest, 1882. Akad. Értek. a tört. tud. köréből. X. 4. sz. Okmánytár. Bpest, 1883.) 70.

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1898. XII. 169. Ethnographia 1905. 119. Ibn Abū Ja'qub an Nadīm feljegyzéseiről 156.

WIMMER, E. (Sammelblätter zur Geschichte der Stadt Straubing. I. füz. Strassburg, 1882. 18. sz. 71.) 69.

WIMMER, L. F. A. Die Runenschrift, aus dem Dänischen übersetzt von Dr. F. Holthausen, Berlin, 1887.) 137, 148, 149, 152.

Winkler-kódex magyar naptára 44.

Wolfenbütteli másolata a konstantinápolyi rovásírástól nyelvemléknek 27, 77, 78. — nagyhercegi könyvtár 70, 78.

Writan „írni, karczolni, róni“ angol-szász szó. 148.

X.

Xylograph-lenyomat 86, 87.

Z, Zs.

Zaculi (székelyek) 32.

ZAMOSIUS STEPHANUS. I. Szamosközy.

ZAY FERENCZ törökországi követsége 71, 79.

Zeckeli (székelyek) 96.

Zeckler (székelyek) 95, 96.

Zeckuli (székelyek) 31.

Zend írásjelek 14. — nyelv 150.

Zilahi Tuhutum-émlék 18, 20, 66.

ZIMMERER, H. (Eine Reise nach Amasia im Jahre 1555. Programm des k. Gymnasiums Ludwigshafen am Rhein. 1899.) 70.

ZIVUSKA JENŐ (A besztercebányai m. kir. erdőgazdaság régi okiratainak tartalomjegyzéke. 1905.) 70.

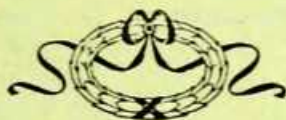
ZOLTAI JÁNOS törökországi követsége 78.

Zsidó népek betűi 6, 12, 125. — írásrendszer 4, 7, 9, 23, 24, 83, 84, 96, 143. — és magyar nyelvrokonság 6. L. héber és sémi.

Zsidózó kozárok 156.

Zsófia asszony napja róva 47.

Zsombory I. Sombory.

SAJTÓHIBÁK.

8. lap 32. sorában „kötete” helyett „kötetében”.
9. l. 27. s. 1931 h. 1831.
17. l. 6. s. KIRÁLYI h. KIRÁLY; — 14. s. réty h. rétyi.
22. l. alul 8. s. bustrophonoktól h. bustrophedonoktól.
25. l. alul 4. s. ez h. ezt.
27. l. alul 14. s. keritenünk h. kerítettünk.
31. l. a czimben XV. h. XVI.; — alul 11. s. Pannonie h. Pannoniae.
35. l. 6—7. s. draganyossal h. dragonyossal.
39. l. alul 5. s. „fü” h. „für”.
- IX. melléklet czime: „A bolognai másolat félbenmaradt utolsó lapja”.
42. l. alul 18. s. 181 h. 681.
45. l. JÜLIA h. JŰLIA.
49. l. PeTER h. PéTeR.
50. l. OZSVÁLT h. OZSVALT.
51. l. 10. s. -böi h. -ből.
54. l. LÁZÁ... LÁZÁR h. LÁZÁ... LÁZÁR.
APRÓSZENTEK h. APRÓSZENTEK.
55. l. 12. s. Danubiue h. Danubius.
56. l. alul 2. s. lappongó h. lappangó.
58. l. 15. s. depromptum h. depromptum; — 19. s. no-tivo h. nativo. — alul 7. s. gloriotissimam h. glorio-sissimam; — 11. s. fol. 2. h. és 2.; — 12. s. littariae h. litterariae; — 19. s. találtak... TELEGDY h. találtak... TELEGDI.
59. l. 10. s. bető h. betű; — 20. s. félirat h. felirat.
63. l. alul 3. s. rudimentájának h. Rudimentájának.
70. l. alul 9. s. Dernscham h. Derscham. — 20. s. 8. h. 9. és így tovább javítandó a számozás.
71. l. alul 2. s. Konstantinápolyi h. konstantinápolyi.
74. l. 4. s. KIRÁLY h. KIRÁLY; — alul 6. s. Rudinen-tájának h. Rudimentájának.
79. l. alul 12. s. Prag h. pag.
80. l. 22. s. akart h. akarta; alul 6. s. expugnavit h. expugnavit.
92. l. alul 15. s. kanezellár h. kancellár; — 2. s. Dz. h. Dr.
84. l. alul 15. s. MAGINUS h. MAGINUS.
85. l. alul 2. s. 1914. h. 1904; — 21. s. DEGUINES h. DEGUIGNES.
87. l. 10. s. megbarátkozhatot h. megbarátkozhatott.
89. l. alul 21. s. —sz. h. XII. sz.
92. l. alul 10. s. Syntagna h. Syntagma.
93. l. alul 19. s. Lugdini h. Lugduni.
95. l. alul 8. s. 441 h. 449; — 10. s. 339 h. 439; — 13. s. 304 h. 404.
98. l. 15. s. dign h. digne.
99. l. alul 6. s. o és u h. o és v; — 20—21. s. ecs... egy... ej... ely... en... ety... h. ecsi... egi... ei... eli... en, eni... et, eti.
100. l. alul 12. s. j h. l; — 14. s. en... er, es... u... ess h. n... r, s... z... ez, ess; 15. s. ef... el... em h. f... l... m.
101. l. 9. s. e' h. e'; — 10. s. ZOLYOLYOM h. ZOLYOM.
103. l. a lapszám 10 h. 103; — alul 3. s. tevedés h. tévedés.
105. l. 6. s. ez h. ezt.
108. l. alul 6. s. m törlendő.
109. l. 21. s. combinationesl utolsó betűje törlendő.
111. l. alul 18. s. ezeni törlendő.
113. l. alul 2. s. Jegyzetei... jelenségekről h. Jegyzetei a... jelességekről. — 22. s. JANOS h. ISTVÁN.
116. l. alul 5. s. (!) helyett lk (linguarum).
117. l. alul 2. s. abreviatiók h. abbreviatiók.
122. l. 13. s. hirhedté h. hirhedtté.
125. l. 5. s. sikerütt h. sikerült.
127. l. alul 22. s. mutatunk h. mutatjuk.
130. l. alul 7. s. abreviatiók h. abbreviatiók.
135. l. alul 4. s. megbüli h. megbütüli; — 16. s. átörök-ségnek h. ó-törökségnek.
139. l. alul 21. s. bustrophodonos h. bustrophedonos.
140. l. 21. s. gy és ty h. ny és ty; — 25. s. hangérték-nek h. hangértéknek.
144. l. alul 9. s. babylon h. babyloniai.
146. l. 20. s. középfélnémet h. középelnémet.
148. l. alul 9. s. Tat. h. Taf. — 12. s. dänischen h. Dänischen.
150. l. alul 10. s. éritő h. érintő.
151. l. 15. s. megemlíti h. megemlíti, hogy.

NB. Ez a könyv a világháború idején készült.

50/A301

250

PD
2014
S4
1915

Sebestyén, Gyula
A magyar rovásírás hiteles
emlékei

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
